

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને સંશોધન વિભાગની વિકાસ-યોજનાને આગળ ધરાવતી વેળા આ સંસ્થાના એ સમયના પ્રમુખ અને સંશોધન વિભાગના કુલપતિ કે. વા. ડૉ. આ. બા. દુવે સમર્થ યુનિવર્સિટી અધ્યાપકોને નિમંત્રણ આપી એમના દ્વારા એમના પ્રિય વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાની પણ જોગવાઈ કરી હતી; સાથેસાથ શક્ય હોય ત્યાં એવાં વ્યાખ્યાન છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની પણ વ્યવસ્થા વિચારવામાં આવી હતી. આ યોજના નીચે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી પ્રો. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટ્ટોજીએ તા. ૧૮ મીથી ૨૪મી ઓક્ટોબર-૧૯૪૦ના દિવસોમાં આપેલા Indo-Aryan and Hindi ઉપરનાં આઠ ભાષણ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં, જેનો ભારતની તેમજ ભારત બહારની યુનિવર્સિટીઓએ સારો સત્કાર કર્યો. એ ભાષણો ગુજરાતીમાં રજૂ થાય તો આપણે ત્યાં ભાષાશાસ્ત્રનો પરિચય મેળવવાની વિશેષ સુવિધા થાય, એ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં લઈ સંસ્થાના એ સમયના એક અધ્યાપક શ્રી. ભોળીલાલ જ. સહિસરને એના અનુવાદનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, જે એમણે એમની આ સંસ્થાની સેવાના સમય દરમ્યાન પાર પાડ્યું; તે આ અત્રે “ ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી ” એ ગ્રંથ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. એ મૂળ ભાષણો અપાયા પછી ડૉ. સુનીતિકુમારે જે નવા સુધારા કર્યા છે તે બધા આ અનુવાદમાં આમેજ કરી લેવામાં આવ્યા છે. અને એ રીતે આ ગુજરાતી અનુવાદ અદ્યતન કરી શકાયો છે. ડૉ. સુનીતિકુમારે આ ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા દેવાની અને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી એ બદલ સંસ્થા એમની આભારી છે.

તા. ૧-૫-૫૨ }
ભદ્ર, અમદાવાદ }

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યાક્ષ. ભો. જ. વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના

ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી વિશેનાં ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો જે Indo-Aryan and Hindi એ નામથી ૧૯૪૨માં ગ્રન્થાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં, એના આ અનુવાદની મુદ્રણ માટેની પ્રત મેં સને ૧૯૪૫ની આખરમાં તૈયાર કરી હતી. એ સમયે કાગળની ભારે અછત હતી અને છાપખાનાંમાં કારીગરોની પણ એટલી જ તંગી હતી, જેમાં ગુજરાતી, દેવનાગરી, ફારસી અને અંગ્રેજી એમ ચાર લિપિનાં બીબાં-અને તે પણ અનેક પ્રકારનાં સ્વયંક ચિહ્નો સાથે-આવતાં હતાં એવું આ પુસ્તક છાપવાની મુશ્કેલી વળી અનેકગણી વધારે હતી, અને ત્રણ ત્રણ વાર મૂક તપાસવાનું કામ ખૂબ સમય લેનારું અને છાપખાનાને પણ એટલું જ અકળાવનારું હતું. છેવટે, આ પુસ્તક લગભગ સાત વર્ષ બાદ, ૧૯૫૨માં પણ પ્રકટ થઈ શકે છે એથી ચિત્ત એક પ્રકારનો સંતોષ અનુભવે છે. ભારતીય ભાષા-શાસ્ત્રને લગતો એક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ એ દ્વારા ગુજરાતીમાં અવતાર પામે છે એમ કહેવામાં કરી અતિશયોક્તિ નથી.

મૂળ વ્યાખ્યાનોના મુદ્રિત ગ્રન્થની ડૉ. ચેટરજીએ સુધારેલી નકલ ઉપરથી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે છાપેલી નકલની તુલનાએ આ અનુવાદ જ્યાં જુદો પડતો જણાય ત્યાં મૂળ લેખકે પોતાના લખાણમાં કરેલો સુધારો કારણભૂત છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ છે.

આ વ્યાખ્યાનો ભારતની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પહેલાં, ઈ. સ. ૧૯૪૦માં અપાયાં હતાં, હિન્દી-હિન્દુસ્તાની વિશે વ્યાખ્યાતાએ કરેલું વિવેચન એ કાળે જે વાતાવરણ દેશમાં પ્રવર્તમાન હતું એના સંદર્ભમાં જોવું જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ પછીના સમયમાં, જે ગદ્યભાષા બનવાની તૈયારીમાં હતી એ રાજભાષા પણ બની છે. તોપણ ડૉ. ચેટરજીએ હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીના સ્વરૂપ વિશે દર્શાવેલા અભિપ્રાયો અને તેમણે કરેલી આકરી-કવચિત્ કટાક્ષમય ટીકાઓ એક પ્રકારનું અતિદ્વાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે.

અનુવાદને અતે પારિભાષિક શબ્દોની એક સૂચિ જોડી છે. ચોક્કસ અર્થમાં ભાષાશાસ્ત્રને દગતા કહી શકાય એવા શબ્દો ઉપરાંત ખીજા કેટલાક શબ્દો પણ એમાં લીધા છે. ગુજરાતીમાં તેમજ અન્ય ભગિનીભાષાઓમાં ભાષાશાસ્ત્રને લગતો વિચારવિનિમય એ શબ્દો દ્વારા થોડોક પણ સરળ થશે તો આ અનુવાદ પાઠ્યજનાં શ્રમની સાર્થકતા હું ગણી શકીશ.

પહેલાં બે વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ સાંભળી યોગ્ય સૂચનો કરવા બદલ બો. જી. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ અધ્યાપક રસિકલાલ છો. પરીખનો હું ઉપકાર માનું છું તેમજ આ સંબંધમાં જોખનો સાથે વારંવાર વિચારવિનિમય શક્ય બન્યો હતો એવા મારા મિત્ર તથા ગુજરાત વિદ્યાસભામાંના મારા એ સમયના સહકાર્યકર અધ્યાપક કેશવરામ શાસ્ત્રીનો પણ હું ઋણી છું.

‘અધ્યાપક નિવાસ’

પ્રતાપગંજ,

વડોદરા

તા. ૮-૪-૫૨

લોગીસાલ જ. સાંડેસરા

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના

અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના નિમંત્રણથી 'ભારતમાં આર્ય-ભાષાનો વિકાસ' અને 'ભારતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિન્દી' એ વિષય ઉપરની, ચાર-ચાઠ્ઠી વ્યાખ્યાનોની એ વ્યાખ્યાન-શ્રેણીઓ મેં એપ્રિલ ૧૯૪૦માં આપી હતી એ વ્યાખ્યાનોને નવેસરથી તપાસીને તેમજ વિસ્તૃત કરીને આ ગ્રંથ તૈયાર કરેલો છે.

ભારતીય આર્યભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ વિશેની મારી પહેલી વ્યાખ્યાનશ્રેણી ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલા Origin and Development of the Bengali Language ('બંગાળી ભાષાનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસ') એ મારા ગ્રંથમાં સંજ્ઞા કરેલા, ભારતમાં આર્યભાષાના ઇતિહાસ પરત્વેના અભિપ્રાયોના વિકાસ અથવા સાતત્ય રૂપે છે. બીજી વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં, વર્તમાન ભારતના જીવનમાં હિન્દી ભાષાના મહત્વનો તેમજ એના અર્થસૂચક રચાવનો નિર્દેશ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે, તથા—સૌથી વધુ નૈસર્ગિક વસ્તુ લેખે—સંસ્કારશબ્દો માટે સંસ્કૃતનો આશ્રય લેતી અને 'ભાગ્ય-રામન' શિષિમાં લખાય એવી સરસીકૃત હિન્દીનો 'કેસ' તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ભારતીય આર્યભાષા વિશેનાં વ્યાખ્યાનો સંગ્રહમાં કેટલાક વિચારો અને સૂચનો માટે, નાનકડાં ગ્રંથો ઉપરાંત, ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમાં માગ ગુરુ, પેરિસના પ્રેફેસર જુલે બ્લોક્ના L' Indo-Aryan એ ગ્રંથ પ્રત્યેના મારા ઋણનો સ્વીકાર કરવાનો છે. કલકત્તાના ટૅનિક 'હિન્દુસ્થાન રેન્ડ' (૧૧મી એપ્રિલ ૧૯૩૭)માં ભારતની રાષ્ટ્રભાષા વિશે મેં આપેલા ત્રણ લેખોનો સમાવેશ આ કૃતિમાં હિન્દીને લગતા

વિભાગમાં મેં કર્યો છે. એક ઉત્તર ભારતીય બોલીસમૂહના દખ્ખણમાં થયેલા 'સાંસ્થાનિક' વિકાસ લેખે હિન્દી (હિન્દુસ્તાની અથવા હિન્દુસ્થાની) ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિના અભ્યાસમાં, ૧૯૨૯ના ફોરલોંગ લેક્ચર્સમાંનું પ્રોફેસર જુરે ખ્લોક્તું સચન (Some Problems of Indo-Aryan Philology, Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institute, Vol. I, part IV, 1930, p. 730) સંશોધનના માર્ગ સીંધવામાં ખૂબ મદદગાર થયું છે.

આ વ્યાખ્યાનો જો વિદ્યાર્થીઓને સદાયજૂત થશે અને તે સાથે સામાન્ય વાચકોના વધારે વ્યાપક સમુદાયને ઝોમાં જો રસ પડશે તો મને ધન્યો આનંદ થશે.

આ મન્થ મારી પાસે લખાવવા માટે સૌથી પહેલાં તો મારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગનો, મને માયા-ભયું નિમંત્રણ આપવા માટે, આભાર માનવો જોઈએ, કેમકે એ સિવાય આ લખવાનું નિમિત્ત મને મળ્યું નહોત. ૧૮મી ઓક્ટોબરથી ૨૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૦ સુધીના એક સપ્તાહના મારા અમદાવાદમાં નિવાસ દરમિયાન મારી અને મારી પત્નીની જે ભાવમરી મહેમાનગતિ સોસાયટીના તંત્રવાદોએ કરી હતી એ માટે પણ એમનો આભાર માનવાની તક હું લઉં છું સોસાયટીના મંત્રી અને કાર્યકરમંડળ—અધ્યાપક રસિકલાલ ઊંટલાલ પરીખ, અમારા ભાવિક યજમાન મુનિશ્રી જિનવિજયજી, અધ્યાપકો ઉમાશંકર જોષી અને પ્રેશવરામ શાસ્ત્રી, તથા સોસાયટીના હિસાબનીશ શ્રી. મોહનલાલ રણજોડલાલ સાહ જેમણે અમારો નિવાસ મંદુર અને લાલદાયક બનાવવા આટલું બધું કર્યું એમનો હું વિશેષે કરીને ઋણી છું અમદાવાદના જે બીજા મિત્રોએ મારા તરફ અનેક પ્રકારે પ્રેમ નિર્માણો એમને પણ મારે જીવવા ન જોઈએ—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં માનાર્દ મંત્રી લેડી વિદ્યામૌરી નીલકંઠ, શ્રી ગદુલાલ મુવ, પંડિત દરણાશંકરજી જટ્ટ, શ્રી.

અંબાલાલ સારાભાઈ, શ્રીમતી અંબાલાલ સારાભાઈ, સર ગિરિજાપ્રસાદ
ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટ તથા એમનું કુટુંબ તથા શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ
દીવાન; વળી શ્રી શૈલેશચંદ્ર બોઝ અને શ્રીમતી શૈલેશચંદ્ર બોઝ, તથા
રથાનિક સંસ્કૃત પાઠશાળાના પંડિત સતીન્દ્રચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય. મુબઈ ધારા-
સભાના પ્રમુખ માનનીય શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર, બી. એ., એલ-
એલ. બી., એમણે મારાં વ્યાખ્યાનોનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારીને મારું સન્માન
કયું હતું; તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને
સંશોધન વિભાગના માનાર્હ અધ્યક્ષ તથા ગનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના
ભૂતપૂર્વ પ્રો-વાઈસ ચેન્સેલર આચાર્ય આનંદચંદ્ર દ્રુવ, એમ. એ., એલ-
એલ. બી., ડી લિટ. એમણે મને ભારપૂર્વક આરકાર્યો હતો અને મારાં
વ્યાખ્યાનોના વિષયમાં ઊંડો રસ વ્યક્ત કર્યો હતો.

મારી સીધી દેખરેખ નીચે આ અન્ય છપાવી શકાય તેટલા ખાતર
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તે કલકત્તામાં છપાવવાની વ્યવસ્થા કરી;
તથા ઉપર આડી લીટીએ તથા નીચે બિન્દુવાળા ટાઈપો વાપરવાના હોય
એવું મુદ્રણ છાપખાનામાં પસંદગી પામતું નથી એ જ્ઞેર્તા શ્રી. સતીશચંદ્રે
સીલ, જેઓ ઇન્ડિયન રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના મંત્રી છે, તેમની વ્યવસ્થા
નીચેના શ્રી ભારતી પ્રેસે આ કામ ઉત્તમ રીતે પાર પાડ્યું. આ પુસ્તક-
માંનાં કેટલાંક ભારતીય તથા બીજાં નામોનાં અક્ષરાન્તર સંબંધમાં મારે
કેટલીક ક્ષમાપાત્રતા કરવાની રહે છે; સરતસૂત્રને કારણે એકનો એક શબ્દ
જુદી જુદી રીતે છપાયો છે. ઉદાહરણ તરીકે Moslem, Muslim;
Hyderabad-Deccan, Halderābād-Dakan, Mahārāṣṭra,
Mahārāṣṭra. પણ મને ખાતરી છે કે આ ખામીને નજીવી ગણુવામાં
આવશે. જ્યારે બિન-પુરોષીય શબ્દો ઇટાલિક ટાઈપમાં ટાંકવામાં આવ્યા
છે ત્યારે અક્ષરાન્તરની ચોક્કસ, વ્યવસ્થિત પદ્ધતિને અનુસરવાની મેં
પરાજર કાળજી રાખી છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંના મારા મિત્ર અને
સહકારકર ડૉ. યદુજીવ મેને ગયાં છેવટનાં શ્રદ્ધ તથાસીને મને

ખૂબ ઝણી બનાવ્યો છે. અર્ધશુની પંક્તિઓ અનુક્રમે ગંભીર પ્રશિષ્ટ અરબીમાં અને સુધક અર્વાચીન ફારસીમાં મૂકવામાં અને સદાય કરવા માટે યુનિવર્સિટીના ફારસી અને અરબી વિભાગના સહકાર્યકરો મૌલાના ફલજુર રહમાન ખાકી ગાઝીપુરી, ડૉ. એમ. ઈશાન, બી. એસસો., એમ. એ., પીએચ. ડી. (લંડન), અને પ્રો. મિરઝા મોહસિન નમાઝીનો પણ હું આભારો છું.

“સુધર્મ”

૧૬ હિન્દુસ્તાન પાક,
(રાજાખિહારી એવન્યુ),

કલકત્તા

૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨

સુનીતકુમાર ચેટરજી

ॐ नमः शिवाय । ॐ नमः उमायै ॥
 ॐ नमो विष्णवे । ॐ नमः श्रियै ॥
 ॐ नमो ब्रह्मणे । ॐ नमः सरस्वत्यै ॥

नमो ऋषिभ्यः ।
 नमो जिनेभ्यः । नमो बुद्धेभ्यः ।
 नम आचार्येभ्यः ।
 नमः सिद्धेभ्यः । नमो भक्तेभ्यः ।

प्रज्ञा माता परमपितरं सेवते वाङ्मयी या
 सैपेद्दासीद् ऋषिनरसुरैरर्चिता देवभाषा ।
 आर्यक्षेत्रे निखिलमनुजश्रेयसां धामभूता
 सा नो देवी नयनपथगा स्याद् विधात्री मुनेत्री ॥ १ ॥

आर्या वाणी सुरसरिर्दिव्यं संस्कृताऽलक्ष्यमूला
 जम्बुद्वीपे कविमुनिबुधज्ञानदीप्त्या लसन्ती ।
 पाल्यार्पाद्याः प्रकृतिकलिता रूपभेदाः पुराऽस्या
 हैन्दव्याद्या नयतमगिरो भारतीहृत्प्रकाशाः ॥ २ ॥

लाटानर्त-सुराप्द्र-मारवमयी श्रीगुर्जरत्रा सदा
 प्राचीना शुवि भारते च जयताद् विद्यायशःसम्पदा ।
 यस्यां संस्कृतिरार्यजातिजनिता ब्राह्मण्यजैनाश्रिता
 काष्ठां शौर्ययुतां परामलमत ज्ञानक्रियोद्भासिता ॥ ३ ॥

भद्राशानगरं यदङ्गदन्तृपस्यासीत् प्रतीच्यां पुरी
 तत्रास्ते परिपच्च गुर्जरगिरः सम्यक् प्रकर्षावहा ।
 यत्तो भारतसंस्कृतेः प्रसरतीहालोचनं नूतनं
 वैदग्ध्यं त्वनुशीलनं च विदुषां सौख्याय यस्याः सदा ॥ ४ ॥

कृतिर्या गङ्गाया जलनिधिमुखे प्राच्यविषये
 जनान् गौडान् चङ्गानकृत च निजाङ्गे प्रथितभूः ॥
 अभूद् विद्यागेहं हरिहरजिनानां मुकृपया
 कलां ज्ञानं चासीं प्रवितरति कृष्टिष्वपि पुरा ॥ ५ ॥

यद् रिक्तं धर्ममूलं कविमननमयं भारतीयैर्नवीनैः
 सम्प्राप्तं पूर्वजेभ्यो विलसतु सुचिरं तच्चतुर्वर्गदातृ ।
 क्षेमो यथास्य योगो ननु भवतुतरां तत् पितृणां गरीयः
 तत् शुद्ध्यर्थं सदा स्थुःप्रणिहितमनसः संप्रुता लाटगौडाः ॥ ६ ॥

अहमतपुरीपरिपदा सुगुणाढ्ययाऽय-
मामन्त्रितः सदसि गौडभुवः सुनीतिः ।

प्राभापत स्वकविचारविमर्शजातं
भाषाश्रितं पठनचिन्तनमूलमल्पम्

॥ ७ ॥

भाषेतिहासं व्याख्यातुं यत्नवानस्मि साम्प्रतम् ।
प्रवर्तितान् च देशेऽस्मिन् यथाशक्ति यथामति

॥ ८ ॥

प्रमोदाय तत्त्वविदां विदुषां सुधियां तथा ।
छात्राणां च प्रबोधाय कृतं व्याख्यानकं त्विदम्

॥ ९ ॥

काश्यपान्वयजातेन कालिक्षेत्रनिवासिना ।
श्रीसुनीतिकुमारेण हरिदासतनूश्रुवा

॥ १० ॥

प्रीयतां भारती देवी प्रज्ञाभूता सनातनी ।
ग्रन्थोऽयं सुमनस्तुल्यः श्रद्धयाऽस्यै समर्प्यते

॥ ११ ॥

विदधतु जनकाम्यां भारतीं भारतीयां
स्वजनमिलनसूत्रं भारतीयाः स्वदेशे ।
निखिलमनुजचितं द्योतयन्ती प्रकामं
जयति जयति नित्यं देवभाषाऽस्मदीया

॥ १२ ॥

परम शियनरुलाल

भेन्मटमै

भेन्नेचिट्टु अकलट्टुम्

अरमुम् पोरुल्लुम् इन्पमुम् चोट्टुवुम्

अणुकट्टुम्

बिलीदु-ल् हिन्दे हाशेहि

ल-घतनु-ना-ल्-महयूयु-ल्-वादिदो,

घ गयरो कयीलतिन लि-त्-तकसीमे:

जभल-ह-स्लाहुल् खल्पाकु-ल्-मलीमु-र्-रहीमो,

अहसना घ आकला घ आहमा

घ अताहा कुला नहमिन

घ जभल हा हुदान लि-साभेरि-ल्-मकालीमे

घ घहला ले-घतने-ना-ल्-कदीमे

शरफत्-तहशीबि-ल्-जदीदे ले-दीनि-ल्-इस्लामि-ल-कबोमे:

घफतह अला अस्सेनते-ना-ल्-हिन्दिद्यते अल अश्वावा

इखीरति-ल-वाफेरति-लिल-कलेमाते-अरधियते

घ खशीनति-ल-अल्फाहिय-अजमियते

हाशा-ल्-किता-वु-ल्-हकीरो मुकहमन

ले-तम्जीदि-ल्-इल्मीमिन मुसन्निफही

-र-रशीदी सुनीतिई-ल्-कास्यबी

मिन यंजालति

ई नाम थे नाचीस रा
 धा कमाले इदितराम
 या पोशगाहे गिरामो फर्झन्दाने मोहन
 परस्ते हिंदुस्तान तकदीम मो नमायम
 के अह झमाने वास्तान,
 घद्दत व तमामियते किदवर रा हिफूझ
 करदा
 थराये पोश रफते तदहसीव व तमद्दुन व
 उलूम व फूनून व फल्सफा व तसव्युफ
 व अल्लिसनअ पोशीन व नधीने आं किदवर
 खिद्मते शापान व धरजिस्ता
 निस्यत व मादरे दिस्फरुझे वतन
 अंजाम दादा अन्द्
 निगारिन्दा
 सुनीती कुमार चातुर्ग्या धंगालो

અનુક્રમણિકા

નિવેદન	૩
અનુવાદકની પ્રસ્તાવના	૪
મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના	૬
મંગલાચરણ: સંસ્કૃત, તામિલ, અરબી, ફારસી	૧૦
શુદ્ધિપત્રક	૧૬
(૧) ભારતમાં આર્થિકાધ્યાપનો વિકાસ	૩-૧૭૯
વ્યાખ્યાન ૧ : ભારત-યુરોપીય, ભારત-ઈરાની (આર્ય),
ભારતીય આર્ય	૩-૪૨
વ્યાખ્યાન ૨ : ભારતીય આર્થિકાધ્યાપનો આર્યેતર પદ્ધતિ
તથા એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	૪૩-૮૪
વ્યાખ્યાન ૩ : ભારત અને બૃહદ્ ભારતમાં સંસ્કૃત, અને
મધ્ય ભારતીય આર્થિકાધ્યાપનો વિકાસ	૮૫-૧૨૮
વ્યાખ્યાન ૪ : નવ્ય ભારતીય આર્થિકાધ્યાપનો અનિર્ણય,
પ્રત્યયો અને શબ્દભંડોળનો વિકાસ	૧૨૯-૧૭૯
(૨) હિન્દીનો વિકાસ : 'સાહ્યકાધ્યા' હિન્દી...	૧૮૦-૩૧૪
પ્રસ્તાવિકા નોંધ	૧૮૦-૧૮૨
વ્યાખ્યાન ૧ : હિન્દી: વર્તમાન ભારતની પ્રતિનિધિત્વ ભાષા...	૧૮૩-૨૧૨
વ્યાખ્યાન ૨ : હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)નો વિકાસ (૧)	૨૧૩-૨૩૪
વ્યાખ્યાન ૩ : હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)નો વિકાસ (૨)	૨૩૫-૨૬૫
વ્યાખ્યાન ૪ : હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)ના પ્રયોગ અને
ઉદાહરણો સૂચનો	૨૬૬-૩૧૪
વ્યાખ્યાન ૪ નાં પરિશિષ્ટ	૩૧૫-૨૩૦
(અ) ભારત-રોમન વર્ણમાળા	૩૧૫-૩૧૯
(બ) મૂલ્યવત્ત હિન્દી	૩૨૦-૩૩૦
પરિભાષા	૩૩૧-૩૩૬

शुद्धिपत्रक

५५	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११	३	मंलग्	मंलग्
११	१२	पर्वीम्	पर्वीम्
४१	२२	Athemetic	Athemetic
११	४	दास्य	दास
१२६	२१	स्वर	स्वर

ભારતીય આર્યભાષા

અને

હિન્દી

ભારતમાં આર્યભાષાનો વિકાસ

વ્યાખ્યાન ૧

ભારત-યુરોપીય, ભારત-ઈરાની (આર્ય), ભારતીય આર્ય

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં આર્યભાષાનું મહત્ત્વ—સંસ્કૃતિનું પ્રચંડ માદન તેમજ પ્રતીક—૪૫૦૦ વર્ષ પર્થત અપ્રતિબદ્ધપણે વિકસતી ભાષા તરીકે આર્યભાષાનો ઇતિહાસ—ભાષાકુળો—ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળનો ખ્યાલ—દુનિયાનાં બીજાં મહાન ભાષાકુળો—દુનિયાની બીજી ભાષાઓમાં ભારત-યુરોપીય ભાષાનું સ્થાન—આદિમ ભારત-યુરોપીય—‘લિંગો’ (Lingua)—ભારત-યુરોપીય ભાષા: બીજી પ્રભુઓને પોતાની સાથે જોડતા એક સાંસ્કારિક બળ તરીકે—મિત્ર ભૂતિઓ અને ભારત-યુરોપીય ભાષા—આદિમ ભારત-યુરોપીય પ્રભુનું નિવાસસ્થાન—નુદા નુદા સિદ્ધાંતો—આદિમ ભારત-યુરોપીય સંસ્કારિતા—સમાજ અને ધર્મ—ભાષાભાષી પુરાતત્ત્વવિચાર (Tohnghatistic Palaeontology)—ડબ્લ્યુ. બ્રેન્ડેનબર્ગ (Brandenburg), અને ભારત-યુરોપીયોના પ્રાચીન તેમજ પાછળના નિવાસસ્થાન વિશે તેમનો મત—દક્ષિણ યુરલ અને પૂર્વ યુરોપીય પ્રદેશો—મુખ્ય જૂનમાંથી દિગ્રાહકો અને ભારત-ઈરાનીઓનું નુદા પડકું—ભારત-યુરોપીયો (આર્યો અથવા ભારત-ઈરાનીઓ) મેગેપોટમિયા અને એશિયા માઇનોરમાં—બાગાઝ-કોઈ અને બીજાં લેખો—આર્ય (ભારત-ઈરાની) ભાષા અને આર્ય ટોળીઓ—આર્યોતરો—ઈરાન અને પંજાબના દાસ-દસ્યુ લોકો—દાસ-દસ્યુ સાથે સંપર્ક ઈરાનમાં મેડ થયો—ભારતમાં આર્યોનું આગમન—એ ગરનાનો સંબંધિત કાળ—ખગોળશાસ્ત્રીય પુરાવો—એક ભાષા તરીકે આદિમ ભારત-યુરોપીયનાં તારણો—આદિમ ભાષુની ધ્વનિપ્રક્રિયા (Sound-system)—સ્વરોની અપભ્રુતિ (Allophony) ૧૯૨૫ અને ૧૯૨૬—ભાષુની અપભ્રુતિપ્રક્રિયા (Allophony)

ભાષામાં ક્રિયાપદ — ભાષામાં નામવચ્ચી — સમાસો — શબ્દસંહોળ — ભાષાનું લઘુ(આર્ય)માં પરિવર્તન — વર્ણપ્રક્રિયા, વિશેષ — સંતમ્ (Centum) અને સતમ્ (Satem) — હદાહરણો — લઘુ ધર્મ અને કવિતા — ભાષા અને આર્ય ભાષામાં પદરચના — મેસોપોટેમિયાના લોકોની આર્યો ઉપર સાંસ્કારિક અસર — ઈરાનમાં દેવ અને ઝમુર — આર્યો ભારતમાં આવે છે — લઘુમાંથી વૈદિક (નૂની) ભાષાઓનો જન્મ — હવ્યારણ્યપ્રક્રિયા અને રૂપધટનાવિષયક નવો વિકાસ — ભાષાઓનો આરંભ.

આપણી આર્યભાષા એ ભારતમાં આપણે એક મહાન વારસો છે. ભારત એ અનેક જાતિઓ તથા અનેક ભાષાઓની જૂમિ છે અને ભારતીય પ્રજાસમૂહ તથા ભારતીય સંસ્કારિતા એ વિવિધ તત્વોનાં અનેકાં છે તે તત્વોનો ઉદાવ અને તેમને એકરૂપે સંબદ્ધ કરતી એકતા આર્યભાષા અને તેની પીઠમાં રહેલ માનસમાંથી સાંપડેલ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળથી જુદી જુદી જાતિઓ પોતાની વિવિધ પ્રકારની સંસ્કારિતા સાથે ભારતમાં આવીને વસી તથા તે સૌએ પોતાના પ્રજાગત વારસા અને કાર્ય-ક્ષમતા અનુસાર સમાજ અને સંસ્કૃતિની રચના કરી અને પોતપોતાની જીવનરીતિ તેમજ વિચારણાઓ વિકસાવી. સૌથી પહેલાં આપણે આદિમ નેશિટો જાતિ જોઈ એ છીએ. ભારતમાં વસવાટ કરનાર કદાચ એ પ્રાચીન તમ જાતિ હશે. ભારતની જૂમિ ઉપર કોઈ પ્રકારના અનુબ્ધકલ્પ (Anthropoid) વાનરમાંથી કોઈ માનવજાતિ વિકસી હોય એવો પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી. આ પછી હિન્દી ચીનમાંથી ઓસ્ટ્રોઈડ જાતિ અને પછી પશ્ચિમ-માંથી દ્રાવિડ જાતિના લોકો આવ્યા. ત્યારબાદ આર્યો આવ્યા અને ઈરાન ખૂણા તમા ઉત્તરમાંથી તિબેટ-ચીનાઈ (Tibeto-Chinese) લોકો આવ્યા. ભારતીય પ્રજા અને તેની સંસ્કારિતાના બધારણમાં મૂળગત તત્વો પૂરાં પાડનારી આ મુખ્ય જાતિઓ છે (જેમાંની એકે જાતિએ પોતાનું શુદ્ધ અને અભિગ્રિત સ્વરૂપ જાળવી રાખેલું જ હતું એમ માની લેવાની જરૂર નથી). સંલગત: આ સિવાય બીજાં પણ તત્વો હતાં, અને જો કે એ વિષયમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે છતાં આપણે એ સંબંધમાં ચોક્કસ કંઈ જાણુતા નથી. ભારતીય પ્રજા અને તેની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાએ ધ્યાન

એએ એવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારબાદ ઇતિહાસકાળમાં ખીજાં પણ તત્ત્વે આવ્યાં, જે ઓછેવતે અંશે ભારતીય પ્રજામાં લગી ગયાં, અને તે સાથે ભૌતિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક કે ધાર્મિક-સંસ્કૃતિનાં ફેરલાંક અંગે એકાગ્રતા પ્રમાણમાં આત્મસાત્ થઈ ગયાં. ભારતનો આદિમ નિવાસી નેપ્રિટો, જે પ્રત્યપાણયુગ (Palaeolithic Age)નાં ખોરાક શોધનાર નેપું જીવન ગાળતો હતો તેની પાસે તો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં બધારણમાં આપવા નેપું કંઈ હતું નહિ. કેટલાંક દુર્ગમ સ્થળોમાં જ્યાં એ ટકા રહ્યો છે અથવા પાછળથી આવેલા લોકોમાં એ લગી ગયા હતાં જ્યાં એની નિશાનીઓ જોઈ શકાય છે તે સ્થાનો સિવાય આજે તો એનું નામો-નિશાન મટી ગયું છે. ઓસ્ટ્રિક અને દ્રાવિડી લોકોએ ભારતીય જનસમૂહ અને ભારતનાં સામાજિક તથા સાંસ્કારિક જીવનના કેટલક મૂલસ્તંભો પૂરા પાડ્યાં છે. તિબેટ-ચીનાઈ પ્રજાએ પણ ઇશાન ખૂણાના મર્યાદિત વિસ્તારમાં વસતિ અને સંભવતઃ સંસ્કારિતાનાં પણ કેટલાંક તત્ત્વે આપ્યાં છે. પણ અડિપાતા સંગ્રહનવાળી આર્ય જાતિએ જ આ બહુવિધ તત્ત્વોને એકરૂપ આપ્યું, જેમાં કેટલેક સ્થળે કેટલાંક અંગોનો રાસાયણિક સંવિલય થયો, જ્યારે ખીજાં કેટલાંકનું માત્ર યાંત્રિક મિશ્રણ થયું. ભારતીય માનવ-તાની તેના ઇતિહાસ, ધર્મ અને વિચારણાના વિષયમાં—તેની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતામાં જે સંસ્કૃતિનિર્મિત થઈ તેના સૌથી શક્તિશાળી સંચાલક અંશ તે આર્યોની ભાષા હતી. ઓસ્ટ્રિક અને દ્રાવિડી પ્રજાઓએ સંસ્કારિતાનાં પાયા નાખ્યા અને આર્યોએ એ પાયા ઉપર બાંધકામનો આરંભ કર્યો ત્યારથી ભારતની ભૂમિ ઉપર જે સુચયિત સંસ્કારિતા ઉદભવી તેનું વાહન-પ્રતીક અને આધિકરણ આ આર્યભાષા બની; તથા સંસ્કૃતરૂપે અને પાલિરૂપે, પ્રાચીન વાયવ્ય પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી અને અપભ્રંશરૂપે, અને પાછળથી હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઓરિયા, બંગાળી, નેપાળી તથા ખીજી ભાષાઓરૂપે એ આર્યભાષા લુદા લુદા કાળમાં અને લુદા લુદા પ્રદેશોમાં ભારતીય સંસ્કારિતા સાથે અવિનાભાવે સંકળાયેલી છે.

ભારતમાં જ આર્યભાષાનો ઇતિહાસ ત્રણ હજાર અને પાંચસો

વર્ષની અપ્રતિદન પ્રાપ્તિ મુખ્ય છે અને એના પ્રાચ-ભારતીય ઇતિહાસ ઈરાન, દરાર અને એશિયા-માઇનોરમાં વધુ એક હજાર વર્ષ સુધી જાંખો જાંખો જોઈ શકાય છે; તથા એ પદેજાના સમયને માટે પણ આપણી સમક્ષ જે ભાષાવિષયક સાધનસામગ્રી મોજૂદ છે તે ઉપરથી ખાતર પાંચસો-હજાર વર્ષ માટે પણ એકંદરે સંભવિત નિર્ણયો ઉપર આવી શકાય તેમ છે. ભારતની આર્યભાષાના વિકાસની મુખ્ય રેખાઓ તેની ભારત-યુરોપીય, ભારત-ઈરાની અથવા ‘આર્ય’, અને ભારતીય આર્ય એ વિવિધ બ્રહ્મિષ્ઠાઓ-રૂપે દોરી શકાય છે. એમાંની છેલ્લી-ભારતીય આર્યભાષા-નો વિકાસ, અલગત વધુ વિગતથી, ‘આદ્ય ભારતીય આર્ય’ (Old Indo-Aryan, O I A), મધ્ય ભારતીય આર્ય (Middle Indo-Aryan, M I A) અને નવ્ય ભારતીય આર્ય (New Indo-Aryan, N I A) એ બ્રહ્મિષ્ઠાઓમાં અથવા શિથિલ છતાં વધુ સગવડભરી પરિભાષા વાપરતી હોય તો ‘સંસ્કૃત,’ ‘પ્રાકૃત’ અને ‘ભાષા’રૂપે જોઈ શકાય છે. દુનિયાનું કોઈ પણ ભાષાકુળ ભારતની આર્યભાષા જેવો સુદૃઢ અને સાતત્યપૂર્ણ ઇતિહાસ બનાવી શકતું નથી, એ વસ્તુ હેઠલે વેદ્ય-યોધી માંડીને પ્રમાણ્યુત્તર લખાણોની જે લાંબી પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે તેને આશારી છે. આ પરંપરા આજ સુધી ચાલુ રહી છે. જે કે દુરગામી પરિવર્તનને કારણે કેટલાક અકોડાઓ નાશ પામ્યા છે અને કેટલા નવા કોલકો ઉમેરાયા છે, છતાં આ પરંપરાને આધારે કટલાયે સંપ્રદો અને કેટલાયે વ્યાકરણવિષયક રૂપોનો અને કેટલીક વાર તો આખાં ને આખાં વાક્યોનો ઇતિહાસ અર્વાચીન બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, પંજાબી કે હિન્દીથી માંડી પાછા પગલે પ્રાકૃત અને વેદની ભાષા-દ્વારા આદિમ આસાધુ (Primitive Indo-European) સુધી મેળવી શકાય છે. “મા ઘેર છે” એવા અર્વાચીન ગુજરાતી વાક્યનું આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષની આસાધુમાં તેના શક્ય મૂલરૂપે *માતેર્સ ઈયાઈ મમ્-સ્-તિ એ પ્રમાણે પુનર્નિર્માણ કરી શકાય છે. આ ભાષા-વિકાસનો અભ્યાસ અસાધારણ મહત્ત્વવાળું માનવ વિજ્ઞાન છે અને આપણી ભાતિક અને માનસિક સંસ્કારિતા સાથે, આપણાં સાધારણ અને કુદરતી

તેમજ અસાધારણ દ્વાર-તરે સાથે અને આપણા બાહ્ય સંપર્કના કે આંતરિક અલિપ્ત દ્વાર (Isolation)ના કાળ સાથે તે નિકટપણે સંબંધ હોય એક અત્યંત રસિક વિષય છે.

આજે દુનિયામાં બોલાતી ૮૦૦ થી ૯૦૦ ભાષાઓ તથા બોલી રહે, તેમના બંધારણની સમાનતા તથા તેઓમાં પરસ્પર જણાતી ધાતુઓ, અને શબ્દોરૂપી 'વાચ્યવસ્તુ' (Language-commodity, 'speech-goods', જર્મન Sprachgut)ની સમાનતાને ધ્યાનમાં રાખીને સંખ્યા-બંધ 'કુળો'માં વહેંચી દેવામાં આવી છે. 'ભાષાકુળો'ના ખ્યાલ એ તેની તમામ પરિસ્થિતિ અને સિદ્ધિઓમાં માનવની ઉત્ક્રાન્તિને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આધુનિક વિચારણાની એક મોટામાં મોટી શોધ છે. જો કે આ ખ્યાલનો જંગમ ૧૮મી સદીમાં થયો હતો, જ્યારે કલકત્તામાં સર વિલિયમ જોન્સે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને 'અદ્ભુત બંધારણવાળી, ઠીક કરતાં સંપૂર્ણ, લેટિન કરતાં વિષુલ અને એ બંને કરતાં વધુ સંસ્કારી' ભાષા તરીકે તે સંસ્કૃતની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ ત્રણે ભાષાઓની ધાતુવિષયક અને વ્યાકરણવિષયક એકવાક્યતા જોતાં અત્યારે અસ્તિત્વ નહિ ધરાવતી એવી એક સામાન્ય મૂળ ભાષામાંથી તે ઊતરી આવી હોવી જોઈએ. પરંતુ એ ખ્યાલનો વિકાસ તો ગર્થ સદી દરમિયાન જ થયો. સર વિલિયમ જોન્સ એમ. પશુ માંનતો હતો કે, જર્મેનિક, ગોથિક અને સ્લેટિક ભાષાઓ તેમજ જૂની ધરાની ભાષા પશુ એક જ કુળની છે. ઈ. સ. ૧૭૯૬માં બ્રુક્લ યયેલો જોન્સનો આ અભિપ્રાય કે જોને વૈજ્ઞાનિક પ્રતિજ્ઞાના એક અદ્ભુત ઉદાહરણરૂપે વર્ણવી શકાય તેણે ભાષાકુળોના અસ્તિત્વ વિષેના પ્રકરણ (Hypothesis)ની દિશા તરફ આંખણ ચોંધી; ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા એક સામાન્ય મૂલનો પુરાવો મળતાં આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાન ધીરે ધીરે પેદા થયું. કોઈ એમ પણ કહેવા લલચાય કે સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક અને પ્રાચીન ધરાની ભાષાઓ એક જ કુળની હોવા વિશેની તેજસ્વી કલ્પના સર વિલિયમ જોન્સને આવી તે વખતે જ એ વિજ્ઞાન પેદા થયું હતું.

(યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ઓશિયાનિયા અને અમેરિકામાં સંબંધ ભાષાઓ અને બોલીઓ સાથેનાં જે વિવિધ ભાષાકુળો મળી છે તેમાં, અલગત, સૌથી મહત્વનું ભાષાકુળ ભારત-યુરોપીય છે.) દુનિયાની સૌથી મોટી જનસંખ્યા સાથે જે ભાષાકુળ સંબંધ ધરાવે છે તથા કેટલીક અતિ મહત્વની પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ભાષાઓનો પોતામાં સમાવેશ કરે છે કે જે ભાષાઓ છેલ્લાં અઢી હજાર કરતાં પણ વધુ વર્ષ અથવા માનવતાની પ્રગતિકૃત્યમાં મોખરે રહી છે. આ સિવાય બીજાં પણ ભાષાકુળો છે—સેમિટિક [† અશુર-બાબિલ (Assyrio-Babylonian), † દિબ્રૂ, † દિનિશિયન, † સિરિયાઈ, અરબી, † સેમિયાઈ, † ઇથિયોપિયાઈ, હબ્સી]; હેમિટિક [† પ્રાચીન મિસરી, † કોપ્ટિક (Coptic), ટુવારેગ (Twareg), કબાઈલી (Kabyle) અને બીજી બર્બર ભાષાઓ, સોમાલી, કુલાની વગેરે]; ચીનાઈ-તિબેટી અથવા તિબેટ-ચીનાઈ (ચીની, હાઈ અથવા થાઈ અર્થાત્ સિયામી, બ્રન-મા અથવા બ્રહ્મી, બોડ અથવા તિબેટી, હિન્દ અને બ્રહ્મદેશની સરહદ ઉપરની ભાષાઓ, વગેરે); યુરાલી, (મગ્યાર, ફિન, એસ્થ, લેપ, વોગલ, આસ્ટાક વગેરે); આસ્તાઈ (તુર્કી ભાષાઓ, મોંગોલ, મંચુ); દ્રાવિડી (તામિલ, મલાયળમ, કન્નડ, તેલુગુ, ગોંડ વગેરે, અને ખાહુઈ); ઓસ્ટ્રોનિક (હિન્દી કોલ અથવા મુંડા બોલીઓ, ખાસી, મોનખેર, નીકોબારી અને બીજી ઓસ્ટ્રો-એશિયાઈ ભાષાઓ, આ ઉપરાંત ઓસ્ટ્રો-નેશિયાઈ ભાષાઓ—હિન્દેશિયાઈ મલાય, મુંદાની, બલી, જવાઈ, સેલિબિંસ, વિસય, તમાસોંગ વગેરે, મેલેનેશિયાઈ, શીજી વગેરે, અને પોલીનેશિયાઈ ભાષાઓ જેવી કે—સામોઆઈ, તાહિટી, માજોરી, માફ્વેસાઈ, હવાઈ); બાન્ટુ (મધ્ય અને દક્ષિણ આફ્રિકાની ભાષાઓ—સ્વાહિલી, લુગાન્ડા, કોંગો પ્રદેશની ભાષાઓ, સ્વુઆના, ઝુંડુ વગેરે); સુદાની (પશ્ચિમ આફ્રિકાની ભાષાઓ, જેવી કે ચોર્યા, ગાન, અશાન્ટી, મન્ડીન્ગો વગેરે); અને ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકાની ભાષાઓનાં વિવિધ કુળો, જેમની સંખ્યા, અહીં નિર્દેશ કરી શકાય તે કરતાં ઘણી વધારે છે: આમાંનાં કેટલાંક કુળો મહાન સંસ્કૃતિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે

છે અથવા લાખો લોકો તે બોલે છે, છતાં પણ કાં તો તેઓ સર્વત્ર ભારત-યુરો-પીય કુળની ભાષાઓ સમક્ષ પાછાં હડી જાય છે અથવા એ ભાષાઓની અસર વિવિધ પ્રકારે જીલે છે. (એક ભારત-યુરોપીય ભાષા, અંગ્રેજી, તેની રાષ્ટ્રીય અથવા પ્રાદેશિક સીમાઓ, લંગગ વઘાવીને, બીજી કોઈ પણ ભાષા કરતાં વધુ અંશે વિશ્વભાષાની સૌથી નજદીકેનું સ્થાન પામી છે અને વિશ્વમંસ્ફુતિનું અમૃતપૂર્વ વાહન બની છે. જગતના જુદા જુદા ભાગોમાં આપેલા દેશોના આખા પ્રદેશો જે કાં તો મૂળે ભારત-યુરોપીય ભાષા બાંધેલા જ નહોતા અને બીજી ભાષાઓ બોલતા હતા અથવા તો તદ્દન ઉજ્જડ હતા તે પ્રદેશો હવે ભારત-યુરોપીયનાં ધીકતાં અને પ્રતિદિન આગળ ધપતાં કેન્દ્રો બન્યા છે. ભારતની બાબતમાં પણ આમ જ બનેલું છે; ભારત-યુરોપીય ભાષાએ લગભગ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે પોતાનો દિગ્વિજય શરૂ કર્યો તે વખતે એનું શાસન સ્વીકારનાર દેશો પૈકી ભારત એ એક પ્રાચીન દેશ હતા.

(વેદિક, પ્રાચીન ઈરાની અને અવેસ્તા, ગ્રીક, ગોથિક અને બીજી જર્મેનિક ભાષાઓ, લેટિન, જૂની આઈરીશ અને બીજી કેલ્ટિક ભાષાઓ, સ્લાવ અને બાલ્ટિક ભાષાઓ, આર્મેનિયન અને આસ્થેનિયન તથા 'હિટાઈટ' અને 'તોખારી'—એ સર્વની માન્યતા એક આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષા અવિભક્ત રૂપે એક પ્રજામાં બોલાતી હતી, જે પ્રજાને કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓએ *વિર્સ (*Wiros) નામ આપ્યું છે. આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષામાં આ શબ્દનો અર્થ 'મનુષ્ય' થાય છે અને એ જ શબ્દમાંથી સંસ્કૃત 'વીર', લેટિન 'Vir', જર્મેનિક 'Wer' અને પ્રાચીન આઈરીશ 'Eir' જેતરી આવ્યા છે. અર્થાત્ જાતિમૂળ અને માનસમધારણમાં વિભિન્ન એવી જે પ્રજાઓ ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળમાં જોડાઈ છે તેમના આ વિર્સ ખરેખર જાતિગત નહિ તો, ભાષાગત પૂર્વજો છે. આ વિર્સ કેવા હતા અને આજે તેમના સાચા વંશજો કોણ છે—તેમના શુદ્ધ અવશેષો કયાં મળે છે એ ચોક્કસપણે શોધી કાઢવું અશક્ય છે. પ્રાચીન ભારતના બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો જેઓ 'આર્યો' તરીકે ભારતમાં આવ્યા હતા તેઓ વિર્સના સાચા વંશજો હોય એમ માનવામાં આવે છે. ઈરાની આર્યોની

બાબનમાં પણ આવુ જ મનાય છે. આધુનિક નાત્રી જર્મનીને શીખવવામાં આવે છે કે જર્મન પ્રજા (અથવા જર્મન ભાષા બોલતી પ્રજા) એ જ સાચા અને વિશુદ્ધ વિશિષ્ટ છે; જો કે જર્મનોમાં જાતિભિન્નશુદ્ધિ દ્વારા દેખાઈ આવે એવું છે અને તેનો સ્વીકાર પણ કરવામાં આવે છે, અને કેટલાક જર્મન વિદ્વાનોએ જ વિર્ગીના સાચા વંશજો તરીકેની જર્મનોની જાતિવિશુદ્ધિ અથવા તેમનો જાતિમત કે ભાષાગત વારસો નકાર્યો છે. પ્રાચીન ભારતમાં જાતિભિન્નશુદ્ધિ એ વસ્તુસ્થિત હતું એમ મહાભારત અને પુરાણોમાં બ્રાહ્મણ અથવા દક્ષિણ અને નામ અથવા શ્રદ્ધ અથવા દાસ જાતિ વચ્ચેનાં લક્ષોનાં જે સંખ્યાબંધ પ્રસંગવર્ણનો મળે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે; જે કે પોતાના આર્થ 'વર્ણ'નું અભિમાન ધરાવનાર સ્થિતિચુસ્ત આર્યોએ દાસ અથવા આર્યોતર વર્ણ સાથે પોતાનો સંકર થતો અટકાવવા માટે આંતરવિવાહી (Inter-caste marriages) જાતિઓની પદ્ધતિ સ્થાપિત કરી અથવા સ્વીકારી અને પછીના સમયમાં તો તેને ઉત્તેજન પણ આપ્યું. ઉત્તરવર્ણ વર્ણવાળા બ્રાહ્મણો કરતાં વધારે ચતુર-એવા સ્થામ વર્ણવાળા બ્રાહ્મણોના ઉદ્દેશ્ય બ્રાહ્મણ-જાતિમાં આવે છે; ભારતની આર્યોતર જાતિઓના ભાષા, ધર્મ અને સામાજિક દૃષ્ટિકોણના વિષયમાં સામુદાયિક આર્યોતર સાથે એ જાતિઓના આગેવાનોને દક્ષિણેના અને તેમના પુરોહિતોને બ્રાહ્મણોનું પદ મળ્યું; અને આ આર્યોતર જાતિઓ તેટલું જાણુ તેટલું આ આર્યોતર જાતિઓનું ઉચ્ચ વર્ણો-જેમાં શુદ્ધતમ આર્યો જ હોવાનું મનાય છે તે-માં સમાઈ જવું સંપૂર્ણ થયું. પાંચળના અને ઐતિહાસિક કાળમાં પરદેશોમાંને પણ આ ઉચ્ચ વર્ણો અથવા વર્ણોમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા હતા; જેમકે-ઈસવી સન પૂર્વે તેમજ પછીના સમયમાં શક હોશ, અને મિથ કે મિહિરની ઉપાસના કરનાર હિરાની પુરોહિતો કે જેમને 'શાકદેવીય' બ્રાહ્મણો, એટલે કે શકસ્થાન (=પૂર્વ હિરાનમાં આવેલ સિરતાન) ના બ્રાહ્મણો, તરીકે ઈસુની પ્રાદેશિક ચતાબ્દીઓમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા, અને જેઓએ સર્વપૂજનનો જૂનો 'આર્ય-સંપ્રદાય' હિન્દમાં પાછો આણુ કર્યો હતો. આ સર્વ તથા બીજી કેટલીક

વિગતો એમ સૂચવે છે કે જિનાં જનિગત લક્ષણો જણવામાં નથી એવી ભારત-યુરોપીય વિરોધ પ્રજાએ (એ પ્રજા હોય, મોટાં અંગ્રેજીવાણી, હાંબાં નાકવાળી, સફેદ-આમડીવાળી, ભૂરી આંખોવાળી અને સોનેરી વાળવાળી મૂળ નોર્ડિક જાતિની હોય એ અસંભવિત નથી-જો કે આ વાત સામે શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે, અને વિરોધ મૂળે અવિલક્ષ્ય સ્થિતિમાં હતા ત્યારથી જ તેમને માટે સંમિશ્રિત જાતિમૂળ ધારવામાં આવે છે) પોતાની ભાષા અને સામાજિક બંધારણનો પ્રચાર કર્યો હતો અને પોતાના સંપર્કમાં આવનાર સંખ્યાબંધ પ્રજાઓમાં આ બંને વસ્તુઓ, શાન્તિ-પૂર્વક અથવા હુમલાખોર રીતે, દાખલ કરવાને તે શક્તિમાન નીવડી હતા. આથી જે લોકોમાં વિરોધ વિજેતા અથવા શાસક હતાત્વર્ગ (Aristocracy) તરીકે અથવા સંખ્યામાં તેમ જ પોતાના રિવાજોની બીજા ઉપર હાવ પાડવાની શક્તિમાં અડિયાતા એવા શાન્તિમય નિવાસીઓ તરીકે રહ્યા તેમાં તેઓ બળી ગયા તે સાથે એમની ભાષા તેમજ ભાષાની સંગાથે પ્રવર્તતી સંસ્કારિતાનો દેશના મૂળ વતનીઓએ પણ સ્વીકાર કર્યો. જુદી જ સામાજિક પરંપરાવાળા અને જુદી જ ભાષાઓ બોલનારા આ મૂળ વતનીઓ, આવા પ્રસંગોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, આ આખી પ્રક્રિયાને સમજવાને અશક્ત હોવા છતાં, આશ્ચર્યજનક રીતે પરિવર્તન પામી ગયા. અને આ પ્રમાણે તેઓ ભારત-યુરોપીય ભાષા અને ભારત-યુરોપીય પારિવારિક (Milieu)—જે બંનેય વિષયમાં આ સંબોજનકાળ દરમિયાન હીક હીક પરિવર્તન યત્ન હતું—ના અવિષ્ક વારસદારો અને પ્રચારકો બન્યા. એક પ્રજા એક ભાષા અને રૂઢિ ઘડે, અને તેનું પરિણમન એક મહાન સાંસ્કૃતિક બળરૂપે થાય કે જે બળ બીજા પ્રજાઓની પાસે પથુ-તેમની સ્વકીય બુદ્ધિ ઉપર-પોતાનો સ્વીકાર કરાવે: એ માનવના સાંસ્કૃતિક, ઇતિહાસમાં એક નોંધપાત્ર-જો કે અદિતીય નીલ-બ્યત્તિકર છે.

આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષાએ પોતાનાં વિશેષ લક્ષણો કયા પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં, અર્થાત્ વેદિક, ખાસા અવેસ્તા અને હોમરની ગ્રીક જેવી પ્રાચીન-તમ ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ જેવા કંઈક સ્વરૂપમાં તેના કયાં વિકાસ,

યથેા હતા એ આપણે જાણતા નથી; તેમજ એક અવિભક્ત પ્રજા તરીકે વિરાસત ચોક્કસપણે ક્યારે રહેતા હતા એ પણ નક્કી થઈ શકે એમ નથી. વિશાલ લોકોએ કાઈ પ્રકારની લેખનપદ્ધતિ ખીલવી નહોતી અને બીજી પ્રજાઓ—જેવી કે ઇજિપ્શિયનો, સુમેરિયનો, અફ્રિકિયનો, એશીરિયનો, ઈલામવાસીઓ, એશિયા-માઈનોરના વતનીઓ, ગ્રીસ અને પૂર્વ ભૂમધ્યની ઇજિપ્ત પ્રજા, જેમણે હરપ્પા અને મોહેન્-જોદોની સંસ્કૃતિ ઊભી કરી હતી તે ભારતના આર્ય-પ્રાકૃ લોકો અને ચીનાઓએ મહાન સંસ્કૃતિઓ ખીલવી ત્યાર પછી ઘણે કાળે તેઓ ઇતિહાસમાં દેખાય છે. હિત્તર મેસોપોટેમિયા અને પૂર્વ એશિયા-માઈનોરની સુસંસ્કૃત પ્રજાઓના સંપર્કમાં તેઓ ઈસવી સન પૂર્વે ત્રીજી સદસ્રાબ્દની અંતિમ શતાબ્દિઓ દરમિયાન આવ્યા હોય તેમ જણાય છે; અને ઈસવી સન પૂર્વે ૨૦૦૦ લગભગ તેમનાં ઘણાં ચિહ્નો મેસોપોટેમિયામાં જોવામાં આવે છે. ઇટાલિયન નૃવંશશાસ્ત્રી સર્જીએ સૂચવ્યું છે કે એશિયા-માઈનોરના ક્વચ્ચ પ્રદેશો એ તેમનું મૂળ વતન અથવા ‘લક્ષણક્ષેત્ર’ (‘Area of characterization’) છે; અને ‘નેસિયન’ (Nesian) અથવા હિટાઈટ ભાષાની હમણાં થયેલી શોધ અને ભારત-યુરોપીય કુળની જૂનામાં જૂની શાખા તરીકે—આદિમ ભારત-યુરોપીય કુળની પુત્રી કરતાં ભગિની તરીકે—એ કુળ સાથેનું તેનું સંયોજન આ પ્રકરણને ટેકા આપતું હોય એમ લાગે છે. પણ બીજી કેટલીક હકીકતો યુરેશિયા, (યુરોપ-એશિયા) ખંડનો બીજો કાઈ પ્રદેશ ભારત-યુરોપીય પ્રજાનું મૂળ વતન હોય એમ સૂચવે છે. સર્જી પહેલાં ભારત-યુરોપીય પ્રજાના મૂળ વતન વિશે અનેક અભિપ્રાયો પ્રવર્તતા હતા. એક મેક્સમૂલરે મધ્ય એશિયા મૂળ વતન હોવાનો પ્રકરણ લોકપ્રિય બનાવ્યો હતો. ગઈ શતાબ્દીના મધ્યમાં બહારની દુનિયામાં મધ્ય એશિયા ઝાઝું જાણીતું નહોતું, પણ એક પ્રકારની કૌતુક-મય ભૂમિ જેવું હતું. પણ ગઈ સદીના પાંચમા દસકા જેટલા જૂના કાળમાં લેથામે આ મધ્ય એશિયાવાળા મન સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને સૂચવ્યું કે ભારત-યુરોપીય પ્રજાનું મૂળ વતન “યુરેપમાં કાઈ રચણે”

હવું. આ “યુરોપમાં કોઈ સ્થળે” વિદ્વાનોની શ્રદ્ધિ અને કલ્પનાને ખૂબ
હસી છે—પૂર્વ રસિયા, દક્ષિણ રસિયા, ઉત્તર જર્મની, સ્કેન્ડિનેવિયા,
હંગેરી, પોલેન્ડ અને લિથુઆનિયાનાં નામ પ્રાચીન જગતના આર્યોની
ખોવાયેલી પિતૃભૂમિ તરીકે સ્વયંવાચેશ પ્રદેશમાં છે. “પૂર્વ યુરોપમાં કોઈ
સ્થળે”—એ પણ એક લોકપ્રિય મત છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના પ્રાગ-
ઇતિહાસકાલીન સમાધિ-સ્તૂપ (Grave-mounds) અથવા ઉછેરનારા અમે
અથવા વાપરનારા ભારત-યુરોપીયો સાથે સંબંધ હોય એમ માનવામાં
આવે છે. અર્ધ-ભ્રમણશીલ અર્ધ-સ્થિતિશીલ ભારત-યુરોપીય સંસ્કૃતિનો
વિકાસ મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપનાં મેદાનો ઉત્તર તરફ જ્યાં સમધારણ જંગલો
સાથે મળે છે ત્યાં થયો હતો એમ માનવામાં આવતું. આ પ્રદેશમાંથી;
ભારત-યુરોપીય પ્રજાઓની ટાળીઓ, કાં તો એ પ્રદેશો સુકાઈ જવાને કારણે
અથવા બીજી પ્રજાઓના હુમલાના દબાણને લીધે, નીકળીને દક્ષિણ અને
પશ્ચિમ તેમજ અગ્નિ અને વાયવ્ય ખૂણા તરફ આગળ વધી અને ત્યાં વસતી
બીજી સુસ્થિત પ્રજાઓના સંપર્કમાં આવીને પ્રાચીન કાળની ગ્રીક, પ્રેશિયન,
ફીનિયન, આર્મેનિયન, આર્ય (ભારત-ઈરાની), જર્મન, સ્લેટ અને ઇટા-
લિયન પ્રજા બની. (ભારત-યુરોપીય એટલે કે કિર્ગિસ્ પ્રજા તેની આદિમ
સ્થિતિમાં ખાસ ઉચ્ચ પ્રકારની ભૌતિક સંસ્કારિતા ખીલવી શકી નહોતી.
તેની પાસે એક અદ્ભુત ભાષા હતી, અને તે સામાજિક દૃષ્ટિએ ખૂબ
સુસંગઠિત હોય એમ જણાય છે. —તેની ગણ-સંઘતિતી (Tribal solid-
arity) રચના વિષય સંયોગોમાં પણ ટકી રહી હતી અને બીજા જે
લોકો પાછળથી તેના સંપર્કમાં આવ્યા તેમના ઉપર પણ એની અસર
પડેલી જણાય છે. એનો સમાજ એકપત્નીવ્રતયુક્ત અને પિતૃ-અધિ-
કારી (Patriarchal) કુટુંબોનો બનેલો હતો; અને પાછળથી ભારતના
આર્યોમાં જે વસ્તુ ગોત્ર તરીકે સુવિદિત જાતી તેનું આ પિતૃ-અધિકારી
કુટુંબ બીજ હતું તથા એક સામાન્ય મુખિયાની સત્તા નીચેનાં આવાં અનેક
ગોત્રોની પ્રજા બનેલી હતી. ભારત-યુરોપીયો સદૃશ કલ્પનાશક્તિવાળા
હતાં અને આ કલ્પનાશક્તિ સાથે વ્યવહારશુદ્ધિ તથા દેશકાલાનુસાર

વર્તવાની કુનેદનું સંયોજન થતાં તેઓ સર્વ રથજે અન્યેય બન્યા. સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોમાં સ્ત્રીગતિ પ્રત્યે માનની લાગણી રાખવામાં આવતી, જેમાં ધરતી અપરિણીત પુત્રી તરીકે તેને માન અને રક્ષણ આપવામાં આવતું તથા તેના પિતા અને બંધુઓ લગ્નમાં તેનું દાન કરતા; પત્ની તરીકે તે પુરુષની સદચારિણી અને જવાબદાર ભાગિયણ હતી; અને માતા તરીકે તે જોત્રની આદરણીય માર્ગદર્શક તથા સલાહ આપનાર હતી. તેમણે એક એવો ધર્મ વિકસાવ્યો હતો, જેમાં અદૃશ્ય શક્તિઓ અથવા બળો (જેમને મુખ્યત્વે કુદરતનાં બળો તરીકે કલ્પવામાં આવ્યાં હતાં)નાં દુષ્ટ કરતાં દ્વિતકારી અંગો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. આંતોઆં મીલેત (Antoine Meillet) ના સંદેશમાં કહીએ તો, 'દેવત્વનો તેમનો ખ્યાલ સ્વર્ગીય અને દેહીખમાન, અમૃત અને શુભ ફોલો આપનાર હતો : અને આ ખ્યાલ આજના યુરોપના સામાન્ય માણસેના ખ્યાલથી બહુ દૂર નથી.' આ પૃથ્વી ઉપર રહેનારા માણસોના મુકાબલે દેવો એ ઉપર સ્વર્ગમાં રહેનારા હતા; દેવો માનુષગુણધારક (Anthropomorphic) ધાર્મિકતા કરતાં બળો જેવા વધુ અંશે હતા; જે કે આકાર અને લક્ષણોના વિષયમાં તેમની મનુષ્યરૂપતા પણ જાણવામાં હતી અને પાછળથી ભારત-યુરોપીય લોકો માનવ પ્રકૃતિવાળા દેવોનો સુરપદ્ધત ખ્યાલ ધરાવનારા લોકોના સંપર્કમાં આવ્યા પછી એ વસ્તુનો વિકાસ પણ થયો જણાય છે. પરંતુ એટલે પતેલું અથવા 'આકાશપિતા', *પ્લુમ્બોમ માતેરુ અથવા 'પૃથ્વીમાતા', *સુર્લિમોસ અથવા 'સૂર્યદેવતા', *મટ્તોરુ અથવા 'ઉપદેવી', *સ્ક્તોરુ અથવા 'વાયુદેવ' અને બીજા એવા કુદરતના દેવોને આદર કરીએ તો વિરાલ પ્રજાએ ધર્મશિષ્યનો કે કુમેર-અક્રેડિયનો જેવો મોટો દેવતા-સમૂહ વિકસાવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમના ધર્મ સંબંધમાં તો લગભગ સર્વાંશે લાપાટથી પુરાતત્વ-શાસ્ત્રને આધારે જ આપણે મત આપવાનો રહે છે. લાપાટથી પુરાતત્વ એ કાઈ પ્રજાનું મૂળ અથવા તેની સંસ્કારિતાનાં મૌલિક લક્ષણો, એ પ્રજાની ભાષાનાં શબ્દાર્થ તથા શબ્દશક્તિનો તુલનાત્મક ધોરણે અભ્યાસ કરીને, ઉકેલનારું શાસ્ત્ર છે.

ભારત-યુરોપીય પ્રજાની ભૌતિક સંસ્કૃતિનો વૃત્તાન્ત પથ એ પ્રમાણે
 ભાષાશ્રયી પુરાતત્ત્વ કિપર રચાયેલો છે અને વિશ્વ લોકોમાં ફેલાયેલી સંસ્કૃતિના
 પ્રકાર પરત્વે જર્મન અને બીજા વિદ્વાનોના સફળ પ્રયત્નોએ સારી એવી
 માહિતી પૂરી પાડી છે. ભાષાશાસ્ત્રના આ અંગના સિદ્ધાન્તોને ભારત-
 યુરોપીય પ્રજાના આદિમ વસતિસ્થાનની વિચારણા પરત્વે પથ વિસ્તારનામાં
 આવ્યા છે અને થોડા સમય પર એન્ડો-સ્ટેઈને ભારત-યુરોપીયોના પ્રાચીન
 નિવાસસ્થાનની પરિસ્થિતિ સમર્થ રીતે રજૂ કરેલી છે. (Die erste indo-
 germanische Wanderung, 1936 : કલકત્તાથી પ્રસિદ્ધ યતા
 Indian Historical Quarterly, XIII, I, માર્ચ ૧૯૩૭ ના અંકમાં
 પ્રો. એ. બેરીડેસ કૃતિ આપેલો આ ગ્રંથનો અત્યંત કિયોગી સાર લુઓ.)
 એન્ડો-સ્ટેઈને ખતાવી આપ્યું છે કે આદિમ ભારત-યુરોપીય પ્રજાના ઇતિ-
 હાસના બે મુખ્ય સ્પષ્ટ વિભાગો હતા એમ. ભાષાવિષયક પુરાવાઓ
 કિપરથી જોઈ શકાય છે-(૧) પ્રાચીન સમય કે બ્યારે ભારત-યુરોપીય
 પ્રજાની જુદી જુદી શાખાઓ બોલીવિષયક ભેદ ધરાવતા વિભિન્ન સમૂહો-
 રૂપે દર્શાવેલો નહોતો; અને (૨) બ્યારે ભારત-યુરોપીય મુખ્ય સમૂહ
 નવા જ પ્રકારના દવામાનવાળા જુદા જ પ્રદેશ તરફ આગળ વધ્યો ત્યારે
 એમાંથી ભારત-ઈરાનીઓ જુદા પડ્યા તે કાળ. જૂના કાળમાં ભારત-યુરો-
 પીય ભાષામાં બોક્સ શબ્દો અને ધાતુઓના અમુક અર્થો હતા, અને
 આ મૂળ અર્થો ભારત-યુરોપીય પ્રજાની ભારત-ઈરાની શાખાના વડાઓ
 જે બોલીઓ બોલતા તેમાં કાયમ રહ્યા; પરંતુ બીજી શાખામાં, એટલે કે
 ભારત-યુરોપીય પ્રજાની બિન-ભારત-ઈરાની શાખામાં પ્રસ્તુત ધાતુઓ
 અને શબ્દોમાં એવા નવા અર્થો પેદા થયા કે જે અર્થો ભારત-ઈરાની-
 ઓમાં મળતા નથી. આ પ્રમાણે, આદિમ ભારત-યુરોપીય સ્વર્ગ, સ્વર્ગ-
 નો મૂળ અર્થ 'પથર' હતો; એના સંસ્કૃત પર્યાય વાવરનો 'મોમરસ
 કાલ્યા મારેનો પથર' એવો 'કંઈક સંકુચિત અર્થ' થતો હતો; પરંતુ
 ભારત-ઈરાની શાખા અદારની ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં એનો અર્થ
 'ચક્રીનો પથર', અને પંડીથી 'હાયચક્રી' (જેમકે જૂની અગ્રિયમાં

Cweron, અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં Quern) થવા લાગ્યો. આ અર્થ પાછળથી વિકાસ પામેલો છે. એ જ પ્રમાણે આદિમ ભારત-યુરોપીય ધાતુ *મર્મલનો અર્થ 'ધસવું' થતો હતો, જે સંસ્કૃત *Vṛj* અને *Vṛj*માં જળવાઈ રહ્યો છે, પરંતુ ભારત-યુરોપીયનાં બિન-ભારત-ઈરાની સ્વરૂપોમાં તેનો અર્થ 'દહોવું' એવો થાય છે. આદિમ લાઘુ *V**સદનો અર્થ 'અત્યુ દે'કવું' થતો હતો, તેની સાથે સરખાવે સં. સ્વ-ઘ્રઃ; પરંતુ અન્યત્ર એટલે કે ભારત-ઈરાની ભાષાસમૂહની બહાર તેમાં 'બીજ મૂકવું', 'બાવવું' એ અર્થ વિકસ્યો (સર. લેટિન *Sē-men*, 'બીજ', જર્મન. *Säen*, અંગ્રેજી ક્રિયાપદ *Sow*). આદિમ લાઘુ *V**મર્મલ-નબળું બનાવવું' જે સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે (*Vમલ*) તેનો ભાષુની બિન-ભારત-ઈરાની ભાષાઓ અને બોલીઓમાં 'ઘણવું' અર્થ વિકસ્યો. આદિમ લાઘુમાં *વર્વામ (==સં. વર્જ-) એટલે (ગરમી અને બીજાં પ્રાકૃતિક કારણોથી) 'જમીનમાં ખેડેલી ચિરાડ', પરંતુ *Furrow* (ચાસ) શબ્દમાં તે નવો અર્થ આવ્યો (સર. જર્મન *Furche*, જૂની અંગ્રેજી *Furh-*માંથી અર્વાચીન અંગ્રેજી *Furrow*). આદિમ ભારત-યુરોપીય ધાતુઓ અને શબ્દોના અર્થો તથા તેમાં થયેલાં પરિવર્તનોના ગ્રંથ અભ્યાસને પરિણામે ક્રોડેન્સ્ટેઈન એક અત્યંત મહત્ત્વના નિર્ણય ઉપર આવેલ છે, અને તે નિર્ણય એ છે કે—આદિમ ભારત-યુરોપીય પ્રજા પહેલપ્રથમ પ્રમાણમાં મુકા, ખડકવાળા કોઈ મુલકમાં રહેતી હતી, કે જ્યાં ખરા અર્થમાં જંગલો નહોતાં, પણ વૃક્ષોનાં ઝુંડ હતાં, અને તેમાં નીચેનાં વૃક્ષો પણ હતાં—ઓક, બડુ (*Willow*), બુર્જશ (*Birch*), રેસાવાળું એક વૃક્ષ અને રિથિતરથાપેક પ્રકૃતિવાળું એક વૃક્ષ; એ પ્રજા પાસે ફળાઉ વૃક્ષો નહોતાં; મૂળે તેઓ નીચેનાં પ્રાણીઓથી પરિચિત હતા—સાપર જેવું શાખામુક્ત શિંગડાવાળું હરણ (*Elk*), જલમાંનર (*Otter*), જંગલી સૂવર, વડુ, શિયાળ, રીંછ, સસલું, જળ તેમ જ સ્થળ ઉપર સંચાર કરી શકતું રંછાંવાળું ઉંદરની જાતનું એક પ્રાણી (*Beaver*),

• આ પ્રાણી ભારતમાં થતાં નથી તેથી તેમનાં નામના પર્યાયો આપણી ભાષાઓમાં નથી.

—અનુ.

જાંદર અને ખીખાં કેટલાંક જંગલી પ્રાણીઓ.) પાળેલાં પ્રાણીઓમાં ગાય તેમને સુમેરિયને પાસેથી મળી હતી (સુમેરિયન *gud*, જેનો ઉચ્ચાર ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૨૭૦૦ વર્ષ પર અંત્યવ્યંજનરોપથી ગુ થતો, એ શબ્દ આદિમ ભા.યુ.માં ગોડસ્, એ સ્વરૂપમાં અપનાવી લેવામાં આવ્યો હતો.); તે સિવાય ઘેડું, બકરું, ઘેરો, ફરેરો અને કુછર એ પ્રાણીઓ પણ તેઓ જાણતા હતા. કેટલાંક પક્ષીઓ તેઓ જાણતા હતા, પણ ઘણાં જળ-સ્થગચારી પ્રાણીઓ તથા માછલીથી તેઓ પરિચિત નહોતા. (પછીના કાળમાં પોતાના મૂળ વસતિસ્થાનથી ખીખાં કોઈ પ્રદેશ તરફ જતાં તેઓ કોઈ નીચા, બીનાશવાળા પ્રદેશમાં આવ્યા, અને ત્યાં વધુ વિપુલ અને વિભિન્ન વનસ્પતિસમૃદ્ધિ અને પ્રાણીઓના સંપર્કમાં આવ્યા. આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષાના જૂના ધરના અભ્યાસમાંથી જે પ્રદેશની કુદરતની આસિયતો તારવી શકાય છે તે સાથે ઉત્તર કીરધીઝનાં વેરાનો તથા યુરલ પર્વતના દક્ષિણ અને પૂર્વના પ્રદેશો સંબંધિત રીતે બંધ બેસી જાય છે.) ભાષાના ઉત્તરકાલીન શબ્દસમૂહવિષયક અને અર્થસંક્રાન્તિવિષયક રતર ઉપરથી પાછળના ભારત-યુરોપીય વસતિસ્થાનની પરિસ્થિતિ વિશે જે માહિતી મળે છે તે કાપેંથિયનથી બાલ્ટિક સુધીનાં યુરોપનાં પ્રદેશો સાથે જોડાયેલ છે. ખીખાં, જૂના કાળ દરમ્યાન ભારત-યુરોપીય ભાષામાં જે પરદેશી તરવો માલુમ પડે છે તે પણ પશ્ચિમ એશિયા, ઇજિપ્ત અને ઇજિપ્તન ગ્રીસનાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વિભિન્ન સંસ્કૃતિ-જગત સાથે નહિ પણ મેસોપોટેમિયાની સુમેરો-અક્કાદિયન દુનિયા સાથેનો તેનો સંપર્ક બતાવે છે.

તેથી પ્રાચીનતમ સમયમાં ભારત-યુરોપીયોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કયું હશે એ બાબતમાં એન્ડ્રોર્થનના મત પ્રમાણે, તે સ્થાન મધ્ય એશિયા હોવાને લગતો પ્રકલ્પ બદલાયેલા સ્વરૂપમાં સૌથી સંભવિત અટકળ તરીકે પુનઃસ્થાપિત થયેલો મણી શકાય. યુરેઝિયન સપાટ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલી યુરલની પર્વતમાળા આદિમ ભારત-યુરોપીય નિવાસસ્થાન હોય તેવું જણાય છે. એ સ્થળે ભારત-યુરોપીય પ્રજાની એક શાખાએ—ભારત-ઈરાનીઓના પૂર્વજોએ નિવાસ

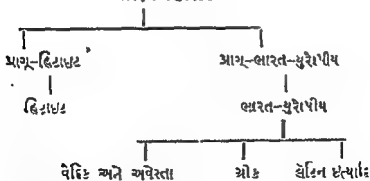
ચાલુ રાખ્યો. જ્યારે એ કળનો મુખ્ય સમૂહ પશ્ચિમ તરફ, જ્યાં અત્યારે પોલેન્ડનો પ્રદેશ છે ત્યાં. સ્થળાન્તર કરી ગયો. યુરોપમાં વિરાસત નો એ નવો નીડ—નિવાસ (Nidus) બન્યો. અથવા તો એમ પણ બન્યું હોય કે ભારતીય આર્યોના અને એશિયા માઇનોરના 'હિટાઇટો' ના પૂર્વજોએ ઉત્તર મધ્ય એશિયામાં આવેલા આદિમ નિવાસસ્થાનના પ્રથમ ત્યાગ કર્યો. હોય; ત્યાંથી નૈઋત્યપૂર્ણે ક્રૌંચસમાં થઈ તેઓ એશિયા માઇનોર, મેસોપોટેમિયા અને ઈરાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદસ્રાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં પહોંચ્યા હોય, જ્યારે આર્યોનું યુરોપીય જૂથ પશ્ચિમ તરફ ગયું હોય. આ એક તર્કબાજી સિદ્ધાન્ત છે અને હાલમાં પ્રચલિત ભાષાવિષયક તેમજ પુરાતત્ત્વ-વેપણવિષયક નિરવગ્ન પદ્ધતિઓ ઉપર નિઃશંકપણે બંધાયેલો છે. યુરેઝિયન સપાટ પ્રદેશમાં જંગલી ઘોડાની વસતિ હતી; અને પોતાની એકલ સ્થિતિની જંગલી દશામાં રહેતી આ પ્રજાએ ઘોડાને પાળવાની શરૂઆત કરી એ ભૌતિક સંસ્કૃતિના વિષયમાં તેનો એક મોટો ફાળો હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદસ્રાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં, માણસો તેમજ કાર, વહન કરવાને તથા ગાડાં ખેંચવાને કેળવેલા ઘોડા પોતાની સાથે લઈને આર્યો એશિયા માઇનોર અને મેસોપોટેમિયામાં આવ્યા તે પૂર્વે વાહનવ્યવહારના સાધનમાં બળદ, ગધેડા અને હાંટ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું; ઝડપી ગતિ-વાળો ઘોડો આવ્યો અને તેણે દૂરના પ્રદેશો વચ્ચેના સંપર્કો ઝડપી તથા સહેલા બનાવીને આંતરરાષ્ટ્રિય સંબંધોમાં અને સંસ્કૃતિના પ્રચારમાં ક્રાન્તિ આણી દીધી.

આમ ભારત-યુરોપીય પ્રજા એ તેજસ્વી અસંસ્કૃત લોકોનું એક જૂથ હતું—તે જૂથ જાતિની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હતું કે મિશ્ર હતું તે આપણે જાણતા નથી—કે જેને ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન હજી મેળવવાનું હતું. ઈસુ પૂર્વે ત્રીજી સદસ્રાબ્દીના ઝાંખા જૂતકાળમાં જ્યારે એ પ્રજાની ટોળીઓએ નવાં નિવાસસ્થાનની શોધમાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમ તરફ આગેદ્વ્ય કરવા માંડી ત્યારે તેમણે પોતાની ભાષા તથા વિચારસરણિ દ્વારા હિન્દિયનનો પ્રારંભ કર્યો અને એ ભાષા તથા વિચારસરણિ-છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષ દરમિયાન

માનવ ઇતિહાસમાં અતિ મહત્વનું બળ બની રહી છે. એમ જણાય છે કે પોતાના પૂર્વજોનું નિવાસસ્થાન છોડીને દક્ષિણના પ્રદેસો તરફ આગળ વધનાર આદિમ આર્યોના સમૂહ પૈકી 'હિટાઇટ' એ પહેલો સમૂહ હતો. *

* હિટાઇટ પ્રભુ તથા હિટાઇટ ભાષા.—હિટાઇટ ભાષાની શોધ તથા તેની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ સંબંધી સંશોધનો, જે હજુ પણ ચાલુ રહેલ છે તે, ભારત-યુરોપીય ભાષાના અભ્યાસમાં ઘણા જ મહત્વનાં છે. સામાન્ય રીતે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે કે જે આદિમ ભાષામાંથી ભારત-યુરોપીય (જેમાં વૈદિક અને ઇરાની, ગ્રીક, લેટિન વગેરેનું છેવટનું મૂળ રહેલું છે) ન્યુત્પન્ન થયેલી છે તેમાંથી વધારે જૂના કાળમાં હિટાઇટનો ક્ષેત્ર જુદો પડ્યો હતો. આ પ્રમાણે હિટાઇટ એ ભારત-યુરોપીયની પુત્રી નહિ, પણ માંડી બહેન છે, અને હિટાઇટ તથા ભારત-યુરોપીય (જેની પુનર્વંદના પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ જેવી કે સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક, જૂની આઇરિશ, જૂની સ્વર્સલાવ, આર્મેનિયન, તેજારિયન આદિ ઉપરથી કરવામાં આવી છે) એ બંને ભારત-યુરોપીયના એક વધારે જૂના સ્વરૂપમાંથી આવે છે, જેને ભારત-હિટાઇટ (Indo-Hittite) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ભાષાગૃહનું નીચે પ્રમાણે બનાવી શકાય :

ભારત-હિટાઇટ

ભારત-યુરોપીય ભાષાના ઇતિહાસને આલુપ્તનિક (Hypothetical), પુનર્વંદિત આદિમ ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાની પણ પૂર્વે લઈ જવામાં હિટાઇટ આ રીતે નિમિત્તરૂપ બની છે. અત્યાર સુધીમાં પુનર્વંદિત ભારત-યુરોપીય ભાષામાં કદાચ આસ પુનઃશોધનની અસરપડતા નહોતી, પણ ભારત-હિટાઇટ રજૂ કરેલા પ્વનિર્ણય અને હસ્તારૂપક્રિયાવિષયક દેરાણક નવા જ લક્ષણોએ પ્રાચીનતર ભૂમિકાથી માંડીને ભારત-યુરોપીયના વિકાસનું

ને કે તેઓ એશિયા માંધનેરમાં મુખ્ય સત્તાધીશ હતા અને ઈસુ પૂર્વેની બીજી સદસ્યાબ્દીના મધ્ય-કાળમાં પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય (Pre-Indo-European) પ્રજાઓ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા, પરન્તુ પોતાના મુખ્ય સમૂહથી અલગ થઈ ગયા પછી મરદેશી પ્રજાઓ વચ્ચે લાંબો સમય સુધી રહેવાને કારણે તેમની ભારત-યુરોપીય ભાષામાં કેટલાક મૂળભૂત ફેરફારો

ફેલાંકન કરવાની પ્રવૃત્તિને એક નહિ જ વચ્ચે આપ્યું છે. આ પ્રમાણે આદિમ ભારત-હિટાઇટમાં બે પ્રકારના કંઠનાલીય સ્પૃષ્ટસ્વરણ (Glottal stops) હતા, જેમાંનો એક તાલબંધ વચ્ચેવાળો [ʔ] હતો, જ્યારે બીજો કામલનાકુરચાનીય વચ્ચેવાળો [ɣ] હતો; આ ઉપરાંત હિટાઇટમાં અધોધ કામલનાકુરચાનીય ઉષ્મસ્વરણ (Velar spirant) ɣ્ અને ધોધ કામલનાકુરચાનીય ઉષ્મસ્વરણ ɣ્ હતો. આ સર્વે વિશેષતાઓ આદિમ ભારત-યુરોપીયમાં કુદ્ધ થઈ ગઈ હતી, (આ ɣ્ ɣ્ હિટાઇટમાં [ɣ] બની ગયા હતા; આ સર્વે ધ્વનિઓ ડ્રેવ રવર અને બીજા ન્યંજનની વચ્ચે આવતાં ભારત-યુરોપીયમાં રવરોને દીર્ઘત્વ અર્પણ હતા, પરન્તુ દીર્ઘત્વ અર્પણની બે પ્રક્રિયામાં આ ચાર ધ્વનિઓ પાંચે જ કુદ્ધ થઈ ગયા, ભારત-યુરોપીયમાં ન્યંજનનું મહા-પ્રાણત્વ જેમને સ્વાસનાલીય ધ્વનિસમૂહ ("Laryngeals") તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એવા આ ચાર ધ્વનિઓ સાથે મોટે ભાગે સંબંધ છે. હિટાઇટમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રકાશ દ્વારા ભારત-યુરોપીય ધ્વનિપ્રક્રિયા અને સ્પષ્ટપ્રક્રિયાના કેટલાય બે અન્યાકૃત. મુદ્દાઓ ઉપર સ્પષ્ટ થતા ભય છે. આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૨૫ પછી ભારત-યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રની એક શાખા તરીકે 'હિટાઇટ-શાસ્ત્ર' (Hittitology)ના થયેલા વિકાસને પરિણામે, ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ રજૂ કરેલું રસ્ય વધારે વિસ્તૃત બન્યું છે (જુઓ Edgar H. Sturtevant, A Comparative Grammar of the Hittite Language, Linguistic society of America, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1933, એમાં સાંકવારીના પાનું ઉચ્ચે છે. આ ઉપરાંત જુઓ the Laryngeal Hypothesis and Indo-Hittite, Indo-European Vocalism by J. Alexander Kerna and Benjamin Schwartz, "Journal of the American Oriental Society," Vol. 60, 1940, Yale University Press, (New Haven, Conn., pp. 181-192, and E. H. Sturtevant, Evidence for Vicing in Indo-Hittite યીમા (અક્ષર), "Language," Linguistic Society of America, Baltimore, Maryland, Vol. 16, no. 2, April-June 1940, pp. 81-87)

યથા. દ્વિતાઈટાની ૫છી ભારત-ઈરાનીઓ અથવા આર્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ના અરસામાં ઉત્તર મેસોપોટેમિયામાં આવ્યા. ખ્રીષ્ટ પાઠ, પશ્ચિમમાં ભારત-યુરોપીયોની 'હેલેનિસ' (Hellenes) નામથી ઓળખાતી જે ખોજ શાખા પૂર્વ યુરોપ, પોલેન્ડ અને ક્રોઈશિયન પ્રદેશોમાં વસેલી હતી તે, બાલ્કન પ્રદેશો તથા જે પ્રદેશો હાલમાં યુગોસ્લાવિયા, રમાનિયા, બલ્ગેરિયા અને આસ્ટ્રેનિયા નામથી ઓળખાય છે ત્યાં થઈને ગ્રીસ અને પશ્ચિમ એશિયા માઇનોરમાં આવી; ત્યાં એ શાખાના લોકો ગ્રીસ તેમજ એશિયાની ખંડશ્ચ ભૂમિ ઉપર તેમજ ટાપુઓ ઉપર વસેલા સંસ્કૃત પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીયો સાથે મળી ગયા, પોતાની ભારત-યુરોપીય ભાષા (જે પાછળથી ગ્રીક ભાષાના નામથી ઓળખાઈ) તેમના ઉપર સ્થાપિત કરી; અને આ સંપર્કને પરિણામે જે સુઅધિત સંસ્કૃતિ પેદા થઈ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ના અરસામાં આદિમ ગ્રીક સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાઈ.

આ શતાબ્દીના પ્રારંભકાળમાં ઈરાન એશિયા માઇનોરમાંથી હુગો વીન્કલરે ખોળી કાઢેલા બોગાઝ કોઈના લેખો ભારત-યુરોપીય પ્રજાની પ્રગતિના ઇતિહાસના વર્જનમાં એક મહાન સીમાચિહ્ન બની રહે છે. આમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ આસપાસનાં મિટાની લોકોનાં કેટલાંક સંધિપત્રો છે. તેમાં મિટાનીઓનો રાજકર્તા વર્ગ જે પોતાને મર્વ-ન્નિ (સરવૈ વૈદિક મર્વ-મનુષ્ય) નામથી ઓળખાવતો હતો તે પોતાના હજુ દેવો પૈકી કેટલાકનાં નામોનો હલ્લેખ કરે છે-ઈન્-દ-ર, મિ-ઈન્-ત-ર, અ-ર-ન અથવા હ-ર-વન (અથવા અ-ર-ન) અને ન-સ-અત્-તિ-ય એ બેબિલોનિયાની શ્રુત્યાત્મક લેખનપદ્ધતિ (Syllabic writing) માં લખાયેલાં નામો ઋગ્વેદપ્રોક્ત દેવતાઓ ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ અને બે નાસત્યો અથવા અશ્વિનોનાં જ નામ છે. [મતિવજ્ (=વૈદિક મતિવાજ ?) નામના રાજાના સંધિપત્રમાં આ નામો નીચે પ્રમાણે નોંધાયાં છે: મિ-ઈન્-ર, અ-ર-ન, ઈન્-દ-ર અને ન-ગ-અત્-તિ-ય; રાજા શુબિલુલિયુમ (subbiluliuma) ના દ્વિતાઈટ લેખમાં અ-ર-ન ને મદલે હ-ર-વન અને ઈન્-દ-ર ને મદલે ઈન્-દર મળે છે. (ઉલ્લેખો વગેરે માટે જુઓ V. Lesny નો Indians in Asia

Minor એ નામે Golden Book of Tagore, Calcutta 1931, pp 290-291 મા લેખ)] બોગાઝ કોર્ટ તથા બીજાં સ્થળોમાંનાં અન્ય લખાણો બતાવે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદસ્તાબ્દીના મોટા ભાગ દરમ્યાન મેસોપોટેમિયાનાં રાજ્યો-એમાં બેબિલોનનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો-ના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં એવી ટોળાઓ ભાગ લેતી હતી, જે વૈદિક અને જૂની ઈરાની ભાષાને મળતી બોલી-અથવા બોલીઓ-બોલતી હતી અને જે ટોળાઓમાં રાજાઓ તથા બીજી વ્યક્તિઓનાં નામ સંસ્કૃત (વૈદિક) તથા જૂની ઈરાની ભાષાની માફ આપે તેવાં હતાં મેસોપોટેમિયામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ આસપાસ વૈદિક દેવો વિશેની માન્યતાના તથા સંસ્કૃતના પ્રકારની ભાષા (અથવા બોલીઓ) બોલનાર પ્રજાના અસ્તિત્વ ઉપરથી કેટલાક ભારતીય તેમજ યુરોપીય વિદ્વાનો એમ માનવા પ્રેરાયા છે કે ઉપર્યુક્ત પ્રજા એ ભારતીય વૈદિક ટોળી અથવા ટોળાઓની બનેલી હોવી જોઈએ અને ભારતની ભૂમિ ઉપર વૈદિક સંસ્કૃતિનાનો પૂર્ણ વિકાસ થયા બાદ એ ટોળા ભારત છોડી ન્યાં ગઈ હોવી જોઈએ, અને પરિણામે હિન્દ ઉપર આર્યોના પહેલા હુમલા અથવા વસાહતનો કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ કરતાં પણ ઠીક ઠીક પહેલાંના જૂના કાળ સુધી લઈ જવો પડશે. આ હિમાને વૈદિક સંસ્કૃતિનો કાળ મોડામાં મોડો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ પહેલાંના સમયમાં ગયો.

પરંતુ આ અભિપ્રાય ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવો નથી. મેસોપોટેમિયાનાં ઉપર્યુક્ત લખાણોમાં ભાષાનો જે થર રજૂ થયો છે તે વૈદિક ભાષા કરતાં ચોક્કસપણે જૂનો-એમાંનાં નામો અને શબ્દોનો ઉપરજો અભ્યાસ પણ સ્પષ્ટ-પણે બતાવી આપશે કે એ ભાષા ભારતીય આર્ય નથી. પણ ભારત-ઈરાની છે. (આ સંબંધમાં ડૉ. એન. ટી. મીરોનો તરફથી Acta Orientalia ના પુ. ૬ ના અંકો ૧-૨-૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલો "ઈ. સ. પૂર્વે ૨જી સદસ્તાબ્દીમાં નજીકના પૂર્વમાં આર્ય અવશેષો" એ નામનો સુંદર લેખ જુઓ. એમાં આ શબ્દોનો ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.) આ પ્રમાણે કિમલિજ=" પ્રકાશમાન (હિમાચલિત) પર્વોનાની દેવી, "

ઐતગમ = ' હરણ પાસે જનાર (?) ' શુવરદત - ' સૂર્યે આપેલ, ' તુષત - ' લયંકર રથ ' જેવા શબ્દો એ નીચેના ભારત-રાની પ્રાગ્વેદિક રૂપોનું બેબિલોનિયન લિપિમાં અક્ષરાન્તર છે - " હિમ્મલિઝ " ઐતગમ, " સુવર - દાત, " હુઝ-રથ = સંસ્કૃત હિમલ-, ઐતગમ, સ્વર્દત અને દૂરથ, અને હેક અને હેત જેનાં રૂપોમાં પ્રાગ્વેદિક સંધિસ્વર એ ન, કે જે સંધિસ્વર વૈદિક અને સંસ્કૃતમાં સંકેત પામી એ બન્યો હતો (વ્યંજનો પૂર્વે એ, સ્વરો પૂર્વે અય્), પ્રાગ્વેદિક હ્રદ અને જ- પથ કાયમ રહ્યા હતા. મેસો-પોટેમિયામાંના આર્ય બોલી બોલનારા લોકો પ્રાગ્વેદિક--પ્રાગ્ભારતીય આર્યો જ હતા, જેઓ કાં તો મેસોપોટેમિયામાં વસતા હતા અથવા ત્યાં થઈને પસાર થતા હતા. આમાંના કેટલાકે એશિયા માઇનોરના લોકો સાથે વસવાટ કર્યો, જ્યારે બીજાઓ પૂર્વ તરફ આગળ વધી ઈરાન અને હિન્દમાં ગયા. કેટલીક ભારત-ઈરાની ટોળીઓ મેસોપોટેમિયામાં આવ વસી. પરંતુ એમની સંખ્યા અત્યંત ઓછી હોવાને કારણે તથા તેમના ભૌતિક સંસ્કૃતિ તથા સંજ્ઞન તેમની અલગ ભાષાકીય અને સાંસ્કારિક અસ્મિતા જાળવી રાખે તેનાં બળવાન ન હોવાને કારણે ધીમ ધીમે આસપાસ વસતી પ્રજામાં સંમિશ્રિત થઈ ગઈ. તેમાં મર્યાની (Maryannai) અથવા મિરાની, હરૂરી (= આર્ય ?), મંડ લોકો તથા કેસાઇટ (= કાશી ટોળાની પ્રજા ?) પ્રજા-જેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ આસપાસમાં બેબિલોન છૂટી છાંડી હતું તથા ત્યાં કેટલીક સદાઓ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તે-હતી પરંતુ કેટલીક ટોળીઓએ મેસોપોટેમિયાની ભૂમિ ઉપર કાયમી વસવાટ કર્યો નહિ, પરંતુ પૂર્વ દિશામાં નવાં નિવાસસ્થાન શોધ્યાં અને તેઓ ઈરાનમાં આવી પહોંચી. આ ટોળીઓમાં વજ્જ (? ' પરશુ'પ્રજા-સરં જર્મન ટોળીનું નામ saxon, જેનો સંબંધ જૂની અંગ્રેજ seax = ' છરી ' સાથે છે, એ જ પ્રમાણે Frank નામ જર્મેનિક - Franka = ' લાલો ' ઉપરથી આવેલું છે), મદ (= ' ગર્વશીલ ' ટોળી, જેમાંથી પાછળથી ઈરાનીઓ અને મીડી લોકો (medes) થયા) અને ઘક (' શક્તિશાળી ') લોકો જેઓ ઈરાનની ઉત્તર (ઈરાન અને વાઘવ્યમાં) ગયા અને ત્યાંથી દક્ષિણ રશિયા (ગ્રીક

તેમને Skuthes અથવા Skuhioi, એટલે કે સીધિયનો તરીકે ઓળખે છે) અને મધ્ય એશિયા તરફ ગયા-તેઓ પણ હતા. બીજી ટેળીઓ પૂર્વ તરફ વંદુ આગળ ધપી-જેવી કે જુઓ (આ લોકોએ પોતાની પાછળ પોતાની સંબંધી અથવા પોતાના સરખી જ કાંઈ ટેળીને મૂકી જણાય છે કે જે ટેળી ભારત-યુરોપીયોના મુખ્ય સમૂહ સાથે પશ્ચિમ તરફ ગઈ હતી; ત્યાંથી જુઓ યસ અને મેસીડોનના માર્ગે એશિયા માઇનાર-માં આવ્યા હોય અને ત્યાં Briges અથવા Phruges એટલે કે ફ્રાન્ચનો તરીકે ઓળખાયા હોય એમ જણાય છે), ભરતો, મદ્રો, કુરુઓ (સરં કુરુ ઇરાનમાં વિશેષ નામ તરીકે-Kurus = ગ્રીક kuros, જેના ઉપ-થી લેટિન રૂપાંતર Cyrus સાબરસ થયું. આ સાબરસ એકીર્મેનિયન સામ્રાજ્યનો સ્થાપક હતો) વગેરે હતા, જેઓ હિન્દમા આવીને વસ્યા હતા.

ઇરાનમાંથી ભારતમાં આર્ય ટેળીઓનું આગમન ધીમી ગાંનએ થયું જણાય છે; કદાચ એમાં પેટ્રીઓ વીતી ગઈ હશે આર્યોએ આ આગમનની કંઈ-પણ સ્મૃતિ વૈદિક સાહિત્યમાં જાળવી રાખેલો નથી, અને તેનું કારણ એ જણાય છે કે પોતે કાંઈ નવા પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે એવું ભાન જ તેમને થયું નહોતું. પરંતુ, મદ્ર અને બીજી ઇરાની ટેળીઓ સાથે તેઓ સંકળિતો સુધી ઇરાનમાં વસ્યા હોવા જોઈએ, અને આ બધી ભારત-ઇરાની અથવા આર્ય ટેળીઓ માટે ઇરાન અથવા ઇરાની ઉચ્ચ પ્રદેશ એ વિશ્રામસ્થાન નહિ, પણ નિવાસસ્થાન જ હતો. જે ભારત-ખરાની સંગઠિતાના બીજા આપણે મેસોપોટેમિયામાં જોઈએ છીએ તેનું સંબંધન પૂર્ણ વિકસિત ભારત-ઇરાની અથવા આર્ય ધર્મના રૂપમાં અહીં જ થયું હતું. એ ધર્મ વૈદિક ભારતવાસીઓ તેમજ પ્રાચીન-જરથુષ્ટ્ર ઇરાનીઓનો સંદિધારો વારસો હતો. અગ્નિ-સંપ્રદાય (Fire-cult) મજબૂત બન્યો, સૂક્ષ્મ વિધિવાળા એક ખાસ પુરોહિત-કાર્યનો વિકાસ થયો, અને કેટલાક યજ્ઞોમાં સોમવદ્ધી (* સૌમ, અવેસ્તા હૌમ, વૈદિક સોમ) ને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું. આ પૂર્વે મેસોપોટેમિયામાં ન માનીએ તોપણ, વેદ અને અવેસ્તાની ઇંદોરચનાનો

પ્રારંભ પ્રાયઃ ઇરાનમાં થયો. ઇરાનમાં આર્યોએ જોયું કે દેશ ઘણી પ્રજાઓ વડે વસાયેલો હતોઃ જેમનો જાતિસંબંધ હજી અસાત છે એવા ‘ઈલેમાષ્ટ’ લોકો પશ્ચિમ ઇરાનમાં હતા, અને ઘણું કરીને ‘દાસ’ અથવા ‘દર્યુ’ લોકો પૂર્વ ઇરાનમાં, ભારત સાથે સંબંધ પ્રદેશોમાં તથા ભારતના વાયવીય અને પાશ્ચાત્ય વિભાગોમાં-પંજાબ અને સિન્ધમાં હતા. ભાગ્યમાં જે આર્યોતર જાતિના લોકોએ આર્યોનો સામનો કર્યો હતો તેમને ઋગ્વેદમાં દાસ અને દસ્યુ કહેલા છેઃ ઇરાનીમાં આ નામોનું પરિવર્તન *દાહ અને *દઘુ એ પ્રમાણે થયે, અને ઇરાનના ઇરાન પ્રદેશમાં વસતી દહાહ (Dahai) નામની પ્રજાનો ઉલ્લેખ પણ ગ્રીકોએ કરેલો છે. જૂની કારસીમાં દઘુ શબ્દ ‘પ્રદેશ’-વાચક સામાન્ય નામ તરીકે પ્રયોજાયેલો છે, જેના ઉપરથી અર્વાચીન કારસીમાં રીહ=‘ગામડું’ એ શબ્દ આવેલો છે. જૂના કારસી દઘુ શબ્દમાં જે તે પ્રદેશમાં વસતા લોકોનું નામ તે તે પ્રદેશના જ અર્થમાં સંક્રાન્ત કરી દીધેલું છે, અને પછી ‘જમીન’ અથવા ‘પ્રદેશ’ એવો સાધારણીકૃત અર્થ પેદા થયેલો છે. જગતના ઇતિહાસમાં આવો અર્થસંક્રાન્તિવિષયક વિકાસ (semantic development) તદ્દન અદ્વિતીય નથી. (સરંગ Wales, યુરોપમાં Wallachia, જે એક કેલ્ટિક ટોળીના નામ, Volcae, ઉપરથી આવેલ છે, જેમાંથી જર્મેનિક શબ્દ Walx * મળી શકે, જેનો અર્થ ‘પરદેશી’ થાય છે.) ભારત-ઉપરનું આર્યોનું આક્રમણ એ પૂર્વ ઇરાનથી પંજાબમાં દાસ-દર્યુઓના દેશમાં, આર્યોની સત્તાના ધીમા પ્રસરણના રૂપમાં હતું, અને તેથી કરીને જ્યાંસુધી મુજ વતની પ્રજા એકની એક નજરે પડતી હતી ત્યાં સુધી આર્યોને એવો ખ્યાલ આવી શકે તેમ હતું જ નહિ કે પોતે કાઈ તદ્દન નવા પ્રદેશમાં દાખલ થયા હતા. કેમકે પોતે જેનાથી પરિચિત હતા તેનાથી તદ્દન વિન્ન પ્રજાનું પ્રજાળ પાર્યંકય (Contrast) તેમની આગળ રજૂ જ થયું નહોતું.

ભારતમાં આર્યોનું આગમન એ પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તો મુકાબલે મોડો ગણી રાકાય એવો બનાવ છે. અભિપ્રાય આપનારું સાદસ હું નહિ

આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષા-જે સ્વરૂપમાં યુરોપના વિદ્વાનની યાગ પેઢીએ તેનું પુનઃકલ્પન (Reconstruction) કર્યું છે તે સ્વરૂપમાં-રૂપોની બાબતમાં અસાધારણ રીતે સમૃદ્ધ છે તથા સદૃશ અધ્યયનાર્થે વ્યક્ત કરવાનું બધા ધરાવનારાં ઉપાધ્યાયો દ્વારા પોતાના ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ

* આદિમ ભારતીય યુરોપીય ભાષા માટે નીચેના ગ્રન્થો જોઈ શકાય તેમ છે.

Karl Brugmann: *Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen*. Second edition in 4 volumes, strassburg, 1897—1916 (English translation of the first edition in 4 Volumes by Joseph Wright and others)

Karl Brugmann: *Kurze Vergleichende Grammatik der Indo-Germanischen Sprachen*, Strassburg, 1933. A shorter edition of the preceding, available in a French translation, Paris 1905.

Hermann Hirt: *Indogermanische Grammatik*, 7 volumes, Heidelberg, 1921—29.

Antoine Meillet: *Introduction à l'Étude Comparative des Langues Indoeuropéennes*, 5th edition, Paris, 1922.

Joseph Writ: *A comparative Greek Grammar*. Oxford University press, 1912.

Carl Darling Buck: *Comparative Grammar of Greek and Latin*. Chicago University press, 1933.

Albert Thumb: *Handbuch des Sanskrit*, with notes by H. Hirt. Second edition: Heidelberg, 1930.

A. Walde: *Vergleichendes Wörterbuch der Indo-Germanischen Sprachen*, herausgegeben und bearbeitet, von J. Pokorny : 3 vols: Berlin and Leipzig, 1927—32.

Albert Carnoy: *Grammaire, Élémentaire de la Langue Sanscrite, Comparée avec celle des Langues Indo-européennes* : Louvain and Paris, 1925.

ધરાવતા બધા જ અટપટા વિચારો પ્રધરય ચતુરાઈપૂર્વક વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. જો કે બધી જ આદિમ ભાષાઓની જેમ આમાં પણ કાલબોધ (Time-sense) સ્કંધ તથા વિકસેલો નહોતો. છતાં ક્રિયાપદ દ્વારા વ્યક્ત થતી ક્રિયાબોદની સૂક્ષ્મતાઓ જેવી કે ક્ષણિક (Temporary) અથવા ચાલુ (Continuous), પ્રારંભિક (Inchoative) અથવા પૂર્ણ (completive) કે દ્વિરુક્ત (Reiterative) એવી રીતે વ્યક્ત કરવાને તે શક્તિમાન હતી કે જેમ કરવાનું બીજા કેટલાયે ભાષા-પ્રકારો માટે અશક્ય હતું. રૂપાખ્યાનોની પદ્ધતિ ભારત-યુરોપીય પ્રજાના કદપનાશીલ સ્વભાવને બરાબર અનુરૂપ હતી—પ્રારંભમાં લિંગબોધ (Gender-sense) કુદરત ઉપર આધાર રાખતો હતો, પણ પાછળથી કેટલાક પ્રત્યયમાં (Affix) લૈંગિક સંબંધ આરોપાતાં વ્યાકરણમાંનું લિંગ પેદા થયું. અને પરિણામે કુદરત તેમજ જીવનની વસ્તુઓ પરત્વે ભાષા કવિત્વમય વક્તવ્યવાળી તથા માનવભાવારોપણ કરવાની વૃદ્ધિવાળી થઈ. આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષાની ધ્વનિપ્રક્રિયા (Sound-system) પ્રક્ષંપિત ઉષ્મ ધ્વનિને (Continuous spirant) મુક્તબલે ક્ષણિક રૂપૃષ્ટ અથવા સ્પર્શ ધ્વનિને (Momentary stops) વધારે પસંદગી આપતી હતી. એ ભાષામાં આ સ્પર્શ ધ્વનિઓનું વિગતવાર વર્ગીકરણ થયેલું હતું. એમાં સ્પર્શ ધ્વનિઓ મહાપ્રાણત્વ પામીને પણ આવતા; તેમજ સ્પર્શ અને મહાપ્રાણ ધ્વનિઓના જુદા જુદા વર્ગીય અનુનાસિકો પણ હતા. ઉદાહરણ તરીકે, તેમાં ક, જ, ગ, ઘ, જ નું કાઠલકસ્થાનીય અથવા અસિન્નિહાનત ઋ

૧. “અનાજનો ડાળિયો હોતારતો, તે (કેમકે તાણ) પાછળ તથા ઊંચે એવાદને ગળાને લાગ મોઢો કરે છે અને સાથે સાથે અનાજને ઊંચે નાકના પાછલા ઢારમાં—અંતગત—જતું અટકવે છે, તેની આગલી ધારા કદિન તાણ જોડે, જ્યારે જન્ને બાજુઓ ગ્રાસનિકા (Pharynx)ની દીવાલ જોડે મળી ગયેલી છે. ફક્ત તેની નીચલી ધારા છૂટી છે અને તેના પર મધ્યરેખામાં, એક નાની સંઢના જેવી માંસપેશી (કાક-લકિની) ગઢેલી છે, જે ‘કાકલક’ (Uvula) અથવા ‘ગલગુલિકા’ (નાની જીભ) નામે ઓળખાય છે. તે કેમકે તાણને પોતાનું કામ કરવામાં સહાયજનક થાય છે.” (પ્રત્યક્ષ સારીર, અનુવાદ, પૃ. ૩૯૩-૯૪) —અનુવાદક

ભાષાઓ, જર્મન કુળની બીજી પ્રાચીન ભાષાઓ, તથા જૂની આદરિશ, જૂની ચર્ચ રસાવ વગેરે ભાષાઓનું એક અત્યંત ધ્યાન ખેંચતું અંગ સહજપણે ઘર્ષ ચૂકી. આ પ્રક્રિયા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બંધી ભાગત - યુરોપીય ભાષાઓમાં સચવાયેલી છે (જુઓ અંગ્રેજી Sing - Song, હતાલિયન dar - dono, અર્વાચીન અર્થ - ભારતીય મર - માર, મિલ્ - મેલ્, વગેરે).

‘અપશ્રુતિ’ની પ્રક્રિયા ભારતીય આર્ય ભાષામાં સચવાયેલી છે, પણ ભારત-યુરોપીય ભાષાની સ્વરપ્રક્રિયા સ્વરણ બની જતાં મૂળના અં, ઊં, ઇં, અનું પરિવર્તન એક માત્ર અર્થ થવાને કારણે (દા. ત. હા ॥ * દંદાંચં ‘મે’ નેયું’ * દંદાંચં ‘તેણે નેયું.’ = ગ્રીક દંદાંચં, દંદાંચં, પરંતુ એ બન્ને માટે સંસ્કૃત દદાંચં) સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રાકૃતિક અપશ્રુતિનું અસ્તિત્વ રહ્યું નહિ, અને કેવળ માત્રિક અપશ્રુતિ જ બાકી રહી, દા. ત. અ, - આ; ઇ - ઐ, અઇ; ઊ - ઔ, અઊ; ઋ - ઋ, ઋઋ. સંસ્કૃતમાં આ ઘટના જે અવશિષ્ટ સ્વરૂપમાં મળે છે તેનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ શુણ્, શ્દિ અને સંપ્રસારણ એમ જુદાં જુદાં-અંગોમાં કર્યું છે. (આ આખી યે ઘટના માટે કોઈ સર્વાંગસ્પર્શી સંસ્કૃત પારિભાષિક શબ્દના અભાવે જર્મન શબ્દ Ablaut ના આધારે મેં સંસ્કૃતમાં એક નવો શબ્દ, અપશ્રુતિ, સૂચ્યો છે.) ભારત-યુરોપીય ભાષામાં ધાતુઓ દ્વારા નામો (દા. ત. * ગાંડ, ગૃ) અથવા ક્રિયાપદો (દા. ત. * દંદંચ; મંદ, ંદ, અંદ) અથવા નામો અને ક્રિયાપદો બન્ને (દા. ત. * પો, વિદ્) સૂચિત થતાં, રૂપઘટનપ્રક્રિયા (Morphology) માં ભારત-યુરોપીય ભાષાનું નામ ત્રણ વચન તથા આઠ વિભક્તિઓમાં જુદા જુદા પ્રત્યયોની સહાયથી વિભક્ત્યર્થો વ્યક્ત કરવું. આ જુદાં જુદાં રૂપોમાં પણ શુણ્શ્દિ-પ્રક્રિયા નજરે પડતી; અને નામના અંતિમ વર્ણના-વૈવિધ્ય અનુસાર આ વિભક્તિપ્રત્યયો પણ જુદા જુદા હતા. (દા. ત. * દંદંચાસ્ - પદ્યો દંદંચાં, દંદંચાં અથવા દંદંચાસ્યાં; પરંતુ * સૂચુસ્ - પદ્યો સૂચાસ્;

*વંમુંમેન્સ, *પંડી વંમુંમેન્સંસ; = જૂઝહ્સ kraigis-જૂઝહ્સ kraigos; *યંકુન્-યેવનાંસ્ વગેરે). સર્વનામો માટે વિશિષ્ટ વિભક્ત્યન્તો હતા, જે નામોથી જુદા હતા. દ્વિવચન વડે વસ્તુઓનાં યુગ્મો-જોડકાંઓ જ વ્યક્ત થતાં, અને નહિ કે એક જ પ્રકારની બે વસ્તુઓ; પરંતુ દ્વિવચનનો આ વિસ્તારિયો બીજો અર્થ સહજપણે આવી ગયો. સિંગમેન્સ નામ અને વિશેષણના પદાન્તો અથવા પ્ર-પથોના વિશિષ્ટ સમૂહો પૂરનો મર્યાદિત નહોતો : ગાંસ્ (=સં, ગઃ) અંતનાથું નામ સ્ત્રીલિંગી હોઈ શકતું (દા. ત. ગ્રીક પાર્વર્ગોસ્ ‘કુમારિકા,’ નુગાંસ્=ભા.યુ *સ્તુમંસ=સં. સ્તુષ, સં. દાર, દારા પુલ્લિંગ બહુવચન=પત્ની, જેનો સંબંધ ગ્રીક ડાંડક્સ ‘યુલ્કમ’ અને સં. દારિકા સાથે છે, વગેરે.), અને -આ અન્તવાળાં નામો પુલ્લિંગમાં પણ આવતાં [આ વસ્તુના અવશેષો આજે આપણી પાસે સરકૃત તેમજ લેટિનમાં છે. પછીના કાળમાં જુદી જુદી પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં આકરણ્યત સિંગમેન્સ સ્વતંત્રપણે વિકાસ પામ્યો. અંગ્રેજીના બાળકમાં ભારત-યુરોપીય ભાષાએ જૂના કાળમાં દશક પદ્ધતિ (Decimal System) વિકસાવી હતી. આદિમ કાળના તમામ લોકોની જેમ, અહીં પણ ગણનાના આરંભ આંગણોએ વડે થયો. ‘પેકો એક, તે’ એમ દર્શાવતી તર્જની કોઈ નજીકની વસ્તુ ક્રમે નિર્દેશ કરતી હોય. તેમાંથી ‘એક’ અર્થવાળા મૂળભૂત શબ્દો જન્મ થયો (*ગંદ-ગાં-સ, ગંદ-યાં-સ, ગંદ-કાં-સ; જેનો સંબંધ સર્વનામિક મૂળભૂત શબ્દ *ગંદ=સં, એ-અય સાથે છે, જે એ-ન-, એ-ત-, એ-પ-, અય-અય વગેરે શબ્દોમાં જણાય છે). ‘મે’-વાચક શબ્દો (*દ્વોડ) અર્થ ‘વૈવિધ્ય’ થતો હતો (સરં ગ્રીક દિઅ, લેટિન દિલ); ‘ત્રણ’ (*ત્રંયંસ=ત્રે એની પણ પેલી બાજુ જાય છે’ (ધાતુ *તંર્, તુ). આથી આગળ ભારત-યુરોપીય ભાષાના અંગ્રેજી પૃથક્કરણ કરવાનું શક્ય નથી; જો કે એ દિશામાં પ્રયત્નો થયા છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાના પહેલા અને બીજા પુરુષનાં સર્વનામો મૂળભૂત ધાતુનું વૈવિધ્ય જતાવે છે (દા. ત. પહેલો પુરુષ *ગંત્-ગંમ્ અથવા ગંત્-ગંમ્, મં-, વંદ-, નં-, બીજો પુરુષ તુ અથવા તુ-ગંમ્/તંદ-, યુ-, દં-).

ભારત-યુરોપીય ભાષાનાં ક્રિયાપદો સંબંધમાં આપણે જોઈએ છીએ

કે કાલ (Tenses) અથવા કાલભેદ (Time-sense) સ્પષ્ટ તથા નિશ્ચિત થયેલાં જણાતાં નથી; પરન્તુ ધાતુ અને પુરુષવાચક કે ત્યાદિ પ્રત્યયો (Personal terminations) ની વચ્ચે ઉમેરવામાં આવતા ચોક્કસ પ્રત્યયો દ્વારા ક્રિયાનો પ્રકાર સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન વગેરેના પદ્ધતિના ક્રિયાવિષયક ભેદ તથા કાળ આ પ્રત્યયોમાંથી ચ્યુપન્ન થયેલા છે. સંસ્કૃતમાં વ્યવહારમાં આ પ્રત્યયો અર્થ વગરના બન્યા હતા; જો કે સંસ્કૃત ભાષાના ધાતુઓને દસ ગણોમાં વહેંચતાં પ્રાચીન વैयाકરણોએ તેમની નોંધ લીધી છે. આ પૈકીના કેટલાક પ્રત્યયો (વિકરણો)ને સંસ્કૃત વैयाકરણોએ ગણનામાં લીધા નહોતા, અને માત્ર સાત વિકરણોનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો હતો (અદ્ અને હુ વર્ગના ધાતુઓ અને કેટલેક અંશે રુદ્ વર્ગના ધાતુઓ આમાં અપવાદ છે. એ ધાતુઓને વિકરણપ્રત્યયો નથી. વિકરણ નથી-એટલે-અ સ્વર જેને અંતે છે એવો પ્રત્યય ધાતુમાં ઉમેરીને તે દ્વારા નિપજાવવામાં આવતું પરિવર્તન થતું નથી. આ-અ ભારત-યુરોપીય-અં-અંમાંથી ઊતરી આવેલો છે.), પણ આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષામાં તેમની સંખ્યા ત્રીસ કરતાં પણ વધારે હતી. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના વિકરણ-ચ્છ-નો પ્રાચીન સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં અલગ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી, પરન્તુ મૂ. વર્ગ (મ્-અ-)-ના વિકરણ-અ ની નીચે જ તેનો સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ વસ્તુ દર્શાવતા લગભગ ૩૩૦ જેટલા ધાતુઓ સંસ્કૃતમાં આપણી પાસે છે (દા. ત. ઋચ્છતિ √ ઋ, ગચ્છતિ √ ગમ્, ઇચ્છતિ √ ઇષ્, ષ્ચ્છતિ √ ષ્ષ્, વાચ્છતિ √ વન્, ચચ્છતિ √ ચમ્, વગેરે)-અને આ-ચ્છ-નાં સમાન રૂપો બીજા ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં પણ છે, જે બતાવે છે કે આદિમ ભારત-યુરોપીયમાં વિકરણ મ્-અં-અં- (સંસ્કૃત-ચ્છ-નું સમાન રૂપ) એક નોંધપાત્ર રૂપ હતું, જેનું પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રક્રમણ (Force of Inchoation) હતું. વિકરણ મ્-સાં-અથવા-મ્-સાં-વાળાં કેટલાંક પૂર્ણતાદર્શક રૂપો-જેમાંથી પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં ભવિષ્યકાળ અને અચતન જૂઠા (aorist)નો જન્મ થયો તે-માં ભવિષ્ય-

કાળનો અર્થ હજી વિકસ્યો નહોતો. કાર્મ પ્રકારનું વર્ણન આપવા માટે ધાતુનો અભ્યાસ (Reduplication) થતો, જે ચોક્કસ ત્યાદિ અન્યથો (પુરુષ અને વચન દર્શાવવા માટે ક્રિયાપદનાં આખ્યાત રૂપો સાથે વિવિધ પ્રકારના ત્યાદિ અન્યથો જોડાતા—અંશતઃ તે સાર્વનામિક અગો સાથે સંબંધ હતા) સાથે સંબંધ થતાં મીક અને સંસ્કૃતનાં પદોક્ષમૂત Perfect (સંસ્કૃત પૈયાકરણોનો ટિટ્) તૈયાર થયો. વળી એ ભાષામાં એક નિપાત સંઘટ *અ (૨૯) હતો, જે જૂનકાળ દર્શાવવા માટે કેટલાંક ક્રિયાપદનાં રૂપોની પૂર્વે મુકવામાં આવતો. આ સંઘટ *અ નો પ્રયોગ આદિમ ભારત-યુરોપીય ભાષામાં વૈકલ્પિક હતો, પણ કેટલીક પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં તે અનિવાર્ય બન્યો. અનઘતન જૂત (Imperfect), અઘનન-જૂત અને ક્રિયાતિપત્યર્થે જૂત (Past conditional) માં ક્રિયાપદની પૂર્વે સંસ્કૃતમાં આવતા અ-નું મૂળ આ છે. અન્યથો તથા અબ્યસ્ત રૂપોની મહત્ત્વા ભારત-યુરોપીય ભાષા કેટલીક વિશિષ્ટ રૂપક્રિયાઓ તૈયાર કરતી—જેમ કે ગ્રેરક, ઇન્ઘાદર્શક (Desiderative) અને આવૃત્તિદર્શક (Frequentative); પણ આદિમ ભાષામાં આ વસ્તુ કેવળ પ્રારંભિક દશામાં જ હતી. આદિમ ભારત-યુરોપીયમાં કર્મણિનો પ્રયોગ થતો નહોતો, એમાં કર્તારિ (Active) અને આત્મનિષ્ઠ (Reflexive) બેદો—સંસ્કૃતનાં પરસ્પરેપદ અને આત્મનેપદ—અલગિત હતા; આત્મનિષ્ઠ બેદમાંથી સંસ્કૃત કર્મણિ ઘણાં મોટા વિકાસ પામ્યો. ભારત-યુરોપીય-માં સંખ્યાબંધ ક્રિયાપદો હતા, જે મોટે ભાગે ભારતીય આર્ય ભાષાને ચારસામાં મળ્યાં હતાં, પણ ધીરે ધીરે ભારતની જૂમિ ઉપરથી હુમ થઈ ગયા હતાં. સંખ્યાબંધ ક્રિયાપદોપલુદ્ધર્શક શબ્દો તથા નામયોગીઓ પણ એમાં હતાં, જેમના સ્વરો અપચુતિ (Abaut) ની પ્રક્રિયાની અસર તળે આગ્રા હતા; આ સર્વે જુદી જુદી રિલક્ષિતઓમાં અન્ય શબ્દોની સાથે આવતા તથા ક્રિયાપદોમાં ઉપબેદ નિષ્કલ્પનાઃ સંસ્કૃત ઉપસર્ગનાં એ મૂળ-જૂત રૂપો હતાં (સંસ્કૃતે એમાંના ઘણાં જોઈ નાખ્યા છે, પણ જે ૨૧ બન્યા છે તે પણ મોટે ભાગે ખરા ભારત-યુરોપીય છે, ૯ પ્રાં, પંરો, અનાં, નિ, ઝંવિ, સંઝાં, ઝંન પ્રાંતિ, દંરિ વગેરે).

ભારત-યુરોપીય ભાષાની એક વિશેષતા જૂદા જૂદા શબ્દોના સમાસો તૈયાર કરવાની તેની શક્તિમાં રહેલી હતી. આવા સમાસો ભારત-યુરોપીય-માંથી ગ્રીક, સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં કાઢી આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારત-યુરોપીય મૂળનાં કેટલાંક નામો જુઓઃ * વંમુદંતેન્ = સં. વમુમનાઃ અવેસ્તા વાંહુમનાં, ગ્રીક ઇંડ્રમેન્નઃ * રૅવોંદંત્વાન્ = સં. મહદંવાઃ, * મિગિર્તીવર ઉપરથી પ્રાચીન નોર્સ Sigtyr, રૂંદંત્વંદંત્વં = સં. * રવેતધ્રવાઃ, પ્રાચીન સ્લાવ Svyatoslavu (સર. સં. રૂઝીઃ-ધ્રવાઃ, મૂરિધ્રવાઃ ગ્રીક પૅરિક્લેમ્ < * પૅરિક્લેમ્ = સં. પરિધ્રવાઃ વગેરે) * રૂંત્વંદંત્વા = ગ્રીક (હં-) ક્લેન્દં, સં. કલમ્, વગેરે નામો અને ઉપાધિઓને કમતા વર્ણનામક સમાસો, જેમને દર્શાવી રાખવામાં અને રચવામાં સંસ્કૃત, ગ્રીક, પ્રાચીન જર્મેનિક ભાષાઓ, જૂની રુસાવ અને જૂની કેલ્ટિક વગેરે નોંધપાત્ર એકવાક્યના બતાવે છે તે. ભારત-યુરોપીય ભાષાનાં વિશિષ્ટ અંગો પૈકી એક છે.

(શબ્દભંડોળની બાબતમાં-યુરલ પર્વતોની દક્ષિણે આવેલા યુરલ એશિયાના મેદાનમાં પોતાના આદિસ્થાનમાંથી ભારત-યુરોપીય ભાષાએ યુરલ અને આસ્તાઇક એસીઓમાંથી શબ્દો ઉઠીના લીધા હોવાનું જણાય છે.) એ જ પ્રમાણે ભારત-યુરોપીય ભાષામાંથી એ એસીઓએ પણ શબ્દો લીધા હોવા જોઈએ. મેસોપોટેમિયામાં વસતા મુસંસ્કૃત લોકો, બિન-એમિટિક મુમેરિયનો અને એમિટિક અકકડિયનોએ પણ આદિમ ભારતીય આર્ય ભાષાઓ ઉપર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અસર કરી હોય અને એ ભાષાઓને કેટલાક શબ્દો આપ્યા હોય એમ જણાય છે. એના શબ્દોમાંના થોડાક આ રીતે : મુમેરિયન મુ (રૂ) = ' જગદ, ગાય. ' મુમેરિયન વલ્લગ; અકકડિયન પિલ્લુકુ = ' કુંદાડી ', અને મુમેરિયન વરુદુ = ' ત્રાંબુ ' [આ શબ્દો આપણને સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે. સર. મૌ. પરશુ = ગ્રીક પેલેન્કુમ્, અને લોહ ' લોહુ ', જેનો શબ્દાર્થ ' રાત્રી ધાતુ ' - ' ત્રાંબુ ' એવો થાય છે, અને જે જૂના શબ્દ રોહ = રોધ, રોધ. (આ રૂપ એવું છે જેમાં પરદેશી આક્રિયન અને સ્વદેશી ભારત-યુરોપીય સંમિશ્રિત થયેલ છે) ઉપરથી આવેલ છે.] ભારત-યુરોપીય ભાષા એકનો

જે સમૂહ પશ્ચિમ તરફ ગયો તે એશિયા માઈનોર અને પ્રાચ્ય-યુનાની ગ્રીસની મુધરેલી દુનિયા સાથે સંપર્કમાં આવ્યો; પરિણામે આ પ્રદેશની એમિટિક અને એશિયાનિક (એટલે કે પ્રાચીન એશિયા માઈનોરની) ભાષાઓમાંથી સંખ્યાબંધ શબ્દો તેણે ઉછીના લીધા, જેમાંના કેટલાક આ રહ્યા-તૌરાંચ = 'આખરો,' * મંલિત્ = મધ, * વર્દ, = 'યુલાખ', * વાંદનાં = 'દાદ', * આંલંદ્વ = 'ઓલિવ' વગેરે આ શબ્દો પૌરુષ્ય ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં અથવા ભારત-ઈરાનીમાં મળતા નથી, એ સૂચક છે.

આર્ય ભાષાની નૌસિકા ભારત-યુરોપીય જૂમિકા આવી હતી. ન્યારે ઉચ્ચારણવિષયક મહાન ફેરફારો થયા ત્યારે આ ભાષામાં પહેલાં તો આંતરિક સ્વરૂપમાં પરિવર્તનો થયાં, અને પછી ન્યારે આર્ય ભાષા યોલનારાઓ તેમના આદિમ નિવાસસ્થાનની એકલતામાંથી બહાર નીકળીને મેસોપોટેમિયાની મુધરેલી દુનિયાની વચ્ચે આવ્યા ત્યારે તે ભાષાના બાલ્ય તેમ જ આંતરિક સ્વરૂપમાં બીજા ફેરફારોની શક્યતા ઊભી થઈ. ઉચ્ચારણવિષયક મોટા ફેરફારો નીચે પ્રમાણે હતા-પ્રસ્વ અને દીર્ઘ સ્વરો જ, ઝં, ઝાં, ઝા, ઝે, ઝોનું, એ સ્વરો એકલા અથવા સંધિસ્વરો રૂપે આવતા હોય તોપણ, જ, ઝા સ્વરૂપે સારસ્ય (Simplification); લઘુઅપ્તન સ્વર જ (ઐ)નું રૂપ ધ્રુવ; અંજનોની બાળતમાં, ક્રામલતાલુસ્થાનીય (Velar) અથવા કહેવાતા 'તાલ્લ્ય' ક્ષ. (k) જ્ઞ (kh) જ્ઞ (g), જ્ઞ (gh)નું સ્પર્શ (Stops) અને સ્પર્શ મહાપ્રાણ્ય ધ્વનિઓ (Aspirates) માંથી ઉંમ (Spirant) અને ઉંમ મહાપ્રાણ્ય (Spirants aspirated) ધ્વનિઓ રૂપે એટલે કે ક્ષ રહ, ક્ષ્, રહ (ś, śh, ṣ, ṣh) રૂપે પરિવર્તન (આ અથવા આને જ મળતા ફેરફારો ભારત-યુરોપીયના બીજા કેટલાક પ્રકારોમાં પણ થયા હતા, જે પ્રકારો પાછળથી, ઉદાહરણ તરીકે, આર્મેનિયન, આલ્બેનિયન તથા બાલ્ટિક અને સ્લાવ ભાષાઓ રૂપે વિકસ્યા હતા), દંત્ય ઉંમાક્ષર મ્ નું, બે તે ઙ અને ઙ સ્વરો પછી અથવા રૂ અને ક પછી આવતો હોય તો, પ્ (ṣ) રૂપે પરિવર્તન. વળી મૂળભૂત ક્, ક્ષ, ગ્, ઘ્ અને પછી એ જ અંજનોના ક્રામલતાલુસ્થાનીય ઉચ્ચારણમાંથી ક્, ગ્, ન્, પ્ પેદા થયા;

આ વ્યંજનો મૂળભૂત તાલ્લવ્ય સ્વરો જ અને ફની પૂર્વે તાલ્લવ્ય બન્યા, એટલે કે તેમાં ય જેવું ઉચ્ચારણ ઉમેરાયું—એ વ્યંજનો જ, છ, જ, ઙ બન્યા (અથવા આગળ વધીને કહીએ તો એ જ, છ, જ, ઙ ના ઉચ્ચાર વ્ય, ર્ય, ર્ય, ઘ ને કઈક મળતો થતો હતો કે જેવો જ, છ, જ, ઙ નો ઉચ્ચાર કેટલીક ગુજરાતી બોલીઓમાં પણ થાય છે), જે સંસ્કૃત જ (આમાંથી પેદા થયેલો છ, જે આર્યભાષા સંસ્કૃતને વારસામાં મળેલ છે એમાં બાકીનો નથી), જ, અને હ રૂપે મળે છે. આ પ્રમાણે તદ્દન નવા જ બનિસમૂહો ઉમેરાવાને કારણે તથા જૂના આ રીતે લુપ્ત થઈ જવાને કારણે ભાષાના ઉચ્ચારણના બાહ્ય સ્વરૂપમાં તથા તેની શ્રવણમાં થતી સાધારણ અસરમાં ભારે પરિવર્તન થયું. મૂળ ભારત-યુરોપીય ક્રોમલ-તાલુસ્થાનીય (Velar) વર્ણો—અથવા કહેવતા ‘તાલ્લવ્યો’—જ, છ, જ, ઙ નું તાલ્લવ્ય ઉચ્ચાર રૂપે થયેલ પરિવર્તન (ઉદાહરણ તરીકે જુઓ આદિમ ભાષુ * જન્તાંસ, ‘સો’ જેમાંથી સં. સતમ્. અવેસ્તા સતંમ્, જૂની સ્લાવ sŭto અને લિથુઆનિયન sīntas આવેલા છે) એટલું નોંધપાત્ર થયું, કે તેને ભારત-યુરોપીય ભાષાનાં એ જૂથ વચ્ચેની વિભાજક રેખા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે—પાશ્ચાત્ય જૂથ કે જેમાં ક્રોમલતાલુસ્થાનીય વર્ણો ક્રોમલતાલુસ્થાનીય તરીકે જ રહે છે અને ઉચ્ચારે બનતા નથી (મીક લેટિન, જર્મેનિક, ક્રોષ્ટિક, હિટાઈટ, તોખારિયન) અને પૌરસ્ત્ય જૂથ, કે જેમાં તેમનું આ ઉચ્ચાર રૂપોમાં પરિવર્તન થતું જોવામાં આવે છે (આર્ય, સ્લાવ, બાલ્ટિક, આર્મેનિયન): વંત્સ (લેટિન) અને સતંમ્ (અવેસ્તા) એ એ દાખલો, અનુક્રમે ઉપર્યુકત વર્ણોનું ઉચ્ચારમાં પરિવર્તન નહિ કરતાં તથા કરતાં એવાં આ બે ભાષાજૂથોને એળખવા માટેની સગવડભરી સંજ્ઞા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. આ ફેરફારને પરિણામે નીચે ઉદાહરણ તરીકે આપેલાં ભારત-યુરોપીય વાક્યોનાં બતાવ્યા પ્રમાણેનાં રૂપાંતર થયાં.

(૧) * ઈરિકંદ્રંસ્યાં પૂતેમ્ અંજવાંસ્યાં ઉપરિ સ્વજંતમ્, તમ્ધાન્મ્ વંદન્તં વ્લવાન્મ્ ઘેવાન્ એ વાક્યનું રૂપાંતર આ પ્રમાણે થયું— ‘ઈરિય-

ચન્દ્રસ્ય પિતૃ અથ્વસ્ય ઉપરિ સ્થિતસ્ ગચ્છન્ત્સ પથ વૃક્ષાન્ જાપાન (=સં. હરિ-
ચન્દ્રસ્ય પિતા અથ્વસ્ય ઉપરિ સ્થિતઃ, ગચ્છન્ પથ વૃક્ષાન્ જાપાન)

(૨) * સં. જોન્તસ્ સ્વામ્ બંદ્યોમ્ મેલ્ગ્તિ, તૂન્ગમ્ વંઝંતિ, જુતો દેશંમ્
યજંતઃ એ વાક્યનું રૂપાન્તર આવું કંઈક થયું— * સ જરન્ત્સ સ્વમ્ વદશ્મ્
માર્જંતિ (માર્જિ), તૂનમ્ વદહતિ, રૂહુતા દદશ્મ્ યજતઈ (સં. સ જરન્ સ્વમ્ વદશ્મ્
માર્જિ, તૂનમ્ વદહતિ રૂહુતા (રૂહુતેન) દેવમ્ યજતે)

✓ ભારત—ધિની યુગ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અરસામાં શરૂ
થયો. ભારત-ધિની ભાષાને તેના ઇતિહાસની આ બીજી ભૂમિકામાં ઈ. સ.
પૂર્વે ૧૪૦૦ આસપાસમા મેસોપોટેમિયામાં મિટાની અને બીજા પ્રજાઓ વડે
પ્રયોજાતી જોઈએ છીએ. આર્યભાષાની કવિતાનું વિકસિત સ્વરૂપ ભાષામાં પહેલ-
વહેલું ક્યારે ગણનાપાત્ર બન્યું તે આપણે જાણતા નથી. એગિપ્તોનાના આર્ય
ચિન્તેતા મિટાની લોકો આર્ય દેવો મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્યનો તથા
કેસાઈટ લોકો સૂર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે તે બતાવે છે કે આ તથા બીજા આર્ય
દેવતાઓનાં સૂક્તો મેસોપોટેમિયામાં વસતી આર્ય જાતિઓમાં જાણીતાં હતાં.
પણ આ સૂક્તોનો પ્રકાર કેવો હતો? વેદના અને અવેસ્તાના સ્તુતિપ્રધાન
સાહિત્યનાં જેવાં જ તે હતાં? ગમે તેમ, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગાયત્રી અને
બીજા કેટલાક છંદોનો વિકાસ ધિનિનમાં, કદાચ મેસોપોટેમિયામાં થયો હતો.
ભારત-યુરોપીય પદ્યરચના વિશે ચોક્કસ માહિતી આપણને નથી, પણ કેટલાક
સામાન્ય ટેક (Tags) તથા ઉક્તિવિશેષો, જેમની ઉત્પત્તિ દેખીતી રીતે જ
કાવ્યરચનામાં ધર્મ હોય એમ જણાય છે અને જે જુદી જુદી ભારત-યુરો-
પીય ભાષાઓમાં સામાન્યપણે પ્રચલિત છે તે સૂચવે છે કે કોઈ પ્રકારની
પ્રાથમિક પદ્યરચના ભારત-યુરોપીય પ્રજાને અવગત હતી. સહજત પ્રેરિસર
અન્તોષ્ઠન મિલેતે વૈદિક છંદોની ગ્રીક નાટકોના છંદો સાથે તુલના કરીને આ
પદ્યરચનાનું સ્વરૂપ ખોળી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ગ્રીક હેકસામિટર જે
દોહરમાંથી મળતો જૂનામાં જૂનો ગ્રીક છંદ છે તે ભારત-યુરોપીય વારસો
નહિ, પણ ગ્રીકોની આગવી જ સિદ્ધિ હોય એમ જણાય છે. સંસ્કૃત
(વૈદિક), અવેસ્તા, જૂની નોર્સ, જૂની આઈરિશ અને પ્રાચીન ક્ષિયુઆનિયન

કવિતાના પુરાણના આધારે એમ જણાય છે કે ભારત-યુરોપીય પદ્ધત્યના પણ કડીબદ્ધ (Stanzaic) હતી, અને હોમરના હોમરિકામિટર જેવી ધારાવાહી નહોતી. ભારત-યુરોપ પરંપરાના તાંત્રિકો આગળ લંબાવતી આર્ય પદ્ધત્યના પણ, વૈદિક પદ્ધત્યના બતલે છે તેમ, એવી જ રીતે પ્રાયઃ કડીબદ્ધ હતી.

એ કાળે—ઈ. સ. પૂર્વે ૫ીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં આર્યો એશિયાની સર્વોચ્ચ સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવ્યા; અને તેઓ પોતે જ એક અર્ધ-ભ્રમણશીલ પ્રજા હોઈ આ સંસ્કૃતિની તેમના ઉપર જળરી અસર ધર્મ, ભારતમાં રચાયેલાં પુરાણોમાં અમુરોની ઉચ્ચ ભૌતિક સાધનસંપન્નતાના, મકાનો બાંધવામાં તેમની ઉચ્ચ પ્રકારની કારીગરીના તથા કૂરતાના ઉલ્લેખો મળે છે. ‘અમુર’ નો અર્થ એમાં સામાન્ય રીતે ‘રાક્ષસ’ કરવામાં આવે છે, પણ તદ્દન સંભવિત છે કે આ શબ્દમાં આર્યોએ ‘અમુર’ ની—એસિરિયાના વતનીઓની સ્મૃતિ જાળવી રાખી હોય. ‘અમુરો’ની મહાન સ્થાપત્યસિદ્ધિઓ તથા યુદ્ધમાં તેમની કૂરતાના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આર્યો પૂર્વકાળે આવેલા હતા. એસિરિયા—મેગિડોનિયાની સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક તત્ત્વો આર્યોએ સ્વીકારી લીધાં હોય એમ જણાય છે—દાખલા તરીકે, રાજચિહ્ન તરીકે છત્ર. આ ઉપરાંત, ભારુત અને સાંચીના સ્તૂપોની સ્થાપત્ય અને જૂનાની કેટલીક વિગતો, જે પૂર્વકાળની લોકોની સ્થાપત્યકળાને પથ્થરમાં ઉતારે છે તેમાં નિઃશંકપણે કેટલાંક પશ્ચિમ એશિયાઈ પ્રયોજન (Motifs) છે. આર્યોએ સ્વીકારેલા એવા કેટલાંક એસિરિયા—મેગિડોનિયાના શબ્દો વૈદિક ભાષામાં પણ મળે છે, દા. ત. વૈ. મના(‘માપ’) શબ્દ સેમિટિક મિનહમાંથી છે. મેગિડોનિયાની દંતકથાઓમાં આવતાં કેટલાંક સર્પોનાં નામ બદલાયેલા સ્વરૂપમાં કેવી રીતે અથર્વવેદમાં સ્થાન પામેલાં છે, એ સદ્ગત બાલ ગંગાધર ટિળકે બતાવ્યું હતું (R. G. Bhandarkar Commemoration Volume, Poona, 1917, pp. 33 ff.). આર્યોનો મુખ્ય સમૂહ ધરિનમાં થોડો વખત રહ્યો ત્યારબાદ એની ટોળીઓના બે વિભાગ પડી ગયા. આ વિભાગમાં ટોળીઓના બેદો કેટલે અંશે કારણભૂત હતા અથવા એનું મૂળ કેટલે અંશે ધાર્મિક

હતું તે કદી શકાય તેમ નથી. પરંતુ દેવ (=દદ્વ)-પૂજકો અને અમુર (અહુર)ઃ મજ્દાન (મેઘાઃ-મજ્દામાં)-પૂજકો એમ બે વિભાગોમાં આર્યો વહેંચાઈ ગયા. ગમે તેમ, પણ દેવપૂજક આર્યો ભારત તરફ આગળ વધ્યા, અને તેમ કરતાં પૂર્વ ઈરાનની દાગ-દસ્યુ પ્રજા સાથે લડીને તેમને, કેક પંજન મુધી, રસ્તો કાઢવો પડ્યો હતો.

આ આર્યેતર પ્રજા સાથેના સંપર્કે તેમજ વિજ્ઞાનના કુદરતી ક્રમને પરિણામે આર્યોની ભાષામાં ખીજ ફેરફાર થયા. એ ભાષા આર્ય અથવા ભારત-ઈરાની સ્વરૂપમાંથી ભારતીય આર્ય સ્વરૂપ પામી, જેની હેલ્લી ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ઋગ્વેદની ભાષા રજૂ કરે છે. આ પહેલાં જ, કેટલીક વ્યાકરણવિષયક નવીનતાઓને કારણે ભારત-પુરોપીય માતૃભૂત ભાષા તથા આર્ય ભાષા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટતર બન્યો હતો. જેમકે, સ્વરાન્ત નામોના પછી બહુવચન માટે -આનામ્ પ્રત્યય તથા આદ્યાર્થે ત્રીજા પુરુષમાં -ઞ (-જ, -ન્તુ) પ્રત્યય (જેની ઉત્પત્તિ અન્ય સ્થળે શોધી શકાય તેમ છે). ભારતમાં, તેમજ સંભવતઃ પૂર્વ ઈરાનમાં આર્ય ટોળાઓની ભાષા ઉચ્ચારણ-પ્રક્રિયામાં, વ્યાકરણમાં અને શબ્દજાતિમાં નવા જ પ્રકારનાં પરિવર્તનો પામી, મૂર્ધન્ય (Cerebral) અથવા પ્રતિવેશિત (Retroflex) વર્ણોનો વિકાસ થયો, ઉચ્ચારણપ્રક્રિયામાં આ સૌથી વધુ લાક્ષણિક પરિવર્તન હતું. આ વસ્તુ આર્ય ભાષામાં કાં તે સ્વયંભૂપણે બનવા પામી હોય અથવા વંદુ સંભવિત છે તેમ, આગળના આર્યેતર અસરને પરિણામે ઉદ્ભવી હોય. આ પછી જ, જ અને જ્ ઉચ્ચારો નાશ પામ્યા અથવા પરિવર્તન પામી ગયા. વ્યાકરણનાં ક્ષેત્રમાં નવા ફેરફારો થયા ભારતીય આર્ય ભાષામાં થયેલા આ પ્રકારના ફેરફારોમાં નીચેના નોંધપાત્ર છે-વિકરણહીન (Athematic) ક્રિયાપદો (અદ્. રૂઝ અને હુ વર્ગનાં) ના પહેલા પુરુષના પ્રત્યય -મિ નો પ્રયોગવિસ્તાર વધારીને વર્તમાન કાળમાં નમામ ક્રિયાપદોને એ પ્રત્યય લગાડવાનું શરૂ થયું-આ લાક્ષણિકતા ઈરાની ભાષાવિસ્તારમાં અવેસ્તાની ઉત્તરકાલીન ભાષામાં તથા કારસીમાં પણ વિકાસ પામી (જુઓ ભાષુ નર્મદ-મિ-વૈદિક શદ્-મિઃ ભાષુ* મંર-લોચ્છ્રીક જર-ઓ, લેગિન વંર-ઓ,

ઃવંદ-અ ને માટે યોધિક વહર-અ, ગાથા અવેશ્તા વર-આ, પરન્તુ વૈદિક
 મર-આ-મિ, જૂની કારસી વર-આ-મિય, જૂની અર્થ સ્થાવ વર-ઑં ૮ ઃમંર
 -ઓ+મ્) શબ્દભંડોળની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, નવા શબ્દો તૈયાર કરવામાં
 આવતા હતા તેમજ ઉછીના પણ લેવાતા હતા. આ અધી રીતે આર્ય
 અથવા ભારત-હરની ભાષા, જે ટોળાઓ એ ભાષાને ભારતમાં લાવી,
 એટલું જ નહિ પણ પોતાની સાથે કેટલાંક વૈદિક મૂલ્યો તથા ધર્મ અને
 સંસ્કારિતા બાબતની વૈદિક પ્રણાલિકાઓ લાવી તેમની પણ ભાષા—ભારતીય
 આર્ય ભાષા બની. આ ભારતીય આર્યોએ જાતિ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના
 તેમજ ભાષાના એ સમન્વયનો પાગો નાખ્યો, જેણે જગતને હિન્દુ પ્રજા
 તથા હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ આપ્યાં, એટલું જ નહિ પણ
 ગ્રાચીન ભારતની વૈદિક, સંસ્કૃત અને પાલિ વગેરે તેમજ મધ્ય અને
 અર્વાચીન કાળની હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી વગેરે
 ભાષાઓ પણ આપી.

વ્યાખ્યાન ૨

ભારતીય આર્યભાષાની આર્યેતર પ્રશ્નાદ્ભૂ તથા એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

ભારત ઉપરના આર્ય આક્રમણની માન્યતા, અને શિશુન દિન્દુઓ તેમજ બીજાઓ દ્વારા એક દૈ તેનો સ્વીકાર-હિન્દમાં આર્યો સંસ્કારપ્રવર્તક પ્રભુ તરીકે આવ્યા હોવાનો જૂનો મત-હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ધડતરમાં આર્યેતર કૃષ્ણો-આર્યો પાછળની-આર્યેતર ભૂમિકા-આર્યેતર અથવા આર્ય-પ્રાક પ્રભુઓ-પ્રાગિ-નિહાસકાલીન નેમિટો લોકો-ભારતીય આર્ય ભાષામાં નેમિટોના અંશે સથવાયા હોવાની શક્યતા-ઓરિટ્ટક પ્રભુ-મલય દ્વીપકલ્પ અને ટાપુઓમાં આદિમ ઓરિટ્ટક ભાષાનો પ્રચાર-ઓરિટ્ટકની ઓરોનેશિયન સાખા, જેમાં ઇન્ડોનેશિયન, મલેનેશિયન (માલકોનેશિયન સહિત) તથા પોલિનેશિયન ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે-ઓરો-એશિયાઈ ભાષાઓ, જેમાં મેન-ખમેર, પાસી, ફોલ બોલીઓ, નિકોબારી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે-ઉત્તર ભારતમાં ઓરો-એશિયાઈ મૂળ-દિમાલયના પ્રદેશોમાં ઓરિટ્ટકનો શક્ય પ્રચાર-તિબેટ-બર્મા કુળની બોલીઓ-બુરુ-શસ્કી-ઓરિટ્ટક ભાષાકુળની ભાષાવિષયક લાક્ષણિકતા-મોલ બોલીઓને ધુરલ-કુળની સાથે જોડવા સંબંધી હેવેસીનો વર્ક-વર્તમાન પરિસ્થિતિ-દ્રવિડો-દ્રાવિડી ભાષાઓ-દ્રવિડો સંભવતઃ ભૂમધ્યના પ્રદેશના-દ્રમિલ-દવિડ-કમિલ-તામિલ-Tamili-Temilai ?-આદિમ દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ-પ્રાચીન તામિલ સાહિત્ય-મોદે-જે-દો-આર્યો પૂર્વેની સિન્ધ અને પંજબની સંસ્કૃતિ-મોદે-જે-દો અને હરપ્પાની લિપિ-પાશ્ચાત્ય લિપિઓ તથા ભારતીય જાણી લિપિ સાથે તેનો સંબંધ-સિન્ધ અને પંજબની સંસ્કારિતા તથા દ્રાવિડ ભાષા બોલનાર લોકો સાથે તેનો શક્ય સંબંધ-પ્રાનિતિહાસ કાળમાં પશ્ચિમોત્તર ભારત, ઈરાન અને મેસોપોટોમિયાના એક સંસ્કૃતિક વિસ્તાર-દ્રાવિડ

સંસ્કૃતિ અને આર્યોનું વિસ્તરણ-પૂર્વમાં આર્યોના વિજયી વિસ્તરણના કારણો-આર્ય, ટાવિટ અને ઓસિટિક રીતિબેદો-આર્ય અને આર્યોનાર વચ્ચે ધર્મણુ-આર્યો-તરોને આર્યોના સમાવવાનો પ્રારંભ-આર્યોની બોલીઓ-વૈદિક કવિભાષા (Kunets-prache)-ભારતીય આર્ય ભાષામાં રૂ અને ન્-વૈદિક યુક્તોની રચના અને પ્રચાર-વેદોની સંહિતાઓ-વ્યાસ-આર્ય ભાષાનું લેખન-વૈદિક આર્યો અને પાશ્ચાત્ય જાતિઓ-પૌરાણિક પરંપરા અને તેનો ઉદ્ભવ આર્ય-પ્રાકૃ હોવાની શક્યતા-વૈદિક અને ગાથા અવેસ્તાની ભાષાઓનું સાદૃશ્ય-ઋગ્વેદનાં કેટલાંક યુક્તો પ્રાકૃ-વૈદિક આર્યભાષામાં રચાયાં હોવાની શક્યતા-ભાષાનું પરંપરાગત સંક્રમણ-આઘણુ યુગમાં બોલીઓ-ઉદ્ભવ, મધ્યરેશીય અને પ્રાચ્ય-પ્રાચ્ય બોલી અને રૂ નું ન્ માં પરિવર્તન-પ્રાચ્ય ભાષામાં મૂર્ધન્યીકરણ: ભારતીય આર્યભાષાની પૂર્વકાલીન ઉચ્ચારણદેવનું સાતત્ય-આર્ય ભાષાનો પ્રચાર-જુદ્ધના સમયમાં ઉત્તર ભારતની ભાષાવિષયક સ્થિતિ-આદર્શોનું ધર્મણુ-બૌદ્ધ અને જન ગિતાસોષોમાં મધ્ય ભારતીય આર્યભાષાઓ (MIA) નો પ્રયોગ-વૈદિક આઘણુ અને સંસ્કૃત-પાણિનિ-છન્દસ અને લૌકિક-સાહિત્યની સંસ્કૃતની પ્રતિષ્ઠા.

આર્યો જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે આ દેશ કંઈ વસતિ વગરનો નહોતો—એમાં કેટલીક એવી જાતિઓ અને પ્રજાઓ રહેતી હતી, જે સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ જૂમિકાએ પહોંચી હતી. પ્રાગિતિહાસકાળમાં ભારત ઉપર આર્યોનું આક્રમણ થયું હોવાને લગતો તર્ક જ્યારે પહેલવહેલો રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે આપણા દેશના મુશિક્ષિત વર્ગોએ તેનો સહનપણે સ્વીકાર કરી લીધો. મુશિક્ષિત વર્ગો એ હિન્દુ ઉચ્ચ વર્ણના માણસો હતા. આર્યોના આક્રમણને લગતા તર્કથી તેમનો કંઈ માનસંગ થતો નહોતો. કાળી ચામડીવાળા આર્યોતર જંગલીઓથી વસાયેલા અસંસ્કૃત દેશમાં સંસ્કૃતિની મશાલ લઈને મધ્ય એશિયામાંથી આવનાર સંસ્કૃત આર્યો વિજેતાઓના સાચા વંશજ તરીકે, આ તર્કના સ્વીકાર દારા, તેઓ પોતાને જોળખાવી શકતા. અને ‘આર્ય’—એટલે કે ભારત—યુરોપીય ભાષા બોલનારી યુરોપીય પ્રજાઓના દૂરના પિતરાઈ પોતે હોવાનું માની શકતા. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ તથા ભારતમાંથી ખીજાઓએ આ તર્કનો સ્વીકાર કરવાનું વલણ બનાવ્યું અને ભારતવાસી પ્રત્યે ‘આપણા આર્ય ભાંડુ, મદ્દ સ્વભાવવાળા હિન્દુ’—એ રીતે

મુરખીવટ દાખવી. હિંદુઓના મુશિક્ષિત વર્ગોએ આ તર્કને સહેલાઈથી અનુમતિ આપી તે વસ્તુ, વાજખી ગણ્ય તેવા કાર્મપણ અભિપ્રાયનો ધાર્મિક જડતાથી પર રહીને સ્વીકાર કરવાની હિન્દુ માનસની તૈયારીને કંઈક અંશે આભારી હતી; કંઈક અંશે તે નીચલા વર્ગોથી અતડા રહેવાની તથા તેમનાથી પોતાને જાંઆ માનવાની વૃત્તિ—જે સાતિસંસ્થાના ઊન્નતિભિન્ન કરનાર વક્ષણમાંથી તથા જ્યતિ અને સંસ્કારિતાની અસાધારણ વિલિન્નતાને કારણે સમાજનાં એકમેને એકરૂપે ઘડવામાં જિલા થતા પ્રત્યવાયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હતી તે—નું પરિણામ હતું; કંઈક અંશે એ લાઘવઅન્યિતું પણ પરિણામ હતું, જે અન્યિ અનેક મૂલ્યગત અગત્યની બાબતોમાં યુરોપીય પ્રજાથી પરાજિત થતી હતી, અને તેથી યુરોપીય પ્રજા સાથેનો કાર્મ તગપણ સંબંધ શોધી કાઢવામાં અને એ રીતે પોતાને વિન્નતાઓ અને સંસ્કૃતિપ્રચારકોના વંશજ માનવામાં તેને એક પ્રકારનો છાનો આનંદ આવતો હતો. (રાષ્ટ્રપ્રેમના જિભરાઓમાં આ લાગણીનું પૃથક્કરણ કરવાનું વક્ષણ પણ નહોતું.) પરંતુ તાજેતરમાં થયેલી સંખ્યાબંધ શોધો વડે તથા આ પૂર્વે જ અવગત થયેલી હકીકતોના નવા અર્થદર્શન દ્વારા એ જાણવામાં આવ્યું છે કે આ વસ્તુ કંઈ એક ઉચ્ચતર શ્વેત વર્ણની જાતિએ પ્રાચીન ભારતની અસંસ્કૃત પ્રજાના સંબંધમાં ‘હું’ આપ્યો, મેં જોયું, અને હું છૂટ્યો’ એ રીતે મેળવેલો વિજય નહોતો. અર્વાચીન ભારત—યુરોપીય ભાષા બોલનારા રૂપેનવારી, પોર્ચુગીઝ, ફ્રેન્ચ, ડચ અને અંગ્રેજ લોકોની જેમ પ્રાચીન ભારત—યુરોપીય અથવા આર્યભાષા બોલનારાઓ ભારતમાં અનિવાર્ય વિન્નતાઓ તરીકે આગ્રા હતા અથવા તેમણે અહીં આવીને મંસ્કૃતિનો પાયો નાખ્યો હતો એવું પણ નહોતું; હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં જે ઉચ્ચ પ્રકારનાં અને ઉમદા તત્ત્વો છે તે આર્યોની નવાજેલ છે, અને જે કંઈ કાળું, નીચ અને દુષ્ટ હતું તે બરાબર નહિ દેખાયેલી આર્યોત્તર મનોવૃત્તિનું જ પરિણામ હતું—એ પણ બરાબર નથી. પ્રાચીન કાળના આદ્યો અને ક્ષત્રિયોનાં ચિન્તન અને વ્યવસ્થાપકિત જે આર્યમાનસનાં અમુક અંગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તે માન્ય રાખીએ, તોપણ નૂતન સામગ્રી અને નૂતન અર્થદર્શન બતાવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરનો મથ એકલા આર્યોને જ ઘટતો

નથી; ભારતની આર્યેતર પ્રજાનો પણ એમા ફાળો હતો, અને જૂમકા પૂરી પાડવામાં તો ખરેખર મોટો ફાળો હતો. ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં આર્યેતર પ્રજા ભૌતિક સંસ્કૃતિની ગાળતમાં આર્ય પ્રજા કરતાં ઘણી આગળ હતી; કેમકે આર્યો ભ્રમણશીલ અસંસ્કૃત લોકો હતા, જ્યારે આર્યેતર પ્રજા શહેરોમાં વસનારી હતી. હવે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતુ જાય છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૂંથણીમાં આર્યેતર પ્રજાએ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો, અને ભારતીય ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ તથા ગ્રામીન દંતકથાઓ અને ઇતિહાસનો મોટો ભાગ એ આર્યેતરના વારસાનો આર્ય ભાષામાં અનુવાદ માત્ર છે, કારણ કે આર્યેતર તત્ત્વોએ આર્યભાષા ઉપર અનેક પ્રકારે અસર કરી હોવા છતાં એ ભાષા જ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ બની હતી. સંક્ષેપમાં કહીએ તો, ઈર્મ અને પુનર્જન્મને લગતા વિચારો, યોગસાધના, શિવ, દેવી તથા વિષ્ણુએ દેવતાઓની ભાવનાની આતુળાતુ કેન્દ્રિત ધ્યેયશા ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક વિચારો, 'હોમ'ની વૈદિક વિધિથી જુદા જ પ્રકારની એવી હિન્દુ 'પૂજા'ની વિધિ—આ સર્વ તથા હિન્દુ ધર્મ અને વિચારણામાંની ખીજ કેટલીયે વસ્તુઓનું મૂળ આર્યેતર હોય એમ જણાય છે; પુરાણોની અને ભારતીય દેવકથાઓ, આખ્યાનો અને અર્ધ-અંતિહાસિક કથાનકોનો મોટો ભાગ આર્યોની પૂર્વેનો છે આપણી ભૌતિક સંસ્કારિતાનો તથા આપણા સામાજિક અને ખીજા રિવાજોનો મોટો ભાગ—દા. ત. એખા જેવા ઘણા મહત્વના ધાન્યનો, કેટલાંક શાકનો તથા આંખણી અને નારિયેળ છતાંદિ જેવાં કેટલાંક ફળોનો ઉછેર, હિન્દુ શ્યવન અને હિન્દુ વિધિમાં નાગરવેશનાં પાનનો ઉપયોગ, આપણા લૌકિક ધર્મનો મોટો ભાગ, આપણા લૌકિક હુન્નરોનો મોટો ભાગ, નૌયાનને લગતા આપણા હુન્નરો, આપણા વિશિષ્ટ હિન્દુ પોશાક (ઘોતી અને સાડી), ભારતના કેટલાક ભાગોમાં આપણી લગ્નવિધિ, જેમાં ત્રિન્દૂર અને હંગદરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે—અને ખીજા ઘણીયે વસ્તુઓ—આપણા આર્ય-પ્રાકૃ પૂર્વજોનો વારસો હોવાનું માલૂમ પડશે. આપણી ભાષાની બાળતમાં, મેં આગળ કહ્યું છે તેમ, ઉત્તરમાં આપણે મુખ્યત્વે આર્યોની ભાષા સ્વીકારી છે, પરંતુ આ ભાષામાં ઘણા અગત્યના ફેરફારો થયા છે, અને તે પલ્ક આર્ય-પ્રાકૃ ભાષાઓની

રીતિએ, જ્યારે દક્ષિણમાં પ્રાચીન ભાષાઓ ટકી રહી છે. જો કે આર્યોની ભાષા જે પ્રકારે ભારતીય ભાષા બની તે રીતે તથા જુદાજુદા યુગોમાં તેના વિકાસ થયો તે સ્વરૂપમાં પણ તેણે દક્ષિણની ભાષાઓ ઉપર ઊંડી અસર કરી છે.

✓ ભારતમાં આર્ય ભાષાના ઇતિહાસનું વર્ણન આપણે આરંભીએ ત્યાર પહેલાં આ દેશમાંની આર્યેતર ભૂમિકાનું ટૂંક નિરીક્ષણ ઉપયોગી થઈ પડશે. જો કે મનુષ્યકલ્પ ચાનરો (Anthropoid apes)નાં ઘણા પ્રાચીન અવશેષો આ દેશમાંથી મળેલાં છે, તોપણ ભારતની ભૂમિ ઉપર જ કોઈ પ્રકારના મનુષ્યપ્રાણીની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઈ હશે કે કેમ એ વિશે કંઈ નક્કી થઈ શક્યું નથી. મેં આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, જે સૌથી પ્રાચીન પ્રજા (જેના પ્રતિનિધિઓ આજે ભારતમાં છે) અહીં આવી જણાય છે તે નીચી, કાળી અને જાડા વાળવાળી કોઈ નેગ્રિટો જાતિની હતી. આ જાતિ આફ્રિકામાં થઈને જમીનના રસ્તે અરબસ્તાન અને ઈસિનના કિનારાના પ્રદેશો ઉપર થઈને ભારતમાં આવી હોય એ સંભવિત છે. નેગ્રિટો જાતિ પ્રાચીન પાપાલુયુગની અથવા કદાચ નવીન પાપાલુયુગની સંસ્કારિતા ધરાવતી હશે એમ મનાય છે. ખેતીવાડી કે દોરકાંડરનું જ્ઞાન તેને નહોતું. એ પ્રજા સંભવતઃ દક્ષિણ ભારતમાં પ્રસરી. ત્યાંથી આગળ વધીને તેણે દરિયો ઓળંગ્યો (અથવા કદાચ એમ ન હોય કે મલય દ્વીપકલ્પના નાના નાના ટાપુઓ, જે દરિયા ઉપરના પુલો જેવા હતા અને જે અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી—તે દ્વારા તે આગળ વધી હોય ?) અને આન્દામાન ટાપુઓમાં વસી. આ જાતિ ફિલિપાઈનમાં (એટા લોકો) અને ફરના ન્યુ ગીનીમાં (તાપિરો લોકો) પણ જોવા મળે છે. આ નેગ્રિટો લોકો ભારતમાંથી આસામ અને બ્રહ્મદેશના રસ્તે મલાયા અને મુમાત્રામાં (સેમાંગ લોકો) તથા મલાયા—સુમાત્રામાંથી આગળના ટાપુઓમાં પ્રસર્યા જણાય છે. નેગ્રિટો લોકો દક્ષિણ ખનુસ્તિસ્તાનમાં હોવાનું કહેવાય છે તથા દક્ષિણ ભારતની જંગલી જાતિઓ જેની કે ઈન્ડિયા, કાદિર, મુરુમ્બ, પનિયન વગેરેમાં જણાતાં કેટલાંક નેગ્રિટો અને નિગ્રો લક્ષણો ઉપરથી દક્ષિણ ભારતમાં પણ એક કાળે એ જાતિના

અસ્તિત્વનું અનુમાન થઈ શકે છે. આસામની નાગ જંતી તિબેટ—થઈ જતી નેપાળના કંટલાક અવશેષો જોઈ શકાય છે અર્થાત્ નાગ જાતિએ નેપાળનાં પોતાનામાં સમાવી લીધા હોવા જોઈએ. ભારતની નજીકમાં એક સ્વપર્ણાંત એકમ તરીકે પોતાની ભાષા પણ જાળવી રાખીને, આ પ્રજા આન્દામાનમાં રહે છે. માત્ર આન્દામાની ભાષાનો અપવાદ જાદ કરીએ તો, આજે ભારતમાં તેમજ મધ્યા પૂર્વનાં જુદાં જુદાં ભારતમાં સર્વે સ્થળે નેપાળ પ્રજા પોતાના વંશ સંસ્કૃત પાડોશીઓ દ્વારા પ્રયોજનથી ભાષાઓ—આર્ય, દ્રાવિડ અને ઓસ્ટ્રિકની બધી ભાષાઓ બોલે છે. ભારતની મૂળ નેપાળ ભાષા, પછી તે ગમે તે હોય, માલમ પડે છે તે પ્રમાણે, આન્દામાની ભાષાએ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રહી છે અને તે એક ભાષા તરીકે અથવા એક ભાષીસમૂહ તરીકે અન્ય ભાષાઓથી તફાવત અલગ પડી જાય છે. નેપાળ પાસે, તેમની પોતાની પ્રાથમિક દૃષ્ટાંતે કારણે, ભારતના પછીના કાળની સંસ્કૃતિને આપવા જેવું કંઈજ નહોતું; સંસ્કારિતાની ઉચ્ચતર કક્ષાએ પહોંચેલા જે બ્રહ્મવાન લોકો તેમની પછી આવ્યા તેમની સામે પણ તેઓ ટકી શક્યા નહિ. શ્રીકાળમાં ચીતરાયેલાં અજંતાનાં ભીત્તિચિત્રોમાં ૨૭૪ ચર્ચેલા કંટલાક જાતિગત નમૂનાઓ ઉપરથી જણાય છે કે ભારતમાં ધણી મોડા કાળ મુઘી નેપાળ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ હતું; પણ અત્યારે તો તે ક્ષણભંગ હુપ્ત થઈ ગયેલાં જણાય છે. આર્યો કે જેઓ ઘણા મોડા આવ્યા તેઓ, નિદાન તેઓ પંજાબમાં અને ગંગાની આસપાસનાં મેદાનોમાં હતા ત્યારે, નેપાળને મળ્યા હોય એમ જણાતું નથી—તેમની ભાષામાં નેપાળને માટે કોઈ નામ નથી. નેપાળની પરિસ્થિતિ જ એવી હતી કે પાશ્ચાત્યો જે ભાષાઓ ભારતમાં આવી તેમના ઉપર પોતાની કોઈ અસર તેઓ નિપજાવી શકે તેમ નહોતા. આર્યો આવ્યા ત્યાર પહેલાં તો ઓછામાં ઓછા બે ભાષાવિધ પ્રસ્તરો—ઑસ્ટ્રિક અને દ્રાવિડની નીચે નેપાળ દળાઈ ગઈ હતી; એટલે એમાંનું કંઈ જીવી શક્યું હોય એમ લાગતું નથી. પણ એમ અને કે કોઈ વાર નેપાળ ભાષાનો અમુક ખાસ વસ્તુનો નિદર્શક કોઈ શબ્દ, કે વસ્તુવત્તિસૃષ્ટિ અથવા પ્રાણિસૃષ્ટિનો એકાદ શબ્દ ભારતની જમિ ઉપર સંપૂર્ણ નિવાસ-

મંચી ગચી ગયો હોય. આવો એક સજ્જ. હું ધાનું હું કે, બંગાળી ચાટુડ='આમાચીડિયું' હોય) આ શબ્દમાં મળતૂન અંગ શબ્દ છે. એનું જૂની બંગાળી પ્રતિરૂપ શબ્દ-અહ-ઈ થાય; -ઈ એ સ્વાર્થિક પ્રયય છે, જેનું -ટ- અગ અપસંસમાં અને અર્વાચીન ભારતીય આર્યભાષામાં ખૂબ પ્રચલિત છે : ખીછ રીતે અત્યાદૃત જ રહેતા આ શબ્દ ને આન્દામાની વોન્ ટ, યાત-ટ, વોન્, વહ્જત= Bat ('આમાચીડિયું') સાથે તથા મલાયા અને દિન્દી ચીનની આન્દ્રિક કુળની ફેરલીક જંગલી ભાષાઓ, જેમાંની ફેરલીક ભાષાઓ નેપ્રિટો વનતિઓ પણ મળે છે તેમાં મળતા પેન્. દંત, દંત, વેડ, જહ્જન્, વન્ શબ્દો સાથે સરખાવી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ નીચેના શબ્દો:-ગ-પંત, મ-પંત, દમ્ પંત, પ પંત, જ-કંત, ક-પંત, ક-વંડ, ગન્-જહ્જન્, વન્ L ક-અન્ (?), વન્ L ક-વન્, ઉગોન).

✓ આ પછી ભારતમાં આવનાર ખીછ પ્રજા ને આદ્ય-આસ્ટ્રોલોઇડ (Proto-Austroloid) છે, જેને મૂળપ્ર પ્રદેશગતી પ્રજાની એક ધારી જૂની માખા ભાષાનું માનવામાં આવે છે. 'ઓન્દ્રિક' તરીકે ઓળખાતું ભાષાકુળ આર્યનિક ગ્રીને તો, સાથે કરીને, આ આદ્ય-આસ્ટ્રોલોઇડ પ્રજાની ભાષામાંથી નીકળેલ છે. હિન્દમાં વિકાસ પામેલા આદ્ય-આસ્ટ્રોલોઇડ ભાષાને 'આન્દ્રિક' એવું અભિધાન આપી શકાય. નૃવંશસાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે, આ આદ્ય-આસ્ટ્રોલોઇડ ભાષા લાંબા મસ્તકવાળી, શ્યામ ત્વચાવાળી અને સ્ત્રીયા નાકવાળી પ્રજા હતી. આથી તેઓને 'નિપાદ' તરીકે ઓળખાતા હતા.

ઓન્દ્રિક ભાષાનું તથા ઓન્દ્રિક ધર્મ અને સંસ્કારિતાનાં મળતૂન અંગોનું તેમની વાહાલિકતા ભારતમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ જાણાય છે. મધ્ય ભારતીય ઓન્દ્રિક પ્રજાની માખાઓ પેતાની ભાષાને દક્ષિણમાં અને પૂર્વમાં, મલાયામાં અને હન્ડોનેશિયામાં (મુમાવા, મવા, જાની. માનિયો, મેચિનિસ, દ્વિચિપાદન વગેરે), હન્ડોનેશિયામાંથી માખેનેશિયા અને મલેનેશિયામાં (કેરોલાસન દાણુઓ, માર્ગલ દાણુઓ

વગેરે તથા બિસ્માક આકિપેલેગો, સંલોમન, સાન્ટાક્રુઝ, ન્યુ દિઆઈઝ, ન્યુ કેલેડોનિયા, ગ્રીજ વગેરે ટાપુઓ) અને પોલીનેશિયામાં (સામોઆ, ટોંગા, ફ્રંક ટાપુઓ, માસાપરી ટાપુઓ, ટાદિરી, કુઆમોટુ આકિપેલેગો, મારકુવેગો, ન્યૂકીલેન્ડ, હવાઈ, રમાનુષ અથવા દરદર ટાપુઓ વગેરે) સર્વ ગર્ભ. ઇન્ડોનેશિયા, માલદેવેશિયા, મલેનેશિયા અને પોલીનેશિયામાં બોક્સાલી આ બધી ભાષાઓ દ્વારા ઓસ્ટ્રિક ભાષાકુળની ઓસ્ટ્રોનેશિયન શાખા બને છે. ઓસ્ટ્રિક મૂળ જનિ આ ટાપુઓમાં ગ્રીજ જનિઓ, ખાસ કરીને ઇન્ડોનેશિયામાં મોંગોલોઇડ જનિ સાથે તથા પોલીનેશિયામાં એક ઉંચા કદની કોકેશિયન જનિ સાથે રક્તમિશ્રણ થતાં 'કેટલું' મદસ્તનું પરિવર્તન પામી (અથવા કદાચ એમ હોય કે પોલીનેશિયનોએ ઇન્ડોનેશિયામાં થઈને સમુદ્રના માર્ગે પેસિફિકના ફર ફરના ટાપુઓ તરફ લંકાધુ' ત્યાર પહેલાં નેઓ એશિયામાં હતા ત્યારે જ તેમનામાં ઓસ્ટ્રિક અને કોઈ અજાણી 'કેકેરિયન' જનિતુ' રક્તમિશ્રણ થઈ ચૂક્યું હોય) હિન્દી ચીનમની કેટલીક ઓસ્ટ્રિક ટોળીઓમાંથી મેળ, ખમેર અથવા કમિજ (Cambodians), ચામ (Chams) તથા બીજી ઓછી જાણીતી જનિઓ જેવી કે સ્ટિએન્ગ (Stiengs), બાહનર (Bahnars), પાલુંગ (Paloung), વાસ (Was) વગેરે બની. એક સમૂહ નીકાબારમાં ગયો અને ત્યાં નીકાબારી તરીકે ઓળખાય છે. બીજા સમૂહો (દા. ત. ખાસી જનિના પૂર્વજો તથા બીજાઓ) આસામની ખીણમાં દાખલ થયા. પરંતુ આસામના ખાસીઓ એ મૂળ ઓસ્ટ્રિક ભાષા સ્વીકારનાર મોંગોલોઇડ લોકો પણ હોઈ શકે, હિન્દમાંની જે ઓસ્ટ્રિક ટોળીઓ આજ મુઘી પોતાની ભાષા બોલતી રહી છે—જે કે મોંગોલ, દ્રાવિડ અને સંલવન: નેમિટો પ્રભુ સાથે તેમનું નિઃશંકપણે મિશ્રણ થયેલું છે જ—તે કોલ અથવા મુંડા લોકો (જેવા કે સંતાલ, મુંડારી, હો, કોરવા, બુમણ, કુરકુ, મોરા અથવા સવરા, ગણા વગેરે) છે.

] આઘ ઓસ્ટ્રોલાઇડ પ્રજાની એક ઘણી જૂની પ્રજાખા ઓસ્ટ્રોશિયા ગર્ભ હતી, જ્યાં તેણે ચામ તથાવાળી ઓસ્ટ્રોશિયન રાની પરજ તરીકેની

લાક્ષણિકતા પ્રાપ્ત કરી એ પ્રજાનો પછીનો એક સમૂહ સિંહોન પહોંચ્યો, અને સિંહોનમાંની વેડા જાતિ તેનો જ અવશેષ છે.

ટાપુઓમાં રહેતા ઓરિટ્ટક અથવા ઓરિટ્ટોનેશિયનોથી ભિન્નપણે ખંડસ્થ ઓરિટ્ટક લોકોને ઓરિટ્ટો-એશિયાર્થ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અને ઓરિટ્ટકનો આ ઓરિટ્ટો-એશિયાર્થ શાખામાં મોનખમેર ભાષાઓ (મોન, ખમેર અને દિન્દી ચીનની ખીજ થોડીક ભાષાઓ), આસામની ખાસી ભાષા ભારતની કાસ (અથવા મુંડા) ભાષાઓ અને બોલીઓ, કૅચીન-ચીનની ચામ ભાષા, બ્રહ્મદેશની વા અને પાલુમ ભાષા, નીકિબારી ભાષા તથા મલાયાના આદિવાસી નેમિયોમાં બોલાતી સેમાંગ અથવા સેનોર્મ (સકાર્મ) બોલીઓનો સમાવેશ થાય છે.

હિન્દમાંની ઓરિટ્ટક ભાષા બ્રહ્મતી રાજાઓ ઓરિટ્ટો-એશિયાર્થ વિભાગના એક દરનાં વધારે સમૂહ—કાસ, ખાસી અને મોન-ખમેર સમૂહો—સાથે સંબંધ હોય એમ જણાય છે. એ લોકો નવ-પાપણુયુગની સંસ્કારિતા ધરાવતા હતા અને કદાચ હિન્દમાં જ તેઓ ગાંધા અને લોહનો ઉપયોગ શીખ્યા હતા. તેમણે ખેતી કરવાની એક પ્રાથમિક પદ્ધતિ વિકસાવી હતી, જેમાં એક બોદવાની સાદરીનો (જલ્મ, લંચ, ફલિંગ-કાર્મ જૂના શબ્દ જલ્મનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો) ઉપયોગ ટેકરીઓના રોજાવેલું ખંડણું કરવા માટે થતો હતો. ટેકરીઓના મથાળે તેમ જ મેદાનોમાં ચોખાની ખેતી પણ થતી હતી તેઓએ દાખલ કરી હતી.

તેમની ભાષામાંનાં નામો મુશ્કેલ છે તે પ્રમાણે, નારિયેળ (નારિયેલ), કેશ (કદાલ), નાગરવેશ (તામ્બુલ), સોપારી (ગુવાક) નો તથા ધાતું કરીને દળદર (દરિદ્રા), આદુ (દૂધવેર) નો અને વેંગળ (વાનિજ્ય) તથા તુંબી પ્રકારનાં (અલ્પ) જેમાં ગાદનો ઉઠેર કરવાની રીત પણ તેઓએ દાખલ કરી કે વિકસાવી હતી. તેઓ દોડ ઉઠેરતા હોય એમ લાગતું નથી. તેઓ દૂધનો ઉપયોગ કરતા નહોતા, પણ સંભવતઃ દાથી પાળનારા તથા મરધાં બનતાં ઉઠેરનારા તેઓ પહેલા જ લોકો હતા. ઉગર ભારતના ટેલુક

પ્રદેશોની વીસની સંખ્યાથી ગણતરી કરવાની રીતિ [સર ૦ હિન્દી કોડી, બંગાળી કોડી 'વીસ' (ગુ. 'કોડી'); આ શબ્દ ઓસ્ટ્રિક ઉપરથી આવેલો છે.] ઓસ્ટ્રો-એશિયાઈ પદ્ધતિના અવશેષરૂપ હોય એમ લાગે છે. 'ચાંદ દિવસ' (તિથિ) વડે કાલગણના કરવાની પાછળના સમયની હિન્દુ પદ્ધતિનું મૂળ પણ ઓસ્ટ્રિક હોય એમ જણાય છે.^૧

✓ ઓસ્ટ્રિક અથવા ઓસ્ટ્રો-એશિયાઈ ટોળીઓ આખા ઉત્તર ભારતમાં કેક પંજાબ મુઘી તેમ જ મધ્યભારતમાં પ્રસરી; દક્ષિણમાં પણ તે દાખલ થઈ. ઉત્તર ભારતની મોટી નદીઓની ખીણોમાં તેમને વસવાટ માટેની સારી જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ. ભારતની સુપ્રસિદ્ધ નદી 'ગંગા'નું નામ પણ 'ગંગો' માથે 'નદી' એટલે જ અર્થ થતો હોય એવા કોઈ ઓસ્ટ્રિક શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ હોય એમ જણાય છે. આ શબ્દ હિન્દી ચીનમાં (ચીનાઈ—તિબેટી નાઈ અથવા થાઈ ભાષામાં) કોંગ (Khong) તરીકે મળે છે, જેમકે મે-કોંગ (Mè-không) એટલે કે મા ગંગા-નદી માતા (સર ૦ મે નામ Mè nām=જળમાતા); આ શબ્દ મધ્ય અને દક્ષિણ ચીનમાં (જ્યાં મૂળ

૧. ભારતીય આર્યના શબ્દજાલો ઉપર ઓસ્ટ્રિકની અસર.

આ માટે જુઓ Are-Aryan and Pre-Dravidian in India, a series of papers by Sylvain Lévi, Jean Przyluski and Jules Bloch, translated from French by Probodh Chandra Bagchi, M. A. D.-ès-L. (Paris). Published by the University of Calcutta, 1929. વળી જુઓ S. K. Chatterji, The Study of New Indo-Aryan, "Journal of the Department of letters," Calcutta University, 1937, P. 20.

ભારતીય આર્ય ભાષા ઉપર થયેલી આર્યન સમસના અભ્યાસ માટે પોલેન્ડના વિદ્વાન Constantin Régamey ને નીચેના લેખ અનિવાર્ય છે : Bibliographie Analytique des travaux relatifs aux Éléments aryens dans la civilisation et les Langue de l'Inde. Published in the "Bulletin de l'École française de l'Extrême-Orient". Vol. 34, 1935, pp. 429-566.

ઓસ્ટ્રિક લોકો રહેતા હતા ?) કિઆંગ (kiang) તરીકે મળે છે, જેમકે ચાંગત્સે-કિઆંગ, સિ-કિઆંગ, દક્ષિણ ચીનમાં પણ નદીઓનાં આવાં જ નામ છે, જેમકે યુ-કિઆંગ, વુ-નિ-કિઆંગ, હુંગ-કિઆંગ, પે-કિઆંગ, લો-કિઆંગ, હો-કિઆંગ વગેરે. કિઆંગ શબ્દનું જૂનું ચીનાર્થ ઉચ્ચારણ (ઉત્તર ચીનની ખેતીમાં ચિઆંગ=નદી) * કાંગ (kang) હતું. ગંગા શબ્દનો મૂળ અર્થ હજી પણ તેનાં અંગ્રાણી પ્રતિરોપો ગાંગ, ગાં મા જળવાર્ધ રહ્યો છે, જેનો અર્થ ' કાંઈ પણ નદી કે જલપ્રવાહ ' થાય છે. આજે પણ સિસેનમાં ગંગા શબ્દ નદીઓનાં નામ સાથે વપરાય છે. ચીનાર્થ ભાષાએ *કાંગ > કિઆંગ, ચિઆંગ શબ્દ દક્ષિણ ચીનમાંથી મેળવ્યો, જે પ્રદેશ મૂળે ચીનાર્થ-તિમેટી ધાર્ધ અથવા ધાર્ધ (એટલે કે શાન, સિઆમી અને લાઓ) તથા ઓસ્ટ્રિક પ્રજા વડે વસાયેલો હતો; જ્યારે ' નદી ' મારેનો પ્રાચીન ચીનાર્થ (ઉત્તર ચીનાર્થ) શબ્દ હો છે. ધાર્ધ ભાષાના રાંગ શબ્દનો અર્થ ' વેશવાન ' ' ઝૂની ' (= સં. સર) એ રીતે સમજવવામાં આવેલો છે. મેંખાંગ નદીનાં જૂનાં ચીનાર્થ નામો પૈટીનું એક ચિઆંગ છે, જે સ્પષ્ટ રીતે ધાર્ધ શબ્દ શોગનું ઉચ્ચારપરિવર્તન છે. અનામ લોકો એને ચાંગ (Khoung) કહે છે. ખ્મર ભાષામાં નદી મારેનું સામાન્ય નામ તોન્લે-થોમ (Tonle-thom) છે, જેનો અર્થ કેવળ ' મોટી નદી ' થાય છે. એ શબ્દની સંસ્કૃત ધાયા સ્વર-નદી ઉપરાંત મહાનદી પણ આપી શકાય. અનામ લોકો એને સોંગ લોન (Song-loa) પણ કહે છે, જેનો અર્થ ' મોટી નદી ' થાય છે. કળિના પદ્ધતિ તરીકે ઊભા ખડકે અથવા શિલાઓ ગોઠવવાની ગદિ પણ ઓસ્ટ્રિક લોકોમાં હતી. તરુસમાધિ (Tree-burial)—જેનો ઉલ્લેખ મહાભારત-માં મળે છે—પણ તેમના રીતરિવાજોમાં હતી. મૃત્યુ પછીના જીવન વિશેના તેમના વિચારોએ-જેમકે માણસને અનેક આ-મા દેવ છે, એક આત્મા દોર્ધ ઊડમાં પ્રવેશે છે, બીજા કોઈ જનવરમાં પ્રવેશે છે વગેરે-પાછળના, ધાર્ધ કરીને આત્મા વિચારકોને નવી જ વિચારણાની દિશા આપી અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો, જે મૂળે આર્યોને અજ્ઞાનમાં હતો. ઉત્તર ભારતનાં વિદ્વાન મેટ્રનોમાં ઓસ્ટ્રિક યોધનારી પ્રજા હિન્દુ (અને મુસલમાન)

આમજનતા કે આજે પણ છવી રહી છે. ભાષાની બાબતમાં આર્ય ધર્મ જવા છતાં અને બાહ્ય દ્રષ્ટિએ પરિવર્તન પ મવા છતાં એ લોકો તેમના લોકધર્મો અને આમધર્મોના ઉપમાં તેમના મૂળ ખ્યાલોનો મોટો ભાગ જાળવી રહ્યા છે. નૃપસદાશ્રીઓના મત પ્રમાણે, સમસ્ત ભારતમાં ભારતીય સમાજના નીચલા ધરમાં આજે ઓર્થોલોકીય સંસ્પર્શ જણાય છે. ઓર્થોલોક લોકો સંસ્કારિતાની જુદી જુદી ભૂમિકાએ હતા, અને તેમાંના જેઓ મધ્યભારતના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં વસતા હતા અથવા આર્યોના દળાણનું કારણે ત્યાં નારી છૂટવા હતા તેઓ આજ સુધી અવિદ્યસિત દશામાં જ રહ્યા છે. તેઓ તેમની પછી આવનાર દ્રાવિડો સાથે તથા આર્યો સાથે ભળ્યા હતા. સામુદાયિક રીતે તેઓએ આર્ય ભાષાનો સ્વીકાર કરતાં, એ સ્વીકારેલી ભાષામાં ધ્વનિઓની બાબતમાં, અને શક્ય હોય ત્યાં રૂપોની બાબતમાં (જે કે એ ફેરફાર ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે), અન્વયની બાબતમાં (જે ધણીવાર જોઈ છે), રૂઢિપ્રયોગો, વાક્યભાગિ (Turns of expressions) અને શબ્દોની બાબતમાં ફેરફાર પરિવર્તનો થાય, એટલું જ નહિ પણ આ પરિવર્તનોમાં જે તેમની મૂળ ભાષાની પ્રતિબિંબિત પડે એ સ્વાભાવિક હતું. આ પ્રમાણે ઓર્થોલોક બોલીઓએ ભારતમાં આર્યભાષાના પરિવર્તન માટે એક ભૂમિકા પૂરી પાડી આર્યભાષાની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા, અન્વય અને રૂઢિપ્રયોગો ઉપર થયેલી ઓર્થોલોકની સૂક્ષ્મ અને લાંબી અસરની વાત ન કરીએ, તોપણ ઉપર જણાવેલા ભૌતિક સંસ્કારિતાના મુદ્દાઓની બાબતમાં પણ આર્યભાષા ઉપર ઓર્થોલોકના ઝાળુનો પુરાવો છે.

ઓર્થોલોક બોલીઓ દ્વિમાત્રવના પ્રદેશો આસપાસ પ્રસરી, અને માગદી અને મેથિલી જેવી સપાટ પ્રદેશોની આર્યભાષાઓની જેમ, ધીમક, સિંબુ, લાહુલી, કનાંદી વગેરે જેવી વચગાળા રેલી તિમેટ-ચહી બોલીઓએ—જેમંબુ કાસ બોલીઓને હાંપી કાઢી હતી—ઓર્થોલોકની ફેરફાર લાક્ષણિકતાઓને ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારી (દા. ત. કહેવાતી ‘સર્વનામ-સંપ્રધનાત્મક બોલીઓ’ Pronominalised dialects, જે કાવતી માફક, કિયાપદની સાથે સંબંધ સર્વનામને સંમિલિત કરી દે છે; સંતાલી, મુંડારી તથા બીજી

ભાષાઓમાં અમ જોવામાં આવે છે.) ઓસ્ટ્રિકનો એક પ્રકાર કાશ્મીરની ઉત્તરે, અન્યારના હુંઝા-નાગીર (Hunza-Nagyr) રાજ્યવાળા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ્યો હશે, કે ન્યાં આપણને બુરુશસ્કી (Burushaski) ભાષા મળે છે. એ ભાષાને નગ્દીક અથવા દૂરની બીજી કોઈ ભાષા સાથે કંઈ સંબંધ નથી, છતાં ઓસ્ટ્રિક સાથે તેની એક અથવા બે મુદ્દાઓ બાબતમાં સમાનતા છે; અને એ રીતે તે ઓસ્ટ્રિકની એવી એક શાખા હોઈ શકે, જેણે મુખ્ય કુળથી અલગ રીતિમાં પોતાની રીતે જ વિકાસ સાધ્યો હોય. ઓસ્ટ્રિક ભાષા વાચ્ય સરહદની પેટી બાજુ પશ્ચિમે પણ ગઈ હોય એમ જણાય છે. ઓસ્ટ્રિક ભાષાકુળ એ પૂર્વ-ઉપસર્ગ (Prefix), અનુગ-પ્રત્યય (Suffix) અને મધ્યગ-આખ્યંતર આગમ (Infix) ના આપાર વડે રાજસિદ્ધિ કરનાર ભાષાસમૂહ છે; તેનું બધારણ તદ્દન અદ્વિતીય છે અને આ બાબતમાં તે ભારત-યુરોપીય ભાષાકુળથી મૂળભૂત રીતે જુદું છે. આજેની ઓસ્ટ્રિક ભાષાઓ પૈકી કેટલીક મૂળ ઓસ્ટ્રિક ભાષાથી—જે મૂળ ભાષાની પુનર્ધટના હજી થઈ નથી—ગણનાપાત્ર પ્રમાણમાં જુદી પડી ગઈ છે. ઓસ્ટ્રિક કુળની ઇન્ડોનેશિયન ભાષાઓ કેટલાક પૂર્વગા, મધ્યગો અને અનુગોના પ્રયોગ કરવા છતાં, બહુશ્રુત્યાત્મક પ્રત્યયરહિત (Polysyllabic inflexionless) સ્વરૂપધટન રજૂ કરે છે; મોન, ખમેર અને ખાસી જેવી ભાષાઓ એકશ્રુત્યાત્મકતા (Monosyllabism) નરક્તું વલણ બતાવે છે (કેમ જાણે તિમેટ-ન્દીનાઈ કુળની એકશ્રુત્યાત્મક ભાષાઓનો સહવાસ આ વસ્તુધિતિ પેદા કરવામાં મદદગાર થયો ન હોય); અને બીજી બાજુ, ભારતની કેલ ભાષાઓ અનુગ-પ્રયોગનની એક વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ રજૂ કરે છે. છતાં ઓસ્ટ્રિક ભાષાના પૂર્વગા અને મધ્યગો તેને અનુગ-પ્રત્યાનિષ્ઠા (Suffix-adding) ભારતીય આર્ય અને સંધાનાત્મિકા (Agglutinating) દ્રાવિડ અને સુરલ-આલ્તાઇક ભાષાઓથી લિન્ન દર્શાવનારાં મૂળભૂત વ્યાવર્તક લક્ષણો બની રહે છે.

કેટલાંક વર્ષો થયાં હંગેરિયન વિદ્વાન હેવેસી વિલ્મોસ (Hevesy Vilmos, William Hevesy, Guillaume de Hevesy,

Wilhelm von Hefesy) ભારતની કાલ (અથવા મુંડા) ભાષાઓની ઉત્પત્તિ પરવેના એક નવા જ સિદ્ધાંત ઉપર લખી શ્રેષ્ઠ છે. ૨ ભારતની માંડી ન્યૂ ગ્રીસેન્ડ, રાષ્ટ્રા નુમ (હર્ટર ટાનુ) અને પેસિફિકમાંના હવાઈ સુધી એક ઔરિટ્ટિક ભાષાકુળના અગ્નિ-વનો તે અસ્વીકાર કરે છે. તેના મત પ્રમાણે કાલ ભાષાઓના યુરલ ભાષાકુળમાં સમાવેશ થાય છે અને એ રીતે યુરોપની માગ્યાર (હંગેરિયન), ઓરથ, ફિન, લેપ, તથા રશિયાની ઓસ્ત્યાક (Ostyak), વોગલ (Vogul), કેરેમિસ (Cheremis), ઝીરેન (Ziryen), વોત્યાક (Votyak), મોર્ડવીન (Mordvin) અને સમોયેડ (Samoyed) ભાષાઓ સાથે તે ગાઢ રીતે સંબંધ છે. આ અભિપ્રાય જો સાચો હોય તો ભારતની પ્રજાઓ તથા સંસ્કારિતાઓમાં એક નવા તત્ત્વનો ઉમેરો થશે. પણ એક બાજુ કાલ ભાષાઓ અને બીજી બાજુ યુરલ કુળની ભાષાઓના સંબંધ વિશે અભિપ્રાય આપી શકાય ત્યાર પહેલાં એ બન્ને કુળો વચ્ચેની ભાષાવિષયક સમાનતાઓનું સંપૂર્ણ સંશોધન એ બન્ને કુળોની સંખ્યાબંધ ભાષાઓ સાથે સારી રીતે પરિચિત હોય એવા કોઈ તાર્કિક પામેલા ભાષાશાસ્ત્રીના હસ્તે થવું જોઈએ. હવેરસીએ પોતાના સિદ્ધાંતના ટેકામાં જ નૃકુળવર્ણન અને નૃવંશશાસ્ત્રવિષયક પુરાવાઓ રજૂ કર્યા છે તેનો સ્વીકાર સંખ્યાબાળા રાયબહાદુર શરતચંદ્ર રાય, કે જેઓ ભારતના કાલ-મુંડા લેક્ષાની બાબતમાં સૌથી વધુ પ્રમાણભૂત ગણાય છે તેમના જેવા નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ કર્યો નથી. જે કે ઔરિટ્ટિક ભાષાકુળનું અસ્તિત્વ જેણે સ્થાપિત કર્યું હતું તે વિદ્વાન ડૉ. પેટર એફ. સ્મીટ (Pater F. Schmidt) કાલ ભાષાના બંધારણ ઉપર યુરલિક ભાષાની અસરની શક્યતાનો

૨. ભારતીય વાગ્દા માટે હવેરસીના મતનો સામંસ કલકત્તાના Indian culture ના એપ્રિલ ૧૯૩૭ (પૃ. ૧૨૧-૧૩૨)ના અંકમાં ડૉ. ખીરેન જેનરલે Traces of Ugrian Occupation in India એ નામના પોતાના લેખમાં આપેલો છે. હવેરસીના આખાએ મન્યનું વ્યવસ્થિત પરીક્ષણ હજી કોઈ વિદ્વાને હાથ ધર્યું નથી. જે કાલ (મુંડા) અને ઔરિટ્ટિક ભાષાઓમાં તેમ જ યુરલની ભાષાઓમાં નિમ્નુત્તર હોય તે જ એ કાર્ય યોગ્ય રીતે કરી શકે. હવેરસીના અભિપ્રાયો ઉપરની વિવેચનાત્મક નોંધો હપર નોંધેલા Regameyના નિબંધમાં ભેઈ શકાશે

સ્વીકાર કર્યો છે, છતાં કાલને પુરલ-ભાષાકૃતમાં હિમેરી દેવામાં આવે એ વસ્તુ હજી વિશ્વસ્તપણે પુરવાર થયેલી ગણી શકાય નહિ, અને પરિણામે કાલને ઓસ્ટ્રો-એશિયાઈ ભાષાકૃતમાં સમાવિષ્ટ કરવાનો જે મત હાલમાં પ્રચલિત છે તે જ અવિચલિત રહે છે એમ કહી શકાય.

ઔસ્ટ્રિક લોકો ભારતમાં ક્યારે દાખલ થવા માંડ્યા તે જાણવામાં આવેલ નથી, પણ એ ઘટના ખ્રિસ્તી સન પૂર્વે ફેટલાંક હજાર વર્ષ ઉપર બની હોવી નોંધાઈએ. પશ્ચિમ દિશામાંથી આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં તો ચોક્કસપણે, અને દ્રાવિડ ભાષા બોલનારા લોકો એ જ દિશામાંથી આવ્યા ત્યાર પહેલાં ઘણું કરીને, આ બન્ધુ હોયું નોંધાઈએ. 'દ્રાવિડ પ્રજા' જે મૂળમ્ પ્રદેશવાસી પ્રજાની વિવિધ શાખાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તે ઔસ્ટ્રિક પ્રજાની પછી આવેલી હોય એમ જણાય છે, અથવા એક પ્રજા પશ્ચિમમાંથી અને એક પૂર્વમાંથી એમ બન્ને એક સાથે આવેલી હોય એમ પણ બને. દ્રાવિડો ઔસ્ટ્રિકની પહેલાં આવ્યા હોય એ પણ શક્ય છે. વર્તમાન દ્રાવિડી ભાષાઓનો પોતાનો જ અલગ - મૂક બની રહે છે. દક્ષિણમાં, મધ્યમાં અને પૂર્વમાં એમ ભારતના હૃદયભાગમાં તામિળ અને મળયાલમ્, કન્નડ, તેલુગુ, કોઠાસુ, તુલુ, તેયુડુ, કુઈ, ગોંડ, કુરુખ અને માલ્ટો એટલી દ્રાવિડ ભાષાઓ બોલાય છે; આ ઉપરાંત, બહુમિસ્તાનમાં કવેટાની આબુખાબુ ઈરાની કુળની પરતો અને બલુચી તથા ભારતીય આર્મ સિન્ધીની મધ્યમાં અથવા નજ્-દીકમાં આલુઈ નામે એક અલગ પડી ગયેલી દ્રાવિડી ભાષા બોલાય છે. દ્રાવિડ ભાષાઓ તેમની સંધાનાન્મિત ઘટનાની બાબતમાં આસ્તાઇક અને યુરલકૃતની ભાષાઓ સાથે પ્રગળી આવે છે, પણ શબ્દો અને રૂપો, ધાતુઓ અને સંજ્ઞાવૃત્તિની (Locution) બાબતમાં દ્રાવિડી ભાષા નજ્-દીકના અથવા દૂરના દ્રાવિડ ભાષાકૃત સાથે સમાનતા ધરાવતી નથી. છેક છેલ્લા આંતરપ્રાયો પ્રમાણે, આર્દ્રિમ દ્રાવિડી ભાષા બોલનારાઓ પશ્ચિમમાં રહેતા હતા (આ શૃંગીની નરકેલની દલીલો 'મોર્ગન રિવ્યુ,' ડિસેમ્બર ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલા Dravidian Origins and the Beginnings of Civilisation in India એ નામના મારા લેખમાં ૨જી કરવાનો

પ્રયાસ મેં કર્યો છે. તેમનું આદિમ નિવાસસ્થાન પૂર્વ જૂમ્મ્ય પ્રદેશમાં આવેલું હતું, જેમાં એશિયા માઈનાર (હિંદિયા) અને દક્ષિણ દાપુઆ (હીટ)નો સમાવેશ થાય છે. એમ પણ જાને કે આર્ય-ગ્રાહી ગ્રીસની દક્ષિણ પ્રાચીન નેઓ અભિન્ન હોય દ્રાવિડી પ્રજાનું એક જૂનું નામ * દ્રમિય અથવા દ્રમિલ હતું, જે દ્રમિડ, દ્રવિડ અને દમિલ એ ભારતીય આર્ય શબ્દોનું તથા તામિળ શબ્દ તમિલ (તમિય)નું મૂળ છે. એશિયા માઈનારના પ્રાચીન હિંદિયનો (નેઓ હિંદિયોનામાં પોતાને Trimmil તરીકે ઓળખાવે છે) અને આર્ય-ગ્રાહી હીટવાસીઓ (હીટમાંથી આવેલા વસાહતીઓ તરીકે હિંદિયનો તેમના વંશજો હતા, અને મેરેડાટસ (I, 173)ના લખવા પ્રમાણે, નેઓ હીટમાંથી જે નામ લાગ્યા હતા તે વડે Termilai તરીકે ઓળખાતા હતા) પણ એ જ નામ ધારણ કરતા હોય એમ જાણાય છે, કે જેમાંથી હાલતુએ ભારતમાં દ્રમિલ, દ્રવિડ, દ્રવિડ, દમિલ અને તમિલ (=તમિય) એ શબ્દો ગિનરી આવ્યા છે.

કે હમણાં મુખી દ્રાવિઃ પ્રજાની પ્રાગિનિદાસકાલીન પરિસ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરવાનો કોઈ પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. સંસ્કૃત અથવા ભારતીય આર્ય ભાષાના બીજા કોઈ સ્વરૂપ સાથે સંબંધ નહિ એવા શુદ્ધ તામિળ શબ્દોની સહાયથી બિંદુપ કાલ્લેલે પોતાના Comparative grammar of the Dravidian languages એ ગ્રંથમાં દ્રાવિડોની પરિસ્થિતિના મુખ્યાંશની યુનિવર્સલના રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રથમ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના આશ્રયે વ્યાખ્યાનો તરીકે અપાયેલા અને ૧૯૩૦ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પોતાના Pre-Aryan Tamil culture એ નામના મૂલ્યવાન ગ્રંથમાં સહજત પ્રો. પી. ટી. શ્રીનિવાસ આયંગરે ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ આ રીતે વ્યવસ્થિતપણે આયોજિત કરી છે. દ્રાવિઃ સાહિત્યો જ્યાં પછીના કાળનાં છે અને તેમાંનાં સૌથી જૂના અવશેષો પણ સંસ્કૃત શબ્દો મુખ્યાં ઉપર ભારતીય અસર મોટા પ્રમાણમાં રજૂ કરે છે. તામિળ સાહિત્યની પરંપરા અતિ પ્રાચીનકાળ મુખી વ્યય છે, પણ સંગમકાળનું ઉપલબ્ધ ચેન તન્નિય અથવા જૂનું તામિળ સાહિત્ય, ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં ઈસવી સગની પહેલી સદસા-

૫૬ની અધવચ કરતાં જુનું હોય શકે નહિ; જે કે અત્યારના ઉપસાધ્ય ગ્રન્થો પૈકીના કેટલાક—પત્તપદ્ધ, અંદુત્તોકદ્ધ, પતિનંષ્કી—પુનઃકલ્પ (કુરલ મુખ્યા) જેવા સંગ્રહોમાં સમાવિષ્ટ થયેલી કૃતિઓ તથા ચિલપત્તિકારમ્ અને મણિમેકલ્પદ્ધ જેવાં વર્ણનાત્મક કાવ્યો—તેમના શ્રુત સ્વરૂપમાં ખ્રિસ્તાબ્દની પ્રારંભિક સતાબ્દીઓ સુધી જઈ શકે. ખ્રિસ્તાબ્દની પ્રારંભિક સતાબ્દીઓમાંથી ઇસવી સન પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્યભાગનો—જ્યારે આર્યો ભારતમાંની અને ભારત બહારની દ્રાવિડ દુનિયાના પરિચયમાં આવ્યા હતાં—વિચાર કરવા સવું તે વધારે પડતું છે.

સહગત રાખાસદાસ ગેનરજીએ ૧૯૨૬માં કરેલી મોહે-જો-દડોની તથા સિન્ધમાંનાં બીજાં પ્રાગિતિહાસિકાક્ષીન સ્થળોની શોધ, હરપ્પાનાં અવશેષોનો નવેસરથી અભ્યાસ તથા હરપ્પામાં થયેલું ગોદકામ—જે બધાંને પરિણામે ભારતના સાંકારિક અને ભાષાવિષયક ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે નવી જ દિશા ખૂલી ગઈ છે.

મોહે-જો-દડો તથા સિન્ધનાં અન્ય સ્થળોમાંથી તથા દક્ષિણ પંજાબમાં આવેલ હરપ્પામાંથી જાણવામાં આવેલી નોંધપાત્ર રીતે ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કૃતિ—જેમા એક કરતાં વધુ નાણ સહિતનાં ઈટેરી ધરેવાળાં અને જમીન નીચેની નકિની અવસ્થાવાળાં સુચોન્નિત સહેરા હતાં, લેખનકલા સારી પેઠે પ્રચલિત હતી, વિવિધ ગીતિએ મુશોલિત અને મુચિત્રિત માટીકામ થતું હતું, લોદામાં શંગોને દાટવા સંબધી વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી, અને સંસ્કારી જીવનની બધી સામગ્રી હાજર હતી, જેમા જાળોકોને રમવા માટેની ટીંગણીઓનાં પણ સમાવેશ થતો હતો—વડે વિદ્વજ્જનન કોંગ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયું; અને જ્યારે એમ મૂલ્યવામાં આવ્યું કે એમાંથી જાત થયેલી સંસ્કૃતિનો સંબંધ વૈદિક આર્યો સાથે નહિ, પણ આર્યોના આગમન પૂર્વે ભારતમાં વસતી કોઈ આર્યેતર પ્રજા સાથે છે—ત્યારે ધનુષ્યરા ભારતીય વિદ્વાનને ભારે અચંબા થયો, કેમકે તેમની માન્યતા પ્રમાણે વૈદિક જગત સંસ્કૃતિની તેમ જ પ્રાચીનતાની પરાકાષ્ટા રજૂ કરતું હતું અને એના કરતાં વધારે પ્રાચીન બીજું કંઈ ધારી રહાય તેમ નહોતું. આમ છતાં મોહે

-ન્ને-દેડા (સિન્ધ) અને દુરપ્પા (દક્ષિણ પંજાબ)ની સંસ્કૃતિનું વિશેષ અન્વેષણ અને અન્વ્યાસ આજ રહેલાં છે; અને આ સંસ્કૃતિની પૌણ્ય પ્રયોગાત્મક ઉપરખાઓ પૈકાની એક આ લેખકે રાખાલદાસ મેનરહની પોતાની પ્રેરણા નીચે ૧૯૨૪માં (કલકત્તાના ' મોઝર્ન રિવ્યૂ'નાં પાનાંમાં) લખી ત્યાર પછી ત્યાં વધુ ઓધખાજ થયેલી છે, મોઝર્ન-ન્ને-દેડા વિશેના સર જહાંગ માર્શલના ભવ્ય ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને ઘોઘ્ર જ આવાગ્રિયાં ઉપર મોઝર્ન-ન્ને-દેડાની પદ્ધતિએજ તૈયાર કરવામાં આવેલો શ્રી. માધવ દ્વયક વન્સનો દુરપ્પા વિશેનો મદાન ગ્રંથ બહાર પડ્યો છે. વિદ્વાનોએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધેલો છે, અને ન્ને કે આપણે મોઝર્ન-ન્ને-દેડાની સંસ્કારિતાનો અને ખાસ કરીને તેની લિપિનો કાયદો ઉઠેલી શક્યા નથી, છતાં પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષો ઉપરથી સિન્ધ-પંજાબની પ્રાગિતિહાસકાલીન સંસ્કારિતા તથા અન્ય સંસ્કારિતાઓ સાથેના તેના સંબંધો વિશે કેટલાક વાગળી નિર્ણયો બાંધવા આપણે સક્તિમાન થયા છીએ. મોઝર્ન-ન્ને-દેડા અને દુરપ્પાની લિપિ સંકેતો તખ્તીઓ ઉપર મળે છે, જેમાંની ઘણી ઉપર એકાદ સાક્ષાત્તિક આકૃતિનું, મોટે ભાગે આપસો 'દે ખીન્ન' પ્રાણીઓની આકૃતિઓનું, કેટલીક ઉપર મનુષ્યનું અને જુદી જુદી નદિ ઝોળખાયેલી વસ્તુઓનું આલેખન હોય છે. એ બધીયે આકૃતિઓની પાછળ સંભવતઃ કંઈક ધાર્મિક સ્મૃત્તતા રહેલી હોવી જોઈએ. આ લિપિ ચિત્રાત્મક (pictorial), સંજ્ઞાત્મક (hieroglyphic) અને શુન્યાત્મક (syllabic) એ પ્રમાણે કેટલીક જૂમિકાઓ રજૂ કરે છે. આપણને જાણીતી કોઈ ભાષા જેમાં સાથોસાથ હોય એવા સિન્ધ-પંજાબમાંના આવા કોઈ લેખને અભાવે અત્યાર સુધી એ લિપિ ઉકેલવાનું અશક્ય બનેલું છે. અહીં મને કહેવા દો કે સિન્ધ પંજાબની લિપિને રોમ ને રોમ વાંગવાના કેટલાક વિદ્વાનોના પ્રયત્નોનું ગંભીર લિપિશાસ્ત્ર અથવા ભાષાશાસ્ત્રમાં કંઈ મૂલ્ય નથી—જેમકે વેટેડના નિરંકુશ તરજો અને મોઝર્ન-ન્ને-દેડાની તખ્તીઓમાં રૂબરૂ તર્જન અથવા ઈ. સ. ૫૦૦ આસપાસની જૂની તામિળ (જે ઈ. સ. પૂર્વેની પ્રાચીનતર તામિળથી પણ ઘણી દૂર છે, એમ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકાર્યું છે)

વાંચીને આ ક્ષેત્રમાં કાંઈ હેરાસે કહેલાં અહ પ્રમાણ આક્રમણો સર્વ પ્રકારન નક્કર ભાષાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી દૂર છે. પણ એક હપ્તીકત સ્પષ્ટ છે. સિન્ધ-પંતળની લિપિ ભારત બહારની ઇસેમાક્ટ લિપિ તથા પ્રાચીન ક્રીટ અને સાહ્યપ્રસની લિપિ સાથે સંબંધ અથવા સામ્ય ધરાવે છે, અને એ સંબંધિત જણાય છે કે ભારતની આ અતિપ્રાચીન, લિપિ અને પૂર્વ જૂમધ્યના પ્રદેશોની લિપિ (ગ્રીક વર્ણુભાષાના સ્વરો દ્વિનિશિયન લિપિ આવી અને એને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી ત્યાર પહેલાંની પૂર્વ જૂમધ્યના પ્રદેશોની લિપિ) વચ્ચે સંબંધ હોય. દ્વિનિશિયન-લિપિની ઉત્પત્તિ વિશેનો પ્રચલિત અભિપ્રાય પણ પુનર્વિચારણા માંગે છે—એ લિપિ દક્ષિણની સંગ્રામક લિપિના સરળ ઉપમાર્થા વિકાસ પામી હતી કે પૂર્વ જૂમધ્યના પ્રદેશોની લિપિ (જેનો નમૂનો, ઉદાહરણ તરીકે, ક્રીટમાં મળે છે)નું એક માત્ર પ્રકારાન્તર કે રૂપાન્તર હતું? બીજી એક વસ્તુ પણ સ્પષ્ટ બનતી જાય છે. સિન્ધ-પંતળ લિપિના શ્રુત્યત્તમક ચિત્રરહિત સ્વરૂપમાં સ્વરોની સંજ્ઞાઓને બંજનોના અક્ષરો સાથે જોડવાનો બ્રાહ્મી વર્ણુભાષાનો (અને તદુત્તર ગુપ્ત, દેવનાગરી, બંગાળી, ગ્રન્થલિપિ વગેરેનો પણ) સિદ્ધાન્ત પ્રચલિત હતો એમ લગભગ ચોક્કસ જણાય છે; અને સિન્ધ-પંતળ લિપિમાંની કેટલીક સંજ્ઞાઓના આકાર ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી-ત્રીજી સદીની મૌર્ય બ્રાહ્મી લિપિનાં જૂનાં રૂપોને મળતા જણાય છે; આ મળતાપણું ઘણું સ્થળે છે અને ધ્યાન ખેંચે એવું પણ છે. સિન્ધ પંતળ લિપિનું મૂળ ગમે તે હોય, પણ હવે વધારે સંબંધિત જણાય છે કે તે લિપિ (અને નહિ કે દ્વિનિશિયન,—પ્રયક્ષ રીતે અથવા પ્રાચીન દક્ષિણ અરબી સેબિયન લિપિ મારફત) પદ્ધતિના કાળના તમામ ભારતીય લિપિપ્રકારોની માતા હોય, અને ભારતની શાસ્ત્રીય વર્ણુભાષા બ્રાહ્મીના મૂળમાં રહેલી હોય; અને આ વસ્તુની વિચારણા મહત્વની છે. કારણ કે તે દ્વારા એમ સ્થાપિત થશે કે ભારતીય આર્યો તેમના આર્યેતર દેશબાંધવો પાસેથી લેખનકલા શીખ્યા હતા, અથવા તો મિથ્ર-આર્ય અથવા આર્યેતર કુળના લોકોએ ભારતમાં પ્રારંભથી જ પ્રચલિત એવી આર્યેતર લેખનપદ્ધતિને આર્યભાષા સાથે સંલગ્ન કરી હતી, કે જે આર્યભાષા ગંગા નદીના પ્રદેશોમાં આર્યોના પ્રચાર થતા સાથે દેશની સંસ્કારવાદક ભાષા બની હતી.

મોહું-જે-દેડા અને દરખાની પ્રજાનું જાતિવિષયક અને ભાષાવિષયક સળાપણું નક્કી થઈ શક્યું નથી—જે કે શારીરિક લક્ષણોની બાબતમાં આજના સિન્ધીઓ સાથે તેમનું કંઈક સામ્ય છે, અને તેમની ભાષા વિશે તો આપણે યોક્ષસપણે કંઈ જ જાણતા નથી. તેમના સંબંધો દ્રાવિડો સાથે સૂચવવામાં આવે છે અને હાલ તુરત તેનો સ્વીકાર પણ કરવામાં આવે છે. સિન્ધ અને પંજાબમાં અત્યારે આર્ય ભાષા બોલનારા પ્રદેશો છે, પણ જ્યારે આર્યો આવ્યા તે સમયે ત્યાં દ્રાવિડી ભાષા બોલાતી હોય. ઇસવી સન પૂર્વેની કૃત્સાંક સતાપ્તીઓ મુધી સિન્ધને નીચ અથવા હલકી જાતિઓથી ('સંકર-જાતક') વસાયેલો પ્રદેશ ગણવામાં આવેલો છે. દાખલા તરીકે, એ પ્રદેશમાં જઈ આવેલા ઉત્તર ભારતીય આર્યને માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાનું 'બૌધ્ધ-યન ધર્મસૂત્રો'માં સૂચવેલું છે. સિન્ધની પટોશમાં જ, બલુચિસ્તાનમાં વસતા ખ્રીષ્ટીઓ આજે પણ દ્રાવિડ ભાષા બોલે છે, એ હકીકત વિચારતાં સિન્ધ પૂર્વકાળમાં દ્રાવિડ ભાષા બોલનારા પ્રદેશ હોય એ પ્રકરણને ટંકા મળે છે. આ રીતે ખ્રીષ્ટી લોકો મોહું-જે-દેડામાં વસતા લોકોના વંશજો હોઈ શકે. મોહું-જે-દેડાના સંબંધ ઉપરથી દ્રાવિડો જૂમધ્ય પ્રદેશના લોકો હોય એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે. મોહું-જે-દેડાની સંસ્કૃતિ જૂમધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રદેશો સાથે નોંધપાત્ર સળાપણું બતાવે છે. સિન્ધ અને પંજાબથી બલુચિસ્તાન (નાલ) અને ઈશાન ઈરાન, તથા પશ્ચિમ ઈરાનમાં ઇલામ તેમજ મુમેરિયન ખાલિયા મુધીના વિશાળ પ્રદેશો પ્રાગિતિહાસકાળમાં એક પ્રકારની સંસ્કૃતિ-અથવા કૃત્સાંક સમાન તત્વોવાળો એક સંસ્કૃતિસમૂહ—૨૦૦ કરે છે. સિન્ધ, પંજાબ અને પૂર્વ ઈરાનમાં કોઈ દાસ-દસ્યુ (= દાહ-દાણ) પ્રજા વસતી હોવાની શક્યતા પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

વાજપ્તી રીતે એમ માની શકાય કે આર્યોએ સૌ પહેલાં તો દ્રાવિડ ભાષાભાષીઓને દાસ અને દસ્યુ તરીકે ઓળખવા માંડ્યા હતા. તેમનાં જાતિગત નામો દ્રમિડ, અન્ન, કર્નાટ ઇત્યાદિ પડીથી જાણવામાં આવ્યાં હતાં. તેમને માટે દ્રાવિડ (= દ્રમિડ) એ અભિધાન સિધ્ધિપણે સ્વીકારાયું હતું. આ બધી વસ્તુઓ આપણને એક સાચા એવા ગૃહીત તરફ લઈ જશે કે

આર્યોના આગમન પૂર્વે પંજાબ અને સિન્ધની નગરસંસ્કૃતિઓનું ઘડતર કરનાર દ્રાવિડો હતા; પણ ન્યારે આપણે મોહેં-જો-દડોની લિપિ વાંચી સફરીયું અને તેમાંની ભાષા પ્રવર્તમાન દ્રાવિડ ભાષાઓનું મૂળ અથવા એ ભાષાઓનું એક પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ હોવાનું પુરવાર થશે ત્યારે જ આ પ્રકલ્પ સાચો છે કે કેમ એનો છેવટનો નિર્ણય થઈ શકશે. આ પ્રકલ્પને આધારે, કાંચર હેરાસ કરે છે નેમ, ઉપર્યુકત લેખોમાં સીધીસીધી માત્ર જૂની તામિળ વાંચી લેવાથી નહિ આશી શકે.

✓ તો હવે આપણે એ સભવ મુધી આવી પહોંચી શક્યા કે ન્યારે આર્યો આગ્યા ત્યારે ઉત્તર ભારતનાં મેદાનો દ્રાવિડ અને ઓસ્ટ્રીક લોકોથી વસાયેલાં હતા. દાસ-દસ્યુ નરીકે ઓળખાતા દ્રાવિડો મુખ્યત્વે વાયવ્ય કાણુ અને પશ્ચિમમાં વસતા હતા. ન્યારે ઓસ્ટ્રીક લોકો મધ્યપ્રદેશ અને પૂર્વમાં રહેતા હતા; દક્ષિણ ભારતમાં કેવી પરિસ્થિતિ હતી એ આપણે ચોક્કસપણે જાણતા નથી. દ્રાવિડ લોકો નગરરચના કરનારાઓ હતા અને અપેક્ષાએ સુલેહવાળા જીવનના તેઓ વધારે સારા રચયિતાઓ હતા. આર્યોની જેમ —અને ઓસ્ટ્રીક લોકોથી જાણકું જ—તેઓ દોર ઉછેરનારા હતા. કેટલાક પૂજાપ્રકારો અને વિધિઓ, કેટલીક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને ખીજી માન્યતાઓ અને યોગપ્રક્રિયાઓ જેમાં સમાવિષ્ટ થાય છે એવા ધર્મના કેટલાક ગૂઢ પ્રકારો તેમનામાં ઉદ્ભવ્યા હોય એમ જણાય છે. સોળની સંખ્યાને મૂળભૂત રાખીને ગણતરી કરવાની લાક્ષણિક ભારતીય પદ્ધતિ. સદ્ગત પ્રોફેસર માઈ કોસિન્સે તદ્દન સાચા જેવું લાગે એ રીતે સ્પષ્ટ હવું તે પ્રમાણે, દ્રાવિડોદ્ભવ હોય એમ લાગે છે. સંલગત: વર્ણવ્યવસ્થાનાં મૂળ પણ તેમનામાં હતાં. શિવ અને ઉમાની દેવ તરીકે ભાવના, જેમાં શિવ એક મહાન યોગી તરીકે અને પ્રાણિસૃષ્ટિના નાયક (પશુપતિ) તરીકે દેખાય છે તે, ગ્રારલમાં દ્રાવિડોની હતી, અને એશિયા માધનીરના Tešup-Hepit અથવા Ma-Atthiis પંથ સાથે એ ઘણું કરીને એકરૂપ હતી. (આ સંબંધમાં D. R. Bhanadarkar Volume, Calcutta, 1940, the Indian Research Institute, pp. 301—304 માં જાણેલો ડો. હેમચંદ્ર

રાયચૌધરીના Prototypes of Śiva in Western Asia એ નામનો લેખ (જુઓ). આર્ય-પ્રાકૃ ગ્રીસની મિનોઆ (Minoan) સંસ્કૃતિમાં પણ દેવતાનું માનવ્યક્રમ એ એક લાક્ષણિક વસ્તુ હતી. મોહેન્-દો-દોની પ્રગ્ન, ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કારિતાની અધિકારી હોવા છતાં, કેદાચ લગાયકે નહોતી, પણ તેમનાં જળપર કિલ્લાઓ અને દમામનર નગરોએ (જોછામાં જોછું થોડા સમય મુધી) આર્યોને ડરાવીને ફર રાખ્યા હશે: એ નોંધવા જેવી બાબત છે કે વાયવ્ય પંજાબની એક માત્ર નાન્યજ્ઞા નદી—સિન્ધુ—દ્વારા તેઓ દક્ષિણ તરફ ગયા નહોતા, પણ દક્ષિણ પંજાબ અને સિન્ધના નગરવાસી લોકોને બાજુ ઉપર રાખીને, પંચનદના પ્રદેશમાં ચર્ધ, ગંગાના મેદાનમાં આગળ વધ્યા હતા. પૂર્વમાં ધાતું કરીને, તેમજે જોછા સામનાની અપેક્ષા રાખી હતી અને ધયું પણ તેમ જ, કારણ ત્યાં વસતી પ્રગ્ન એ (વધારે સંભવિત રીતે) કંઈકે નરમ અને નમ્મળી તથા જોછી સંગઠિત ઔરિંદ્રક પ્રગ્ન હતી. બિહાર (રાજગૃહ—રાજગિર) અને મધ્યભારતના કેટલાક રાક્ષસી દુર્ગો બાદ કરીએ તો, ઔરિંદ્રકોએ કોઈ રાહર બાંધ્યાં હોય એમ જણાતું નથી. તેમની સંસ્કારિતા એ મુખ્યત્વે ગ્રામ-સંસ્કારિતા હતી, અને નદિ કે નગર-સંસ્કારિતા. ગમે તેમ, પણ માની રાકાય તે પ્રમાણે, ઔરિંદ્રકો અને દ્રાવિડો વચ્ચે તેમજ ઔરિંદ્રકોમાં અંદરઅંદર પણ એકતા અને સંગઠનનો અભાવ હતો. હોર્તિક સંસ્કૃતિમાં ઊતરતી, પણ લગાયકે શુંજો અને વ્યવસ્થામાં, ણીજી જાતિઓના અનુભવમાં અને વ્યવહાર શુદ્ધિમાં ચડિયાતી એવી એક જળરી પ્રગ્ન આપા સમૂહો ઉપર છટકે છટકે વિજયો મેળવી શકે એમ હતું. જોછામાં જોછું બાવ વિજય મેળવવાની અને જોછા લગાયકે તથા વંડુ નરમ ‘દેશી’ઓ ઉપર પોતાની છાપ પાડવાની આર્યો માટે આ મહાન તક હતી. પરંતુ આર્યો મુકાબલે સંખ્યામાં જોછા હતા અને દેશના વાતાવરણને પરિણામે મુશ્કેલીપૂર્ણ થયેલી જીવનરીતિને સ્વીકાર કરવાનું તેમને માટે આવશ્યક હતું. પરિણામે તેમને આગંતુક આર્ય જીવનરીતિનો અને પોતાની મૂળ લાક્ષણિકતાઓનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરવો પડ્યો: છેવટે તેઓ આર્ય અથવા પરદેશી ન રહ્યા અને શીઘ્ર અથવા

મંદગતિએ પણ તેમનું છેવટે અનિવાર્ય એવું ભારતીકરણ થયું. આર્યો એમના અશ્વયુક્ત રથો, પશુઓનાં ધણો, અને ગ્રામ અથવા ગ્રમણુરીલ ટાળાઓ સાથે આવ્યા હતા. કુદરતનાં બળોનાં જે માનવ-ભાવાશયિત સ્વરૂપો હતાં એવા દેવોને તેઓ ભજતા હતા અને જીવનમાં જે સારી વસ્તુઓ તેઓ ભોગવતા હતા-માંસ, દૂધ, અને માખણ તથા સોમરસ-તેનું અર્પણ હોમ-રૂપે દેવોને કરતા હતા. એશિયા માઈનોર અને એસિરિયા તથા બેબિલોનિયાની પ્રજા પાસેથી કેટલાક ધાર્મિક વિચારો અને કેટલાક આખ્યાનો (જેમકે પ્રદ્યુતું કથાનક) તેમણે લીધાં હતાં: આર્યોના સમૃદ્ધ દેવ ઇન્દ્રે વાદળ-સર્પ સાથે યુદ્ધ કરનાર બેબિલોનિયન દેવ મર્દુકનાં કેટલાંક લક્ષણો સ્ત્રીકાર્યાં હતાં. દ્રાવિડો અશ્વથી પરિચિત હતા (કારણુ ઋષુત્ર, ઘોર એ સંસ્કૃત ઘોરનું મૂળ છે એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ, નભાઆ ઘોઠા=તામિલ કુદિરદ, કન્નડ કુડરે, તેલુગુ ગુર-સુ એ શબ્દ ભારતની પ્રાચીનતમ દ્રાવિડ ભાષામાંથી ઉછીનો લેવાયેલો છે), પણ ભારવહનના સાધન તરીકે તેઓ ધાતું કરીને અશ્વયુક્ત રથ કરતા બળદગાડા ઉપર વધારે આધાર રાખતા હતા. તેઓ ખેતી અને દોરઉછેરથી અને માછલાં પકડીને કુજરાન ચલાવતા હતા. પુષ્પ, ચંદન અથવા ખીન્તું સુગંધી દ્રવ્યો અર્પણ કરીને (પછીના કાળની હિન્દુ પૂજાને મળતી કાઈ વિધિ વડે) તેઓ પોતાના દેવોને ભજતા હતા, અને એ દેવો વિશ્વઆર્પી કાઈ પરમ તત્ત્વના આવિર્ભાવરૂપ હોવાનું માનતા હતા. પ્રારંભકાળથી જ આર્યોમાં (અને ભારત-પુરોપાધોમાં) સમાજરચના પિતૃઅધિકારી (patriarchal) હતી, પણ એથી ઊલટું જ, દ્રાવિડોમાં તે માતૃઅધિકારી (Matriarchal) હોવાનું જણાય છે.

ઓરિફ દોઢા તેમની નાનકડી વસાહતોમાં પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની ખેતી કરીને સાદી જિંદગી ગાળતા હતા. તેમના દેવો સત્ અથવા અસત્-વાળાં વૈષ્ણિક તત્ત્વો હતાં, જેમનાં પ્રતિકા અણુચક્ર આકૃતિઓ અથવા શિલાઓનાં રૂપમાં ઊભાં કરવામાં આવતાં. એ પ્રતિકા ઉપર તેઓ બુદ્ધિદાન કરેલાં પશુઓનું લોહી છાંટતા અથવા તેને બદલે સિન્દૂર કે એવો જ બીજો રાતો રંગ ઓપડતા. પ્રાકૃતિક સમાજમાં અને આખા જૂથમાં રહેતા

આ લોકોએ (ભારતીય માનસની પછીની લાક્ષણિકતા ઉપરથી વિચાર કરતાં) અમુક પ્રમાણમાં સહિષ્ણુતા વિકસાવી હતી અને ‘ જીવો તથા જીવવા દો ’ની વિચારણાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ગ્રામિક ભાષા બોલનાર દાસ્ય-દસ્યુ અને ઓરિસ્સા બોલનાર નિપાદ પ્રભુ ઉપરાંત હિમાલયના પ્રદેશોની તથા ધણું કરીને પૂર્વ ભારતના પ્રદેશ-માંની મોંગોલોઇડ અથવા ચિનાઈ-તિબેટી ભાષા બોલનાર ટોળીઓ (જેઓ વૈદિક સમયથી માંડી કિચત તરીકે આર્યોની પરિચિત છે) સાથે આર્યો સંઘર્ષમાં આવ્યા હતા. આ કિચત અર્થાત્ ભારતવાસી મોંગોલોઇડ લોકો ઈ સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ના અરસામાં ભારતમાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે. ઇશાન અને પૂર્વ ભારતમાં હિન્દુ ઇતિહાસ અને સંસ્કારિતાના વિકાસમાં તેમણે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. એ લોકોનો નિવાસ ઉપર્યુક્ત પ્રદેશોમાં મર્યાદિત હોવાને કારણે તેમની અસર ભારતવ્યાપી બની શકી નહોતી.

✓ પૂર્વ ઇશાનના દાસ અને દસ્યુ લોકો સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં આર્યો અશ્વધાનિસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાંથી ભારત અને અશ્વધાનિસ્તાન વચ્ચેની ધાટીઓ દ્વારા પંજાબનાં મેદાનોમાં જીનમાં ત્યારે તેઓ આ વાતાવરણની વચ્ચે આવી પડ્યા. દેશના મૂળ વતનીઓ સાથેના એમનો પ્રારંભિક સંપર્ક વિરોધી સ્વરૂપનો હોવો જોઈએ : એમાં મંગ્રામ (‘ટોળીઓ’નાં, ‘સમૈકન’) તથા દસ્યુહત્વા (‘દસ્યુઓ’ સાથેનાં ‘યુદ્ધો’) ધર્માં હતાં જેમાં તેમણે પોતાના રા’ટ્રદેવો ઇન્દ્ર, અગ્નિ, મરુત વગેરેની સહાયતા આપાદન કર્યું હતું. ધણું કરીને પંજાબમાં સૌથી કપરો સામનો થયો હતો, અને આર્યોની સૌથી મોટી વસાહત પણ પંજાબમાં હતી : ગમે તેમ, પણ પંજાબ એ ભારતીય આર્યોના પ્રમુખ વસતિસ્થાનરૂપ હતો. ઉદાહરણ અર્થે ‘ઉત્તર પ્રદેશ’ એ રાજદ્વારા શુદ્ધતમ આર્થિકભાષા અને શુદ્ધતમ આર્થિકશીલ્પીના ગર્વ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે (પાંડિ તથા અન્ય ગ્રામીન ભારતીય સહિત્યના ઉદિષ્ઠ એટલે કે ઉદીચ્ય આબજો પોતાના કુળ માટે સર્વદા ગર્વ ધરાવે છે, જેનો ખીન્નઓ વિના પ્રજે સ્વીકાર કરે છે). ઈસવી સન પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં

તથા પંડીના સમયમાં પંચળના પ્રદેશમાં સચવાઈ રહેલા આર્થિકલાપાના પ્રમાણમાં કુદરતી સંપૂર્ણ પુરાવો અરોડના શિલાલેખો આપે છે. આર્થિક વસાહતીઓને મોટા ભાગ વિશ્વ: તરીકે ઓળખાતો હતો; પંડી, તેઓમને સકાયક હિંદુત્વ વર્ગ રાજ્ય અથવા ક્ષત્રિય તરીકે અને - વિષુદ્ધ પુરુષો દ્વારા તરીકે ઓળખાતા હતા. પરાગ્રિત આર્થિકતર દાસ લોકોને કાં તો ગુલામ બનાવવામાં આવ્યા અથવા હવનનાં દલકા પ્રકારનાં કામો કરવા માટે તેમને ગૃહ તરીકે અગ્ર પાટી દેવામાં આવ્યા. સંભવતઃ ભાપાના ફેરફારના પ્રારંભ સાથે (અથવા આર્થિકલાપાના ફેરફાર સાથે) આર્થિકતર પ્રજામાંના કૃષક અને હિંદુત્વ વર્ગોને આર્થિકવર્ગમાં વર્ગ લેવામાં આવ્યા અને તેમના પુરોહિતોને પણ—તેઓએ મહાન આર્થિક દેવતાઓના તથા જોન વિધિનો ફેરફાર કરતાં—આદ્યજની પદવી આપવામાં આવી.

આર્થિક ટોળાઓએ આવ્યા હતા અને તેમની જાણમાં ટોળાઓ ટોળાઓ બોલીએ હતા, જે પ્રારંભમાં તો સાવ નહોતા હતા એમ દેખાય છે. તેમનામાં એક હિંદુલાપના વિકાસ થયે હતો, જે પ્રારંભિકામાં અને મુક્તમાં પ્રયોજાતી હતી. તેમની પાસે આ પ્રકારનું જ સાદિત્ય હતું અને તે આપણને ઝગ્ (અને અથર્વ) વેદમાં મળે છે. પંચળમાં આર્થિકની પ્રથમ વસાહત થયા પંડી સંભવતઃ પંચળથી માટી હરિત મુધીના પ્રદેશમાં જાણિયક સાતત્ય પ્રવર્તતું હતું. સરદદી બોલીઓ (જોડે કે ભારતીય આર્થિકલાપની પાશ્ચાત્ય બોલીઓ નું કેટલીક બાજનમાં હરિની માથે સામ્ય હતું પ્રોફેસર મીલે (Meillet) જતાયું હતું કે ઝગ્વેદની સાદિત્યભાષાની જમિકા આર્થિકલાપ બાજનારા પ્રદેશોની પશ્ચિમી બોલીની બનેલી છે. વેદિક ભાષાની આ મળતી બોલીમાં હરિની (જૂની કારમી અને અવેસ્તા)ની જેમ માત્ર એકલો રૂ ખનિ હતો—ભારત-પુરોહિત રૂ અને જ બળો તેમાં માત્ર રૂ રૂપે જ આવે છે. દરમિયાન અથર્વ યજ્ઞાન્તર્ગત પૂ મ પ ના રપર્તવનો કોષ કરીને મુદ્દ મહાપ્રાણ દ બનાવવાનું વળગ તેમાં હતું (દા. ત. ભારત-હરિની અથર્વ આર્થિક યજ્ઞાન્તર્ગત આ બોલીનાં યજ્ઞાન્તર્ગત મયું. ન્યાદે આર્થિક કિલકું અવેસ્તાની ભાષામાં યજ્ઞાન્તર્ગત મયું.).

પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષાની બોલીવિષયક વિવિધતામાં રૂ અને હૂની બાબત એ એક અગત્યનો મુદ્દો હતો. એક એવી બોલી હતી-પશ્ચિમની-જેમાં હૂ નહોતો, પણ રૂ હતો. એક બીજી બોલી હતી, જેનું પ્રતિનિધિત્વ સાહિત્યની સંસ્કૃત અને પાલિ રજૂ કરે છે એમ જણાય છે; એમાં રૂ અને હૂ બંને હતા. ભારતીય આર્યભાષાની ત્રીજી એક બોલી હતી, જેમાં રૂ નહોતો અને માત્ર હૂ હતો : આ બોલી ઠેક પૂર્વની હતી. આર્યવિસ્તાર અને આર્યભાષાવિકાસની બીજી જૂમિકા શરૂ થઈ ત્યાર પહેલાં આજના સંયુક્ત પ્રાન્તના પૂર્વ ભાગમાં તથા બિહાર, મધ્ય એ બોલી ધેક્ષાઈ ગઈ હતી, અને અશોકની પૌરુષ્ય પ્રાકૃત (જે જૈનોની અર્ધભાગધી પ્રાકૃતનું જૂનું સ્વરૂપ હોય એમ માનવામાં આવે છે) અને પછીના કાળની ભાગધી પ્રાકૃત બની, જેમાં રૂ નથી, પણ માત્ર હૂ છે. આ પ્રમાણે ભારત-પુરોષીય : જૂમ્-હૂ-લો-આર્ય ભાષામાં ઋ-ર્ષા-લ થયો અને આ શબ્દ ભારતીય આર્ય ભાષામાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ સ્વરૂપમાં મળે છે-શ્રી-ર (સર- અવેસ્તા લી-ર), શ્રી-લ અને ઋ-ર્ષા-લ.

ઉપર જણાવ્યા તેવા બોલીવિષયક બેઠો પ્રાગ-ભારતીય સમયથી જ શરૂ થઈ ગયા હશે. આર્યો જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે સંખ્યાબંધ સૂક્તો તથા બીજી કવિતા લાવ્યા હતા. આ પરંપરા ભારતમાં ચાલુ રહી, અને એમ ધારીએ કે જ્યારે આર્યો તરે આર્યવર્ણમાં લખ્યા ત્યારે તેમના કવિઓએ પણ આ તૈયાર સાહિત્યભાષામાં સૂક્તો રચવાને પ્રેરણા કર્યો હશે. આ પ્રમાણે આ મુખપરંપરાગત સાહિત્યનો જથ્થો વધતો ગયો અને ધીરેધીરે આ સાહિત્યના સંગ્રહનું કાર્ય એક સુવ્યવસ્થિત પુરોહિતવર્ગના હાથમાં આવ્યું. આ લોકો ગામડાંઓમાં અથવા અરણ્યોના પ્રાન્તભાગે ગ્રામ-વસાહતોમાં નાની અથવા મોટી અધ્યયનશાળાઓ ચલાવતા, જ્યાં પુરોહિતવર્ગમાં પ્રવેશવાની આકાંક્ષાવાળા યુવાન આર્યો સૂક્તોને અવસ્થિતપણે મુખપાઠ કરતા અને વિધિનો અભ્યાસ કરતા. આશ્રમની આ શિશુપરંપરાને ઘડવામાં સંસ્કારી દ્રાવિડોએ પણ ફાળો આપ્યો હોય એ અસંભવિત નથી, કેમકે એ લોકોને પણ પોતાની સંસ્કારિતા અને ધાર્મિક

વિધાનું સંગોપન કરવાનું હતું. પરંતુ જ્યારે લેખનસ્વરૂપે સાહિત્યની નોંધ રાખવામાં આવતી નહોતી ત્યારે ભાષામાં અન્યણપણે પરિવર્તનો થાય એ અનિવાર્ય હતું. આ પ્રમાણે ભારત બહારના આર્યોદ્ધારા ભારત-ધરાની કાળમાં, કહો કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ અથવા ૧૮૦૦ માં, જે કેટલાંક સૂક્તો રચાયાં હશે તેમની ભાષામાં, એક પેઢીથી બીજી પેઢીએ ઊતરતાં ભાષા બદલાય તેમ, પરિવર્તન થાય, જેની કોઈને ખબર પણ ન પડે; છેવટે જ્યારે એ સૂક્તો લખવામાં આવે ત્યારે તેમની ભાષા તેના મૌખિક સ્વરૂપથી તદ્દન જુદી જ બની ગઈ હોય. લેખનકાળ પહેલાં તુરત જ રચાયેલું એક સૂક્ત અને એ કાળથી સે'કડો વર્ષ પહેલાં રચાયેલું એક સૂક્ત—એ બન્ને આ પ્રમાણે લગભગ એકસરખું ભાષાસ્વરૂપ રજૂ કરે—અલબત્ત, એ જૂના કાળના સૂક્તનાં ભાષાસ્વરૂપોમાં અનિવાર્યપણે ધીમે અને અસતત ફેરફાર થયા કરવા છતાં પેઢી દર પેઢી એ સામાન્ય રીતે ન સમજી શકાય એવું કદી ન બન્યું હોય તો.

✓ એક પ્રશ્ન ખાસ કરીને મહત્વનો બની રહે છે—વેદની સંહિતાઓ જ્યારે સંકલિત થઈ હતી? આ સંહિતાઓની સંકલના લેખનકળાની સદાય સિવાય ધર્મ શકિ તેમ નહોતી : આર્યભાષાને લેખનારૂં કરવાની ક્રિયા અને ચાર વૈદિક સંહિતાઓએ પ્રથમ વાર લેખનારૂં થયેલાં સૂત્રોના સમૂહની સંકલના લગભગ સાથોસાથ ધર્મ હોવી જોઈએ. વેદોના મુવિશ્વન કથાપ્રવાન સંકલનાકાર વ્યાસ ('ગોઘવનાર') હતા, મહાભારત અને પુરાણની પરંપરા પ્રમાણે, તેઓ કોંરવ અને પાંડવ વીરોના વડીલ સમકક્ષીન હતા. મહાભારતનું યુદ્ધ એ કેટલે અંશે એક ઐતિહાસિક બનાવ હતો એ બાબતી

History of Ancient India from the Accession of Parikshit to the Extinction of the Gupta Dynasty", 4th ed., Calcutta University, 1938 એ ગ્રન્થમાં) એ એ વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર શોધખોળને પરિણામે અભિપ્રાય આપેલો છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦મી શતાબ્દી એવા સમય હતો કે જ્યારે મહાભારતનાં પાત્રો પૈકી ઐતિહાસિક કાળે છે એવાં કેટલાંક પાત્રો (દા. ત. પરીક્ષિત) વિદ્યમાન હતાં—તે અભિપ્રાયનો હું સ્વીકાર કરું છું. ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અને ભારતમાં આર્યભાષાના વિદ્યાસના આપણા ખ્યાલ સાથે આ સમય-નિર્ણય—લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦—નો મેળ મળી જાય છે. આ પ્રમાણે થઈ કરીને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦મી શતાબ્દીમાં આર્યેતરોની (? દ્રાવિડોની) પ્રાચીન સિન્ધ-પંજાબની લિપિ આર્યભાષા માટે સ્વીકારવામાં આવી હતી; અને આ લિપિનો ઈ. સ. પૂર્વે ૨થી-૩જી સદીના મૌર્ય આઘીના સ્વરૂપે વિકાસ થતાં (સર્વે નવી વર્ણમાળાઓની પ્રારંભિક જૂમિકાઓમાં બને છે તે પ્રમાણે) છ અથવા સાત શતાબ્દીઓ લાગી દોવી જોઈએ; અને આ પછી પણ આઘી લિપિ એ સંપૂર્ણ લેખનપદ્ધતિ નહોતી—બલકે કેટલીક બાબતોમાં તે ખરેખર અપૂર્ણ હતી. સંસ્કૃત સાથે સંબંધ આઘીની સંપૂર્ણ લેખન-પદ્ધતિનો વિકાસ થતાં ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષ લાંબાં હશે. પ્રાચીન લિપિઓનું —ખાસ કરીને જ્યારે એવી લિપિનો કોઈ નવી ભાષા માટે સ્વીકાર કરવામાં આવે ત્યારે—અપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો માત્ર સ્મૃતિસહાયક લક્ષણ ધ્યાનમાં લેતાં [ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—સેમિટિક અક્ષરોન માટે મુમેરિયન કીલાકાર (Cuneiform) લિપિનો અને હિટાઈટ માટે મુમેરેશ-મેગિસો—એસિરિયન લિપિનો પ્રયોગ, અથવા પછીના કાળમાં મધ્ય એશિયાની સિ-હિઆ (Si-hia) ભાષા માટે ચીનાઈ વર્ણમાળાનો, સોગ્ડિયન (Sogdian) માટે એક પ્રકારની સંસ્કારેલી સિરિયાઈનો અને ખ્રિસ્ત આગુબાગુની શતાબ્દીઓની સંસ્કૃત સાથે નજદીકનો સંબંધ ધરાવનારી વાયવીય પ્રાકૃત માટે ખરેખરી રૂપે એક પ્રકારની સંસ્કારેલી દ્વિનિદ્રી લિપિનો પ્રયોગ] ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦મી સદીની પ્રાથમિક ભારતીય આર્ય લિપિ—એક

પ્રકારની આદિમ પ્રાણી—એ કાળે પ્રચલિત અથવા બોલાતી વૈદિક ભાષાના ધ્વનિઓ વ્યક્ત કરવા માટેની એક કઠંગી પદ્ધતિ હતી, એમ માનીએ તો તે વાજળી ગણાશે. સારી, ખોટી અથવા ગમે તેવી પણ કોઈ પ્રકારની લેખનપદ્ધતિ સિવાય વૈદિક સંહિતાઓનું સંકલન થઈ શકે એમ લાગતું નથી.

ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ સહસ્ત્રાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં (ખાસ કરીને તેની અંતિમ શતાબ્દીઓમાં) નજ્દીકના પૂર્વમાં પ્રજાઓની હેરફેર સારા પ્રમાણમાં થઈ રહી હતી, અને કંતમ્ પૂથ (હિટાઈટ, આદિમ ગ્રીક) તથા શતમ્ પૂથ (આર્યો)ની ભારત-યુરોપીય ભાષા બોલતી ટોળાઓ ભૂમિઓના સ્થળાન્તર અને સંઘર્ષના આ પ્રવાહમાં વહેતી હતી. પ્રાચીન ઇજિપ્તના ક્ષેત્રો ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૨૬ ના અરસામાં, રામ્સેસ બીજાના પુત્ર ફેરાહો મર્ન-પ્તેહ (Mern-Ptah)ના રાજ્ય-કાળના પાંચમા વર્ષમાં, ઇજિપ્ત ઉપર સિબિયાવાસીઓએ આક્રમણ કર્યું હતું, અને તેમના સહાયકો તરીકે અકય્વપ, રુકુ, તુરુપ, શર્કર્પ, શરૂન વગેરે કેટલીક ટોળાઓ ઇજિપ્તમાં આવી હતી. આ બધાને ઇજિપ્તના રાજ્ય-કર્તાએ સાય પરાસ્ત કરી હતી. આ ટોળાઓનો "ઉત્તર પ્રદેશવાસી" અને "દરિયાઈ મુશ્કકમાંથી આવેલા" તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે તે કાળે એશિયા માઈનોર, તથા ગ્રીક ટાપુઓ અને ખંડેશ ભૂમિમાં વસતી ભારત-યુરોપીય અને બિન-ભારત-યુરોપીય કેટલીક ભૂતિઓ સાથે ઉપયુક્ત ટોળાઓનું એકત્ર દેવે પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે. અકય્વપ તે પ્રાચીન ગ્રીક છે જેમને હોમર Akhaioi અથવા Achans તરીકે ઓળખે છે; રુકુ તે બિન-ભારત-યુરોપીય સિથિયનો (Lukoi) છે; તુરુપ અને શર્કર્પ તે એશિયા માઈનોરના તિર્સેનિયન (Tyrsenians) અને સાડિનિયનો છે (તિર્સેનિયનો અથવા ટસ્કનો મૂળે એશિયા માઈનોરના હતા; ત્યાંથી તેમણે સાડિનિયાના ટાપુમાં સ્થળાન્તર કર્યું હતું અને ત્યાં જ સ્થિરપણે રહ્યા હતા); શર્કર્પ નું એકત્ર સિસેન્સ લોકો સાથે પુરવાર થયું છે, જેમના ઉપરથી 'સિસિલી' નામ પડ્યું છે—પણ આ બાબતમાં મતભેદ છે; પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે તે એશિયા માઈનોરમાં વસતી ટોળા હતી. ઈ. સ. પૂર્વે

૧૧૯૨માં રામસેસ ત્રીજાએ ઉત્તરીય આફ્રિકાના પીઝ એક સંગઠિત સમૂહને હરાવ્યો હતો. આ આફ્રિકાના પુરુષો, વપ્પ, તક્ટ અને દનડન એ ટોળાઓનાં નામ મળે છે. આ પૈકી પુરુષોનું એકત્વ Philistines સાથે પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે, જેઓ મૂળે ફીટના વતનીઓ હતા; દનડન તે હોમરના Danaoi એટલે કે પ્રાચીન ગ્રીક છે; બીજા એ ટોળાઓને સન્તોષદારક ગીને ઓળખી શકાઈ નથી. હવે, તન્સુ જાતિના મુદાસનું આર્ય અને આર્યોત્તર શત્રુજાતિઓના એક સંગઠિત સમૂહ સાથેનું ભારતની ભૂમિ ઉપરનું વિજયી યુદ્ધ વર્ણવતા ઋગ્વેદ ૭-૧૮ માંના વસિષ્ઠના પ્રસિદ્ધ સુક્તમાં નીચેની ટોળાઓનાં નામ મળે છે: તુર્વશ, મત્સ્ય, મૃગુ, દુશ્યુ, વપ્પ, મહાન, અલિન, કિવ વપાનિન, દેવણ, અનુ, અજ, શિષ્ટુ, અને યજુ. આ ટોળાઓ વિશે આપણને નજીવો ખ્યાલ છે ભારતીય વિદ્યાના તાતા તરિકે મુખ્ય પ્રશ્નકર્તા શ્રી. હારીતકૃષ્ણ દેવે સૂચવ્યું છે કે યજુ અને શિષ્ટુ ટોળાઓને ઇન્ડિયન ઉપર્યુક્ત લેખની અકલ્પ્ય અને શક્ય ટોળાઓ જ ગણવી જોઈએ; તુર્વશ એ એક સંયુક્ત ટોળાનું નામ છે, અને તે તુર અથવા તુર્ અને વજ ટોળાઓના—જેમના ઉલ્લેખ વેદિક ગ્રંથોમાં અન્યથા મળે છે—સંઘાતને પરિણામે પડેલું હોવું જોઈએ; ઋગ્વેદ ૮-૧૮માં મત્સ્ય જાતિનો ઉલ્લેખ તુર્વશની સાથે કરેલો છે, અને એ જ પ્રમાણે કૌશીતકી ઉપનિષદ-૪ માં મત્સ્ય જાતિનો સંબંધ વજ સાથે હોવાનું જણાય છે—તુર અથવા તુર્ જાતિ અને વજ જાતિ આપણને ઇન્ડિયન લેખમાંનાં તુરુષ અને વપ્પ એ નામોની યાદ આપે છે (જુઓ Studia Indo-Iranica એ ગ્રંથમાં શ્રી. હારીતકૃષ્ણ દેવેનો લેખ “Vedic India & Minoan Man, pp.177-84). ઉપર મૂલ્યવંધી અભિનંદના સાચી હોય તો, ઈ.સ. પૂર્વે ૧૩મા અને ૧૨મા સદીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ઓરિયા માર્ગનારમાં વસતી કેટલીક જાતિઓ આર્યોના મુખ્ય સમૂહની સાથે ભારતમાં આવી હોય એમ જણાય છે; ભારત-યુરોપીય અકલ્પ્યને જેઓ પછીના કાળના ગ્રીકોના મૂળ પ્રારંભ (Prototypes) હતા; શક્ય અને તુર્વ જેઓ પ્રારંભમાં સંભવતઃ આર્યોત્તર અને ઇન્ડિયન-ભારત-યુરોપીય હતા, પણ પછી ભાષાની બાબતમાં

આર્ય બન્યા હશે; અને વણવ=વસ જાતિ. જે કદાચ, પહેલેથી જ આર્ય હતી—જો સર્વે એમાં હતાં. શ્રી. દેવ પુરસ્સતિની એકરૂપતા યજુર્વેદમાં જણાવેલા પુલસ્ત્ય સાથે ખતાવે છે. આ પુલસ્ત્ય જાતિના લોકો પોતાના વાળ છૂટા રાખતા; બ્યારે આર્યો ઊલટું જ કપડો જાતિના લોકો (વસિષ્ઠ જે ટોળીના હતા તે આર્યોની તુલ્ય ટોળી આ કપડોઆ પૈકીની હતી) પોતાના વાળ લટકામાં ગૂંથતા હતા. શ્રી. દેવ એમ પણ સૂચવે છે કે, યજુદીઓના જૂના કરારના Captors અને દગિખતના લેખોના Keffin (= કીટવાસીઓ?), જેમની રજૂઆત કલામાં પણ વાળની લાંબી લટા રાખનારા તરીકે કરવામાં આવે છે તેઓ અને આ કપડોઆ અલિન છે. ગમે તેમ, પણ આપણે એમ માનીશું તો વધારે પડતું નહિ ગણાય કે ભારતમાં વસાહત કરવા છતાં આર્યોએ પશ્ચિમની બીજી ટોળીઓ—પછી તે તેમના પોતાના ભારત-યુરોપીય લોકોએ હોય કે દ્રાવિડો હોય—માટે ઠાર ખુલ્લાં રાખ્યાં હતાં અને એ ટોળીઓ તેમની પોતાની જેમ આર્ય અથવા ભારતીય બનતાં તેમની સાથે મિત્ર કે યત્ન તરીકેના સંબંધો તેમણે ચાલુ રાખ્યા હતા. ભારતમાંની આ પરદેશી અથવા અર્ધ-પરદેશી ટોળીઓ સાથેનું મુલાકાતું યુદ્ધ વર્ણવતું વસિષ્ઠકૃત સૂક્ત, ઉપર સૂચવેલી અભિજ્ઞતાઓ જોતાં, ઈ. સ. પૂર્વેની ૧૨મી શતાબ્દી કરતાં પ્રાચીનતર રચના હોઈ શકે નહિ. વૈદિક સંહિતાઓનો સંકલનકાળ આ સમય પછીનો જ હોવો જોઈએ; અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧ મી શતાબ્દીનો સમય એને માટે સંગત છે.

આપણામાંના જેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ અથવા તે કરતાં પણ જૂનો સમય ભારતના વૈદિક કાળ માટે માને છે અને જેઓ પૌરાણિક કાલગણના અથવા પૌરાણિક રાજવંશોની ગ્રંથિઓ ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે તેઓ ભારત ઉપરના આર્યઆક્રમણ અથવા આગમનની આ અર્વાચીન તારીખો સામે અને પૌરાણિક પરંપરા સાથેની તેમની અસંગતિ સામે સ્વાભાવિક રીતે જ વાંધો ઉઠાવશે. પૌરાણિક પરંપરાઓનો સારો એવો ભાગ ધજો પ્રાચીન છે; પરંતુ પૌરાણિક પરંપરાનો સંબંધ આર્ય-પ્રાકૃ કાળ સાથે—આર્યતર દ્રાવિડ (અને ઓસ્ટ્રીક) રાજ્યો અને રાજવંશો સાથે હોવાની

કેવળ શક્યતા જ નહિ પણ આત્મતિક સંલવિતતા જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ ત્યારે એ વસ્તુ આર્ય આક્રમણ માટે પછીનો કાળ અંગીકાર કરવા સાથે જરા પણ અસંગત નહિ લાગે. કથાનકો અને વાર્તાઓના રૂપમાં રહેલી આ પરંપરાઓનું પછીના સમયમાં આર્યીકરણ થયું હતું; એટલે કે જે જે લોકોમાં આ પરંપરાઓ વિકસી હતી તેમનું પોતાનું આર્યીકરણ થયા બાદ એ પરંપરાઓનું આર્ય ભાષાઓ-પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું હતું; અને એક ભાષાદ્વારા એકત્વ પામેલી એ જાતિઓનાં કથાનકો અને પરંપરાઓનો આ વ્યાપારદ્વારા અનિવાર્ય એવો સંયોગ થયો હતો, જેને અક્ષય કરવાનું આજે લગભગ અશક્ય છે. જ્યાં એ વિભિન્ન પ્રજાઓ એક થઈ ગઈ છે ત્યાં માનવહતિહાસમાં આ વસ્તુ વારંવાર બનેલી છે. મહાન પુરાવિદ સર આર્થર ઇવાન્સ, જેમણે ક્રીટની પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય મિનોઅન સંસ્કૃતિનું ખોદકામ કર્યું હતું તેમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે દેવતાઓ અને વીરોને લગતી ક્રેટલીયે ગ્રીક પુરાણકથાઓ અને કથાનકો (દા. ત. ઇલિયડના કથાનક સાથે સંબંધ વ્યક્તિઓ) ખરેખર પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય કાળમાં ઉદ્ભવેલ છે; પ્રાગ્-ભારત-યુરોપીય ઇજિપ્તનો અને ભારત-યુરોપીય ધવનો—‘હેલેન્સ’—એક પ્રમુખ, ઇતિહાસકાળના ગ્રીક તરીકે, એકત્વ પામ્યા ત્યાર બાદ એ જાંધી વસ્તુઓ ગ્રીક જીવનના વણાટમાં સ્વીકારવામાં આવેલી છે; અને જ્યારે ઇડિપસ (Oedipus) તથા પર્સેફોનેની કથાઓ અને શિકારી દેવી આર્ટેમિસની શિલ્પાદૃતિ રજૂ કરતી મિનોઅન કૃતિઓ ગ્રીસની ખંડસ્થ જૂમિ ઉપરથી શોધી કાઢવામાં આવી ત્યારે આ અભિપ્રાયની વાસ્તવિકતા પુરવાર થઈ. જાવાની પ્રજાએ ઈસવી સનની પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં હિન્દુ તથા ખ્રીસ્ત ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ જે હિન્દુ ધર્મ તથા ભારતના હિન્દુ દેવો અને વીર પુરોનાં કથાનકો તેમણે સ્વીકાર્યાં તેમાં કેટલાંક ઇન્ડોનેશિયાઈ દેવ તત્ત્વોએ પ્રવેશ કર્યો (દા. ત. મંમાર—હમેશાં અર્જુનની સાથે રહેતા ત્રણ અનુચરો); અને પછીના કાળમાં જ્યારે તેઓ મુસ્લિમ થયા ત્યારે ઇસ્લામી દંતકથાઓ આજે પુરાણોની જૂમિકા ઉપર ઝીલી કરવામાં આવી; દા. ત. શિવ

રહ્યા ખરા, પણ આદમના એક વંશજ તરીકે ! પ્રાચીન ઈજિપ્તની ઇસિર-
 ઇસ્ટ (Usir-Ist) ને લગતી પુરાણકથાનું ઈજિપ્તના ગ્રીક શાસકોની
 સમય માટે ઓસિરિસ-આઇસિસ (Osiris-Isis) ની પુરાણકથાએ
 હેબેનીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું; અને ત્યાર પછી એ કથા રોમન જગતમાં
 પ્રસરી હતી. જનતા સંબંધી કંઈક ઉપદ્રવો મચી રહ્યા હોય ત્યારે પણ
 દેશની કથાઓ અને પરંપરાઓ ભાગ્યે જ અવસાન પામે છે—નવા જ
 લેખાસમાં તે ટપી રહે છે; જે નવી ભાષાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય
 તેની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાને અનુસરતા ફેરફારો નામોમાં કરવામાં આવે છે; અને
 કેટલીક વાર દેવો તેમ જ વીર પુરુષો, જન્મેનાં નામોનું ભાષાન્તર કરવામાં
 આવે છે. જ્યાં જ્યાં વિલિન્ન જાતિઓનું એકત્વ થાય છે ત્યાં ત્યાં આ
 વસ્તુ અનિવાર્ય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ પહેલાંનો સમય સૂચવતી પ્રાચીન
 ભારતીય પરંપરાના અસ્તુમદ્રત્વની ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦-૧૦૦૦ ના
 સમયમાં મેસોપોટેમિયા, ઈરાન અને ભારતમાં આર્ય પ્રજાના સંયોજન સાથે
 મુસંગતિ સાધવા માટે આર્યેતર ઉદ્ભવને લગતો આ મત અંગીકાર કરવો
 આવશ્યક છે; આથી સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશને લગતી કથાઓનો મોટો ભાગ
 મૂળે આર્યેતર ઉદ્ભવની, પણ પછી આર્યભાવ પામેલી, પુરાણકથાઓ અને
 દંતકથાઓ છે એમ કહી શકાય. કેટલીક વાર એક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત રૂપ
 વચ્ચેની ખુલાસા વિનાની વિલક્ષણતાએ પણ આપણને કંઈક વિચાર કરતા
 કરી મકરા નેઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, પૌરાણિક પરંપરા અનુસાર સૂર્યવંશના
 મુપ્રસિદ્ધ રાજા રુદ્રાક નું પાલિ રૂપ ઝાકાક કેમ થઈ શકે ?

એક બાજુ અવેસ્તાના જૂના ભાગની ઋશુસ્વકૃત (આશરે ઈ. સ.
 પૂર્વે ૭ મી શતાબ્દી ?) ગણાતી ગાથાઓ અને એકિમેનિયન રાજાઓના
 (ઈ. સ. પૂર્વે ૬મી શતાબ્દીથી માંડી) જૂના ફારસી શિક્ષાલેખોની તથા
 બીજી બાજુ વેદની ભાષા વચ્ચે એટલું બધું ત્રાસ છે કે દાવાનુંદમની
 બાબતમાં તેમને એકબીજાથી બહુ દૂર લઈ જઈ શકાય એમ નથી. અલબત્ત,
 સર્વે ભાષાઓ કંઈ પરિવર્તનની એકસરખી ગતિ ધતાવતી નથી; કેટલીક
 ભાષાઓ સ્થિતિરક્ષક હોઈ પરિવર્તનોને અનુકૂળ હોતી નથી, જ્યારે કેટલીક

ભાષાઓ પ્રગામી હોઈ નવીનતાનો સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરી લે છે, અને જલદીથી પરિવર્તન પામે છે. ગાથા અને વેદની ભાષાઓ નેપ્રિયા બનેલો નેપ્રી જાણાય છે; અને વેદિક ભાષા ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ પહેલાં ઈર્ષ શંક એમ નથી, કેમકે મેસાપોટમિયા અને એશિયા માઈનોરમાંથી મળેલાં લખાણોના પુરાવા ઉપરથી—જે કે એ પુરાવો અસ્પષ્ટ છે—આપણે નિર્ણય કરી શકીએ તેમ છીએ કે આર્યભાષા (પ્રાગ્વેદિક અને પ્રાગ્-ગાથા માતૃભૂત ભાષા) ન્યાંસુધી ઈરાની અને ભારતીય આર્યભાષાઓએ વિભક્ત બનેલી નહોતી.

પરંતુ વેદની સંહિતાઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦મી સદાબ્દીમાં લેખાધિક્ષ થયેલી હોય તો ખરો, ચારસો અથવા આઠસો વર્ષ પહેલાં પશુ ભારતમાં અથવા ભારત બહાર રચાયેલાં સૂક્તોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં કશો પ્રયત્ન આવે તેમ નહોતું. ઋગ્વેદસંહિતાના પ્રથમ સૂક્તના કર્તા ઋષિ મધુચન્દ્રસના અથવા સુવિખ્યાત ગાયત્રી મંત્રના કર્તા વિશ્વામિત્રના સમય વિશે આપણે કંઈ જાણતા નથી; સંહિતાઓના લેખનકાળે સૂક્તો જે સ્વરૂપમાં પ્રચલિત હતાં તે સ્વરૂપમાં જ તેમના નામે ચક્રવેદનાં આપણે જોઈએ છીએ : પણ જે સંહિતાકાળ પૂર્વે ચાર અથવા પાંચ સદાબ્દી અગાઉ તે રચાયેલાં હોય તો અત્યારે જે સ્વરૂપે આપણને પાડ મળે છે તેનાથી તેમનું સ્વરૂપ ઘણું સિલ્પ હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે.

अग्निम् ईष्टे (ईष्टे) पुरोहितम्

यज्ञस्य देवम् ऋन्विजम्

होतारम् रत्न-धानमम्

એ ઋગ્વાનું, ઉપર સૂચ્યું છે તે પ્રમાણે, ઋગ્વેદના સંહિતાકાળથી કેટલીક સદાબ્દીઓ પૂર્વેનું રૂપ કંઈકે આતું હશે—

• अग्निम् इष्टद् पुरश्-धितम्

यज्ञस्य दद्वम् ऋन्विजम्

इहउतामम् रत्न-धानमम्

અને ગાયત્રીમંત્ર—

તત્ સવિતુર વરેણ્યમ્
ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ
ધિયો યો નઃ પ્ર ચોદયાત

આતુઃ કંઠકિ શ્વરૂપ રજૂ કરશે—

તત્ સવિતુર ઉવરહનિમમ્
મર્જ દેવસ્ય ધીમહિ
ધિયન્ યન્ નમ પ્ર ચોદયાત

વેદોને પ્રથમ વાર લેખાધક કરવામાં આવ્યા ત્યારથી માંડી આ ત્રણ હજાર વર્ષ મુધી એ ગ્રંથોનું અત્યત કાળજીભર્યું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. અન્યારે ઉપલબ્ધ વૈદિક હાથપ્રતો આજથી પૂરી હજાર વર્ષ પણ જૂની નથી, પણ ભારતમાંની વૈદિક પરંપરાએ આજથી ત્રણ હજાર કે વધુ વર્ષ પૂર્વે પ્રચલિત હતો તે જ ગ્રંથપાઠ અવિચિત્ત્વપણે જળગવી રાખ્યો છે. આર્યો પોતાની ભાષા, અને સંભવતઃ સૂકનોના સાહિત્યનો એક ભાગ પોતાના ભારત-યુરોપીય પૂર્વજોના વારસા તરીકે લાવ્યા હતા; અને આર્ય આક્રમણકારો અથવા સ્થળાન્તર કરનારાઓએ ઝાઝા જાણપૂર્વકના પ્રયત્ન સિવાય તે વાકસો ફીક ફીક જળગવી રાખ્યો દશે એમ જણાય છે. પરંતુ પ્રારંભમાં જે વસ્તુ પોતાનાં મૂળજૂત લક્ષણો જળગવી રાખતી ભાષાના વંશ-પરંપરાગત શ્વાભાવિક સંક્રમણરૂપ હતી તે વસ્તુ ભારતમાં તો—એલાતી ભાષા વૈદિક આદર્શ રૂપથી પરિવર્તિત થતાં અને પરદેશીઓએ આર્યભાષાનો શીકાર કરવા માંડતાં—વિદ્યાવિષયક સિદ્ધિની જામિકા ઉપર પહોંચી ગઈ. પરિણામે વિદ્વાનોનો પ્રયત્ન વચ્ચે આવ્યો, અને મૂળ ગ્રંથપાઠનું શુદ્ધ શ્વરૂપે સંરક્ષણ કરવાના આશયથી, જે ચોક્કસ સિદ્ધાન્તોએ પરંપરાગત સાતત્યનું ધ્યાન લોધું તે અનુસાર, એ ગ્રંથોની શુદ્ધાક્ષરવિન્યાસપદ્ધતિ (Orthography)માં પણ કેટલુંક વિવર્તન કરવામાં આવ્યું. (ધણ પછીના કાળમાં નક્કી થયેલી) વૈદિક શુદ્ધાક્ષરવિન્યાસપદ્ધતિ અને પ્રાચીનતર

કાળની વૈદિક શુદ્ધોચ્ચારપદ્ધતિ (Orthoepy) વચ્ચેની વિભિન્નતા જે વિદ્વાનોએ, ઉદાહરણ તરીકે વૈદિક હિન્દોચ્ચારનાં, અભ્યાસ કર્યો છે તેમણે, નોંધેલી છે: આવા એક વ્યાખ્યાય માટે જુઓ ડો. વટકૃણ ધોમટત
Linguistic Introduction to Sanskrit એ ઉત્તમ ગ્રન્થનાં
પૃ. ૪૮-૬૯.

વૈદિક કવિભાષા (જે વૈદિક સંસ્કૃતોનું સહિતાઓરૂપે સંકલન થતાં કાળગ્રપૂર્વકના અભ્યાસને યોગ્ય એવી એક ગ્રન્થભાષા બની તે) થી અલગ રીતે ભારતીય આર્યભાષાની શોધગ્રન્થલિપિ બોલીઓએ ભારતમાં પોતાના વિકાસક્રમનો પ્રારંભ કર્યો. આર્યભાષાઓ પૂર્વ તરફ આગળ વધી. ઉત્તર બિહારની ઉપર નેપાળ તરાઇમાં શુદ્ધતા જન્મ થયો અને તેમણે અન્યારના બિહારમાં અને સંયુક્ત પ્રાન્તના પૂર્વ પ્રદેશોમાં ધર્મોપદેશ આપ્યો ત્યાર મુધીમાં એ ભાષા વિદેહ અથવા ઉત્તર બિહાર અને મગધ અથવા દક્ષિણ બિહાર મુધી પ્રસરી ચૂકી હતી. દરમિયાન, એ ભાષામાં, ખાસ કરીને પૂર્વમાં, ભારે પરિવર્તનો થતાં હતાં. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ મુધીનો સમય એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો કાળ છે. તે અરસાના સાહિત્યમાંથી આપણને ભારતવર્ષની ભાષાવિવિધ પરિસ્થિતિ સંબંધી પ્રાસંગિક ઉદાહરણો મળે છે. એમ જણાય છે કે આર્યભાષાના ગોષ્ઠાના પ્રકારે ત્રણ સમૂહોમાં વહેંચાઈ ગયેલા હતા : (૧) ઉર્દીન્ય અથવા ઉત્તરીય (અથવા વાયવીય), (૨) મધ્યદેશીય અથવા ગંગા-યમુનાના પ્રદેશની, અને (૩) પ્રાચ્ય અથવા પૌરુષ્ય. અરુધાન સરહદથી બંગાળ મુધીનાં, ઉત્તર ભારતનાં આર્યભાષા બોલનાં મહાન રાજ્યોનો આ અમલ હતો. ઉર્દીન્ય પ્રદેશની, એટલે કે અન્યારના વાયવ્ય સરહદ અને પંજાબ પ્રાન્તની ભાષાને ઉચ્ચ પ્રકારની ગણવામાં આવતી હતી, એ ભાષાએ સ્થિતિસ્થરરૂઢ પ્રકૃતિ બળવી રાખેલી હોઈ, આવ ભારતીય આર્યભાષા (Old Indo-Aryan)ના ધોરણથી સૌથી નજદીકનું સ્વરૂપ તેજે બળવી રાખ્યું હતું. એક બ્રાહ્મણગ્રન્થ- ‘કૌશીનપ્રી બ્રાહ્મણ’ જણાવે છે કે, ‘ઉર્દીન્ય પ્રદેશમાં ભાષાનું ઉચ્ચારણ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે; વાણી શીખવાને માટે માવજતો ઉર્દીન્ય મોકિ

પાસે જાય છે; જે ત્યાંથી આવ્યો હોય તેને સાંભળવાને લોકો ઇચ્છા રાખે છે (તસ્માદ્ ડરીચ્યાં પ્રજાતતરા વાગ્ ડયતે । ડદચ ડ ઇવ યન્તિ વાચ શિક્ષિતુમ્ । યો વા તત આગચ્છન્તિ તસ્ય વા શુશ્રુયન્ત ઇતિ । શાંખાયન અથવા કૌશીતકી બ્રાહ્મણ, ૬-૬). પ્રાચ્ય પ્રદેશની ભાષા તે અત્યારના અવધ, પૂર્વ સંયુક્ત પ્રાન્ત અને મંભવતઃ બિહારમાં પ્રચલિત હતી. 'વા-ઓ' તરીકે ઓળખાતી આર્યોની બ્રમણશીલ ટોળાઓ જેઓ વૈદિક યજ્ઞ-પ્રધાન ધર્મની અને બ્રાહ્મણોની સામાજિક અને ધાર્મિક રચનાની અધીનતા સ્વીકારતી નહોતી તેમનામાં પણ આ જ બોલી પ્રચલિત હતી. પ્રાચ્યો અથવા પૂર્વ પ્રદેશમાં રહેનારાઓને આમુર્ય એટલે કે જંગલી અને કલહથીલ તરીકે ધર્મવચામાં આવ્યા છે, અને તેમને માટે વૈદિક આર્યોને ક્રોધ પ્રકારનો પ્રેમભાવ નહોતો. પ્રાચ્યો માટે એક બ્રાહ્મણગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે, "તેઓ અદુરુક્ત વાક્યને પણ દુરુક્ત કહે છે; અને પોતે (વૈદિક ધર્મમાં) અદીક્ષિત હોવા છતાં દીક્ષિતોની વાણી બોલે છે" (અ-દુર-ડક્ત-વાક્ય દુર-ડક્તમાહુઃ । અ-સીક્ષિતા સીક્ષિતવાચ વદન્તિ । તાજ્ઞય અથવા પંચવિંશ બ્રાહ્મણ, ૭-૪). આનો અર્થ વાજપી રીતે એવો કરી શકાય કે મધ્ય અથવા વાયવીય પ્રદેશના આર્યો, જેઓ વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કારિતાને ધડતા હતા તેમનાથી ઊંચકું જ—આર્યભાષાના સંયુક્ત વ્યંજનો અને બીજા ઉચ્ચારણવિધો લાક્ષણિકતાઓનો ઉચ્ચાર કરવાને પ્રાચ્યો અસમર્થ હતા; અથવા બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે, તેઓએ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણો વિકસાવ્યાં હતાં, જેમાં સંયુક્ત વ્યંજનોનો પૂર્વાપર સંવર્ણ (Assimilation) થઈ જતો હતો. મધ્યપ્રદેશની ભાષા માટે સ્પષ્ટપણે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ દેખીતું છે કે એક બાજુ ઉદીચ્ય અથવા વાયવીય પ્રદેશની અતિ સંસ્કૃતશીલ ભાષા અને બીજા બાજુ પ્રાચ્ય અથવા પૂર્વ પ્રદેશનાં શિથિલ ઉચ્ચારણોની વચ્ચેનો માર્ગ તેમણે લીધો હોવો જોઈએ. ઋષિ અને વૈદ્યકરણ એવા પતંજલિએ પોતાના 'મહાભાષ્ય' (ઈ. સ. પૂર્વે ૨જી શતાબ્દી)માં એક બ્રાહ્મણ કથા કહી છે. તેમાં જણાવેલું છે કે અમુક (ધર્મ) કરીને પૂર્વ પ્રદેશનાં) સંસ્કૃત શબ્દ ગરયઃ નો અંતર્યો, અલ્લો એવો

ખોટા ઉચ્ચાર કરે છે. ર નો ઉચ્ચાર હ કરવાની પૂર્વ પ્રદેશના લોકોની ટેવની પાશ્વર્યોએ લીધેલી નોંધેના આ પુરાવો છે.

ભારતીય આર્યભાષાની બીજી જૂમિકામાં—પ્રાકૃત અથવા મધ્ય ભારતીય આર્ય (Middle Indo-Aryan) જૂમિકામાં—આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રાચ્ય પ્રદેશની બોલી સંયુક્ત વ્યંજનોના પૂર્વાપર સંવર્ણ દ્વારા, અને બધાં જ ઉદાહરણોમાં ર નું લ માં પરિવર્તન કરીને જ નહિ, પણ ર અથવા જ ની પછી આવતા દંત્યવર્ણના મૂર્ધન્યીકરણ દ્વારા પણ પાશ્વર્ય ભાષાથી જુદી પડી હતી: આ પ્રમાણે ભારતીય આર્યભાષાના જૂન, અર્થ, અર્થ એ શબ્દો પ્રાચ્ય ભાષામાં વટ, અટ્ટ, અટ્ટ થયા, ન્યારે મધ્ય પ્રદેશની ભાષામાં તે મૂર્ધન્યીકરણ સિવાય કત (અથવા કિત), અવ્ય, અદ્ધ થયા અને ઉદીચ્યમાં સાંખા સમય સુધી જૂન, અર્થ, અર્થ રવકરે જ રલા; છેવટે ન્યારે ઉદીચ્ય ભાષાએ ર ની બાળતમાં પૂર્વાપર સંવર્ણની પ્રક્રિયાનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે પણ એમાં દંત્યવર્ણનું મૂર્ધન્યીકરણ તો ન જ થયું. મેં મારા Origin and Development of Bengali Language (પૃ. ૪૮૩) એ ગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, આ મૂર્ધન્યીકરણની પ્રક્રિયા ર નો લ કરવાની પ્રાચ્ય ભાષાની પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ હતી. ભારત-ઈરાનીમાંથી ભારતીય આર્યભાષાનો વિદાસ થતાં ભારત-યુરોપીય અને ભારત-ઈરાની રૂનત્ ભારતીય આર્યમાં તે તરીકે જ રલા, પણ ભારત-યુરોપીય રૂનત્ ભારતીય આર્યમાં ટ તરીકે આવ્યા : આ પ્રમાણે ભારત-યુરોપીય *મૃતાં-, *મૈંતર-, માંથી ભારત-ઈરાની *મૃત-, મર્તાર- અને તેમાંથી ભારતીય આર્ય મૃત-, મર્તાં એ શબ્દો આવ્યા; પણ ભારત-યુરોપીય *જલ્લતાં-કાં-મ્, *કુલધેતાંમ્માંથી (ભારત-ઈરાની *ફલ્લનકમ્, *કુન્ધારમ્ દ્વારા) ભારતીય આર્ય (સં.) હાટકમ્, કુઠારઃ એ શબ્દો આવ્યા. હવે, ભારતીય આર્યભાષાના રૂનો, બધાં જ ઉદાહરણોમાં, પ્રાચ્ય બોલીમાં હ થયો; આથી રાજા અને ક્ષીર જેવા શબ્દો અનુક્રમે રાજા અને રોહ થતાં, ભારતીય આર્ય (વૈદિક સંસ્કૃત) મૃત-, મર્તાંનું પણ ફૂલ-, *મન્તા એવું પરિવર્તન થયું; અને લ્ નો લ કરવાના જૂના ઉચ્ચારણવિધ્યક ઉત્સર્ગનું

સાતત્ય સચવાઈ રહેતાં આ શબ્દોનું, ભારતીય આર્યભાષાના પ્રાચ્ય પ્રકારમાં, મટ અને મટા એવું સ્વરૂપ થયું [આ પ્રમાણે પ્રાચ્ય પ્રાકૃતમાંના મૂર્ધન્યીકરણનું લક્ષણ અર્વાચીન નોર્વેનિયન અને સ્વીડિશમાં દેખાતા મૂર્ધન્યીકરણથી જુદું છે. કારણ કે એમાં તો સ્કેન્ડીનેવિયન નું, જે માંથી ભાગ્યું જ પ્રતિવેશિત (Retroflex) અથવા મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ-અનુક્રમે દ અને દ્ વિકસેલ છે]. આ પ્રમાણે મટ શુદ્ધ રંગ શબ્દો પહેલાં *મદ્લ, *મુદ્લ, અને પછીથી પર-સવર્ણકારી મલ્લ, શુલ્લ > ગુલ્લ થયા. હિત્ત ભારત એ એક સપાટ પ્રદેશ હોઈ તેમાં—સામાન્યતઃ પશ્ચિમથી પૂર્વ અને કેટલીક વાર પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ—જનતાનું સંગઠન કોઈ પ્રકારના શેકાંણ વગર થઈ શક્યું હોવાથી એક બોલીની વિશિષ્ટતાવાળાં કેપો બીજી બોલીમાં જર્મ શકતાં, આથી ધણ પ્રાચીન કાળથી જ કોઈ પ્રકારના નિયમન સિવાય બોલીવિષયક સંમિશ્રણનો આરંભ થયો. કોઈ પણ આર્ય ભાષાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતાં આ વસ્તુ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે. બ્યારે વેદિક સૂક્તો લેખાધિશ્ઠ થતાં હતાં ત્યારે હ અને દ્ (ઙ)વાળાં પ્રાચ્યરૂપોનો સૂક્તોની ભાષામાં પ્રવેશ થઈ ગયો:—દા. ત. વિકટ < વિક્ત, કોકટ < કિ-શ્ત, નિકટ < નિક્ત, ઘટ < *ઘન્ડ (સર. ગ્રીક Dendron), મળ્ડ < *ઝન્ડ (સર. જૂની ગર્ગ સ્થાય ledro : આ શબ્દનું મૂળ કદાચ દ્રાવિડ પણ હોય, સર. તામિલ ગળ=‘નર’), વપ્લ < વપ્, વપ્લ < વપ્, કટ < કર્ત ‘ખાટો’, આદ્ય < વક્ષ, શુલ્લ < *શુદ્લ < શુદ્, વગેરે.

સંયુક્ત બ્યંજનોના પૂર્વાપર-સવર્ણ અને બીજા ફેરફારો સહિત ભારતીય આર્ય ભાષાની બીજી જૂમિકા આ પ્રમાણે પૂર્વ પ્રદેશમાં સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. દરમ્યાન ભાષા એનાં બોલીવિષયક સ્વરૂપોમાં અડપથી વિસ્તાર પામતી હતી. પરાગ્રિત કદેલા આર્યોતરોની વચ્ચે આર્યોએ પોતાની વસાહતો સ્થાપતાં, પ્રથમ તો અગન્યનાં સ્થળોએ આર્યભાષાના માત્ર દ્વીપો ઉત્પન્ન થયા: પરન્તુ હવેનું ઘસન કરતા અગ્નિની માફક, આર્યભાષા પંજાબમાંથી નેસંબર આગળ વધતી હતી, અને જેમ જેમ વધુ ને વધુ પ્રગણમાં આર્યો-રો નેના વર્તુળમાં આવના ગયા તેમ તેમ વધુ ને વધુ વેગ પ્રાપ્ત કરતી

ગર્ભ: ધીમે ધીમે આર્યેતર ભાષાઓ ગંગાનાં ઉત્તર તરફનાં મેદાનમાં આર્ય ભાષા વડે ઘેરાઈ જઈને કેટલાંક સ્થળોએ સંકુચિત થીનીને રહી, ઉદાહરણ તરીકે, અન્ધારે આપણે હોટાનાગજુરના કેટલાક ભાગોમાં તથા આસામમાં જોઈએ છીએ તે એવું જ છે. પાલિ જાતકકથાઓમાં આપણે ચંડાદનાં ગ્રામો વિશે વાંચીએ છીએ, જેમાં આ અર્થ પ્રાચીન જાતિ(સંભવતઃ ઓરિસ્સા)ના લોકો વસતા હતા ત્યાં ચાંડો પોતાની ભાષા બોલતા હતા, છતાં ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણોની ભાષા પણ તેઓ શીખતા હતા.

શુદ્ધના સમયમાં, આર્ય ભાષાની વ્યાપ્તિમાં ભારતની ભાષાવિવિધતા પરિસ્થિતિ લગભગ આવી હતી—

૧. ઉદીચ્ય, મધ્યદેશ અને પ્રાચ્ય પ્રદેશમાં બોલાતી ત્રણ આર્ય બોલીઓ. હજી સુધી ઉદીચ્ય પ્રદેશની ભાષા વેદિકની સૌથી વધુ નજીક હતી, અન્ધારે પ્રાચ્ય પ્રદેશની ભાષા તેનાથી સૌથી વધુ દૂર ગર્ભ હતી. આ ત્રણેમાં આર્યેતર અસરો વ્યક્ત થયે જતી હતી.

૨. પ્રાચીનતમ ભારતીય આર્યભાષાના સાહિત્યકીય સ્વરૂપનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર જાન્દસ અથવા વેદિક કવિતાની આર્ય અથવા જૂના સ્વરૂપની ખોશી, જેનો અભ્યાસ બ્રાહ્મણોના આશ્રમોમાં થતો હતો.

૩. (૨) નું કંઈક નૂતન સ્વરૂપ, અથવા મધ્યદેશ અથવા પ્રાચ્ય બોલીઓનાં તત્ત્વ સંદિત ઉદીચ્ય દેશભાષાનું એક આર્ય સ્વરૂપ.

આ ઉપરાંત, ઓતાડા પ્રદેશોમાં તથા ધણું ફરીને આમપ્રદેશોમાં નીચલા વર્ગોમાં દ્રાવિડ અને ઓરિસ્સા બોલીઓ બોલાતી હતી, જે આર્ય ભાષાને માર્ગ દરી આપતી હતી.

જાન્દસના 'શિષ્ટમાન્ય મોરલ્યથી અને બ્રાહ્મણપંચોમાં મળતા જાન્દસના નૂતન સ્વરૂપથી પણ પ્રાચ્ય ભાષા એટલી દૂર નીકળી ગઈ હતી કે ઉદીચ્ય પ્રદેશમાંથી આવતો માણસ પ્રાચ્ય ભાષા સમજવામાં મુશ્કેલી અનુભવતો હતો. આથી શુદ્ધના એ બ્રાહ્મણ શિષ્યોએ પ્રયત્નું હતું કે પૂર્વની અતિશય

દેશભાષામાંથી શુદ્ધતા ઉપદેશોનો વિદ્વાની ભાષામાં—પ્રાચીન ભાષામાં—
 છાન્દસમાં અનુવાદ કરવો જોઈએ. પણ શુદ્ધ એમ કરવાની ના પાડી, અને
 મનુષ્યની તમામ ભાષાઓને તેમજ પોતાનું આ મહાન શાસન આપ્યું કે
 મનુષ્યોએ મારા ઉપદેશ “દરેકે પોતપોતાની ભાષામાં” (સ્વાયં નિવૃત્તિયા)
 સમજવો જોઈએ. આ વસ્તુએ મોઝાલી ભાષાઓમાં સાહિત્યરચના કરવાની
 પ્રવૃત્તિને વારે વેગ આપ્યો; આત્માના સ્વાતંત્ર્ય માટે તે આ ક્રાન્તિકારી
 સંચયન હતું. પણ તેનું સંપૂર્ણ અર્થદર્શન એ વખતે ધર્મ શક્ય નહોતું
 તેમજ તેનો એ કાળે લાભ પણ લેવાયો નહોતો. બૌદ્ધો અને જૈનોની
 પ્રેરણાથી જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આપ્યું;
 અને એ સંચયનનો પાછળ કદાચ છાન્દસ અથવા પ્રાજ્ઞલ્ય સંસ્કૃતની સામે
 પ્રાદેશિક ભાષાઓને મૂકવાની પણ એક વૃત્તિ રહેલી હતી. કેમકે છાન્દસ એ
 શ્રાવણ શાસ્ત્રનિજ્ઞાની ભાષા હતી; એ શાસ્ત્રનિજ્ઞા વેદિક યજ્ઞતંત્ર ઉપર આરુઢ
 થયેલી હતી, અને એ યજ્ઞતંત્ર સામાન્ય વ્યક્તિઓને રસ લેવામાં અતિમુશ્કેલ
 પડે એટલું બધું જટિલ ધર્મ ગણેલું હતું. અને તેથી તેનું અગાઢિતું પ્રાચીન
 મહત્ત્વ ક્રમે ક્રમે નુપ્ત થતું હતું. ભાષાઓના આ સંઘર્ષની આસપાસ આદર્શોનું
 સંપર્કનું ખડું ધકું. પ્રાજ્ઞલ્યે ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન વિકસાવતા હતા,
 જે એનું નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણે સુનંદ માણસો મારે હતા; અને એ
 પ્રાજ્ઞલ્યેએ બહુજનસમાજની અવગણના કરીને ઉચ્ચ વર્ગો સમક્ષ અને
 પોતાના માણસોમાંના પણ સંસ્કારી ઓતાજનો સમક્ષ (શુદ્ધિવાદી વ્યક્તિના
 માનસિક બંધારણને જે ઘણી વાર જડ બનાવી દે છે એવી ગર્વિષ્ઠ અલગ-
 તાના ભાવથી) પોતાની વિચારણા રજૂ કરવાનું પસંદ કર્યું કે જે મારે
 વિદ્વાત્સલી ભાષાનો પ્રયોગ કરવાનું તેમજ વાજબી ધાર્યું. પરંતુ પ્રાજ્ઞલ્ય
 સંપ્રદાયો પણ પરિવર્તનનાં બળ સામે ટકી રહ્યા નહિ; શુદ્ધ પૂર્વેની સત્તાબ્દી-
 ઓમાં પ્રાજ્ઞલ્યે જે ભાષા વાપરતા હતા તેને ઝડપથી બદલાતી ભાષાઓનો
 પાસ લાગ્યો; અને આ પાસ લાગતો અટકાવી રાકાયો નહિ આટલા મોટા
 પ્રમાણમાં ભ્રષ્ટ થયેલી પ્રાચ્ય પ્રદેશની ભાષાઓ મારે પ્રાજ્ઞલ્યને ક્રોધપ્રકારનો
 સ્નેહ કે રસ નહોતો; પૂર્વમાં જઈને પણ તે પશ્ચિમ પ્રદેશમાં નજર નાખતો.

કે જે પશ્ચિમ પ્રદેશ વૈદિક સંસ્કારિતાનું પ્રથમ નિવાસસ્થાન હતો, જે પ્રદેશના ઉચ્ચ વર્ગે આર્ષજગતમાં પ્રધાનસ્થાને હતા, અને જ્યાં આર્ષશાળાનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ કાને પકડતું હતું. બ્રાહ્મણના તેમજ એની માનીતી ભાષાના સદ્ભાગ્યે, વાયવીય પ્રદેશમાં એક મહાન વૈયાકરણ પેદા થયો: આ વાયવીય પ્રદેશની ખેલીઓ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અને વ્યાકરણનાં રૂપોની બાબતમાં જાનંદસ તેમજ બ્રાહ્મણમન્યોની ભાષાથી એટલી નજદીક હતી કે એને તેથી લગભગ અભિન્ન—જાનંદસ અને બ્રાહ્મણમન્યોની ભાષાનું લૌકિક સ્વરૂપ ગણી શકાય. આ લૌકિક ભાષા ઉપર પ્રાદેશિક ત્રોકભાષાઓના જાનંદસપ્રદ અને રૂઢિપ્રયોગોની પણ અસર થઈ હતી. પાણિનિને જન્મ યાજ્ઞાતુરમાં (અટક શહેર પાસેના હાલના હાહોર બામમાં) થયો હતો અને તેણે વિદ્યાપ્રાપ્તિ તક્ષશિલામાં કરી હતી. આ જન્મે સ્થળે ઉદ્ભવ્ય પ્રદેશમાં આવેલાં છે. ધાતું કરીને પાણિનિ ઇસવી સન પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા, કારણ કે ઇરાનીઓથી નધા જેઓ ઇરાનીઓની સેવામાં હતા તે થવને અથવા ગ્રીક્થી તે પરિચિત છે (ડૉ. એસ. સી. રાયચૌધરીને પાણિનિને સમયનિર્ણય કુ સ્વીકારું છું). પોતાના વ્યાકરણમાં તેમણે સાદિત્યની મંદુરતને હંદી વાર સદાકાળને માટે નિયમબદ્ધ કરી. વૈદિક કવિભાષાથી બ્રાહ્મણમન્યોનીની ભાષાદ્વારા ગણતાં, સંસ્કૃત ભાષાનું આ ત્રીજું સંસ્કરણ હતું. આ ભાષા ઉદ્ભવ્ય પ્રદેશની ગોલાતી ભાષા હતી, અને મધ્ય પ્રદેશ, પૂર્વ અને દક્ષિણના પણ આખાયે બ્રાહ્મણજગતે તેને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રમાણે એક મહાન ભાષા—જણ સહસ્રાબ્દીઓ સુધી ભારતમાંની આર્ષ ભાષાઓમાં સૌથી મોટી અને સૌથી મહત્ત્વની ભાષા—સુસ્થાપિત થઈ, જે ભાષા સંસ્કારી ચિન્તન અને પુરુષાર્થનું એક સૌથી મહત્ત્વનું ગાહન, અને હજી આજે પણ વિદ્યમાન એવી જગતભરની મૌલિક સંસ્કારિતાઓ પૈકી એકનું આરિંકરણ બનવાને સમર્થ હતી. જન્મતાં વેંત તેણે એક વિજેત્રી ભાષા તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરી અને ભારતમાં તેમજ બૃહદ્ ભારતમાં દિવિજગતને પ્રારંભ કર્યો; અને તેમ કરતાં દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પણ ખરેખર દેવમાયા તરીકેની પોતાની સર્વસ્પર્શી અસરોને વિસ્તારી.

વ્યાખ્યાન ૩

ભારત અને બૃહદ્ ભારતમાં સંસ્કૃત; અને મધ્ય ભારતીય આર્યનો વિકાસ

સાહિત્યની સંસ્કૃત: ઓ ભા ઓ (O I A) ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અને રૂપરચનપ્રક્રિયાનો કોશાગાર તથા મ ભા ઓ (M I A) અન્વય (Syntax) અને શબ્દસંમંદનું પરિવર્તન (Reflex)-એનું વધતું જતું મહત્ત્વ—માયા અથવા બૌદ્ધ સંસ્કૃત—સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સાંસ્કારિક બળ તરીકે (સંસ્કૃત રૂપ) આર્ય ભાષાનો પ્રચાર—ભારત બહારના પ્રદેશોમાં હિન્દુઓનો (બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોનો) વિસ્તાર—મધ્ય એશિયા (ખિતાન)-હિલોન-સંસ્કૃત ભાષા અને બૃહદ્ ભારતના દેશો—બ્રહ્મદેશ-યાદ્યેન્ડ (સિયામ) અને હિન્દી ચીન-મલાયા-ઇન્ડોનેશિયા—જાવા અને બાલીમાં સંસ્કૃત ભાષા તથા ઇન્ડોનેશિયાઈ ભાષાઓમાં સંસ્કૃત તરવો—સંસ્કૃત અને જૂની ખિતાની, તોખારિયન અને સોઝિયન (મધ્ય એશિયાની હુખ્ત ભાષાઓ)—સંસ્કૃત અને બીજી ભારતીય ભાષાઓ, તથા ફારસી—પશ્ચિમમાં સંસ્કૃત અને ભારતીય આર્યની પ્રત્યક્ષ અસર જાની નથી—સંસ્કૃત અને તિબેટની ભાષા—પાચીન ભારત અને પ્રાચીન ચીન—ચીનાઈ ભાષા ઉપર સંસ્કૃતની અસર—કોરિયા અને જાપાનમાં સંસ્કૃત—અર્વાચીન કાળમાં પાશ્ચાત્ય વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ—અર્વાચીન ભારતમાં સંસ્કૃતનું સ્થાન—મ ભા ઓ પછીથી સંસ્કૃત અને પ્રાદેશિક લોકભાષાઓનું સ્વાતંત્ર્ય.

પૂર્વમાં મ ભા ઓ નો પ્રારંભ—હીમચ પ્રદેશની પ્રાકૃત—વાયવીક ન ભા ઓ (N I A) અને આગ્રેય ન ભા ઓ, લદ્દાઈ અથવા પશ્ચિમ પંજાબી અને ચીતાગોંગની બંજાળી—મ ભા ઓ માં સંયુક્ત વર્ણોના પૂર્વાપર-સવર્ણ અને દંત્યોનું મૂર્ધન્યીકરણ સદ્ભૂત્ય હોય અથવા આર્યેતર અસરના પરિણામરૂપ હોય—ધાતુબોધ (Root-Sense) નો લોપ, અને અર્વાચીન

આ ભા આ અને મ ભા આ મા વિટન શ્રુતિ ઉચ્ચારવાનું વલણ—આઠી (અને દેવનાગરી અને અન્ય ભારતીય) લેખનપદ્ધતિ, અને અર્વાકીન આ ભા આ અને મ ભા આ માં વિટન ઉચ્ચારણની ટેવ—અર્વાકીન આ ભા આ માં નિષ્પીડિત કે અસ્ફુટિત સ્પર્શવનિ (Unexploded Stops)—અભિનિધાન અને સંધારણ—આ બધાને પરિણામે આ ભા આ માં પૂર્વાપર સ્વચ્છ કેવી રીતે પેદા થયો—સ્વરોના આ ભા આ કાળના મૂલ્યમાં ફેરફાર—ઉચ્ચારણ—લયોપજ્ઞની બનવાનું વલણ ધરાવતી મ ભા આ ની સ્વરમાત્રા (Vowel-length)—આ ભા આ અને મ ભા આમાં બલાત્મક અને ગીનાત્મક કે સામીનિક સ્વર—મ ભા આ માં સ્પર્શ અને મહાપ્રાણ ‘વનિઓનું’ વિટન અથવા હ્રસ્વવનિયુક્ત ઉચ્ચારણ—મ ભા આ ના ઇતિહાસના કાલવિભાગો—હ્રસ્વવનિયુક્ત સ્પર્શ ‘બ્યંગ’નો (Spirantised ‘stop’) નો લોપ—શોરસેની, માત્રથી અને મદ્રાસાટ્ટી—મદ્રાસાટ્ટી એ શોરસેનીનું નવીન સ્વરૂપ છે?—મ ભા આ માં ઉપધટનપ્રક્રિયાવિષયક હ્રાસ-બહારની વિધટનકારી અસર?—વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષાએ નહિ નેરિલાં, પણ મ ભા આ માં ટી રહેલાં આ ભા આ પ્રત્યયાન્ત (inflected) ડોના-ન ભા આ માં અનુજો—મ ભા આ માં તેમનો પ્રારંભ—મ ભા આ અને ન ભા આ માં અંકે અને બોલીવિષયક ભતિષંકર—ત્રયોદશાદિ સુચરણી અંકે—મ ભા આ માં ધાતુઓની ઉપધટનપ્રક્રિયા—બુતકાળનાં પ્રત્યયાન્ત ડોના માટે-સ (-દંતે) અન્તવાણું ભૂતદ્વન્ત—સ્વાધિક (Pleonastic) પ્રત્યયો—મ ભા આ ની પ્રારંભિક બોલીઓ—સાહિત્યકીય પાકીતોની દૃઢિમતા—મ ભા આ નો શબ્દભંડેજ—મ ભા આ માં અર્ધતત્સમે—દેશી તત્વ—ચાતુકારી શબ્દો—પ્રતિવનિ શબ્દો (Echo-words)—આ ભા આ માં દેશી તત્વ—ન ભા આ માં મ ભા આ મૂળના અભ્યાકૃત શબ્દો—મ ભા આ માં પરદેશી શબ્દો—ભારતીય આર્ય (આ ભા આ, મ ભા આ અને ન ભા આ) માં ભાષા-સંકર (Polyglottism).

આર્ય ભાષા એ પ્રકારે આગળ વધતી હતી, બોગતી ભાષાઓ પોતાની રીતે આગળ વધારતી હતી, અને તે સાથે ધર્મ તેમજ ઉચ્ચ ધાર્મિક જીવનની ભાષા તરીકે સંસ્કારી ભાષા—સંસ્કૃત—પણ પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું જતી હતી. બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ બોગતી ભાષાઓને ધણી અગત્ય આપ્યા છતાં સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ જોણું થઈ શક્યું નહિ. બોગતી ભાષાઓ આવ ભારતીય આર્યના ધોરણથી જેમ વધુ ને વધુ દૂર જવા

હાગી, તેમ તેમ અતંત્રતાની મધ્યમાં વ્યવસ્થા પથકત કરનાર સંસ્કૃત ભાષાનું મૂલ્ય વધુ ને વધુ સમજવા માંડ્યું. શબ્દોનાં રૂપે અને વ્યાકરણની બાબતમાં બાહ્ય પ્રાચીનતા જાળવીને અને અન્ય તથા શબ્દભોગની આંતરિક બાબતમાં મધ્ય ભારતીય આર્ય સાથે મળતી થકિતે સંસ્કૃતે પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી. આ પ્રમાણે તેણે મધ્યમ માર્ગ લીધો. દેશના હૃદયભાગમાં આર્ય ભાષા વિસ્તરવા મંડતાં, આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે, ઉચ્ચારણ-ક્રિયાની બાબતમાં તે ઓપથી પરિવર્તન પામવા માંડી. રૂપાખ્યાન પદ્ધતિની સમૃદ્ધિને પણ તે સંકુચિત કરવા માંડી. ધણી બાબતોમાં તેણે આર્યેતર ભાષાઓના સરવતો સ્વીકાર કર્યો. શબ્દોની બાબતમાં જોઈએ તો જૂના વૈદિક વાચકો-શબ્દો (Vocables) । અનેક સ્થળે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો, અને તેને સ્થાને બોલાતી ભાષાઓમાં નવા વાચકો આવ્યા. સંસ્કૃતે પણ આ દાખલાનું અનુસરણ કર્યું—જો કે પ્રસંગની આવશ્યકતા પ્રમાણે, જૂના શબ્દોનો પ્રયોગ પણ તેમાં થઈ શકે. આ પ્રમાણે, કશ્વ ‘ધોડો,’ અદમ્ ‘પથર,’ શ્વ ‘ફતેરા,’ ક્વ ‘આખરો’ કવિ ‘ધેડું,’ અનંબવન્ અથવા ઉક્તન્ ‘બગીચ,’ વાહ. રય ‘ગાડી. રથ. રાહન્, રાધસ્ ‘સમૃદ્ધિ,’ સહસ્ ‘બગી.’ દમ. વેગ ‘ધર.’ દુ ‘શક્ષ.’ ઉદન્ ‘પાણી,’ અસ્રક્ ‘લોહી.’ √અદ ‘ખાતું.’ √શ્મ ‘પ્રદણ કરવું.’ √હન્ ‘મારવું,’ √વશ્ ‘જીગવું,’ √યન્ ‘યજન કરવું.’ √વિજ્ વેજ્ ‘ફેપવું,’ √પૃ-જ- ‘પૂરવું,’ √પલ્ ‘જીડવું,’ √સ ‘જન્મ આપવો’ વગેરે શબ્દોને સ્થાને બોલાતી ભાષામાં અનુક્રમે ઘોટ-ક, પ્રસ્તર (જેનો અર્થ મૂળે, ધનુર્વેદ ૧૮-૧૩ પ્રમાણે, ‘પહોળું=પથરાયેલું ધાત્ર’ એવો થયેલ હતો), કુર્કુર અથવા કુર્કુર (સ્વાનુકારી). વળ (ગોગ). મેવ (ઝેટ-ક), વહીવટ, શકટ (*ગરિમા), ધન. મલ, વાટિક (શહ), શક્ષ (ગચ્છ. પિંડ), જલ (પાનીય), રક્ત (સધિર, લોહિત, √શ્વાદ (√જમ્), પ્ર+√માર્, √મારય, √શ્વ, √પૂજય-, √વન્, √પૂરય-, √હીય-, √જનય—એ શબ્દો આવ્યા. નર્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આ શબ્દો ચાલુ રહ્યા છે, અને નહિ કે વૈદિક અને આજ ભારતીય આર્યમાં હતા એવા જૂના શબ્દો. પાણિનિએ

સર્વ કાળને માટે સંસ્કૃતનું આકરણ નહીં ક્યું, પણ પાણિનિના સમયના ધોરણ સાથે સંસ્કૃત ભાષા હમેશ માટે બંધાયેલી રહી શકી નહિ: સંસ્કૃતનો સર્વદા વિકાસ થતો રહ્યો છે, અને ગુજ્જલકોળ, અન્વય અને ખીજ સદા-પરિવર્તનશીલ લાક્ષણિકતાઓ ઉપરથી એકાદ સામાન્ય સંસ્કૃત ગ્રન્થના સમય વિશે અભિપ્રાય બાંધવાનું સહેલું છે. પાણિનિના સમયમાં કૌતિક અથવા ‘લોકપ્રચલિત’ ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનું સ્થાન ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં અત્યારની હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની જેનું હતું. પ્રાચ્ય દેશવાસીઓ કે જેમનામાં પ્રાકૃતોનો ઉદભવ થયો હોવાનું જાણાય છે તેઓ મુખ્ય બહુજનસમાજ સર્વ સ્થળે તે મનજતો હતો. પ્રાચીન ભારતીય નાટક (જેના જૂનામાં જૂના અવશેષો આપણને પ્રસિદ્ધી સનની પહેલી શતાબ્દીના મજેલા છે)ની પરંપરા અનુસાર ઉચ્ચ વર્ગો અને બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે, ન્યારે નીચલા વર્ગો અને સ્ત્રીઓ પ્રાકૃત બોલે છે; અને આ બાબતમાં એ તો સ્પષ્ટ છે કે ન્યારે પ્રાકૃતો ઉદભવ પામતી હતી તે સમયની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને સાહિત્યસમયની (Literary Convention) જુમિકા તરીકે લેવામાં આવી છે જન્મજાત આર્યો, મિશ્ર આર્યો તથા આર્યેતરોમાં તેમજ આર્ય અનેલા આર્યેતરોમાં પ્રચલિત ઐતિહાસિક શ્રુતપરંપરાઓ, વીરકાઓ અને ગીતો આર્ય ભાષાનાં પ્રાદેશિક સ્વરૂપોમાં ગવાતાં હતાં. પછી મહાભારત અને પુરાણોનું ગર્ભશરીર બાંધવા માટે તેમનું સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર કરવામાં આવ્યું. આ પંકજી ખાસ કરીને મહાભારતમાં ધણું બોલચાલની રૂપો ટકી રહેલાં છે. બૌદ્ધો અને જૈનો બંધાતી જતી સંસ્કૃત સામે પ્રારંભમાં ધણું કરીને ઉદારીનતાથી જોતા હતા, કારણ કે જાનસ જોડેલે કે વંદિક ભાષા માટે તેમને બ્રાહ્મણોના જેટલો માનભાવ નહોતો. પણ ધીરે ધીરે સંસ્કૃતે આ સાંપ્રદાયિકાને પણ પોતાના અનુયાયી બનાવ્યા. બૌદ્ધોએ (સંભવતઃ પ્રસિદ્ધી સન પૂર્વેની શતાબ્દીઓમાં) ‘માયા’ અથવા ‘મિશ્ર સંસ્કૃત’ નામની વ્યવહાર ભાષા વિકસાવી, જેમાં પ્રાકૃત શબ્દોનું અત્યંત કૃત્રિમ સંસ્કૃતીકરણ

નજરે પડે છે: આ હા આ ના સરવ નેમજ પ્રાચીનતાને મ હા આએ આપેલી આ એક અંજલિ હતી.

ઉત્તર ભારતના મોટા ભાગમાં આર્યોત્તર તત્ત્વોના—જીવન, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઐતિહાસિક પરંપરા, પુરાણકથા અને દંતકથાની બાબતમાં—આર્યોત્તરગુદારા જે ભારતીય સંસ્કારિતા સંપૂર્ણ બની તેનું અને સુપ્રચલિત હિન્દુ સંસ્કારિતાના દેહમાં થયેલા એ સર્વના ઝેડીકરણનું સંસ્કૃત ભાષા આ પ્રમાણે પ્રતીક બની. આ સમન્વય ઈસુ પૂર્વેની પહેલી સદસ્રાબ્દી દરમ્યાન ચાલુ રહ્યો હતો, અને એ સદસ્રાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન તે લમલગ પૂરે થયે હતો. (ઐતિહાસિક રીતે આ દૃષ્ટિનિન્દુથી જોતાં, 'વૈદિક' થી બિજા એવી 'હિન્દુ' સંસ્કારિતા થીક સંસ્કારિતા કરતાં વયમાં નાની છે, કે જે થીક સંસ્કારિતાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ આસપાસ સંપૂર્ણ બનીને પોતાનાં સર્વોત્તમ રૂપે આપ્યાં હતાં—મહા એ 'હિન્દુ સંસ્કૃતિ' યુરોપીય અને નજદીકના પૂર્વના ઇતિહાસના દૈર્ઘ્યનિશ્ચિત્ક, પ્રકાશ-દામન, સાસાનિયન અને ગિઝન્ટાર્દન કાગની સમકાલીન હતી). જ્યારે પૃથ્વીતાની આ પ્રક્રિયા ઉત્તર ભારતમાં ચાલુ હતી ત્યારે જેણે આર્ય ભાષાને પોતાના પાઠન તરફ રચીકાર્યું હતું એવી આ સમન્વિત સંસ્કારિતા ભારતમાં એક મહાન બળ—અદ્ભુત બળરૂપ બની. આર્યોત્તર ભાષા બોલનાર જુદી જુદી જાતિઓ તથા આર્ય ભાષાભાષીઓ વચ્ચે આર્ય ભાષા મજબૂત અને શક્તિશાળી એકચળ્લનરૂપ બની; આર્યોના આગમન પૂર્વે દેશમાં એક સામાન્ય ભાષારૂપ એકચળ્લનરૂપ અભાવની પરિસ્થિતિએ આર્ય ભાષાને (પછી તે લોકપ્રચલિત બોલીઓ હોય કે સંસ્કૃત) તેની પહેલાં અને સૌથી મહાન તક આપી. સંસ્કારિતાનો જે સમન્વય તેની પાછળ રહેલો હતો તેને કારણે સર્વ સમરોના લોકો તેને પોતાની ભાષા તરફ રચીકારી શક્યા. આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૬૦૦ સુધીમાં આર્ય ભાષા એના વિરિધ પ્રકારે અમત બોલીઓમાં પશ્ચિમે ગાંધારથી પૂર્વે વિદેહ અને મગધ સુધી તથા ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીથી મધ્ય ભારતનાં જંગલો સુધી અને પશ્ચિમ સમુદ્રની ત્રણોણ આવેલા સુજગત સુધી દર્શિએ સુત્રાપિત થઈ

ચૂક્યા બાદ, બંગાળ, દખ્ખણ અને દક્ષિણ દિશામાં દૂર સુધી પ્રસરવા મંડી. આર્ય ભાષાભાષીઓની વસાહતોએ પ્રવિડોના સુથપિત અને મુસંગદિત મમ્મૅ—જેવા કે આંધ્રો, કર્ણાટા અને ‘દ્રાવડો’—જેમની પોતાની દેશભાષા એટલી સુપ્રતિષ્ઠિત બની ચૂકેલી હતી કે દૈનિક જીવનમાં આર્યભાષા તેનું સ્થાન લઈ શકે તેમ નહોતી, તેમનામાં આર્યભાષા પ્રસારી; આંધ્ર અને કર્ણાટ ભાષાઓ, ખૂબ સંસ્કારી હોવા છતાં ટેટલેક બધજે આર્ય ભાષાની આગળ પાછી દડી ગઈ; જ્યારે દ્રાવિડ (અથવા એ શબ્દના સંકુચિત અર્થમાં તામિલ) ભાષા એ આંધ્ર અને કર્ણાટ રૂપી એ અવરોધક દીવાલોની પાછળ દૂર રહેલી હતી, અને આથી આર્ય ભાષાના અક્રમણ સમક્ષ નમતું મૂવાને પ્રશ્ન તેને માટે ઊભો થયો નહિ. પણ આર્ય ભાષાએ પોતાનાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બન્ને સ્વરૂપોમાં ઠેક ઈંદ્રિય પૂર્વની શતાબ્દીઓથી સંસ્કારી દ્રાવિડ ભાષાઓ ઉપર અંતર કરવા માંડી હતી. તામિલ વેશમાં રહેલા પ્રાકૃત શબ્દોની સંખ્યા જૂની તામિલ ભાષામાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે; તેલુગુ અને કન્નડમાં પણ પ્રાકૃત શબ્દો નોંધપાત્ર છે; અને વિદ્વાત્સલાં સંસ્કૃત શબ્દો—લેખનમાં પરિવર્તન નહિ પામેલા તત્સમોથી તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલાસમ ભાષાઓ ધીરે ધીરે તરબોળ થઈ ગઈ; અને જોડણીનું અનિવાર્ય સારથ્ય અથવા તામિલીકરણ થવા છતાં તામિલ ભાષા પણ તેમાંથી છટકી શકી નહિ. ઉત્તર ભારતના હિન્દુજીવનમાં સંસ્કૃતનું જે સ્થાન હતું તે જ સ્થાન તેજે દ્રાવિડમાં પણ પ્રાપ્ત થયું. બૃહદ્ ભારતીય હિન્દુપત જેના ઉપર ઊભી રહેલી છે એવો સામાન્ય સંગમન તે બની.

જ્યારે આ સુપ્રચિત આર્ય-આર્યેતર અથવા હિન્દુ સંસ્કારિતા ઈંદ્રિય પૂર્વની સદીઓમાં ભારતની જમિ ઉપર વિકસતી હતી, ત્યારે ભારતની બહાર ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં સ્થળમાર્ગે તથા પૂર્વ અને અફ્રિકાલુમાં જળ તેમજ સ્થળમાર્ગે હિન્દુઓનો વિસ્તાર થઈ રહેતો હતો. આ ટટાન્ત આગે તો લુપ્ત થઈ ગયો છે; જે ઊરણુએ પ્રાચીન હિન્દુઓ—આઝાલુ-ધર્મીઓ અને બૌદ્ધો—ને દુર્લભ પર્વતો, રણો અને જંગલો ઓળંગવાને

તથા સમુદ્રની લાપાનકતાઓનો સામનો કરવાને ઉત્તેજ્યા તે માત્ર ભૌતિક નહોતી, આધ્યાત્મિક પણ હતી; માત્ર આપરી-લાલ માટે નહોતી, પણ ઋષિઓ અને મુદ્દોએ શિખવેલી તત્ત્વવિદ્યા તથા સક્રિય કરવાને વારસો સમસ્ત માનવતાને આપવા માટે પણ હતી. કેટલાક દાખલાઓમાં રાજકારણ અને મુસદ્દીગીરીનાં કારણે પણ કદાચ હશે પણ આપણે નોંધે છે છીએ કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૭ શતાબ્દીમાં પંજાબ અને વાયવીય પ્રદેશમાંથી વસાહતીઓ ખેતાનના પ્રદેશમાં પોતાની પ્રાકૃત ભાષા સાથે ગયા હતા— અને આ વાયવીય પ્રાકૃત (શાહજાનગરી અને માનસેરાના અંશે કના શિલાલેખો ખતાવે છે તે પ્રમાણે) પ્રાચ્ય અથવા નૈર્ઋત્ય પ્રાકૃતો (જે સારનાથ અને મિરનારમાંથી મળે છે) જેટલું ભારે પર્વતોન, આજ ભારતીય આર્ય ભાષાના ધોરણની તુલનાએ, પામી નહોતી. મધ્ય એશિયા (દક્ષિણ સિંધ્યાંગ અથવા ચીનાઈ તુર્કસ્તાન)માં આ પ્રાકૃતો પોતાના ઇતિહાસ છે, અને નિયા (Niyā) તથા બીજાં સ્થળોએથી ખિસ્ત પછીના સમયનાં જગ્યાનંધ લખાણો મળેલાં છે, જે ખતાવે છે કે ઉચ્ચારણ-પ્રક્રિયા, રૂપરચનાપ્રક્રિયા, અન્વય અને શબ્દગોળની ખાખતમાં સંખ્યાબંધ નવીનતાઓ—જે સર્વે સ્થાનિક આર્ય (ધ્રિની) અને આર્યોત્તર ઉચ્ચારણ સ્વભાવ (Speech-habits) ખત વે છે—હોવા છતાં ભાષાએ ભારતીય આર્ય અને સંસ્કૃત લાક્ષણિકતા મોટે ભાગે જાળવી રાખી છે. સિંધોનની પ્રાચીનતમ પરંપરા અનુસાર, સિંહપુરના રાજકુમાર વિજયના સાહસિક પ્રવાસને પરિણામે. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬૧ શતાબ્દીના મધ્યભાગમાં યુનરાત (સોરાષ્ટ્ર)માંથી બીજાં એક પ્રાકૃત ભાષા સિંધોનમાં આવી હતી. (ભારતની મુખ્ય જૂમિ ઉપરથી પહેલા આર્ય વસાહતો તરીકે સિંધોનમાં આવનાર રાજકુમાર વિજય—જે પૌરાણિક નહિ, પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે—નંગાળનો હતો એમ કેટલાક માને છે, પણ ખામ કરીને કેટલાંક ભાષાવેપયક પ્રમાણોને આધારે મારી ખાત્રી થઈ છે કે ભારતમાંથી મૂળ આર્યભાષાખાપી વસાહતીઓનો એ પ્રતિનિધિ વિજય ભારતના પૂર્વ નહિ, પણ પશ્ચિમ કિનારોનો હતો. આ સંબંધમાં મારા Origin and

Development of the Bengali Language એ મન્યનાં
૫. ૧૫, ૭૨-૭૩, ૧૭૬ જુઓ)

ભારતીય આર્યભાષા ધર્મી વસાહતીઓ ખુશી માર્ગે અલ્પદેશ મળ્યાઃ ભારતમાંની ક્ષત્રિય જાતિઓની દક્ષિણ તથા ઉત્તર અલ્પદેશમાંની જૂનામાં જૂની વસાહત સંબંધમાં ફેટલીક અહીં શ્રુતપરંપરા (જે અર્વાચીન મધ્યકાળની ભક્તિ અને વિદ્વાતાયુક્ત બૌદ્ધ બનાવટ દ્વારા એમ જણાય છે) જે પ્રાચીનગરો દ્વારા કરે છે તે માત્ર ધાય તેમ નથી, પણ અલ્પદેશમાં પાસિ અને બીજા આર્ય શિલાલેખો ઇસવી સનની ૫ મી-૬મી શતાબ્દીથી મળે છે, અને ઇસવી સન પૂર્વેના સમયમાં મગધ અને દક્ષિણ અલ્પદેશ વચ્ચે તરી માર્ગે સંપર્ક હોવાનો સાહિત્યિક પુરાવો છે, તે જોતાં એમ માનવામાં વાંધો નથી કે દક્ષિણ અને મધ્ય અલ્પદેશના વતની 'રમાં' (Rman) અથવા 'મોન કે તલેંગ' (Mon or Talang) લોકો જેઓ ભાષા અને જાતિની દૃષ્ટિએ ભારતમાંના ઓસ્ટ્રિક લોકોના સંબંધી છે તેમજે ખુશી માર્ગે (ચિતાગોંમ અને આરાકાનના રસ્તે) તેમજ તરી માર્ગે ઇસવી સન પૂર્વેના કાળથી ભારતીય સંસ્કારિતા તથા ભારતીય ભાષા મેળમાં દત્ત; અને ધર્મ (આર્યભાષા ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મ) અને સામાન્ય સંસ્કૃતિની આગતમાં ખ્રિસ્તની પ્રથમ સદ્સાબ્દી એ 'રમાં' (અથવા 'મોન') તથા 'પ્યુ' (Pyu) લોકોના (ઉત્તર અલ્પદેશમાં રહેતા 'પ્યુ' લોકો એક જૂની પ્રજા છે, પણ તેમનાં જાતિકુળ જાણવામાં નથી. અહીં લોકોએ તેમને પોતાનામાં સમાવી લીધા છે) વેગીલા આર્યોંકરણનો કાળ હતો, પ્રાકૃત પ્રદેશક ભાષાઓની (તથા જૂની તેલુગુ અને જૂની તામિલ જેવી દ્રાવિડ ભાષાઓ, જે સંસ્કૃતનો અધિકાર અને સંરક્ષણ ચીકારીને પ્રાકૃત ભાષાઓની કક્ષાએ આવીને જામી રહી હતી તેમની) વાત ન કરીએ તો પણ આર્યસિધિ અને સંસ્કૃતના તથા પછીના કાળમાં પાશ્વિના પ્રદેશ દ્વારા આ અર્ચકરણ આગળ ધપાવવામાં આવ્યું હતું. આ પછીથી ઉત્તરમાંથી અલ્પદેશમાં આવેલી ચીન-તિબેટી ભાષાસમૂહની અહીં ટોળાઓ ચીન દ્વારા ભારતીય અને ભારતીય આર્ય અસર નીચે આવી હતી (આ

ટેળીઓ ખલદેશમાં આવી તે પૂર્વે તેમને ચીન પાસેથી મદદલાન બૌદ્ધધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મને લગતા કેટલાક આર્ય શબ્દો મળ્યા હતા); અને એક વાર ઉત્તર ખલદેશમાં સ્થિરપણે વસ્યા ત્યાં તેમણે ૧૧ મી સતાબ્દીથી—કે જે કાળે તેમના મહાન રાજાઓ અને વિજેતાઓ ‘અનોરથા’ (Anoratha - Anoyahta) અને ‘ક્યાન-ચા-સાહ’ (Kyan-cac-Sāh : Kyanzitha) વિગ્રમાન હતા—મોન લોકો સાથેના જીવન મરણનો સંગ્રામ શરૂ કર્યો. ૧૧ મીથી ૧૮ મી સતાબ્દી સુધીના ખલદેશના ઇતિહાસમાં આ જ મુખ્ય વિષય છે, એમાં હવે મોન લોકોને ખલદેશમાંથી લગભગ હારી કાઢવામાં આવ્યા હતા. મોન લોકો સાથેના આ યુદ્ધપૂર્ણ તેમજ શાન્તિમય સંપર્ક દરમ્યાન, બૌદ્ધ ધર્મ અને પાલિ, અને કેટલેક અંશે સંસ્કૃત) દ્વારા ખલદેશવાસીઓનું પ્રાચીન ભારતીકરણ થયું હતું, અને તે એટલે સુધી કે બૌદ્ધ ખલદેશને સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ ભારત સાથે જ સંબંધ કરી શકાય એમ છે; ખલદેશની ધાર્મિક ભાષા તરીકે પાલિ બાજે એક ચર્કે રાખ્યું કરે છે, અને તેણે ખાલી ભાષાને સંકેતે રાખેલા આખ્યા છે તેમજ એના સાહિત્યને પ્રેરણા આપી છે; પાલિ સાહિત્યનો વિસ્તાર અને મહત્ત્વ વધારવામાં ખાલી વિદ્વાનોએ પણ ભાગ લીધો છે, દક્ષિણ સિયામ (દ્રાવર્તી), કંબોડિયા (કમ્બુજ) અને અનામ (અમ્પા)માં ખસી સન પૂર્વેના કાળથી ભારતીય સંપર્ક તેમજ સંસ્કૃત ભાષાએ પ્રવેશ કર્યો છે, અને હિન્દી ચીનના આ પ્રદેશમાં લોકજીવનમાં સંસ્કૃતે એ સ્થાન મેળવ્યું હતું કે જે તેણે ભારતમાં પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; ખસી રાજની ૨૭-૩૭ સતાબ્દીના કાળથી મળતા કૃતિલેખ સંસ્કૃત સિવાયેના સંસ્કૃતના મહત્ત્વનો પુરાવો આપે છે, અને હજી આજે પણ કંબુજની ખગેર ભાષા તથા અમ લોકોની ઘસાતી જતી ભાષા (જેમાં લોકો એક અસંગ્રહન તરીકે નામશેષ થતા જણાય છે) સંસ્કૃત (અને પાલિ) શબ્દોથી ભરેલી છે; યાઈ (સિયામી) લોકો (ઓછામાં ઓછું ભાષાવિષયક દૃષ્ટિબિન્દુથી) ખાલી લોકો સાથે સંબંધ છે; તેઓ પણ ઉત્તરમાંથી આવ્યા હતા અને જે ઓરિટ્ટ લોકોને—કારાવતીના મોન અને કંબોડિયાના ખગેર ?

જીત્યા હતા તેમની સંસ્કારિતા તેમજે સ્તીકારી હતી. તામિલ અને તેલુગુમાં, અરે મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, બંગાળી અને ઓરિયામાં સંસ્કૃત જે ભાગ લગ્યે છે લગભગ તેવો જ ભાગ હજી તે સિયામીમાં પણ લગ્યે છે. હજી આજે પણ સિયામી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો ઉઝીના લે છે, અથવા ચિલ્લમાન સંસ્કૃત વાચકો, ધાનુઓ અને પ્રયોગની સદાયથી સંખ્યામય પારિભાષિક અને વૈજ્ઞાનિક શબ્દો તથા ઘણી ખરી ઔપચારિક અથવા શાળ્યકારી પદ્ધતિઓ અને સંજ્ઞાઓ ધરી ધરે છે (ઉદાહરણ તરીકે, આજની સિયામી ભાષામાં 'રેસિડેન'નો વાચક દૂરચન્દ છે, જેનો ઉચ્ચાર thorosap જેવો કંઈક થાય છે; 'વિમાન'નો વાચક શબ્દ આકાશવાન છે, જેનો ઉચ્ચાર Agat-chan થાય છે; સિયામના મુખ્ય સિક્કા 'તિલ' (Tical) અથવા 'બહત' (Baht)નો સોમો ભાગ દર્શાવ કહેવાય છે, જેનો ઉચ્ચાર Sitan થાય છે; 'રેલ્વે ટ્રાન્સિટ મુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ'નો અનુવાદ રચચારણપ્રત્યક્ષ એવો કરવામાં આવ્યો છે; 'નહેર ખાતાનો અમલદાર' કારિસોવાપ્યક્ષ કહેવાય છે; છતાંદિ હત્યાદિ). સિયામના ઉદાત વર્ગના માણસોનાં નામો હજી પણ મોટે ભાગે સંસ્કૃતોદ્ધજ હોય છે.

*હિન્દી ચીનથી મલાયા અને ઇન્ડોનેશિયા તરફ વળતાં, ત્યાં પણ સંસ્કૃતનો વિજય એટલો જ નોંધપાત્ર છે. હિન્દી ચીન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, કમ્બોડિયા, લાઓસ અને ટાયીન ચીનની જેમ સુમાત્રા, જાવા અને બાલીમાં—ખાસ કરીને જાવામાં—પણ કૃત્રિમ રચનાઓ અને નમૂનાનાં

* સિયામી અને ઇન્ડોનેશિયાઈ ભાષાઓમાં સંસ્કૃત શબ્દો :

અહીં આપેલ શબ્દો અને નામો ૧૯૨૭ માં સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર સાથે મલાયા, જાવા, બાલી અને સિયામની એ કંઈકી મુસાફરી દરમિયાન અંગત વપાસથી મેળવ્યા હતા. એ જ રીતે સિયામી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો માટે કલકત્તાના હિન્દી પ્રાસિક 'વિશાલ ભારત'ના જૂનું ૧૯૪૧ ના અંકમાં 'એક સ્થામી વિદ્યાર્થી'એ લખેલો અને તેમાંથી 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા,' અંક ૪૬, અંક ૨, આવૃત્તિ ૧૯૯૮ ના અંકમાં પૃ. ૧૬૭-૧૭૮ ઉપર ઉલ્લેખ જુઓ.

નામો સંસ્કૃત છે (ઉદાહરણ તરીકે; ચરમૂત=Soera-Karta; બયોવ્યામૃત=Djagyakarta. બ્રહ્મા=Bromo, સુંગમય=Soerabaya ✓ વનસમા=Wonosobo સુમેર=Smeroe ઇત્યાદિ); જનવામાં, જવાઈ તથા સુદાની બન્ને ભાષામાં, વ્યક્તિનામો-વ્યક્તિઓના ધર્મ-ઈસ્લામી હોવા છતાં હજી પણ અવકાશપુર સંસ્કૃતભાષામાં ચાલુ રહેલાં છે. (ઉદાહરણ તરીકે; Wirapocstaka=ધીર-પુસ્તક; Soeradipoera=સુરપિપુર; Harja Hadiwidjaga=આર્-આદિવિજય; Scerjo=pranata=સૂ-પ્રગત; sastro-wirja, Sastra=tama, poedja-arja Wira=Wangsa; poerwa-Soewidjnja=પૂર્વ-સુવિજ્ઞા; Wirja-Soesastra, sasra-Prawira=સહસ્ર પ્રવીર; Sasra-Soetiksra=સહસ્ર સુદક્ષિણ; Dirdja-Soebrata=ધર્મ-સુપ્રત; Ardja-Soebita, Rangga= Warsita, Wirdijadiraja, Jasadwidagda, Sasra-koesema, Marta-ardjana, Adi-Soesastra, Rekso-Koesoema, Boedi-darma=બુદ્ધિધર્મ; Adi Soesastra, Dwidja atmadja, prawira-Soedirdja; Soerjadikoesoema, Rekso-Soesila, Sasra-harsana; Karta asinara=કૃત-સર; Sasra-Soeganda, Djaja Pcepita, Tjitra= Sentana, Arija Soetirta; Karta Wiba-wa=કૃતવિભવ; Hardjo Soepraujrjo=આર્-સુપ્રાજ્ઞ; ઇત્યદિ ઇત્યાદિ). પ્રાચીન મહાભાષા, સુમાત્રા, જાવા, પાલી અને બોર્નિયોમાંથી આપણને સંસ્કૃત શિક્ષાલેખો મળ્યા છે-બોર્નિયો અને જાવાના જૂનામાં જૂના શિક્ષાલેખો ઇસવી સનની ચોથી-પાંચમી સતાબ્દીથી પ્રાપ્ત થાય છે-ને બતાવે છે કે

૧. મહાભાષા તથા અન્ય ઇન્ડોનેશિયાઈ ભાષાઓને રામન લિપિમાં ઉતારવાની ક્ષમ્ય બેંગ્કા-પદ્ધતિમાં નીચેની વસ્તુમાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે: oe=u, p; j, tj, dj, sj=અનુક્રમે અંગ્રેજી y, ch, j, sh; nj=ñ; h સામાન્ય રીતે જ્ઞાન્ય હોય છે; અને મૂર્ધન્ય પછોડાં અગત દર્શાવવાના આવતા નથી.

સ્થાનિક હિન્દુ રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો, ભારતની જેમ, સંસ્કૃત ભાષાને પ્રયોગ કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૫૨૦ માં પશ્ચિમ જાવાના મુસ્લિમ રાજાઓના આક્રમણને પરિણામે પૂર્વ જાવાના હેન્ડા હિન્દુ રાજ્ય Madjapahit અથવા—જેનું સંસ્કૃત નામ આપીએ તો, ચિત્ત-તિક્તનું પતન થયું ત્યાંસુધી, એટલે સોળમી શતાબ્દી સુધી આ પરંપરા ચાલુ રહી હતી. યુમાત્રા અને જાવા તો જોઈ વિદ્વાનાં એવાં મહાન દંત્રો બન્યાં હતાં કે માતૃભૂમિ—ભારત—માંથી પણ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસાર્થે આવતા. તાન્ત્રિક અને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો કંબોઝિયામાં અભ્યાસ થતો હતો. એમ જણાવ્યામાં આવ્યું છે. નેપાળમાંથી મળેલી હાથપ્રતો સાથે આ ગ્રંથો પૈકી કેટલાકની એકતા મારા માનનીય સહકાર્યકર ડૉ. પ્રમોદચન્દ્ર બાગચીએ તાજેતરમાં સિદ્ધ કરી છે. (જુઓ *Studies in the Tantras, Part I, PP. 1-20*) સ્થાનિક મધ્ય અથવા ઇન્ડોનેશિયાઈ તરંગથી મિશ્રિત થયેલો હિન્દુધર્મ આજે પણ બાલીદાપુના એક લાખ વતનીઓ પૈકી ૯૯ ટકાનો ધર્મ છે; અને સ્થાનિક બોલીઓથી મિશ્રિત તથા ધણીવાર અશુદ્ધ સંસ્કૃત મંત્રો અને ગ્રંથો—જેનું સંસ્કૃત મૂળ તો સામાન્યતઃ સારું હોય છે—નો વિનિયોગ બાલીના બ્રાહ્મણો કરે છે; જો કે તેઓ સંસ્કૃતનો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરતા નથી. આ મંત્રો અને ગ્રંથો પૈકી કેટલાકનો સંગ્રહ ડૉ. સીદ્ધે સેવીએ કરેલો છે, અને તે વડોદરાથી ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથ-માળામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. જાવાઈ અને બાલી ભાષાઓનું મંડાણ મોટે ભાગે સંસ્કૃત ઉપર છે, અને આ બન્ને ભાષાઓ—ખાસ કરીને તેમના જૂના સ્વરૂપમાં સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર ભરેલી છે. જાવાઈ અને બાલી ભાષાઓએ વસન્તતિલક અને શાર્દૂલચિકીડિત જેવાં સંસ્કૃત શ્લોકો પોતાનાં કરી લીધાં છે; Ardjoena wiwaha ‘અર્જુનવિવાહ’ અથવા Krisnayana ‘કૃષ્ણાયન’ જેવા જૂના જાવાઈ ગ્રંથમાંની કડીઓ સંસ્કૃત શબ્દોની સળંગ માળાઓ અને વચ્ચે વચ્ચે પ્રયોગયેલા એકાદ ઇન્ડોનેશિયાઈ (જાવાઈ) ક્રિયાપદ કે પ્રત્યય કે નામને કારણે સંસ્કૃત-કન્નડ કે સંસ્કૃત-માલયાલમ (મળિપ્રવાલમ) માં રચાયેલી કડીઓ જેવી જ બરાબર લાગે છે. હજી પણ જાવા અને બાલીમાં સાંસ્કારિક,

શબ્દો, ઔપચારિક સંસાઝો અને પદ્ધતિઓના શબ્દો-સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે; જાવાઈ લેખક એ. નોટો સોએરોટો (Noto Soeroto) એ હોલેન્ડમાંથી એક કવિ-મહાત્મા સામયિક જાવાઈ પાઠવાનું શરૂ કર્યું તેનું નામ Oedaya (=ઉદય) રાખ્યું; બેન્ગકર્ત (Djogyakarta=સંજયોપ્યાકૃત) માં જાવાઈ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે જાવાના બુદ્ધિશીલો એક મંડળ રચાયું તેનું નામ તેમણે Boedi-oetomo (=બુદ્ધિ ઉત્તમ) રાખ્યું; અંબોની રાજ્યને Wonito-Wiromo (=વનિતા-વિરમ) કહેવામાં આવે છે. મુજંગ નામથી ઝોળખાતા હિન્દુ સંસ્કારિતાના શાસ્ત્ર-નિપુણ પ્રચારકોને, ચોદમી ચતાબ્દીના Madjapahit સામ્રાજ્યના જાવાઈ રાજાઓએ પોતાના સામ્રાજ્યના અંગત હિન્દોનેશિયાઈ ટાપુઓમાંનાં મહારાજા રાજાઓ, પ્રજામાં હિન્દુ-જાવાઈ સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે મોકલ્યા હતા. આ ટાપુઓમાં સંસ્કૃતની વિશ્વમાનતાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે એશિયાની ખંડો જૂમિ ઉપર મધ્યાપી માંડી પૂર્વમાં ઠેક મોક્ષકાસ અને ટિમોર તથા ઉત્તરે કિન્દિપાઈ-સ સુધી ધણીખરી હિન્દોનેશિયાઈ ભાષાઓએ સંસ્કૃત સંસ્કાર-શબ્દોનું એક ભંડોળ પ્રાપ્ત કર્યું. પૂર્વમાં દૂર સુધી પણ સંસ્કૃત વાચક પ્રસાર્યા—દૂર દૂરની મેલેનેશિયાઈ અને પોલિનેશિયાઈ ભાષાઓ, જે આસ્ટ્રોનેશિયાઈ ભાષાકુળની છે તેમાં પણ અમુક અંશે સંસ્કૃત તત્વ રહેલું હોવાનું સ્પષ્ટવામાં આવ્યું છે.

મધ્ય એશિયામાં ધિરાની કુળની જૂની ખિતાબી અને ભારત યુરોપીય (ચંત્રમ યુધની) તોખારી (અથવા જૂની કુચિયન અને જૂની કરસહિયન) એ (દાલમાં) સુપ્ત થઈ ગયેલી ભાષાઓને ભારતીય વર્ણમાળા દ્વારા ધિસુની પ્રારંભિક શતાબ્દીઓમાં લેખાધિરૂદ કરવામાં આવી હતી. આ ભાષાઓમાં સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદો કરવામાં આવ્યા હતા, અને સંસ્કૃતમાંથી સંખ્યાબંધ સંસ્કારશબ્દો તેમાં લેવાયા હતા. આ જ પ્રમાણે, જે કે કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં, સંસ્કૃતે ધિરાની કુળની ખીજ એક ભાષા સોગિયન, જે મધ્ય એશિયાનાં વિસ્તૃત મેદાનોમાં પથરાયેલી હતી તેના ઉપર અસર

નિપજ્ઞવેલી છે. આ ભાષાનું મૂળ સ્થાન પામિરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તથા રશિયન તુર્કસ્તાનનાં આજનાં સોવિયેટ રાજ્યોમાં હતું.

આ ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ સહૃદાયી સંસ્કૃતની સમાનધર્મા ધર્મ શકે તેમ હતી; અને જૂની ખોતાની તથા તોખરી ભાષાઓએ ભારતીય અને સંસ્કૃત અસરોને ચિનાઈ અને ઉત્તર મધ્ય ચીનની તુર્કી ભાષાઓ સુધી લઈ જવામાં કંઈક અંશે માધ્યમનું કામ જનવ્યું હતું. બૌદ્ધધર્મનો ઇશિનમાં થયેલો પ્રચાર તથા ભારત સાથેના સંપર્ક—એ વસ્તુઓને કારણે ફારસી (માધ્યમિક અને અર્ધચીન ફારસી) માં કેટલાક ભારતીય આર્ય શબ્દો આવ્યા છે, જેમાં નીચેના ગણાવી શકાય : ‘ભુત’=મૂર્તિ, મૂળે યુદ્ધની મૂર્તિ; ‘પુરુ’=ખાંડ (મદ્ય, દારૂ); ‘કંદ’=સાકર (ડાહ્યા); ‘વમન’=બોદ્ધ સાધુ (ઇશ્વર); ‘કિર્માસ’=કપડું (કપાસ); ‘નારગીલ’=નારિયેળ (નારિકેલ); ‘ચંદન’=ચંદન; ‘નીલ’=જાડું; ‘બાથ’=(ઇશ્વર); ‘લક’=લાખ (લક્ષ્મી, લગ્ન); ‘બરહમન’=બ્રાહ્મણ (પાંચગાંધી આવેલો શબ્દ); ‘પતંગ’ અથવા ‘પતંગ’ (ઇચ્છુરુ) = શેતરંજ; ‘પાઘલ’=શિયાળ (ઇશ્વર); ‘રાય’=રાજા (રામ, રાજા); વગેરે. ભારતીય આર્ય શબ્દો તથા ખીજા ભારતીય શબ્દો ફારસીની પશ્ચિમે આવેલી ભાષાઓમાં, અરબીમાં, તથા ફારસી અને અરબી મારફત પરાસ્ત રીતે જમખના પ્રદેશમાં દાખલ થયા. અદ્યતન પ્રાચીન ગ્રીકો અને પ્રાચીન ભારતીયો વચ્ચેના સીધા સંપર્કને પરિણામે સંખ્યાબંધ ભારતીય શબ્દો (મુખ્યત્વે વેપારને લગતા) ગ્રીક ભાષામાં ફરકારવામાં આવ્યા હતા; તે જ પ્રમાણે સંખ્યાબંધ ગ્રીક શબ્દો ભારતમાં આવ્યા હતા, જેમાંના કેટલાક સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા. (જુઓ ૧૮૭૨ ના Indian Antiquary માં હપાર્કો ગ્રીકમાં ભારતીય શબ્દો અને સંસ્કૃતમાં ગ્રીક શબ્દો વિશેનો એ. વેનરનો લેખ). પણ જે રીતે પૂર્વમાં અને ઉત્તરમાં સંસ્કૃતનો સાંસ્કારિક વિસ્તાર થતો આપણે જોઈએ છીએ તે રીતનો વિસ્તાર પશ્ચિમમાં થયો-હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી. ”

સાતમી શતાબ્દી પછી તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રવેશ થતાં તિબેટી ભાષા સંસ્કૃતની અસર નીચે આવી, પણ ચિનાઈની જેમ તિબેટી પણ એક સ્વપર્યાપ્ત ભાષા હતી — સંસ્કૃત શબ્દમાં રહેલો વિચાર ગમે તેટલો જટિલ અને સંકુલ હોય અથવા વિષય ગમે તેવો આગતુક કે પાંડિત્યપૂર્ણ હોય, છતાં પણ પોતાનાં દેશ તરફ વડે સંસ્કૃત શબ્દોના પચાસો ઘડી કાઢવાની પ્રકૃતિ એ ભાષાએ વિકસાવી. વ્યક્તિઓનાં તેમજ બીજાં વિશેષ નામોનો અનુવાદ પણ તિબેટી ભાષામાં કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે : बुद्ध = Sañs-rgyas (હાલમાં એનો ઉચ્ચાર Sen-je થાય છે), પ્રજાપારમિતા = s'es-rab-pha-rol-tu, વજ્રમત્ત્વ = Rdo - rje-sems-dpa'i, અમિતાભ = Hod-dpag-med (એનો ઉચ્ચાર o-pai-me થાય છે), તત્ત્વ = Sgrol-Ma (એનો ઉચ્ચાર dolma થાય છે), અવલોકિતેશ્વર અથવા લોકેશ્વર = Spyān-ras-gzigs (હાલમાં એનો ઉચ્ચાર Cen-ras-si થાય છે), ધ્યાનદિ ન્યાદિ

આર્થ ભારત સાથે ચીન ધણું દૂરીને ધસી સન પૂર્વેની શતાબ્દીઓમાં સંપર્કમાં આવ્યું હતું, પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે એ આપણે જાણના નથી. જાઓ ત્સેન તાઓ-તેહ-કીંગ (Tao-Teh-king, ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ આસપાસ) ના તથા ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ધ્યાન ગમે એવાં સામ્યો છે. પણ લાઓ ત્મેનુ તાઓ (Lao-Dhao) અને ઉપનિષદનું 'ઋત' (અથવા બ્રહ્મ) એ બન્ને એક પ્રકારનાં તત્ત્વો ચીનમાં તેમજ ભારતમાં સ્વતંત્ર પર્યાવરણને પશ્ચિમે ઉદ્ભૂત થયાં હોય એ સંભવિત છે. દેટલાક વિદ્વાનો ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદ્શતાબ્દીના મધ્ય ભાગમાં ચીન અને ભારત વચ્ચેના સંપર્કની સંભવિતતામાં માને છે; આ સંપર્ક મધ્ય એશિયાના લોકો દ્વારા થયો હોય : ચીનો સેનાપતિ અને મુસાફર ચાંગ કિઓ (Chang K'ion) ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીમાં મધ્ય એશિયામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં રેશમ અને વાંસમાંથી બનાવેલી વાંસળીઓ જેવી ચિનાઈ બનાવટની વસ્તુઓ ભારતદ્વારા મધ્ય એશિયામાં આવતી બેઈ આશ્રય પામ્યો હતો. આ ચિનાઈ વસ્તુઓ

દાસના મુનાન અને આસામના માર્ગે ભારતમાં આવતી હતી. વાંસળીઓનો ઉદ્ભવ ખાસ રસપ્રદ છે, કારણ કે સંસ્કૃતે ઉછીના લીધેલા ચિનાઈ શબ્દો આપણે માત્ર ચાર જાણીએ છીએ : ચીન નામ; આ શબ્દ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૫-૨૦૨ માં ચીનમાં રાજ્ય કરનાર 'ત્સીન' (Ts'ing) વંશના નામ ઉપરથી આવેલ છે; એ વંશની હકૂમત નીચે ચીન પહોંચી જ વાર શક્તિશાળી અને ઔદ્યોગીક સામ્રાજ્ય બન્યું હતું; કૌચક (એક પ્રકારનો વાંસ); આ શબ્દ જૂના ચીનાઈ *Ki-Cök ('કી' જાતનો વાંસ) ઉપરથી આવેલ છે (જુઓ હેનોઈ ખાતેની French School of Far East ના વાર્ષિક ગ્રંથ Etudes Asiatiques — ૧૯૨૫ માં રીલ્વે લેવીનો લેખ); અને ત્રીજો મેં અન્યથા (Sir E. Denison Ross Commemoration Volume, pp. 71-74) સ્વયંએ હતા તે શબ્દ મુગાર, જે મહાભારતમાં તથા બૌદ્ધ સંસ્કૃતમાં મળે છે, અને જેનો અર્થ 'એક પ્રકારનો કીમતી પથ્થર અથવા એવી કોઈ વસ્તુ' થાય છે; અને ડૉ. પ્રબોધચન્દ્ર બાગચીએ જતાવ્યું છે કે 'કામળ' મારેનો ચિનાઈ શબ્દ ત્સી (Tsie) ૭ મી-૮ મી શતાબ્દીમાં જ્યારે સંસ્કૃતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ ઉપદ્રવ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ જ શબ્દ હજી સુધી મળ્યો નથી. ચીન અને ભારત વચ્ચે નિયમિત અને પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ઇસવી સનની પહેલી શતાબ્દીથી શરૂ થાય છે, જ્યારે ભા. ત્રીપ શ્રમણો કાશ્યપ માતાંગ અને કા-જ્ઞાન (કર્મચન્દ્ર) ઈ. સ. ૬૦ આસપાસમાં ચીનના તે કાળના રાજ્યકર્તાની વિનંતિથી બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને ચીન ગયા હતા, આ પછી મહાત્માન ધર્મચન્દ્રોનો ચિનાઈ ભાષામાં અનુવાદ થવા મંડ્યો; ધ્યતામાં હીક કીક વિસ્તૃત તથા અંતર્ગત વસ્તુ અને ગુણવત્તામાં પણ મુદ્દવાન એવું ચિનાઈ બૌદ્ધ સાહિત્ય ભારતીય તેમજ ચીના વિદ્વાનો તથા ધાર્મિક પુરુષોના સંયુક્ત પ્રયત્નોને પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આમ કરતાં સંસ્કૃત નામો અને શબ્દોનો ચિનાઈ પદ્યોમાં અનુવાદ કરવાની યોત્તાની મૂળ પદ્ધતિ ચીને ચાલુ રાખી, કારણ 'ભાવપ્રતીકાત્મક' (Ideogrammatic) અથવા સંચાત્મક

(Hieroglyphic) લેખનપદ્ધતિત્રાગા ચીના લેખિ માટે સંકુલ, તેમજ તેમના કાનને તો જંગલી લાગતા પરદેશી ખનિઓ અકત કરવાનું મુશ્કેલ હતું. પરન્તુ લગભગ પંદરમો વર્ષ ઉપર જે ઉચ્ચારો પ્રચલિત હતા તે અનુસાર ચિનાઈ ભાષામાં થોડાક સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ થયા હતા; પરન્તુ ચિનાઈનું આ જૂનું ઉચ્ચારણ જુદી જુદી ભાષીઓમાં ખૂબ બદલાઈ ગયું છે, અને પરિણામે એવા શબ્દોનાં બાજી સ્વરૂપો ઓળખી પણ ન શકાય એટલાં બદલાઈ ગયાં છે: આ પ્રમાણે બુદ્ધ એ નામ કંઈક પરિવર્તન પામેલા એકમુત્યાત્મક ઉચ્ચારણવાળા * बुद्ध અથવા * बुध ઉપરથી * Bhywad અથવા Bhywat એવા કંઈક ઉચ્ચારણરૂપે જૂની ચિનાઈમાં દાખલ થયું હતું, તે આજે જુદી જુદી ભાષીઓમાં phwat, Fwat, Fat, Fo અને Fu એવાં રૂપો પામી ગયું છે; અમિત (અથવા અમિતાભ) બુદ્ધનું ઉચ્ચારણ અન્યારે O-mi-to-Fu એવું થાય છે; કાદવ્ય = જૂની ચિનાઈ * Ka-z'yap શબ્દ જુદી જુદી ભાષીઓમાં Ka-yep; Ka-yeh, Kia-yeh અને Chia-yeh સ્વરૂપે મળે છે (એ શબ્દ જાપાનીઓએ જૂની જાપાનીમાં Ka-siapu રૂપે લીધો હતો, જે હવે પદ્મરાઈને Ka-Shyō બન્યો છે); બ્રહ્મા * Brahm શબ્દ અન્યારે Fan રૂપે મળે છે; બ્રાહ્મણ * Ba-ra-man નું Po-lo-men મળે છે; છત્યાદિ છત્યાદિ. તિબેટનની માફક ચિનાઈ ભાષામાં પણ (તિબેટવાસીઓએ આ પદ્ધતિ કદાચ ચીન પાસેથી મેળવી હશે) સંસ્કૃત વિરોધનામોના અનુવાદો કરવાની પદ્ધતિ સામાન્યપણે પ્રચારમાં છે. આ પ્રમાણે તયાગત (જુદના એક વિશેષણ) નો અનુવાદ Ju-lai (=તે બાજુએ ગયેલા) એ પ્રમાણે સમાસમાં કરવામાં આવ્યો છે; અષ્વઘોષ = Ma-heng, 'ધોડાના જેવા અવાજવાળો; ' ધર્મસિંહ = Fa-shih 'ધર્મનો સિંહ'; છત્યાદિ છત્યાદિ ગમે તેમ, પણ કહેવું જોઈએ કે સંસ્કૃત શબ્દો અત્યંત વિવિધ-રસ-રસમાંથીનાઈ ભાષામાં સ્થાન-પામ્યા છે, અને આ શબ્દોની પાછળ રહેલું વિચારતત્ત્વ, જેનો નમૂનો બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરે છે, ચિનાઈ હાલમાં સર્વશક્તિન શ્યાન પામ્યો છે ચીન-ભારત-અંતર-સંપર્ક-સંસ્કૃત

મહાન યુગ દરમ્યાન ચીનાઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાનો થમ લીધો હતો; અને સાતમી અને આઠમી યુગાબ્દીઓમાં રચાયેલા સંસ્કૃત - ચિનાર્થ શબ્દકોશો ઉપલબ્ધ થયા છે, જે ૧૮ મી યુગાબ્દીમાં જાપાનમાં પત્રાકાર પ્રસિદ્ધ થયા છે (મારા મિત્ર અને સહકાર્યકર ડૉ. પ્રમોદચન્દ્ર બાગચીએ આવા સંખ્યાબંધ શબ્દકોશોનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તે પૈકી એની વિવેચનાત્મક આવૃત્તિઓ કેટલાક સમય ઉપર બહાર પાડી છે). ચીનમાં સંસ્કૃત ભાષા : પૂર્વમાં જેમણે એ મૌલિક સંસ્કૃતિઓ વિકસાવી છે એવી એશિયાની એ મહાન પ્રજાઓ વચ્ચેના નિકટના સાંસ્કારિક સંપર્કનું આ મહાન પ્રતીક છે; — જો કે ચીનની પ્રતિભા તથા દેશાત્પર્ય બનવાની શક્તિની પ્રથસાર્થે અને ભૌતિક બાબતોમાં ભારતની સ્વશાવગત અક્ષમતાની ટીકા તરીકે એ કહેવું જોઈએ કે આ સંપર્ક અને બંધુભાવને પરિણામે ભારત કરતાં વધારે લાભ મેળવવાને ચીન શક્તિમાન થયું છે. ભારતીય વિચારણા, ભારતીય ભાવનાવાદ અને ભારતીય ધાર્મિક ક્ષાને ચીને આત્મસાત્ કરી લીધાં; પણ ચિનાર્થ માનવહિતચાદ (Humanism)ની મહત્તા, સર્જનાત્મક મૌલિકતામાં દ્વિયાશીલ રહેલી ચિનાર્થ ક્ષા અને ચિનાર્થ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ભારતીય સ્વભાવમાં પરિવર્તન આણી શક્યાં નહિ — જો કે એમ કહી શકાય કે ચિનાર્થ નિઃસર્ગપ્રેમની અસર ગુપ્તકાળના સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર કદાચ હોય, કારણ કે — ઉદાહરણરૂપે — ગુપ્ત સિદ્ધાંતોમાં ચિનાર્થ ક્ષાએ ભારતીય ક્ષાના પાશ્વરને નિઃશંકપણે સ્પર્શ કરેલો છે. સંસ્કૃતના અભ્યાસે હિન્દુસ્થાનપ્રક્રિયાના ધાર્મિક સાથે ચીનાઓનો પરિચય કરાવ્યો. તેમની ભાષાની લેખનપદ્ધતિને કારણે ચીના ભાષાશાસ્ત્રીઓની આ બાબતમાં નબળાઈ જ રહેલી. સંસ્કૃતનો કાબજો લઈને તેમણે પોતાની ભાષાનો ખુનિ પરત્વે અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

કારિયા અને જાપાને ગુપ્તકાળ પછીની જૂની ભારતીય વર્ણમાળા સહિત સંસ્કૃત ભાષા ચીન મારફત મેળવી. પૂર્વકાળમાં જાપાની અને કારિયાઈ વિદ્યાર્થીઓ ચીનમાં રહીને સંસ્કૃત ભાષા ભણતા. ગુપ્તકાળ

પછીની ઉપરૂપ પશુભાષા દ્વારા પણ જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મના ફેટલાક તાત્ત્વિક સંપ્રદાયોમાં, પ્રચલિત છે. જાપાની ભાષાની બહુશ્રુત્યાત્મક લાક્ષણિકતાને કારણે સંસ્કૃત શબ્દોની અભિવ્યક્તિ માટે તે વધારે સારું વાદન બની શકી, અને આશ્ચર્ય પામતા જેવું છે કે ફેટલાક સામાન્ય બૌદ્ધ શબ્દો જાપાની ભાષાને આપીને સંસ્કૃત એ ભાષા ઉપર ચિનાઈ અથવા કોરિયાઈ ભાષા કરતાં વધારે અમર નિપજાવી શકી છે. સામાન્ય રીતે જાપાનીઓ સંસ્કૃત નામો, સ્ત્રાઓ અને શબ્દોના ચિનાઈ અનુવાદો— ચિનાઈ ઉચ્ચારણને જાપાની ઉચ્ચારણમાં ફેરવીને—પ્રયોગે છે (જા. ત. નીચેના શબ્દો : ધર્મ = અર્વાચીન ચિનાઈમાં Ta - mo, પણ જાપાનીમાં Daruma; Fo અથવા Fat = 'બુદ્ધ' એ શબ્દ જાપાની ઉચ્ચારણ પ્રમાણે Butsu & Butu એ પ્રમાણે લખાય છે; Fan = 'પ્રજ્ઞા' જાપાનીમાં Bon બની જાય છે અને Po - lo - men = 'બ્રાહ્મણ' નો Ba - ra - mon થાય છે), પણ સંસ્કૃત શબ્દો એમ ને એમ (જાપાની શ્રુત્યાત્મક પશુભાષામાં તેમજ ચિનાઈ લિપિમાં લખાયેલા) પણ મળે છે: જા. ત. Sara 'થાળી' (& શરણ), Tsudzumi (જતું ૩૫ Tudumi) 'નાનું પડખમ' (= ટુડુમિ), Hasti (જતું ૩૫ Patti 'પાત્ર' (= પાત્ર), Binayaka (= વિનાયક), Eishamon (= વૈશ્વવર્ણ), Bashi (= વસિષ્ઠ), Ema (અથવા yema) = યમ, Kompira = કુમ્પીર, Birushana = રોચન, Ruri 'એક પ્રકારનું રૂન' & ચેલુરિય, ચેડુર્વે), Sutara 'બૌદ્ધ ધર્મ-મંથ' (= સુત્ર), Bodai = બોદિ, Hannya (લેખનમાં Pannya) 'હાપણ' (= પ્રજ્ઞા), Naraka (નરક), Garan 'મંદિર, મઠ' (= સ્થાન). Biku અને Bikuji (= મિત્ર, મિત્રુણી). Shamon (ગ્રમણ), Sō 'પુરોહિત' (& સંપ) Sammai (= સનાધિ), Rakan (= મંદિર), Haramita (= પારમિતા) yuka (= યોગ), Beda અથવા Bida (= વેદ), Ma n)dara 'વિવિધ રંગો' (= મન્દલ), Hundarike 'એક પ્રકારનું કમળ' (પુન્ડરીક), ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. ભારતમાં લખાયેલી ફેટલાક

તાદૃષ્ટીય હાથપ્રતો જાપાનમાં જન્મવાઈ રહેલી છે. આ હાથપ્રતો ચાતમી ચતાબ્દીથી લખાયેલી મળે છે. (આ હાથપ્રતોનો ૧૮મી ચતાબ્દીમાં અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો, અને ચિનાઈ અક્ષરાન્તર સાથે જાપાનમાંથી તે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ઐફ. મેકસમૂલરે બુન્યુ નાન્જિયો (Bunyu Nanjio) ની સહાયથી આ હાથપ્રતોની પ્રતિકૃતિ અક્ષરાન્તર તથા દિપણ સાથે ૧૮૮૪માં ઓક્સફર્ડમાંથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે). બૌદ્ધમંના પારસા તરીકે જાપાની ભાષામાં આવી રહેલાં સંસ્કૃત અને ખીજાં ભારતીય તત્ત્વો વિશે લગભગ દશ વર્ષ પહેલાં ટાકિયોના Young Easiની ક્ષતારોમાં એક અભ્યાસ લેખ ડૉ. તમ્મકુસુએ રજૂ કર્યો હતો. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગમાં પારસ્પરિક સંપર્ક નહિ હોવા છતાં દૂરના જાપાનમાં ભારતીય ભાવનાએ જે કાર્ય કર્યું છે તેના ઉપર આ અભ્યાસલેખ રસપ્રદ પ્રકાશ પાડે છે.

સંસ્કૃતને ભાષાજગતમાં તેનું યોગ્ય સ્થાન યુરોપમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ થવા સાથે મળ્યું છે. પહેલાં તો, સંસ્કૃતને એના ભારત-યુરોપીય અનુબંધ તથા ભારત-યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં એની મૂલ્યવત્તાને કારણે યુરોપની મોટા ભાગની યુનિવર્સિટીઓમાં માન્યતા આપવામાં આવી છે. ઉચ્ચ કોટિના શિષ્ટમાન્ય ભાષાશાસ્ત્ર માટે સંસ્કૃત એ અભ્યાસનો લગભગ ફરજિયાત વિષય બન્યો છે. પ્રાચીનતમ ભારત-યુરોપીય સાહિત્ય-વિષયક લખાણો તરીકે વેદોને (તાજેતરમાં સંપાદેલાં હિતાછટ તથા ખીજાં લખાણો તેમજ હોમરની કવિતા સાથે) યોગ્ય સન્માન મળ્યું છે. ભારત માટે વેદોનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે, અને તેનો સર્વ સ્થળે સ્વીકાર થાય છે. નોર્ડિક ગર્વિષ્ઠતામાં મસ્ત નાઝીઓ પણ એ નોર્ડિક અદ્વિતીયતાના પ્રતીક તરીકે

૧. સંસ્કૃત શબ્દ સ્વસ્તિક પ્રયોજે છે — આ હા આ ના સમયથી આ શબ્દ આપણો જ છે એમ મ બા આ સત્વિજ- દ્વારા રાજસ્થાની અને ગુજરાતીમાં આવેલાં, હજી પણ પ્રચલિત એવાં એનાં સાચિયા અને સાચિયો એ ન બા આ રૂપો પુરવાર કરશે—અને પોતાને આર્ય (Arier, arisch) માનવામાં ગર્વ

અનુભવે છે તથા ચૂદ્દીઓને અનાર્થ (Nichtarisch) તેરીકે ધિક્કારે છે. પણ ભારતમાં, ભારતીય બુદ્ધિજીવીઓમાં, આ મહાન વારસા માટે ઉદાસીનતા સેવવાનું જાણે કે એક કારતરું રચાયું હોય તેવું હમણાં લાગે છે. સાર્યે જ એક દ્રષ્ટા તેના પોતાના દેશમાં લાગ્યેજ માન પામે છે. દજી આગે પણ અર્વાચીન ભારતીય લાપાઓમાં જીવનરસનો પ્રચાર કરનારી સંસ્કૃત એ મૃતભાષા નથી. ઓછામાં ઓછું, સંસ્કૃતનું આ અંગ તો કદી પણ દષ્ટિ બહાર ન જતું નેઈએ. સંસ્કૃતની બીજી એક—તથા મારા મત પ્રમાણે એટલા જ મહત્વની—સૂચકતા છે. આર્થ અને આર્થપ્રાફ્ટ (ફાવિડ અને ઓર્ડરૂક) સંસારનાં ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વોના સમન્વયદ્વારા જે ભારતીય માનસનો ઉદ્ભવ થયો તેનું—ભારતીય સંસ્કારિતાનું એ લાપા પ્રતીક છે; આ માનસ પ્રેક્ષાં તથા હજાર વર્ષ થયાં સત્યશોધનના, નિરપેક્ષ સ્વાતંત્ર્યના તથા સર્વે પ્રકારના આધ્યાત્મિક અને બીજા અનુભવો પરવેની સદિષ્ટતાના, સર્વ પ્રકારની જીવસૃષ્ટિ માટે સમભાવના, પરમ સત્ય સાથે સંબંધ સર્વ બાબતોમાં નિર્બંધતાના વાતાવરણમાં જીવી રહ્યું છે અને પોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રહ્યું છે.

અશાસ્ત્રીય બન્યા સિવાય જેમને સંસ્કૃતનાં લઘુવચરક રૂપો તરીકે ગણ્યાવી શકાય તે જૂની પ્રાકૃતો અને અર્વાચીન લાપાઓએ આ બાબતમાં સંસ્કૃતનું અનુસરણ કર્યું છે. એક જ સાંકળના અંકોડાઓ જેવા બોલીબેદો હોવા છતાં, સંસ્કૃત જેનું મધ્યવર્તી લોલક છે તેવી ભારતીય લાપાને પ્રાચીન કાળમાં મોટા ભાગના પરદેશીઓએ એક જ લાપા તરીકે ગણી છે. ઉપર્યુક્ત ચિનાર્થ શબ્દોશોમાં સંખ્યાબંધ પ્રાદેશિક પ્રાકૃત શબ્દો સંસ્કૃત તરીકે આપવામાં આવેલા છે. સંસ્કૃત સાથે સંબંધ એવા આ ભારતીય શબ્દો દતા—બહે સંસ્કૃત શબ્દોના જ પશ્ચાત્કાલીન વિકાસરૂપ દતા—અને તેથી સંસ્કૃત શબ્દોની પરંપરામાં તેમનું નૈસર્ગિક સ્થાન હતું. ભારતીય પ્રજાની પણ આ જ ભાવના હતી. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત કદી પણ પરસ્પરથી વિચિત્ર ન થઈ શક્યાં નહોતાં; એ બંને વેળા એકનું અન્યનિરપેક્ષ અસ્તિત્વ હોય એમ માની જ શકાતું નહોતું; એટલી તે પરસ્પર સાપેક્ષ હતી. મ ભા આ ગી.

આ તરફ ભારતીય આર્થિક ભાષાના વિકાસનો વિચાર કરતાં આ દૃષ્ટિકોણમાં રાખવાની જરૂર છે. મારા માનવા મુજબ, આજના ભારતવાસીઓએ પણ તે ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ.

ભારતમાં જે એ (બેઝે વર્ણ) સંસ્કૃતિઓનો — આર્થિક અને આર્થિક (દાર્શિક અને આર્થિક) નો સમન્વય થયો તેનું મહત્ત્વ દર્શાવવા ખાતર ભારતમાં અને ભારત બહાર સંસ્કૃતિના દિગ્વિજયનું ઉપર ચર્ચા વિષયનાંતર જરૂરી હતું. ભાષા પણ આ સમન્વયના પુરાવાઓ રજૂ કરે છે. આર્થિક ભાષા, ભારતમાં તેના આગમન પછીની લગભગ સાત અથવા આઠ શતાબ્દીઓમાં આર્થિક જનસમૂહદ્વારા સ્વીકાર પામતાં, નવાં વસ્તુો લેવા મંડી. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, વ્યંજનોના પૂર્વાપર-સવર્ણ અને દંત્યવર્ણોના મૂલ્યનીકરણ જેવાં ધ્વનિપરિવર્તનોની દિશામાં નવી પ્રવૃત્તિ પહેલવહેલાં પૂર્વમાં શરૂ થઈ: આ પૈકીનું બીજું ધ્વનિપરિવર્તન, આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે, લઙ્ગદંત્ય વર્ણ = મૂલ્ય વર્ણ એ પ્રાગ-વેદિક ઉચ્ચારણ-પ્રક્રિયાવિષયક નિયમની સંતતિ છે. આ વસ્તુો — પૂર્વાપર-સવર્ણ અને રૂનું જ માં પરિવર્તન — ઈ. સ. પૂર્વે દશમી શતાબ્દી જેટલાં અથવા તેથી પણ જૂનાં વસ્તુો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ આસપાસ, શુદ્ધી કેટલાક સમય પહેલાં, પૂર્વ ભારતમાં મધ્ય ભારતીય આર્થિક ભાષામૂલિક સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી, જ્યારે વાયવ્ય ભારત — ‘ઉદીચ્ય’ — અને ધણું દરીને મધ્ય પ્રદેશો પણ વેદિક (અથવા પ્રાચીન ભારતીય આર્થિક)નું કીક કીક સ્વરૂપ ઉચ્ચારણ-પ્રક્રિયાની બાબતમાં નિઃશંકપણે જળવી રાખ્યું હતું. પણ રૂપવર્તનપ્રક્રિયાની બાબતમાં તે ભાષાના બીજા પ્રકારોની સરખામીમાં હતી; અને વાયવીય પ્રદેશમાં પ્રચલિત મ ભા આ બોલીના મધ્ય એશિયામાંથી મળેલા નમૂનાઓ બતાવે છે તે પ્રમાણે, તેણે અન્વય અને રૂપવર્તનપ્રક્રિયાવિષયક કેટલીક નવીનતાઓ બીજા બોલીઓની પહેલાં વિકસાવી હતી — જેમકે જૂતકાળનું કર્તરિશ્પ દર્શાવવા માટે શાન્ત કર્મણિ જૂતકૃદન્તની પછી કે અસ્તિવાચક ક્રિયાપદ (Substantive-verb) મૂકીને તેપાર કરેલા કાળવિષયક સંયુક્ત રૂપનો પ્રયોગ- (દા. ત. કૃત અસ્તિ- ક્યું છે.). ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાને

બાજુએ રાખીએ તો મ ભા આ બુમિકા ભારતીય આર્ય-ભાષાનાં સર્વે ઓલાતાં સ્વરૂપોને સ્પર્શ કરતી હતી. ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાને લગતી યોક્તસ બાબતોમાં આ સંરક્ષણશીલતા પશ્ચિમની ઓલીઓ — જેવી કે દ્વરતમ વાયવીય ભારત — અધ્યાન સરવ્વની દર્દર ઓલીઓ (જેમનો વિકાસ મુખ્ય ભારતીય આર્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર અને અસ્પૃષ્ટ રીતે થયેલો છે) અને પંજાબની ઓલીઓ — ની લાક્ષણિકતા હોય એમ જણાય છે. વાયવ્યની ઉચ્ચારણવિપયક સંરક્ષણશીલતાને મુકાબલે પૂર્વમાં ઉચ્ચારણવિપયક ભટ્ટતા (અથવા ઉચ્ચારણ-વિપયક વિકસ) ખૂબ ઝડપી માત્રમ પડે છે. આજે પણ પૌરસ્થ ઓલીઓની બાબતમાં આ સાચું છે. ઉદાહરણ તરીકે, વાયવ્ય પ્રદેશની લહંદી તથા પંજાબી ભાષા મ ભા આના સંયુક્ત વ્યંજનો જાળવી રાખીને અને એ વ્યંજનો (એટલે કે એક દીર્ઘ વ્યંજન) ની પૂર્વે આવતા હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ સ્વર (જો ત્યાં અનુનાસિક હોય તો અનુનાસિકત્વયુક્ત) વગા એક વ્યંજન એ રીતે થતું પરિવર્તન અટકાવી રાખીને મધ્ય ભારતીય આર્યની ઉચ્ચારણ-પ્રક્રિયાને વફાદાર રહે છે; જ્યારે ઠેક પૂર્વમાં ઓલાતી ચીતાગોંગ — બંગાળી મધ્ય ભારતીય આર્યમાંના સંયુક્ત સ્પર્શ વ્યંજનોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા સ્વરમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનોનો પણ લોપ કરવાની અને મ ભા આ ના — મ — માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા સ્વરમધ્યગત — મ — નું પણ અનુનાસિકત્વ સાધવાની પ્રક્રિયા વડે પશ્ચિમ બંગાળથી એક બુમિકા આગળ હોય એમ જણાય છે (જુઓ પટલામાં મળેલી છઠી અખિસ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિપદના નિમંધસંગ્રહમાં મારો નિબંધ The Quaternary Stage of Indo-Aryan).

મધ્ય ભારતીય આર્યમાં વ્યંજનોનો પૂર્વાપર-સર્વાર્થ એ દ્રાવિડ અથવા ઓસ્ટ્રિક અસરનું પરિણામ હોતું જોઈએ એવું કંઈ નથી — તે કેવળ નૈસર્ગિક વિકાસ પણ હોય. આ બાબતમાં કંઈ યોક્તસપણે કહી શકાય નહિ, કારણ કે આર્યોદ્ધાર એ અથવા ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે નામશેષ થયેલી

• અહીં ટો- ચેટરજ (i. e. a long Consonant) એવા સંજોગ 'દ્વિત્વસ્પર્શ' (double stop) ના અર્થમાં વાપરે છે (જુઓ પૃ. ૧૧૧) — અનુવાદક

ભાષાઓના સ્વભાવ વિશે આપણે ઠંઠા જાણતા નથી. પણ આ પ્રકારનું એકસામટું પરિવર્તન જેનો અન્યત્ર અવરોધ કરવામાં આવ્યો છે તે નોંધપાત્ર છે. મૂર્ધન્ય વર્ણોના વિકાસ એ આ બાબતમાં એક અગત્યનો સુદો છે : છ + ત્ (દ્), છ + દ્ (દ્), છ + ન, છ + મ્ એ સંયોગોએ આદ્ય ભારતીય આર્થમાં અનુક્રમે દ્ (દ્), દ્ (દ્), જ્, વ્ આપ્યા; જેવી રીતે અર્વાચીન નોર્વેજિયન અને સ્વીડિશમાં નું + દ માં તથા ર્ + ત્ + દ માં, આનું સમાન્તર, પરિવર્તન થયું છે તેવી રીતે આર્થ ભાષામાં પણ આ વસ્તુ સહજપણે બની હોય; પરંતુ આપણે દ્રાવિડ અને ઓસ્ટ્રિકમાં (જોષામાં ઓદ્યું કાશ જોશીઓમાં) મૂર્ધન્ય વર્ણોના અસ્તિત્વનો વિચાર કરવાનો છે: મૂર્ધન્ય વર્ણો એ દ્રાવિડ ભાષાના લાક્ષણિક ધ્વનિઓ રજૂ કરે છે અને જેમ જેમ આર્થ ભાષા વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ દન્ય વર્ણોને ભોગે મૂર્ધન્ય વર્ણોની સંખ્યા વધતી જણાય છે. અહીં આગનુદ્, સંભવતઃ દ્રાવિડ, અસરનો સ્વીકાર કરી શકાય.

મહા આમાં અંજનોના પૂર્વાપર-સવર્ણની પ્રક્રિયાએવી એ વસ્તુઓના પાયા ઉપર સ્થિર થયેલી છે, જેણે આર્થ શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપર અસર કરી છે - આ પેઠી એકને હું 'ધાતુ-બોધ' (Root-sense) નો લોપ કહું છું. બીજી વસ્તુ તે પહેાળી (Open) શ્રુતિ ઉચ્ચારવાનું વલણ. એક ભાષાના જન્મજાત અથવા દેશી ભાષકને બોધાતા શબ્દના પ્રત્યેક તત્ત્વની નીચે રહેલાં ગૂઢ બળો સામાન્ય રીતે ગાત હોય છે. જર્મનમાં જેને Tonfarbe અથવા સ્વરંગ (‘Tone-colouring’), કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ આત્મતિક ધ્વનિતાર્ય રહેલો હોય છે. ચતાબ્દીઓના ધસારાને પરિણામે શબ્દો, કહેા કે, અવસાન પામે ત્યાર પહેલાં તેમના પ્રત્યેક ધટક તત્ત્વનો પોતાનો અર્થ અને પોતાનું મૂલ્ય હોય છે. વિચારણા અને ઉચ્ચારણમાં જડપ્રકૃતિ ન હોય તો, જ્યારે ધાતુઓ અને પ્રયયો જન્મેના પ્રયોગદ્વારા પ્રબંધરચના (Composition) કરવાનો હોય ત્યારે, સામાન્ય રીતે ભાષાનો પ્રયોજક એ જાણ્યા સિવાય રહે નહિ કે કયું તત્ત્વ

ધાતુ છે અને ક્યું તત્ત્વ પ્રત્યય છે. આ પ્રમાણે, એક જન્મમાત્ર આયર્ષ
ભાષાભાષક પાસેથી 'એટલું' જાણવાની અપેક્ષા રહે-કે ધર્મ શબ્દમાં ધર્મ
તત્ત્વ એ ધાતુ છે અને - મ પ્રત્યય છે, અને તે મુજબ આ શબ્દનું 'એતું'
માનસિક વિશ્લેષણ ધર્મ/મ એ પ્રમાણે થશે. એ જ પ્રમાણે બીજા શબ્દોની
બાબતમાં પણ - સૂ - ય, મહૂ - ય, દિવ - ય, સમૂ - ય, કૃ - ત, ક્ષૂ - ત,
મળ - ન, પક્ - વ, ઇત્યાદિ. ધોષ અથવા અધોષ વ્યંજનોના
પ્રભાવ (Attraction) દ્વારા ચોક્કસ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાવિષયક પરિવર્તનો
અનિવાર્ય બને છે; જેમકે સ્ત્રમ - તને સ્થાને સ્ત્રમ્ય, *દુષ્ - ત્ત તે સ્થાને
દુષ્ય, ઇત્યાદિ; પણ અહીં આ પરિવર્તનો ઝાઝાં મહત્ત્વનાં નથી, કારણ કે
અહીં ધાતુ અને પ્રત્યયના સંબંધ અથવા વિશ્લેષણનું આચ્છાદન થયેલું
નથી. પણ જ્યારે વિચારણાની એકંદર જડતા હોય છે, અથવા જ્યારે એક
ભાષાના શબ્દો પૈતૃક વારસા કરતાં વધુ અંશે બીજા કોઈ સાંસ્કારિક
જૂથમાંથી, જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત, આગમરૂપ હોય છે, ત્યારે આ ધાતુબોધ
ઝંખો પડે છે, અથવા તેનો ભોષ પણ થઈ જાય છે; સામાન્ય રીતે વિશ્લેષણનો
આગ્રહ રાખવામાં આવતો નથી; પ્રચલનપૂર્વકની વિચારણાને પરિણામે જ
વિશ્લેષણ શક્ય બને છે. આવા દાખલાઓમાં, શબ્દને આખો ને આખો,
જાણે કે એક પિંડરૂપે, લેવામાં આવે છે, અને કોઈ પ્રકારનું વિશ્લેષણ,
કરવામાં આવે તો, તે શબ્દનાં અંગમૂલ તત્ત્વોના કાર્ય ઉપરથી નહિ, પણ
તેમાંના ધ્વનિઓ ઉપરથી થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મ ને, એક સર્વાંગ શબ્દ
તરીકે, તેના ધાતુ અને પ્રત્યય પ્રત્યે દૃષ્ટિ નાખ્યા સિવાય, લેવામાં આવતાં
તેનું ધ - મ એવું વિશ્લેષણ થઈ શકે. બોલનાર માણસ શ્રુતિઓના સાંકડા
ઉચ્ચારણને બદલે પહોળું ઉચ્ચારણ કરતો હોય અથવા એ ઉચ્ચારણ
પ્રત્યેનું વલણ વિકસાવતો હોય તેને માટે આ વસ્તુ વધારે સરળ બને છે.
આ પહોળા ઉચ્ચારણની સાથે સ્વરોને લંબાવવાનું - ધ્રુત ઉચ્ચારણ કરવાનું
વલણ પણ જોડાયેલું છે. જૂની અંગ્રેજીમાંથી મધ્ય અંગ્રેજીનો વિકાસ થતાં
આને મળતી વસ્તુ જોવા મળે છે: જૂની અંગ્રેજીમાં જે ઈ - ડા (= સંસ્કૃત
અદ - અન) હતું તે મધ્ય અંગ્રેજીમાં e - ten બન્યું. આ પહોળા ઉચ્ચારણને

પરિણામે ઉચ્ચસ્વરનું ઉચ્ચારણ પહોળું થયું અને શબ્દનું સ્વરૂપ છે - ten, પછી છે - to (= e to), અને છેવટે it (લખાણમાં eat) થયું, જેમનાં લાંબાં i અને n નમ્ય અથવા અર્વાચીન અગ્રેજીમાં મધ્ય અગ્રેજીના દીર્ઘ e ઉપરથી આવેલો છે, જે આ રીતે નૂની અગ્રેજીના દ્રશ્ય છે ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે.

એક ભાષા માટે સ્વીકારવામાં આવેલી લેખનપદ્ધતિ - જે એ પદ્ધતિ દ્વયજ તે વિશિષ્ટ ભાષાને માટે જ ધડવામાં આવી હોય કે તેની સાથે યોગ્ય રીતે બંધબેસતી કરવામાં આવી હોય તો - તેના ઉચ્ચારણની પાસાંથી જાણી જાય છે. જેમાં આર્ય ભાષા પહેલવહેલી લખવામાં આવી હતી તે મૂળ બ્રાહ્મી લિપિ કેવી હતી તે આપણે જાણતા નથી તે કદાચ દાક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મી જેવી પણ હોય, જેમાં પ્રત્યેક વ્યંજનમાં ગૂઢ - મ રહેલો હોતો નથી. પણ એવી અપેક્ષા રાખી શકાય કે સામાન્ય ઉત્તરીય બ્રાહ્મીની જેમ એ લિપિ શ્રુત્યાત્મક (syllabic) હતી, જેમાં વ્યંજનોને, વચ્ચે આવતા સ્વરો સિવાય, સંબંધ કરવામાં આવતા - 'સંયુક્ત વ્યંજનો' રૂપે જોડવામાં આવતા. આ સિદ્ધાંત અર્વાચીન દેવનાગરીમાં તથા તેની ભગિની તથા પિતરાઈ લિપિઓમાં સચવાઈ રહ્યો છે. અશોકની પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનો દર્શાવવામાં નથી અને અશોકના શિલેઓની ભાષા મધ્ય ભારતીય આય છે, પણ એ કાળની લિપિમાં પ્રાકૃત સંયુક્ત વ્યંજનો નહોતા, કેમકે એ માટેના જોડાણો અશોકના લેખોમાં નથી. દેવનાગરી અને બીજી ભારતીય વર્ણમાળાઓની ઘ - મ, મ - ત્ય, દિ - વ્ય, ક્ષ - જ, મ - જ, વ - વ વગેરે શબ્દોની જોડણી નિઃશંકપણે બ્રાહ્મી પરંપરા ઉપર સ્થિર થયેલી છે. આજ ભારતીય આર્યનું પરિવર્તન જ્યારે મધ્ય ભારતીય આર્યમાં થવા મંડ્યું હતું તે વખતે આ પરંપરા વિચરતી હતી એમ ધારી શકાય કે પ્રાચીનતમ આ ભાષામાં લિ - ત અથવા મ્ - ત જેવો શબ્દ સંયુક્ત સ્પર્શવ્યંજન યૂથ પ - ત, ક - ત જેવી પેઠા સ્પર્શવ્યંજનના સંપૂર્ણ આસ્ફુટન (Explosion) સાથે ઉચ્ચારાતો હતો (જે પ્રકારનો ઉચ્ચાર, સ્વરોના લોપને પરિણામે પેદા થતા

પ્રમાણે અન્ય સ્પર્શ વ્યંજનો સંતાડી બાપાના તં. વ, ક, ન ની જેમ, અસ્ફુટિત (unexploded) રહેતા, અને શ્વાસસ્ફુટનના આ અભાવને પરિણામે એ વ્યંજનોના શ્રાવ્યતા-શુભ ઉપર અસર થઈ, અને મ ભા આ માં તેના અન્ય વ્યંજનોનો લોપ થયો (વિદ્યુત્ 7 વિદ્યુત્ 7 વિજ્ઞુ; મનાક્ 7 *મિનાક્ 7 મિના).

ધણું કરીને પહોળા વ્યંજનો માટેની પસંદગીને પરિણામે સ્વરમાત્રાનું નવું નિરૂપણ થયું. ભારત-યુરોપીયમાં સ્વરમાત્રા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર સાથે ગાઢ રીતે સંબંધ હતી એમ કહી શકાય. પરંતુ અ, ઝ, ળા, ળો, ળ, ન (અગ્રેજી sudden માં છે તેવો), મ્ (અગ્રેજી Bottom માં છે તેવો) ના લોપ સાથે ભારત-યુરોપીય અપશ્રુતિનું સ્વરૂપ અસ્પષ્ટ બન્યું; અને ધીરે ધીરે ભારતમાંની આર્ય ભાષાની સ્વરમાત્રા ધણે-ઠીક ઠીક ઉચ્ચારણુલયની ઉપશ્રવણી બની. આઘ ભારતીય આર્યની વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રસંબંધ સ્વરમાત્રાનું સુસ્તપણે અનુસરણ કરનારી સંસ્કૃત ભાષામાં આ પ્રકાર ભાગ્યેજ જોવા મળે છે, છતાં કેટલાક દાખલાઓ છે જ (દા. ત. પ્રદેશ અથવા પ્રદેશ, પ્રતિકાર અથવા પ્રતીકાર). પરંતુ જેમ જેમ આપણે આઘ ભારતીય આર્ય ભૂમિકાથી મધ્ય ભારતીય આર્ય ભૂમિકા તરફ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આ સિદ્ધાન્ત વધુ ને વધુ અમલમાં આવતો જોઈએ છીએ. મૂળમૂળ દ્રશ્ય સ્વરોને સ્થાને દીર્ઘ સ્વરો તથા દીર્ઘ સ્વરોને સ્થાને દ્રશ્ય સ્વરો-એ વસ્તુ બતાવે છે કે સ્વરના અથવા શ્રુતિના માત્રામૂલ્યના નિયમનની એક નવી પ્રક્રિયા મંભા આમાં આવી હતી. આનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપણી પાસે પાલિ, ઉડ્ડીર્થ પ્રાકૃતો તથા અર્વાકલન પ્રાકૃતોમાં છે: દા. ત. પાલિ તરિયં; સત્તીમત્તી, અન્નમત્ત ને સ્થાને અન્નામત્ત, કુમિગ; દીઘં અદ્ધાન (અદ્ધાનં ને બદ્ધે), સોચ્ચિ, દુમ્મં (દુક્કં ને સ્થાને), દક્ષિણં (દક્ષિણસં ને સ્થાને), પાવચન, પટિકુલ (=પ્રવચન, પટિકૂલ) (જુઓ Geiger, Pali Literature und Sprache, § 32, 33); પ્રાકૃત - પામર (૮ પ્રકટ), રિદ્ધામચ (૧-૮ અરિષ્ટમચ), પાલિદિ (૮ પ્રસિદિ), જાહી - જમલ (૮ નામિકમલ),

ગિરીવર, ધિર્મઓ (\angle ધૃતિમતઃ) જગદ્ (\angle જગતિ), મળિઓ (મળામઃ);
મૃત્યાદિ (જુઓ Pischel, grammatik der Prakritsprachen,
§§ 70, 73, 99, 108, 109, etc.). નવ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પણ
આ વસ્તુ નેઈ શકાય છે : જુઓ હિન્દી પાની, પણ પનિહાર (માણી લાખનાર),
નરાયન (= નારાયણ), જનાવર (\angle કારસી જાનવર); જૂની મૈથિલી રાજા,
પણ રજાર્જસ (= રાજાદેશ); અંગાળી દિન (એ શબ્દ એકલો ઉચ્ચારવામાં
આવતાં હીન બોલાય છે), પણ દિન - કાલ ' સમય ' ; હાત = ' હાથ ', પણ
હાત - પાલાં (પહેલી શ્રુતિમાંનો આ દૂર છે) ' હાથપંખો ', વગેરે.

બધાત્મક સ્વરનો પ્રશ્ન આ સાથે ગાઢ રીતે સંબંધ છે. ઓછામાં
ઓછું, આ ત-પુરોષીયની છેલ્લી ભૂમિકામાં સ્વર પ્રધાનપણે સાંગીતિક હતો,
જેમાં શબ્દોના ઘટનાકાળની લાક્ષણિક સંવિવક્ષા (emphasis) એકંદરે
ટકા રહી હતી. આરોહ અથવા સૂર દર્શાવનાર આ સ્વર વૈદિક અને પ્રાચીન
ગ્રીકમાં સારી રીતે સમ્યવાઈ રહેલો હતો અને પરિણામે શબ્દોના સ્વરૂપમાં
ફેરફારી થઈ શકે તેવું નહોતું. મ ભા આ માં, ઘણું કરીને ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી
સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્ય ભાગના અરસામાં ધણીખરી ભારતીય આર્ય ગોલીઓએ
અનિયત સાંગીતિક સ્વરનો (જે કેટલીક વાર ધાતુ ઉપર આવતો અને કેટલીક
વાર પ્રત્યય ઉપર) ત્યાગ કર્યો; અને એક નવા પ્રકારના સ્વરનો —
બધાત્મક અથવા શ્વાસવાતગત (Respiratory) સ્વરનો સ્વીકાર કર્યો,
જેનું સ્થાન નિયત હોઈ સામાન્ય રીતે શબ્દના અંત તરફની દીર્ઘ શ્રુતિ
ઉપર હતું. આ બાબતમાં ભારતીય આર્ય ભાષા જે સમૂહમાં વિભક્ત થઈ
હોય એમ જણાય છે : એક સમૂહ નૈઋત્યનો — જેનું પ્રતિનિધિત્વ આંજી
મરાઠી ધરાવે છે — જેણે વૈદિક સાંગીતિક સ્વર કેટલાક સમય સુધી જાળવી
રાખ્યો હતો અને પછી તેને સ્થાને બધાત્મક સ્વર પ્રાપ્ત કરી લીધો
હતો તથા એમ કરવા છતાં શબ્દમાં સ્વરનું સ્થાન એનું એ જ સાચું હતું;
બીજું યુથ તે બાકીના પ્રદેશોની ભારતીય આર્ય ભાષાઓનું છે, જેમાં વૈદિક
સાંગીતિક સ્વર અને તેનાં અનિયત સ્થાનોનો મુક્તપણે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો
હતો અને નિયત બધાત્મક સ્વર એને બદલે આવ્યો હતો. મ ભા આ માં

ગોલીવિપયક મિશ્રણ એટલું બધું છે (અને સાહિત્યિક પ્રાકૃતો પૈકી ઘણીખરીનું કૃત્રિમ સ્વરૂપ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ) કે આ બાબતમાં મ ભા આ ની વિવિધ પ્રાદેશિક ગોલીઓને વ્યવહાર કેવા હતો એ સંબંધની અભિપ્રાય બાંધવાનું લગભગ અશક્ય છે. ભાવાત્મક પરિણામો મેળવવાની કંઈક ખાતરી સાથે જે થઈ શકે તે બધું સ્વાભાવિક રીતે જ ન ભા આ ૧૫૫ઓની બાબતમાં કરવું પડશે. પ્રાચીન ભારતમાં લેખકો, વૈયાકરણો અને નક્ષ કરનારાઓએ પ્રાકૃત સંબંધમાં જે જોવાબદાર અને દેટલીક વાર તેા તુચ્છકારણો વ્યવહારે કર્યો છે તે આ તથા ખીછ બાબતોમાં સપ્રમાણ નિર્ણયો બાંધવામાં ગંભીર વિઘ્નરૂપ થઈ પડે છે. મધ્ય ભારતીય, આર્યમાં બક્ષાત્મક અને સાંગીતિક સ્વર સંબંધમાં કંઈક રસપ્રદ અને નિર્ણયાત્મક વસ્તુ જોણી શકાય તેમ છે કે કેમ અને ગોલીમેદોની કાંઈ રેખા દોરી શકાય તેમ છે કે કેમ તે બાબતમાં મારા એક વારના શિષ્ય તથા હાલના સહકાર્યકર ડૉ. મનમોહન ઘોષ પ્રયત્ન કરી રહેલ છે.

મધ્ય ભારતીય આર્યની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા સંબંધમાં ખીજે એક મુદ્દો પણ ચર્ચા લઈએ. મારા Origin and Development of the Bengali Language એ ગ્રન્થનાં પૃ. ૨૫૨-૨૫૬ ઉપર એની ચર્ચા મેં કરી છે. આ મુદ્દો તે મ ભા આ માં એક ચોક્કસ જૂમિકાએ સ્વરમધ્યગત અસંયુક્ત સ્પર્શ વ્યંજનો અને મહાપ્રાણોના - આ સ્પર્શ વ્યંજનો ઘોષ બન્યા તે પછી, અને તેમનો લોપ થયો તે પૂર્વેના - ઉષ્મ (spirant) ઉચ્ચારણને લગતો છે. આઘ ભારતીય આર્યના લોક અને રોગ, અંતિ અને નદી એ શબ્દો પછીની પ્રાકૃતોમાં સાચ અને રોમ, અદ અને નદ બન્યા તે પૂર્વે એ શબ્દો સોળ અને રોગ, અદિ અને નદી એ જૂમિકાઓમ થી પસાર થયા હતા; પછી પહોળા અને ત્રિધિસ અક્ષરચાહરવાળું, એટલે કે ઉષ્મ અને ઘ વાળું, ઉચ્ચારણ સોઘ, રોઘ, અને અઘી, નઘી વાળું આવ્યું; પછી આ પહોળા વ્યંજનો સાવ પહોળા - કાંઈ પ્રકારના પિંધાન (Closure) વગરના અ - વ્યંજનો બની ગયા, અર્થાત્ ભાષામાંથી લોપ પામ્યા. ઉષ્મ-ઉચ્ચારણની જૂમિકા એ મ ભા આ ની જૂની જૂમિકામાંથી તેની ખીછ જૂમિકાને અલગ પાડનાર સીમાસ્તંભ છે - ફરી વાર જેણે ભારતીય આર્ય

ભાષાનો મહોરો ફેરવી નાખ્યો એવા પરિવર્તનનું એ સૂચન કરે છે. આ લાક્ષણિક ભૂમિકાના પાયા ઉપર મધ્ય ભારતીય આર્થિક સંખ્યાબંધ કૃમિક ભૂમિકાઓમાં વિલક્ષ્ય કરવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે - જૂની અથવા આઘ મ ભા. આ. (પ્રાચીન પ્રાકૃતોની ભૂમિકા), સંક્રાન્તિકાળની મ ભા. આ., દ્વિતીયિક મ ભા. આ. (ખરેખરી, સાહિત્યિક પ્રાકૃત) અને તાર્તીયિક અથવા અર્વાકાલ મ ભા. આ. (અપભ્રંશ). ખ્રિસ્તની પૂર્વે અને પછી એક - બે સતાબ્દી સુધી, લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૨૦૦ સુધી, આ ઉંમ ઉચ્ચારણ આખાયે આર્થ ભાષાવિસ્તારમાં પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે શિક્ષાલેખોની લેખનપદ્ધતિ તથા પ્રાકૃત હાથપ્રતોમાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્પર્શ વ્યંજનો સંખ્યામાં અવ્યવસ્થા આ ઉંમધ્વનિયુક્ત ઉચ્ચારણ સૂચવે છે : જૂની ખોતાની જેવી અ - ભારતીય ભાષા જેમાં આવ્યા ઉંમધ્વનિઓ છે તેને માટે ભારતીય વર્ણમાળાના ધ્યેષ્ઠા પ્રયોગમાંથી પણ કેટલોક પુરાવો મળે છે. આ નવા ધ્વનિઓ માટે નરી સંજ્ઞાઓ શોધી કાઢવાની ચિન્તા ભારતવાસીઓએ કરી નહિ.

ભારતમાં લેખનપદ્ધતિ હંમેશાં સંરક્ષણશીલ રહેલી છે પ્રાદેશિક ભાષામાં અથવા પ્રાદેશિક ભાષાના સાહિત્યિક સ્વરૂપમાં લખતી વખતે તત્કાલપ્રચલિત ભાષામાં નહિ, પણ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અને વ્યાકરણની આખતમાં ઓછીરત્તી પ્રાચીન રીતિએ લખવાને લોકો સામાન્ય રીતે ટેવાયેલા છે. આ પરિસ્થિતિ એકમાત્ર ભારત પૂરતી જ મર્યાદિત નહોતી - જગતના ખીજા ભાગોમાંની ઘણી ભાષાઓની લખનમાં પણ એ વસ્તુ સાચી છે. આ રીતે સ્પેનિશમાં તેઓ લખે છે abogado (વકીલ), પણ ઉચ્ચાર તો Avoyado અને કેટલીક વાર Avoao હોય છે. વૈષાકરણોએ વર્ણવેલી સાહિત્યની પ્રાકૃતો પેઢી શૌરસેની અને માગધીમાં સ્વતંત્ર રીતે અવતાર તેમજ દ્વિશ્રુતિમધ્યગત ક, ગ, ત, ધ, ને સ્થાને ગ, ઘ (અથવા હ), દ, ઘ, આવે છે. શૌરમેની અને માગધી નોંડણીની પરંપરા સંક્રાન્તિકાળની મ ભા. આ. સુધી જતી જણાય છે, કે જ્યારે ઉંમ ઉચ્ચારણ પ્રચારમાં હજુ. આ સંખ્યામાં એ નોંધવું જોઈએ કે

ઋગ્વેદની ભાષાધટનામાં અંગમૂત એવી એકાદ આ ભા આ બોલીમાં ઉન્નિ ઉચ્ચારણુ - ટેવની લાક્ષણિકતા હતી; આ ટેવને પરિણામે વૈદિકમાં અને સંસ્કૃતમાં સંખ્યાગ્રંથે ઉદાહરણોમાં - ઘૂ-, -મૂ-, -ઘૂ-ને સ્થાને હૂ આવે છે. મહારાષ્ટ્રીમાં બધા જ દ્વિશ્રુતિમધ્યગત અસંયુક્ત સ્પર્શ વ્યંજનો લુપ્ત થાય છે; અને તે કારણે, મહારાષ્ટ્રી જે કે પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં શૌરસેની અને માગધીની સાથોસાથ વર્ણવાયેલી છે છતાં, આ બે પ્રાકૃતોના મુખ્યત્વે વિકાસક્રમની પછીની જૂમિકા, રજૂ કરે છે. અલગત, એક પ્રદેશની ભાષા બીજા પ્રદેશની ભાષા કરતાં વધારે વિકાસ પામેલી હોઈ શકે, અને તેથી કરીને એક જ કાળે મહારાષ્ટ્ર દેશની ભાષા શૂરસેન અને મગધની ભાષા કરતાં વધુ અપભ્રંશ થયેલી હોઈ શકે. પરન્તુ આ પ્રશ્નનાં આ તથા બીજાં અંગોનો અભ્યાસ કરીને ડૉ. મનમોહન ઘોષ એવા શક્ય નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે મહારાષ્ટ્રી એ 'મહારાષ્ટ્ર' પ્રદેશની, શૌરસેની અને માગધીની સમકક્ષીન ભાષા નહોતી, પણ શૌરસેનીનું-દ્વિશ્રુતિમધ્યગત અસંયુક્ત સ્પર્શ વ્યંજનોનો લોપ તથા દ્વિશ્રુતિમધ્યગત અસંયુક્ત મહાપ્રાણ વર્ણોનું હૂમાં પરિવર્તન થયા પછીનું-માત્ર પછીનું સ્વરૂપ હતી. ડૉ. ઘોષના મત મુજબ, મહારાષ્ટ્રી એ મૂળે દક્ષિણ પ્રદેશમાં લઈ જવામાં આવેલું શૌરસેનીનું પાછળનું સ્વરૂપ હતી, જેણે સ્થાનિક પ્રાકૃતના શબ્દો અને રૂપો પકડી લીધાં હતાં. એ ભાષાનો ત્યાંના સાહિત્યમાં પ્રયોગ થતો હતો. દક્ષિણ એટલે કે મહારાષ્ટ્રમાંથી એ ભાષાને પાછી પધના ઉત્તમ વાહન તરીકે ઉત્તર ભારતમાં સ્વીકારવામાં આવી. ઉત્તર ભારતવાસીઓ પોતાની જૂની સાહિત્યભાષા શૌરસેનીને વળગી રહ્યા હતા, જ્યારે એનું લઘુવયસ્ક સ્વરૂપ (મહારાષ્ટ્રી)-જેને દક્ષિણાત્મ પ્રદેશમાં જૂની સાહિત્ય-પરંપરાનો અવરોધ અનુભવવો પડ્યો નહોતો-સહુવાઈથી સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત થઈ શક્યું અને પોતાના ગૂઢ ગુણોને સિદ્ધ કરી શક્યું, કે જે ગુણોનો સર્વેએ સ્વીકાર કર્યો અને સાહિત્યિક પ્રાકૃતોના યુથમાં આ બોલીએ માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું. ઉત્તરીય ભાષા હિન્દુસ્તાની (હિન્દુસ્થાની) તેના 'દખણી' સ્વરૂપમાં પહેલી વાર દક્ષિણમાં-જ્યાં તેને ઉત્તર ભારતમાંથી લઈ

જવામાં આવી હતી - સાહિત્યમાં પ્રયોજવામાં આવી હતી, એ પ્રસંગનું સાદૃશ્ય શાલાયિક રીતે જ અહીં યાદ આવે છે (જુઓ મનમોહન ધોપ, Journal of the Department Letters, Calcutta University, Vol. XXIII, 1933, pp. 1-24). આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એ શૌરસેની પ્રાકૃત (જે દ્વિશ્રુતિમધ્યગત ધોપ સ્પર્શ વ્યંજનો ચાલુ રાખે છે) અને શૌરસેની અપભ્રંશ વચ્ચેની ભૂમિકા રજૂ કરે છે.

રૂપધટનપ્રક્રિયાની બાબતમાં પણ મ ભા. આ. વિશીર્ણતાનો ઇતિહાસ શરૂ કરે છે. આ વસ્તુ, ખાસ કરીને ક્રિયાપદોની બાબતમાં, એટલી ઝડપી અને તલસ્પર્શી બની કે આપણને બહારનાં વિધટનકારી બળો તેમાં કારણભૂત હોય એમ માનવાનું મન થાય છે. નામોનાં રૂપાખ્યાનોમાં દ્વિવચન - જૂનું પણ અસ્થિર રૂપ - અવસાન પામ્યું. વિભક્તિઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ, અને એક જ વિભક્તિનું રૂપ એક કરતાં વધુ વિભક્તિઓનું કામ આપવા માંડ્યું. સર્વનામોનાં વિશિષ્ટ રૂપાખ્યાનોનો વિસ્તાર નામો સુધી વધારવામાં આવ્યો. વિભક્તિનાં રૂપોની બાબતમાં, વૈદિક અથવા સાહિત્યની સંસ્કૃતે નહિ નોંધેલાં, પણ મ ભા. આ. ની વિવિધ ભેદીઓમાં ધણું કરીને પ્રચલિત હોય એવાં સંખ્યાબંધ રૂપો મ ભા. આ.માં સચવાયેલાં નજરે પડે છે. આ સર્વ બતાવે છે કે મ ભા. આ.નાં વિભક્તિરૂપોની બધી જ વિવિધતા વૈદિક અને સંસ્કૃતે જળવાઈ રાખી નથી. જલ્ અથવા જહ્ અન્તરાળું એક પાંડીનું રૂપ હતું [જે પ્રથમાથી અલિન હતું, અને સૂરે (L સૂરસ્) દુહિતા ' સૂર્યની પુત્રી ' એ વૈદિક પ્રયોગમાં જળવાઈ રહેલું હોય એમ જણાય છે] : ધણું કરીને આમાંથી સાદા પ્રયોગ રામસ્ય ને બદલે રામસ્ય કેરક (= રામસ્ય કાર્યક્રમ) ઉપરાંત રામ-કેરક એ પ્રયોગ આપણને અન્ત્ય - સ્ (-હ) ના લોપદ્વારા મળે છે. મ ભા. આ.માં - હ્ પ્રત્યયવાળી પાંડી એ એક કોયડો છે : અનુગાન્ત અથવા પ્રત્યયાન્ત = - ધ, જેનો અર્થ મૂળે સપ્તમીનો છે, જે પાલિ રૂપ = સં. રૂપમાં મળે છે અને જે સપ્તમીના પ્રત્યય - હિ L * વિ સાથે સંબદ્ધ છે (જેવી રીતે મ ભા. આ.

કહિ 'કયાં' ∠ આ ભા આ કયિ ∠ ભારત - યુરોપીય કાષિ, જેમાંથી ગ્રીક શબ્દ Pothi આવેલો છે) તેમાંથી એ પ્રથમ વ્યુત્પન્ન થયેલ હશે ? જેવી રીતે મ ભા આમાં પરિણમ્ય થયો હતો તેવી રીતે નીનતાઓના પ્રયોગદ્વારા લાલ પણ થયો હતો. આ સ્થળે કદાચ આપણે દ્રાવિડ અને ઓસ્ટ્રિક અસરોનું અપ્રત્યક્ષ કાર્ય જોઈ શકીએ. 'અંગ' (અથવા નવ્ય ભારતીય આર્યની બાબતમાં 'તિર્ણરૂપ' - જેને 'Oblique' form - કહેવામાં આવે છે) જે પડે બનેલું છે એવા પાકીના કે બીજા કેઈ રૂપમાં ઉમેરવામાં આવતા ધાતુસંધિન અથવા નામસાધિત અનુગો, લુપ્ત થઈ ગયેલા અથવા પ્રચલિત મૌરિક વિભક્તિપ્રત્યયોને બદલે અથવા તેમના દલીકરણ અર્થે સંક્રાન્તિકાળની મ ભા આ ભૂમિકાના કાળથી આવ્યાં. અનુગો ઉમેરવાની આ રીતિને કારણે આર્ય ભાષા દ્રાવિડ અને ઓસ્ટ્રિક (કેલ)ની નજદીક આવી, અને અર્વાકાળ મ ભા આ માં એમની સંખ્યા વધતી ગઈ, અને તે એટલે સુધી કે આવા અનુગો—મોટે ભાગે નામો, અને થોડાંક ક્રિયાપદિક રૂપો—ની મેટી સંખ્યાનો પ્રયોગ આર્યભાષાભાષી પ્રદેશમાં થતો હતો. ન ભા આ ભૂમિકામાં (યજ્ઞરાત્રી થી અને વક્ત્રી ના પ્રકારના) ધાતુસાધિત અનુગોનો વધુ ઉમેરો થયો, અને દ્રાવિડ સાથેનું આ એક વિશેષ સામ્ય બન્યું.

મ ભા આ (અને ન ભા આ માં પણ) અગ્રે આપણને આર્ય ભાષાવિસ્તારમાં થયેલા બોલીમિશ્રણનો સારો ખ્યાલ આપે છે. દાખલા તરીકે, હિન્દી અંકો લઈએ: એક એ હાથીનો લેવાયેલો સંસ્કૃત શબ્દ એ, જેનું પ્રાકૃત રૂપ અક છે; પ્રાકૃતમાંથી ખરેખરો વ્યુત્પન્ન તદ્દત્તર શબ્દ એ થશે, જે આપણને આસામીમાં મળે છે (એક 7 એઝ 7 એ -); દ્વો 7 દો એ શુદ્ધ મધ્ય દેશનું રૂપ છે, પણ ત્રીન શબ્દનું મૂળ પૂર્વપ્રદેશમાં હોય એમ જણાય છે (ત્રીણિ 7 ત્રિણિ 7 તિણિ); છ એ સંસ્કૃત પૂર્વની આગળ એક કોપડારૂપ થઈ પડે છે; ચારહ, ચાવીસ, ચત્તીસ વગેરે નૈર્ઋત્ય પ્રાકૃત (જે યજ્ઞરાત્રીનું મૂળ હતી તે)ની અસર બતાવે છે, જેમાં દ્વ - નું પરિવર્તન ઘ - માં થતું; ચારહ (∠ એકાદશ, દ્વાદશ) વગેરે શબ્દો - દ્વ - 7 દ્વ -

અને પછી 7 - ર - (- દ્ - 7 - ર્ - એ પ્રાચ્ય પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતા છે - સરવ્ અશોકના કેટલાક પૌર્વાત્ય શિલાલેખોમાં હુવાડસ), તથા - સ 7 - ર્ - (પંજળમાં માલૂમ પડે છે તેમ આ વાયવીય પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતા છે) એ પ્રમાણે હિન્દી માટે દ્વિવિધ અનિયમિતતાઓ રજૂ કરે છે : અને હિન્દી સ્વારહની આખતમાં - મ્ - એ પાછળની પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની અસરનું પરિણામ છે. નીચેનાં રૂપો નોંધવા જેવાં છે : પદ્મ ઉપરથી પાંચ, પત્ (જે અનરહ 7 પન્દ્રહ માં દેખાય છે), (સ્વરભારનો લોપ થતાં) પચ્ (જેમકે પચાસ, પચામ), પૈવ્ અથવા પૈ (જેમકે પડતીસ ૮ પળા - તીમ), - વન (૮ - વળ ૮ - વળ) અને વળી પાછું પન (પચપન ૮ પચ્ચપચ્ચાત્) વગેરે આવે છે. સત્તરમાં પ્રાકૃત સંયુક્ત - ન - અને આદ્ય ભારતીય આર્ય - ત - 7 - ર - (સપ્તતિ 7 સત્તર) સથવાર્ધ રહેલ છે તે હિન્દી માટે સ્વાભાવિક નથી; અને હ્યત્તર (૮ એક - સપ્તતિ, પ્રા. અંક - હત્તર) માં - મ - ને સ્થાને - હ - એ જ પ્રમાણે હિન્દી માટે સામાન્ય નથી (- મ -, - સ - 7 - હ - વાળા શબ્દોએ કેટલાંક ઉદાહરણોમાં હિન્દી ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, અને કેટલાંક ક્રિયાપદનાં રૂપો પણ એ જ પરિવર્તન રજૂ કરે છે). અંકના વાચક શબ્દો એ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સહેલાઈથી સંક્રમણ પામી શકે એવી વાગ્-વસ્તુ છે, અને એ સંબંધી રૂપોના આ પ્રકારના મિશ્રણ માટે જુદા જુદા પ્રકારે આંતરિક વેપાર કારણભૂત હોય એમ જણાય છે. આ સંબંધમાં બીજા એક પ્રશ્ન પછી શક્ય : ગુજરાતીમાં ત્રયોદશ, ચતુર્દશ, અષ્ટાદશ વગેરે શબ્દોની - દશ એ બે શ્રુતિઓમાં, અંત્ય શ્રુતિ ઉપરાંત ઉપાન્ત્ય શ્રુતિના સ્વરનો લોપ (દા. ત. ગુજરાતી તર ચૌદ, અઠાર વગેરેમાં બે શ્રુતિઓનો દૂસ થાય છે, જ્યારે હિન્દી તેરહ, ચૌદહ, અઠરહમાં ખરું જોતાં માત્ર અંત્ય શ્રુતિનો દૂસ થાય છે) શાથી થા છે ? એ વસ્તુ બીજી ન લા આ માં જોવા મળતી નથી. આનો ખુલાસો મેં એ રીતે સૂચ્યો છે કે મ લા આ માં આ અંકના જ નો (તેમજ આ લા આ - સ્વ માંથી આવેલા પછી પ્રત્યય - સ્વ નો) અંત્ય - અનૈકત્ય ભારતીય આર્ય ભાષાસ્તરમાં ઘણો વહેલો - સંક્રાન્તિકાળની મ લા આ

માં સુપ્ત થયો હતો (જુઓ એ વિસ્તારમાંથી મળેલા સિક્રાઓ ઉપરના ત્રીક લિપિમાંના લેખનું અક્ષરાન્તરઃ રન્નિઓ નહપનસ્ કહરાતસ્ = રળ્ળો નહપનસ્સ કહરાતસ્સ), જેથી કૃત્તિને અપ્રાદસ > * અઢારસ > * અઢાર વગેરેમાંથી ન ભા આ અર્વાચીન ગુજરાતી અઢાર વગેરે સ્વાભાવિક ક્રમે જ વ્યુત્પન્ન થયા.

મ ભા આ માં ક્રિયાપદોની રૂપરચનાપ્રક્રિયા સંબંધી લાંબી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. આ ભા આ ના ત્રીણુરટલયાં અર્થ (Moods) અને કાળ પૈકી કલાખરાનો ધીરે ધીરે લોપ થઈ ગયો હતો, અને છેવટે દ્વિતીયિક મ ભા આ માં વર્તમાન કર્તારિ, વર્તમાન કર્મણિ તેમજ એક ભવિષ્યકાળ (નિશ્ચયાર્થમાં), આશાઈ, અને હ્રમ્ભાશ્રોધક (optative) વર્તમાનકાળ એટલા કાળભેદો તથા જૂતકાળનાં રૂપો પૈકી કેટલાક અવશેષો રહ્યા હતા. — ત —, — હત — (અથવા — ન —) અંતરાગાં કર્મણિ કુદન્તો દ્વારા જૂતકાળ સામાન્ય રીતે વ્યક્ત થતો. આ કુદન્ત, ક્રિયાપદ જે અકર્મક હોય તો કર્તા સાથે અને સકર્મક હોય તો કર્મ સાથે સંબંધ થતું. આ સ્વરૂપમાં સકર્મક ક્રિયાપદનો જૂતકાળ કર્મણિમાં જ આવતો. આથી જૂતકાળની ઘટનામાં ક્રિયાપદે વિશેષણનું સ્વરૂપ લીધું. અનલ્પતન જૂત (Imperfect), અવ્રતન જૂત (aorist), પરાક્ષ (Perfect) એમ જૂતકાળનાં ત્રણ જુદાં આખ્યાત રૂપો, દા. ત. √ગમ્ ધાતુનાં — અગમ્હન્, અગમન્, જગમ — એ આઘ ભારતીય આર્યની લાક્ષણિકતા હતી : એમાં ક્રિયાપદનું સ્વરૂપ ક્રિયાપદ તરીકે જ જળવાઈ રહેલું હતું. પણ એને ખડકે, મ ભા આમાં જૂતકાળ સામાન્ય રીતે કર્મણિ જૂત કુદન્ત ગત — વડે વ્યક્ત કરવામાં આવતો, અને આ કર્મણિ કુદન્ત અર્વાચીન ભારતીય આર્યમાં પણ ચાલુ રહેલું છે. પછી સંસ્કૃતે પણ જોલાતી પ્રાદેશિક ભાષાઓની અસર ઝીલી, અને જૂતકાળ વ્યક્ત કરવા માટે કર્મણિ કુદન્તના પ્રયોગ માટેની પસંદગી કેળવી. વધારામાં સંસ્કૃતે એક — એ નવાં ક્રિયારવરૂપો પિક્સાધ્યાં — જેમકે આમ યુક્ત પરાક્ષજૂત (Periphrastic perfect) (કારયામ્ — આમ,

કારયાન્વકાર, કારયાંવમૂલ), પરિભાષણમય ભવિષ્ય - પરદો ભવિષ્યકાળ (Periphrastic future) (દાતાસ્મિ), અને ક્રિયાતિપત્તયર્થ (Augment preterite future) (અકરિષ્યમ્); પણ આ બધા કાળભેદો જેટલી ઝડપથી ઉત્પન્ન થયા તેટલી જ ઝડપથી અવસાન પામ્યા. - અન્ત - વાળાં વર્તમાન કૃદન્ત અને - ત્વ્ય - વાળાં વિધ્યર્થ કૃદન્તનો પ્રયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થતો હતો, અને નવ્ય ભારતીય આર્યમાં જે નવા વિવિધ કાળભેદો રિક્તયા તેની જૂમિકા રૂપ એ કૃદન્તો બન્યાં, ન ભા. આ. માં કેટલાક ભાષાવિસ્તારમાં થયેલા સંયુક્ત કર્મણિરૂપ (Periphrastic passive) ના વિકાસ સાથે - અનીય - વાળા કૃદન્તને સંભવતઃ કંઈક સંબંધ હતો : ઉદાહરણ તરીકે, એત્ કરણીયમ્, મ ભા. આ. અંમ કરણિજ - (અ)મ્ = બંગાળી (બોલીભેદે) એ કર્તન - જાય. પછીના કાળની પ્રાકૃતોમાં, અમુક રીતે વિસ્તાર પામેલાં - ય અને - ત્વા વાળાં સંબંધક કૃદન્તો વધુ ને વધુ અગત્યનો ભાગ ભજવતા લાગ્યાં, મૂળ ક્રિયાપદ રચનાઓના પ્રયોગને સંકુચિત બનાવવામાં આ કૃદન્તોએ મદદ કરી; બંગાળી તથા બીજી ભાષાઓમાં આ વલણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું બન્યું છે. સહગત મિ. જે. ડી. એન્ડર્સન ખાસ કરીને બંગાળીમાં આ સંબંધાર્થ કૃદન્તની સહાયથી થતી વાક્યઘટનામાં તિમેટ - બહોળીની પૂર્વાધીન અસરનું પરિણામ જુએ છે (જુઓ Origin and Development of the Bengali Language, II, P. 1011). મ ભા. આ. જૂમિકા ન ભા. આ. જૂમિકા તરફ આગળ વધી તેમ તેમ એક વસ્તુની મદત કે સૂક્ષ્મતા, તેની પ્રિયતા કે અપ્રિયતા દર્શાવનારા સ્વાર્થિક પ્રત્યયો (Pleonastic suffixes) જેવા કે - અહ, - હવ, - અહ, - હવ વગેરે ધ્યાન ખેંચતા બન્યા.

સાહિત્યની સંસ્કૃત ઉપર મ ભા. આ. ની ઊંડી અસર થઈ. મ ભા. આ. રાષ્ટ્રોની એક મોટી સંખ્યા સંસ્કૃતે અપનાવી લીધી (દા. ત. વટ / વૃત, નાપિત / નૃપ, સ્ના, લાન્ઝન / જ્ઞાણ, પુનલ / પુત્ર, મહારવ

૮ મર્તા, મટ ૮ મૃત, મનોરથ ૮ મનોર્થ, ઇત્યાદિ). એટલું જ નહિ પણ પ્રાકૃત ધાતુઓનો તેમજ આર્ય, આર્યેતર અને અચોક્કસ મૂલનાં ક્રિયા-પ્રાતિપદિકો (Verbal-bases)નો એક આખો સમૂહ - તે સંસ્કૃત જેવો દેખાય એવો કેન્દ્રારતેમાં કરીને - જેમનો તેમ સંસ્કૃતમાં લઈ લેવામાં આવ્યો. અન્વય અને રૂપપ્રયોગોની બાબતમાં, સપાટીની નીચે, મ ભા આની સાથે જે સામ્ય થયું હતું તે તો જુદું જ. આ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં નહિ, છતાં સંવની બાબતમાં મ ભા આ અને સંસ્કૃત ઘણી વાર એકરૂપતા પામતાં હતાં. સંસ્કૃત એ પ્રાકૃતનું માત્ર સ્વરૂપાન્તર, એનું જૂનું અથવા સમૃદ્ધતર રૂપ (પાઠ) છે એમ માનનારા પ્રાચીન વિદ્વાનો આ વસ્તુ બરાબર સમજ્યા હતા.

પ્રાથમિક મ ભા આ, સંક્રાન્તિકાળની મ ભા આ, દ્વિતીયિક અથવા મધ્ય મ ભા આ અને અર્વાકતન મ ભા આ અથવા અપભ્રંશ - એ જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં મ ભા આ ની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અને રૂપધ્વન્યપ્રક્રિયાની રૂપરેખા ઓળવતા પ્રમાણમાં સુસ્થાપિત થયેલી છે. આ વિષયમાં વધુ ચર્ચાની જરૂર નથી. પ્રાચીન, મધ્ય અને અર્વાકતન મ ભા આ ની વિવિધ બોલીઓની પ્રાદેશિક સંબંધતાનો સવાલ-પ્રાચીન ભારતીય વૈયાકરણોએ જે પ્રાકૃત બોલીઓને પ્રાદેશિક નામો આપ્યાં છે તે બોલીઓ જે તે પ્રદેશની સ્વકીય બોલીઓનું સાચેસાચ પ્રતિનિધન કેટલે અંશે ધરાવે છે એ પ્રશ્ન - ઘણો અગત્યનો છે, પણ તેનો ઉક્ત ઘણો સુરક્ષે છે. કેટલીક બોલીઓ માટેની આપણી પાસેની સામગ્રી એટલી ઓછી અને મિશ્ર સ્વરૂપની છે કે તેમની બાબતમાં આ પ્રશ્નો ઉક્ત લગભગ અશક્ય લાગે છે. આ પ્રમાણે, દિવસે દિવસે એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે પાલિને મગધની ભાષા સાથે કંઈ સંબંધ નથી - જો કે તેનું એક વૈકલ્પિક નામ મગધી માયા છે - પણ શરસેની સાથે સંબંધ ધરાવતી એવી તે મધ્ય પ્રદેશની એક ભાષા છે. અશોકના શિલાલેખોની બોલીઓ પણ કેટલાક પ્રશ્નો રજૂ કરે છે. અશોકના કાંઈ શિલાલેખમાં મધ્ય પ્રદેશની બોલીનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ થયું નથી. અશોકના દરબારની ભાષા, પ્રાચ્ય પ્રાકૃત, એ સ્પષ્ટ રીતે રાજ્ય-

વ્યવહારની ભાષા હતી અને તેણે બીજી બોલીઓ ઉપર અસર કરી છે. ઘણું કરીને એ કાળે મધ્ય દેશના લોકોને પ્રત્ય બોલી સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહોતી. આ પછી નાટકોની પ્રાકૃતો - શૌરસેની, માગધી, મહારાષ્ટ્રી, આવન્તી અને પૈશાચી વગેરે આવે છે. મહારાષ્ટ્રીના પ્રથમ વિશે અગાઉ પૃ. ૧૧૬-૧૭ ઉપર લખ્યું છે. આ સિવાયની બીજી બોલીઓ 'અનુકાર બોલીઓ' (' Imitation dialects ') તરીકે વર્ણવી શકાય એવી છે. પ્રાદેશિક બોલીઓ તરીકે શૌરસેની, માગધી, મહારાષ્ટ્રી અથવા પૈશાચી કેવી હોવી જોઈએ એ સંબંધમાં વૈચાકરણનો (અને તેને અનુસરીને પાછળના પ્રાકૃત લેખકોના) ખ્યાલ તે રજૂ કરે છે. વ્યાકરણોમાં તે બોલીઓ વિશે જે જૂજ ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી એક વિશિષ્ટ બોલીની લાક્ષણિકતા સંબંધી વૈચાકરણનો અભિપ્રાય શો છે એ વિશે ઘોઝાક મુદ્દા એકઠા કરી શકાય તેમ છે. આજનાં હિન્દી નાટકોમાં પ્રયોગ્યતી " રંગભૂમિની બંગાળી ", અથવા એકાદ શિષ્ટ બંગાળી નટકમાં પ્રયોગ્યતી " રંગભૂમિની હિન્દી ", " રંગભૂમિની ઓરિયા " અથવા " રંગભૂમિની પૂર્વ બંગાળી " સાથે એ બોલીઓની તુલના થઈ શકે. પણ પ્રાચીન બોલીઓના મુકાબલે આ અર્વાચીન બોલીઓની રજુઆત વધારે વાસ્તવિક સ્થિતિ રજૂ કરતી હોય એમ જણાય છે. એમ લાગે છે કે મહારાષ્ટ્ર કાળમાં ભાષાવિભાગ (Isogloss) નું રેખાંકન માત્ર અર્વાચીન પ્રાન્તીય ભાષાઓ અને બોલીઓની સહાયથી જ થઈ શકે; જો કે તેમ કરતાં પ્રાકૃતો પોતે આ બાબતમાં જે કંઈ પ્રકાશ ફેંકતી હોય તે પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

મધ્ય ભારતીય આર્યનો શબ્દભંડોળ પણ કેટલાક રસિક પ્રશ્નો રજૂ કરે છે. મહારાષ્ટ્રીમાં પાલિકાળથી માંડીને દાખલ થયેલા અર્ધ-તત્સમ તત્ત્વ તરફ પૂરતું ધ્યાન અપાયું હોય એમ લાગતું નથી. પ્રાચીનતર પદ્મ ૮ પદ્યમાંથી પદ્ય અથવા પદ્ય શબ્દનો કે પ્રાચીનતર રદળ, રતન ૮ રત્ન માંથી મહારાષ્ટ્રી રવળ, રવળ જેવા શબ્દનો ઇતિહાસ સંસ્કૃતમાંથી ઉછીના લેવાયેલા તત્ત્વ તરીકે - અને નહિ કે આ ભાષામાંથી મહારાષ્ટ્રી અને મળેલા વારસા

તરીકે વિચારવો જોઈએ. મ ભા આ માટે તદ્દલવ અને અર્ધ-તત્સમનો બેઠ પણુ બરાબર સમજ લેવો જોઈએ. સંસ્કૃતમાંથી ઉછીના લેવાયેલા આ ઇષત્-પરિવર્તિત શબ્દોને પૂવાપર-સવણું નહિ, બદ્ધે સ્વરભક્તિ અથવા વિપ્રકર્ષ અક્ષર પાડી આપે છે. મ ભા આ ની બધી જ ભૂમિકાઓમાં એ શબ્દો આવે છે. આપણે મ ભા આ માં ઉછીના લેવાયેલાં જૂનાં અને નવાં અર્ધ-તત્સમ તરંગો વચ્ચે પણુ બેઠ પાડવાનો છે. ન ભા આ ની દૃઢકીક વિલક્ષણતાઓ મ ભા આ માં આ અર્ધ-તત્સમોના જિગમ દ્વારા સહેલાઈથી સમજાવી શકાય એમ છે : આવા મ ભા આ અર્ધ-તત્સમો ધણા દાખલાઓમાં ન ભા આ માં સચવાઈ રહેલા છે : દા ત. આદર્શિકા 7 *આદરસિકા 7 *આરસિકા 7 ન ભા આ આરસી; સર્વપ-7 *સરિગપ-, સરિસવ-, 7 હિન્દી સરમો; ઇત્યાદિ.

મ ભા આ માં દેશી તત્વ એ બીજો રસપદ અને ઘણી વાર ગૂચવનારો સવાલ છે. 'દેશી' શબ્દોમાંના ધણાક તો મ ભા આ માં પૂર્વકાળના વારસા તરીકે ઊતરી આવેલા આર્ય શબ્દો જ છે; માત્ર કેઈ જૂના વૈષાકરણની બેકાળજી એને તદ્દલવ તરીકે નક્કી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી એટલું જ. 'દેશીનામમાક્ષા' જેવા ગ્રંથમાં આવા શબ્દો કંઈ ઓછા નથી એમાંના કેટલાક શબ્દો રવાનુકારી રૂપો છે - અને જેમ ઇતિહાસમાં ભારતીય આર્ય ભાષા આગળ વધતી જાય છે તેમ રવાનુકારી શબ્દોની સંખ્યામાં થતો વધારો ખાસ નોંધપાત્ર છે. દ્રાવિડ તેમજ ઓસ્ટ્રિક બંનેમાં રવાનુકારી શબ્દો એ એક લાક્ષણિક તત્વ છે, અને આ બાબતમાં આપણે આર્યેતર ભૂમિકાની જીવંત અસર સ્વીકારીએ તો તે વાજમી ગણાશે. " પ્રતિધ્વનિ - શબ્દો " (Echo-words) (દા. ત. ગુજરાતી ઘોડો - વોડો, મરાઠી ઘોડા - વોડા, હિન્દી ઘોડા - ડોડા, બંગાળી ઘોડા - ટોડા; ઇત્યાદિ) એ પણુ નવ્ય ભારતીય આર્યમાં દ્રાવિડનો બીજો એક ફાળો છે, અને એ તત્વ મ ભા આ માં સ્પષ્ટ થતું આવતું હતું એમ ખુશીથી સ્વીકારી શકાય.

પાછળના સંભવની ભારતીય આર્યમાં ધણાક શબ્દો દ્રાવિડ અને

ઔસ્ટ્રિક મૂળના હોવાનું બતાવવામાં આવ્યું છે. શબ્દ, નિપાદ, પુલિન્દ, કોલ, લિલ્લ, અને બીજી જંગલી જાતિઓની ભાષાઓના શબ્દો કદી પણ દેવભાષાએ ઉછીના લીધા હોય એવી શક્યતાનો વિચાર સરળો પણ સંસ્કૃત વैयाકરણોએ કર્યો નથી; એથી સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત અને વૈદિકમાં 'દેશી' અથવા 'વિદેશી' શબ્દો નથી, પરંતુ કાલક્રમે અને સુન્દરના સમયથી માંડી આજ સુધી — કે જ્યારે પ્રિયુસ્કી (Przyłuski) અને બીજાઓએ ભારતીય આર્ય ઉપર ઔસ્ટ્રિક અસરને લગતી શોધખોળની એક દિશા ઉઘાડી છે — સંશોધનનું કામ આગળ ધપી રહ્યું છે, અને સંસ્કૃત સમેત ભારતીય આર્ય ભાષા ઉપર ઉચ્ચારણશાસ્ત્ર અને અન્યમને લગતી દ્રાવિડ અને ઔસ્ટ્રિકની જાંડી અને ગૂઢ અસર હોવા ઉપરાંત તેમાં ઔસ્ટ્રિક અને દ્રાવિડ શબ્દોનું તત્ત્વ સારા પ્રમાણમાં હોવાનું નક્કી થયું છે.

મ ભાષા આ માં બીજું એક લાક્ષણિક તત્ત્વ છે, જેનો સંબંધ બીજી ટાઈ ભાષા સાથે જોડવાનો પ્રશ્ન એક કોષડા રૂપ જ રહેલ છે. નમ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓ અને બેલીઓમાં એવા સંકેતો શબ્દો છે, જેમની વ્યુત્પત્તિ ભારતીય આર્ય મૂળમાંથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. જે કે આવા શબ્દોનાં પ્રાકૃત મૂળ રૂપોનું પુનઃકલ્પન સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. મોટે ભાગે સંયુક્ત વ્યંજનો, અથવા સંબંધ ધરાવતા રૂપો અને મહાપ્રાણ વ્યંજનો સહિત અનુનાસિકાવાળા એ શબ્દોનો દેખાવ સામાન્ય રીતે અસહ્ય પ્રાકૃત શબ્દો જેવો હોય છે, અને એ શબ્દોદ્ધાર વ્યક્ત થતા અર્થો ઓછાવતા પ્રમાણમાં મૂળભૂત અને પ્રાથમિક હોય છે. થોડાંક ઉદાહરણો લઈએ: અજ્ઞા - 'મૂર્ખ,' ઘટ્ટ - 'બંધ,' સિલ્લ - 'ખીસો,' કોર - 'કારુ,' છોટ - 'કંઈક,' સોસ્ - 'ફાતરાં,' મોટ - 'પગ,' મોટ - 'ખોળો,' જોડ - 'મુંગ - 'પ્રવાહ,' ✓ હુંડ - 'હુંડુ,' ફિક - 'હલકુ' ✓ હોટ - 'હોટુ,' ✓ હુટ - 'હુપાવું,' ઈત્યાદિ. આ એક ટટગાવનારો (tantalising) શબ્દસમૂહ છે. પ્રો. આર. એલ. ટર્નર ન ભાષાની વ્યુત્પત્તિના અભ્યાસમાં સૌથી મહત્ત્વનાં અર્પણો પૈકી એક ગણાય એવા પોતાના 'નેપાળી શબ્દકોશ' (Ralph Lilly Turner: A Comparative and

Etymological Dictionary of the Nepali Language : London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, Ltd.; 1931.) માં " ખિન-ભારત-યુરોપીય, અયોદ્ધસ અથવા અત્તાત મૂળના શબ્દોનાં " આવાં લગભગ ૪૫૦ ભારત-યુરોપીય પુનઃરૂપનો આખ્યાં છે, 'દેશીનામમાલા'ના કેટલાક શબ્દોની જેમ આ યાદીમાંના ઓછામાં ઓછા કેટલાક શબ્દો તો યોદ્ધસપણે આર્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રો. ટર્નરની સૂચિમાંનો અગુચ્છ - (અંશુછ) શબ્દ અત્ત અને √ પ્રોચ્ 'ધસવું' માંથી આવ્યો હોય એમ જણાય છે; ઝમ્મટ 'જીજીવું' √ હૃદ + મૃદ; હદ્દક, 'હિલ્ટી' √ હૃદ + વૃદ્ 'જરૂર'; મઝી શબ્દ હિન્દી ગલી થી અલિખ છે, જે પ્રાચીનતર મઝ - હૃદ √ ગત + હૃદ્ ઉપરથી આવેલો છે; ગટ 'કિલ્લો' એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હું ભારત-યુરોપીય * ઘૃણ - (= આ ભા આ * ઘૃણ -) આપું છું, જે નીચેના શબ્દોનું પણ મૂળ છે - (સંસ્કૃત) ગૃહ, ગૃહ અને મ ભા આ નથા ન ભા આ ઘર = નિવાસ Gradus, જર્મેનિક Gard -, લેટિન Hortus; હેંટ -, હંટ - 'કાણું' √ હિદ્; 'ઠઠ' 'ચોકકું' અને કેટલીક વાર 'ધાળી' એ શબ્દ મધ્યકાલીન ફારસી 'તપ્ત' ઉપરથી (આ સંબંધમાં જુઓ New Indian Antiquary, II, 12, March 1940. p. 746 માં મારો લેખ); ઘોત - 'કપડું' એ શબ્દ ધોત √ ધાવ્ 'ધોવું' ઉપરથી કોઈ શકે; છતાંહિ. ન ભા આ શબ્દોના એક મહત્ત્વના જૂથનાં આ મ ભા આ મૂળશોના પુનઃરૂપન અર્થે, અલગત પ્રપત્તિ કરવો જોઈએ. પણ તેમ કરતાં પહેલાં ન ભા આ નાં શક્ય તેટલાં સ્વરૂપોમાંથી આ શબ્દો પહેલાં તો વધારે વિગતથી એકત્ર કરવા જોઈએ; એ શબ્દોની અધ્યસંક્રાન્તિ-વિષયક અને ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાવિષયક લાક્ષણિકતાઓ ત્યાર પછી સુરચાપિત થઈ શકે; એમનાં મૂળની શોધ ત્યારે જ વધારે સારી રીતે હાથ ધરી શકાય.

કેટલાક દાખલાઓમાં મ ભા આ નાં અભારતીય પરદેશી તત્ત્વો સંસ્કૃતમાં અપનાવી લેવામાં આવ્યાં છે; અને ખીજાં કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આ તત્ત્વો કોઈ પ્રાકૃત (કે સંસ્કૃત) ગ્રન્થ અથવા સિદ્ધાન્તમાં નોંધાયા

સિવાય ન ભા આ મુધી આવી ગયાં છે. શિલાલેખોમાંથી પણ આપણને ઉઝીના લેવાયેલા કેટલાક પરદેશી શબ્દો મળે છે: જેમકેદિપિ 'શિલાલેખ,' નિપિસ્ત 'લખાયેલું' (અરોકની વાચવીય પ્રાકૃતમાં), અસ્વારી 'ઘોડેસવાર' (સાંચીના લેખમાં), ક્ષત્રવ અથવા છત્રવ 'કંરાની હાકેમ' 'શાસક' (કુશાન અને ખીજ શિલાલેખોમાં), ઇત્યાદિ; આ બધા શબ્દો જૂની ક્ષરસીમાંથી છે; સંખ્ય - કાર 'નક્શીકામ કરનાર' = બંગાળી સેન્કા 'સોની' (સાતમી સત્તાબ્દીના એક શિલાલેખમાં) એ શબ્દ પણ ક્ષરસીમાંથી છે. આવા ઉઝીના લેવાયેલા શબ્દોનું મ ભા આ સમાનરૂપ મળતું નથી ત્યારે તેમને ઓળખી કાઢવા મુશ્કેલ પડે છે. નીચેનાં ઉદાહરણો આપવા જેવાં છે: ન ભા આ ઘઠ મ ભા આ ઠટ્ટ ઉપરથી છે, જે (હમણાં જ ઉપર નોંધ્યું તે પ્રમાણે) તત્ત ઉપરથી લેવાયેલ છે; ઠકર (ઠકુર) શબ્દ જૂની ટુટી Tegin ઉપરથી (સદગત પ્રો. સીફે લેવીએ સૂચવ્યું હતું તેમ) આવેલ છે; પઠળ, પઠન, પઠાન એ શબ્દો પૂતાન અથવા પહ્તાન = મ ભા આ પઠાન ઉપરથી આવેલ છે; ઇત્યાદિ.

જેને અનુવાદમય સમાસ (Translation-Compounds) નામ આપી શકાય એવા પ્રયોગો દ્વારા ઉદાહૃત ભાષા-સંકરની ઘટના એવા મુદ્દો છે, જે મ ભા આ અને સંસ્કૃત બન્નેમાં કોંડી તપાસ માગી લે છે. 'ભારતીય આર્યમાં ભાષાસંકર' એ પ્રથમ અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના વડાદારના અધિવેશનમાં ૨૪ દેશા મારા નિબંધમાં મેં સચ્ચો દેતો. વિશિષ્ટ ભાષાનાં જે તરવો - જે એક જ અથવા સમાન વસ્તુ બાજી કરે છે - વડે ઘટના પામેલા આવા 'અનુવાદમય સમ:સો'નાં ઉદાહરણો ભારતીય આર્યમાં કીક કીક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. (દા. ત. દિન્દી સાગ - સચ્ચી 'ગ્રાહ,' ભારતીય અને ક્ષરસી; કાંઠા - નિગાન ભારતીય અને ક્ષરસી; વરીલ - વૅરિટ્ટર ક્ષરસી - અરબી 'વટ્ટીલ' અને અગ્રેજી 'વૅરિટ્ટર' ઉપરથી; જેલ - તમજા ભારતીય અને ક્ષરસી; બંગાળી ચા (L ચાક) - સર્કી, 'લખવાનો આક,' અગ્રેજી Chalk જેના ઉચ્ચાર મો વર્ષ પહેલાં 'ત્ણક' થતો હતો અને બંગાળી સર્કી એ જે તરવો વડે આ શબ્દ

બનેલો છે; વાક્ય - પેઢા / અગ્રેણ Box (વાક્ય) અને બંગાળી પેઢા / પેટક ઉપરથી; ઇત્યાદિ. મ ભા આ અને આ ભા આ (સંસ્કૃત) માંથી મને માત્ર દશ ઉદાહરણો મળ્યાં હતાં દા. ત. કાર્પા - પગ ' એક સિક્કો અથવા નાણાંવિપયક મૂલ્ય, ' એ શબ્દ જૂની ફારસી ક' અને (ઓસ્ટ્રિકમાંથી આવેલ) સંસ્કૃત પગ = ' ગણતરીમાં વપરાતી એક સંખ્યા, ' ' ચાર ' ઉપરથી; જાલિહોઝ ' અશ્વ ' એ શબ્દ ઓસ્ટ્રિક ' જાલિ / ' જાત, * સાદ, (૧) સંસ્કૃત સાદિન્ ' ધોડેસવાર'માં મળે છે: સર જાલિ - વાહન = સાત-વાહન, અને કોલ સદ્ - આમ્) તથા હોઝ / ' ઘોડ, * ઘુઝ, (સંસ્કૃત ઘોઢ નું તેમજ દ્રાવિડ શબ્દો જેવા કે તામિલ Kutirai / * Gutirai, કન્નડ Kudure / * Guturai, તેલુગુ Gurra-mu / * Gutra-ઇત્યાદિનું જૂનું રૂપ) ઉપરથી આવેલ છે. એ પછી ખીજાં થોડાંક ઉદાહરણો મને મળ્યાં છે. આ પ્રકારના અનુવાદમય સમાસો બતાવે છે કે પ્રાચીન ભારતમાં, અર્વાચીન ભારતની જેમ, વિવિધ ભાષાઓ સાથેસાથ બોલાતી હતી (અથવા તેમનો અભ્યાસ થતો હતો કે ખીજી રીતે પ્રયોગ થતો હતો), અને તેથી આવી સામાસિક રચનાઓ બનવા પામી છે.

આ પ્રમાણે મ ભા આ ના—સાદા, રવ. નુકારી અને સામાસિક-વાચકોના અભ્યાસ ભારતીય આર્ય ભાષાના મ ભા આ પૂર્વેના તેમજ તે પછીના યુગોના ઇતિહાસ માટે અગત્યનો છે.

વ્યાખ્યાન ૪

નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓના ધ્વનિઓ, પ્રત્યયો, અને શબ્દભંડોળનો વિકાસ

નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓનો યુગ ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અગ્રગામી સદી થયો — ઉત્તર ભારતનો તુર્કી — હિંદીનો વિજય અને ન ભાષા આ ભાષાઓનો ઉદ્ભવ — અપભ્રંશની માહિત્રિક પરંપરા, તેનો પ્રારંભ અને અવતર — પિંગલ — અષ્ટાદશ — મંદુકને મુકાબલે અપભ્રંશ અને ન ભાષા આ નું ગૌણ સ્થાન — હિંદીમાં બનેલા તુર્કી અને હિંદીઓ દ્વારા થયેલા હિન્દી ભાગતના વિજયનું સ્વરૂપ — હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કારિતાના ફરીકરણ માટે ન ભાષા આ ભાષાઓનો ઉપયોગ — બંગાળી, મૈથિલી, ઉડિયા, અવધી, ‘હિન્દી’, રાજસ્થાની — ગુજરાતી અને મરાઠીમાં વિકાસ પામતાં ન ભાષા આ ભાષાઓનાં સાદિત્ય — ન ભાષા આ માં ગાય — બ્રાહ્મણ-શ્રવ્યો વગેરેની આ ભાષા આ ગવલેખનની પરંપરાનો લોપ — સંસ્કૃતમાં મળતી નવીન શૈલી — ગદ્યની બાબતમાં ન ભાષા આની નજીક — મ ભાષા આ નું ન ભાષા આમાં પરિવર્તન — ઉચ્ચારણ-પ્રક્રિયાવિષયક ફેરફારો — નવી ઉચ્ચારણદેવોનો સિન્ધીએ કરેલો પ્રતિફાર — ન ભાષા આ માં ક્ષિપ્ર અથવા લેખનપદ્ધતિમાં નવી ઉચ્ચારણ-દેવોનું નિર્દર્શન નથી — ન ભાષા આ માં કંઠનાલીય ઉચ્ચારણ (Glottal spirant) [h] ને સ્થાને કંઠનાલીય સ્પર્શધ્વનિ (Glottal stop) [ʔ] — ન ભાષા આ માં મહાપ્રાણ ધ્વનિઓને સ્થાને આશ્વસિત (Recursives : અથવા Implosives) એટલે કે એમનું ઉચ્ચારણ કરતાં કંઠનાલીય પિયાન થાય એવા સ્પર્શધ્વનિઓ — આ બાબતમાં મધ્યવર્તી ભાષાઓ, ‘હિન્દી’ (પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય) અને બીજી બોલીઓનું આસપાસની રોડીઓથી જુદા પડકું — પૂર્વ બંગાળીમાં આશ્વસિત ધ્વનિઓ — પંજાબીમાં [h] અને મહાપ્રાણ ધ્વનિઓ — પંજાબીમાં મહાપ્રાણવતી પ્રતિચ્છેદન સ્વર (Tone) — ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં કંઠનાલીય પિયાન — આશ્વસિત ધ્વનિઓ તથા ‘પ્રાચ્ય’ અને ‘આન્યન્તર’ અર્થનો પ્રશ્ન — ‘બાલ’ અને ‘આન્યન્તર’

આર્યનો શિક્ષાન્ત - ન ભા આ બોલનારા જુદા જુદા પ્રદેશોના ઉચ્ચારણમાં કંઠાક્ષીય પિધાન અને આશ્રિત વર્ણો વગેરે પરસ્પરથી સ્વરૂપથી હેતુબદ્ધતા હતાં - પૂર્વ બંગાળી અને રાજસ્થાની - ગુજરાતીમાં આ હેતુબદ્ધતા ધક્કું કરીને અપભ્રંશકાળ એટલા જૂના સમયે થયો હતો - ન ભા આ મા સ્વરભાર (stress) અને સ્વર-દૈર્ઘ્ય (Vowel-length) - બંગાળીમાં સ્વરભાર અને માત્રા (Quantity) - સંલગ્ન આર્યોતર (ગ્રામિક અને નિમેટ - ચિનાઈ) અસર - દક્ષિણ હિમાલય, પૂર્વ અને ઉત્તર બંગાળ અને આસામમાં નિમેટ - ત્રણદેશવાસીઓ - ન ભા આ ભાષાઓમાં પારસ્પરિક અસરો - હિન્દી ઉપર પંજાબીની અસર - ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ઉપર હિન્દીની અસર - આજકાલની સાહિત્યિક હિન્દી ઉપર સાહિત્યિક બંગાળીની અસર - બંગાળીકારા હિન્દીમાં પરદેશી શબ્દો - ન ભા આ મા ધ્વનિવિષયક પરિવર્તનો તથા પ્રત્યયોને લગતા ફેરફારો - ન ભા આ ની રૂપરટનપ્રક્રિયા - આ ભા આ અને મ ભા આ ના અવરોધો - નવા અનુગોષ્ઠાકારા વિચાર પામેલી નામોની રૂપરટનપ્રક્રિયા - મ ભા આ માં અનુગોષ્ઠા પ્રારંભ - આ વિષયમાં આર્યોતર અસર - ન ભા આ ના નામસાધિત અને ધાનુસાધિત અનુગો - પાણીના અવિકારી (Strong) રૂપ વડે પ્રથમ બહુવચનની અભિવ્યક્તિ - અંગ - નિર્ધારણ (Oblique) નાં બહુવચનનો પ્રથમાર્થ વિનિયોગ - ન ભા આ માં સંધાન (Agglutination) દ્વારા પ્રયોજનું બહુવચન - ન ભા આ માં સર્વનામોનાં સંમાનકર્ષક રૂપો - સંમાનકર્ષક બીજા (અને ત્રીજા) પુરુષ સર્વનામ માટે આત્મવાચક (Reflexive) મર્વનામ (આપ -) નો પ્રયોગ - ન ભા આમાં ક્રિયાપદોનાં રૂપાખ્યાનો - આ ભા આ કાલમેદાનો, લોપ - ન ભા આ માં ક્રાન્ત રૂપમાંથી ઉદભવેલા કાળમેદા - ન ભા આ માં બુતકાળમાં કર્તાર કર્મણિ અને ભાવે રચનાઓ - ન ભા આનાં અણ સ્વરૂપોમાં આ રચનાઓનો રૂપવિવર્ત - ન ભા આ માં સાદા અને મિશ્ર (Compound) કાળ - ન ભા આ ની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અને રૂપરટનપ્રક્રિયાના સ્વરૂપ વિશે મામાન્ય વિવેચન - નદર બોલીઓ - તેમનું વર્ગીકરણ ભારતીય આર્યોથી અલગ રીતે થતું એટલે - પુરોપની બિપ્સી બોલીઓ - સિંહાલી - ન ભા આ ના શબ્દભંડોળ ઉપર સંસ્કૃતની અસર - તેની વિશિષ્ટ અદિનીયતા અને મૂલ્ય - ફારસી અને અંગ્રેજી, તથા ન ભા આ ઉપર એ બંનેની અસર - ન ભા આનાં ભાષી.

*ઈ. સ. ૧૮૦૦ ના અરસામાં આર્ય ભાષાએ તેના ઇતિહાસના એક

અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓના અભ્યાસ માટે સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સનનો Linguistic Survey of India એ શકવર્તી ગ્રન્થ અનિવાર્ય છે. જુદી જુદી ભાષાઓના અભ્યાસ માટે સંપૂર્ણ ગ્રન્થસંગ્રહો આ મહાન ગ્રન્થમાંથી મળી રહેશે છતાં અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓના ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક અભ્યાસને અનુવર્તીને નીચેના ગ્રન્થો ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે:

નવા યુગ અથવા તબક્કામાં પ્રવેશ કર્યો. આ યુગ તે અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓનો કાળ. ભારતીય ધર્મદાસમાં મહત્વના બનાવો બનતા

John Beames: A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India; 3 Vols., London, 1872, 1875, 1879.

Ramkrishna Gopal Bhandarkar: Wilson Philological Lectures, delivered before the University of Bombay in 1877, and published in the "Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society," Vols. XVI and XVII: reprint in book form, Bombay, 1914.

A. Rudolf Hoernle: A Comparative Grammar of the Gaudian Languages with special reference to the Eastern Hindi: London, 1880.

George Abraham Grierson: On the Phonology of the Modern Indo-Aryan Vernaculars: "Zeitschrift der Deutschen Morgenlandische Gesellschaft," Vol. XLIX, pp. 392-421 and Vol. L, pp. 1-42.

George Abraham Grierson: On the Radical and Participial Tenses of the Modern Indo-Aryan Vernaculars; "Journal of the Asiatic Society of Bengal," Vol LXIV, 1895, pp. 352-375.

E. Trumpp: Grammar of the Sindhi Language, London-Leipzig, 1872:

John T. Platts: A Grammar of the Hindustani or Urdu Language, London, 1874.

C. J. Lyall: Sketch of the Hindustani Language, Edinburgh, 1880.

S. H. Kellog: A Grammar of the Hindi Language, 2nd edition, London, 1893.

L. P. Tessitori: Notes on the Grammar of old Western Rajasthani, in the "Indian Antiquary," Bombay, 1914-16.

Jules Bloch: La Formation de la langue Marathe, P.

હતા, અને શક્યતઃ આગળુકે અસરો છતાં ભારતીય સંસ્કારિતાને સમન્વય નિર્વિધ્ને થયાં કરતો હતો. ભારતીય છવન અને ભારતીય વિચારબુદો.

R. L. Turner : The Indo-Germanic Accent in Marathi, "Journal of the Royal Asiatic Society of great Britain and Ireland," 1916.

R. L. Turner : Gujarati Phonology, ibid, 1921.

R. L. Turner : Sindhi Recursives, "Bulletin of the School of Oriental Studies," London, Vol. III, pp. 301-315.

John Sampson : The Dialect of the Gipsies of Wales : Oxford University Press, 1920.

Sunati Kumar Chatterji : The Origin and Development of the Bengali Language, 2 Vols. Calcutta University press, 1926

Banarasi Das Jain : A Phonology of Panjabi (with a Ludhiani phonetic Reader), University of Punjab, Lahore, 1934.

Baburam Saksena : The Evolution of Awadhi, Allahabad, 1938.

Wilhelm Geiger : A Grammar of the Sinhalese Language : Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society, Colombo, 1938 (પ્રો. ગાંધીજીને અગ્રાહિતો અર્પેલ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૯૦૦માં રજાસાબુર્જાંમાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલો હતો.)

Bani Kanta Kakati : Assamese, its Formation and Development, Gauhati, 1941.

આ ઉપરાંત ગ્રિયર્સનના Maithili Grammar (2nd edition, Calcutta, 1910), ઉપન્યાસલે તિવારીના Dialect of Bhojpuri ("Journal of the Bihar and Orissa Research Society," Patna, Vols. XX, XXI) અને ખીરેન્દ્ર નર્મણના La Langue Braj (Paris, 1935) નો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

George Abraham Grierson : A Manual of the Kashmiri Language, 2 Vols., Oxford, 1911; The Pisaca Languages of

વિકાસ થયે જતો હતો, અને ભારત પોતાના વિચારોની, ભાવનાઓની અને કારીગરીની વિશ્વમાન્યતા ઉદારતા દ્વારા ચિન્તન કરવાને, ઉચ્ચ ભાવનાઓ ભાવવાને અને માનવતા સારુ સનાતન મહત્ત્વ ધરાવતાં મૂલ્યો સર્જવાને શક્તિમાન થયું હતું. ઈ. સ. ૧૦૦૦ મુઘીની ભારતીય સંસ્કારિતાની સિદ્ધિઓમાં શાખ્યાખંધ મહાપુરુષોનાં નામોની એક હારમાળાનો, અમર ચિન્તનકણિકાઓના સમુદાયનો, વૈજ્ઞાનિક વિચારણાધિનનો અને કલામય સર્જનોના સમૂહનો સમાવેશ થાય છે. અને આ બધી વસ્તુઓ માનવજાતની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિઓ પૈકીની છે એ રીતે પણ હવે તેમનો સ્વીકાર થતો જાય છે. આર્ય ભાષાએ અને કેટલેક અંશે દ્રાવિડ ભાષાએ પણ ભારતમાં સંસ્કૃતિની આગેદુરની સાથે જ ફેલાઈ જાય છે. આર્ય ભાષાએ વૈદિક સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃતો તરીકે, અને દ્રાવિડ ભાષાએ તામિલ અને કન્નડ તરીકે (જેના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ ઈ. સ. ૧૦૦૦ ના કાળની પણ પૂર્વે જાય છે) શુદ્ધ સાહિત્યમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને તે કાળે વિકાસ પામ્યાં હતાં તેવાં ભૌતિક વિજ્ઞાન અને તત્ત્વચિન્તનના વિષયમાં ઉચ્ચેચ્ચ મૂલ્યવાન અંશે આપ્યા છે. તુર્કો અને મુસ્લિમ ધર્મ પાળતા બ્રિટિશ શાસકો દ્વારા ઉત્તર ભારતનો, તથા ઉત્તર ભારતના મુસ્લિમો દ્વારા દક્ષિણનો વિજય થતાં-મોટે ભાગે આ કારણથી જ-જ્યારે ઈ. સ. ૧૦૦૦ ના અરસામાં એક નવો જ

North-Western India, London, 1906 (૧૯૧૨ ભાષાઓ મળકમળમાં ઓરિએન્ટાલ Georg Morgenstierne નો તાજેતરનો ગ્રંથ ૫૬ નોંધવો જોઈએ).

ન્યુલ્પનિશાસને સંબંધ છે ત્યાંથી દર્જની Nepali Dictionary એ સૌથી અધ્યાન ગ્રંથ છે. જે ડી. પ્રેટની Hindustani Dictionary (Urdu, Classical Hindi and English), London, 1884, એ ગ્રંથ જૂની રીતિને હોય છતાં પણ ઉપયોગી છે. એસ. એમ. કનેની Comparative Glossary of Konkani બંધ થઈ ગયેલ સાપ્તાહિક "Calcutta Oriental Journal," Vol. II, no. 1 (1934) માં બાબી શરૂ થયેલી, તે હજી મુખે પણ પૂરી પ્રતિષ્ઠા ધારી નથી. Linguistic Survey of India સાથે સંબંધ દર્જની Comparative Dictionary of NI A ની આપરના પૂર્વક રાહ ભેવાય છે.

યુગ ઊગ્યો ત્યારે ભારતીય માનસને અને ભારતીય સંસ્કારિતાના એક નવા જ યુગને અક્ત કરવાનું કાર્ય ભારતીય ભાષાઓએ નવેસથી ઉપાડી લીધું. પ્રાકૃતોનો યુગ આથમી ગયો હતો. અને ત્રદેશિક અપભ્રંશો દ્વારા પ્રાકૃત ભાષાઓ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પરિવર્તન પામી ચૂકી હતી. સંસ્કૃત ખરેખર મરણ પામી નહોતી-પ્રાચીન સાહિત્યના બહોળા સમૂહના સ્વરૂપમાં તેનો અભ્યાસ થતો હતો, અને દરેક પ્રકારના ગંભીર ગ્રંથો અને પવિત્ર સાહિત્યના લેખનમાં તેનો પ્રયોગ થતો હતો. અંગ્રકૃત દ્વારા રજૂ થયેલા આદ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાના સ્થાપિત ધોરણથી જોણાતી ભાષાઓ દૂર ને દૂર જવા માંડી તેથી કરીને બંને વચ્ચેનો સ્વરૂપગત અથવા બાહ્ય ભેદ અગાઉ કદી નહોતો વધ્યો તેટલો વધ્યો. સંસ્કૃત એ જૂતકાળના ગૌરવનું વાહન હતી, પરંતુ દેશી ભાષાઓને આત્મ જમાનાનાં માણસોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની હતી, અને દેશની અંદર જ દેશની સંસ્કારિતા માટે ક્ષત યજ્ઞાવવાની હતી. અક્ષયત, એમ કરવામાં તેમને સંસ્કૃતનું પીઠબળ હતું જ. ભારત ઉપર જે તુર્કી-મુસ્લિમ વિજય થયો ન હોત તો અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનો જન્મ થયો હોત ખરો, પરંતુ ગંભીર સાહિત્યરચના માટે તેમનો સ્વીકાર થવામાં ધણો વિઘ્ન થયો હોત; કારણ કે ભારતમાં ભાષાના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે લોકોની રસવૃત્તિ નવી વસ્તુઓ પાછળ નહિ, પરંતુ કંઈક પાકટ અથવા પુરાણી વસ્તુઓ પાછળ દોડતી હતી. અક્ષયત, કેટલાક પ્રદેશોમાં અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનો-એ ભાષાઓના જન્મકાળથી જ લેખકોના વિચારોના પ્રચારના વધારે અસરકારક સાધન તરીકે, આભવમ સુધી પહોંચવાના આશયથી,- 'સાહિત્યમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો : ઉદાહરણ તરીકે, રચાનિક માગધી અપભ્રંશે સ્પષ્ટ બંગાળી સ્વરૂપ લીધું' ત્યારથી, એટલે કે ૧૦ મી શતાબ્દીથી આપણને જૂનાં બંગાળી ગીતોનું સાહિત્ય મળે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે નો, ઉત્તર ભારતના મોટા ભાગમાં, અપભ્રંશ સાહિત્યપરંપરા કે જેનો ગિગમ ધણો વહેલો - દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો પછી તુરંત જ, ખ્રિસ્તની પહેલી સદસાબ્દીની અધવચમાં થયો હતો તે તુર્કી-ધરની વિજયના સમયમાં

સામર્થ્યશાલી બનતી હતી. (કાલિદાસના ' વિક્રમોર્વશીય ' માં કેટલાંક અપભ્રંશ પદો છે—આ પદો બે પ્રક્ષિપ્ત ન હોય અથવા કાલિદાસના સમયમાં એટલે કે ઈ. સ. ૪૦૦ ના અરસામાં પ્રચલિત દ્વિતીયિક પ્રાકૃતનું પાછળનું રૂપાન્તર ન હોય તો શિષ્ટ સાહિત્યમાં અપભ્રંશનો પ્રયોગ કાલિદાસના સમય જેટલો જૂનો છે એમ કહી શકાય. વાચનીય પ્રાકૃત જેનો સમય ઈ. સ. ની ત્રીજી સદાબ્દી જેટલો જૂનો છે તેમાં અપભ્રંશની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ—જેમકે અન્ત્ય - ઓનું - ડ થવું—દેખાય ને; પરંતુ વાચનીય ભોક્ષીઓની ખામતમાં ખરોડીની લેખનપદ્ધતિ બોતાં આ વસ્તુ નિમિત્તપણે કહેવી અશક્ય છે અથવા ધણી મુશ્કેલ છે.) અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓએ જ્યારે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું અને સાહિત્યરચનાનો પ્રારંભ કરી દીધો ત્યાર- પછી પણ અપભ્રંશની સાહિત્યપરંપરા હાં તો શુદ્ધ અપભ્રંશના સ્વરૂપમાં અથવા અપભ્રંશ લેખનપદ્ધતિ, શબ્દભંડોળ તથા રૂઢિપ્રયોગો તેમજ અપભ્રંશની છાપ અને લાક્ષણિકતાના ઘેરા રંગોથી રંગાયેલી પ્રાદેશિક ભાષાઓના રૂપમાં ચાલુ રહી હતી. આવી અર્ધ-અપભ્રંશ અર્ધ- ન ભા આ સાહિત્યભાષાનો નમૂનો આપણને ' પૃથ્વીરાજરાસો ' તથા એવા બીજા ગ્રંથોમાં અને રાજસ્થાનની પિંગલ ભાષાએ મળે છે. ન ભા આ થી રંગાયેલું અથવા જોતપ્રોત 'તનેતું' અપભ્રંશનું એક પાછળનું સ્વરૂપ જે ઈ. સ. ૧૪૦૦ ના અરસામાં પૂર્વ ભારતમાં પ્રચલિત હતું તે ' અવહટ્ટ ' (અપભ્રંશ) નામથી જાણખાય છે. પંદરમા સદાબ્દી અંતમાગમાં રચાયેલું ' પ્રાકૃત પિંગલ ' એ અપભ્રંશ (અને કેટલેક અંશે પ્રાકૃત) પરંપરાને ઠેક નવ્ય ભારતીય આર્થ ભાષાઓ મુખી ચાલુ રાખેલો એક અગત્યનો નમૂનો છે. બે ભારતીય જીવન ઓના જૂના ચીજાઓમાં જ ચાલતું રહ્યું હોત અને બદારના પ્રચંડ આક્રમણનો સામનો તેમને કરવો પડ્યો ન હોત તો મેં અગાઉ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે નવ્ય ભારતીય આર્થ ભાષાઓના સાહિત્યનો જન્મ અને વિકાસ એક અથવા બે સદાબ્દીઓ જેટલો મોડો થયો હોત. ઈ. સ. ૧૦૨૫ ના અરસામાં ભારતનું વર્ણન કરનાર અથ - બીઝનીએ નોંધ્યું છે કે એ સમયમાં (હિન્દુ દિન્દની) ભારતીય એટલે કે

ભારતીય આર્ય ભાષા એ ગીતે વિભક્ત હતી—એક તો અવગણાયેલી દેશી ભાષા કે જે માત્ર માધરણ જનસમાજમાં પ્રચલિત હતી, અને બીજી શિષ્ટ ભાષા કે જે શિષ્ટ અને શિક્ષિત વર્ગોમાં પ્રચલિત હતી, જે ખૂબ એકાત્રી હતી તથા વ્યાકરણની પ્રયયગ્રંથિકાના, વ્યુત્પત્તિના નિયમો જાળવતી હતી અને વ્યાકરણ અને અવકારશાસ્ત્રની સૂક્ષ્મતાઓને અનુસરતી હતી. આમ છતાં પણ ભારતીય ભાષાને અ-નીચીની જ ન ગણે છે. મુમંસૂત વર્ગોએ—શાસ્ત્રજ્ઞોએ સંસ્કૃત ભાષાને જ ખીવવવાનું ચાહુ રાખ્યું હતું, અને તેમના આશ્રયદાતા ક્ષત્રિયો અને બીજા રાજાઓએ આ કાર્યમાં તેમને આશ્રય આપ્યો હતો—પરંતુ તેઓ (ક્ષત્રિયો) અને તેમની પ્રજાઓ તો આનંદવિનોદને માટે અપભ્રંશ, મિથ્યાઅપભ્રંશ અને પ્રદેશિક ભાષાઓ તરફ વળ્યાં હશે,—પુલ્હનાં વીરકાવ્યો, પ્રેમનાં કિર્મિકાવ્યો અને ધાર્મિક અને ભક્તિનાં કાવ્યો આમણોનાં સામાન્ય સાહિત્યિક વસ્તુ અને પ્રવૃત્તિઓમાંથી બાકાત રવાં હશે.

પરંતુ પરમત-અસહિષ્ણુ અને આક્રમણશીલ ઇસ્લામ, જે પોતે જ 'એક માત્ર સાચો ધર્મ' હોવાનું માનતો હતો અને પોતાની સમક્ષ 'કાફિરો'—મિથ્યાદષ્ટિ નાસ્તિકોએ નહીં પણું લેઈએ એમ સમજ્યો હતો તે ઇસ્લામના તરવાળા તુર્કી વિજયની સાથે ભારતમાં એક અમૂલ્ય વસ્તુ આવી તુર્કી વિજયની પહેલાં (આમાંથી સિન્ધ ઉપરનો આરમોનો વિજય બાદ કરવાનો છે, કારણ કે એ પ્રાન્ત તેમણે ઈ. સ. ૭૧૨ માં જીત્યો ત્યારબાદ થોડા જ સમયમાં તેમને ત્યાંથી હાંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા) બધા જ પરદેશીઓને પોતામાં સમાવી લેવાને ભારતવર્ષ શક્તિમાન બન્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ એ પેટીના કેટલાકને તો તેણે ક્ષત્રિય અને આદ્યજ તરીકેની જાણી પાડી આપી હતી. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આ પરદેશીઓ, કે જેમાંના કેટલાક તો ખૂબ સંસ્કૃત હતા (અને એમાંથી પ્રાચીન મુસ્લિમો અને શીકો તો ભારતવાસીઓ કરતાં પણુ ઉચ્ચ પ્રકારની ભૌતિક સંસ્કૃતિ ધરાવતા હતા અને બૌદ્ધિક સંસ્કારિતામાં પણુ તેમની બરાબરી કરતા હતા) તેઓનું

બૌદ્ધિક જીવન પ્રાપ્તિનું દષ્ટિગિન્દુ આરમ્ભના ઇસ્તમા ઉત્પન્ન કરેલા અને દદ
ખના રેલા દષ્ટિગિન્દુ કરતાં નદન જુદા પ્રકારનું હતું - બદકે એ દષ્ટિગિન્દુ સંસ્કારી
તેમજ સમભાવપૂર્ણ તથા ભારતીય વિચારસરણિને તદ્દન અનુરૂપ હતું પરંતુ તુર્ક
વિજેતા તો એવી સમગ્ર માન્યતા સાથે અદાં આપ્યો કે મહમ્મદ પયગંબરે
ઉપદેશેલા ધર્મના અનુયાયી તરીકે પોતે ઈશ્વરનો માનીતો હતો અને 'મુર્તિપૂજકો'
સામે ખુદાના હાવંયા તરીકે પોતે ઘડો હતો - એ 'મુર્તિપૂજકો'ને પોતે જેને
સાચો ધર્મ માનતો હતો તેના અનુયાયી બનાવવાની જેટલી એની ફરજ
હતી તેટલી જ ફરજ જેને પોતે ખુદાનો દુકમ સમજતો હતો તેની સામે
તેઓ થાય તો તેમને શૂરી મેવાની અને કત્લ કરવાની હતી. ભારતવાસીઓને
બગાલાદે પણ પોતાની વિચારસરણિને અનુરૂપ બનાવવાનું તુર્કી વિજેતાઓનું
વક્ષણ તુર્કી વિજયની પ્રારંભિક વિશ્લેષકારી રાતાબ્દીઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ
માટે ખરેખરી દહેશતરૂપ બન્યું હતું; અને ભારતીય વિચારપ્રવાહોના નાપકો
- જ્યાં તેઓ 'એકેશ' અથવા પરદેશી જંગલી આક્રમણની આ નવા
પ્રકારની આક્રમિકતા અને બગચી સ્તબ્ધ થઈ ગયા નહોતા તે સ્થળોએ,
આ નવા જ હુમલા સામે આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક ધારણે ભારતીય
સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે સંગઠન કરવા મંડ્યા. પોતાના પૂર્વજોના ઉચ્ચ
સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક વિચારોનો આભવર્ગમાં પ્રચાર કરવા માટે
તેમણે પ્રાદેશિક લોકભાષાઓનો આશ્રય લીધો. અને આ રીતે ધર્મ તેમજ
જીવનની માખનમાં તુર્કી રીતિમાં ભગી જવાના ભય સામે તેમણે રક્ષણ
મેળવ્યું. પ્રારંભિક આક્રમણના આંચકામાંથી ઉત્તર ભારતના હિન્દુઓએ
સ્વરચના મેળવી કે તુરન જ પ્રવાસી ઉપદેશકો બકાર નીકળી પડ્યા અને
હિન્દુઓના જૂના એકધરવાદનો - આ એક ઈશ્વરને રામ અને કૃષ્ણ અને
શિવનું નામ આપીને - ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; અને ખાલિજોએ પણ
મદભારત - રામાયણ અને પુરાણો વાંચવાની, અનુવાદ કરવાની અને
સમજાવવાની જૂની પરંપરાને નવા જુરમાથી ચાલુ રાખી. પ્રવાસી ઉપદેશકોનાં
બકિતકાઓ અને રામાયણ - મદાભારત તથા પુરાણોનાં રૂપાન્તરો એ જુદી
જુદી અર્થાગીન અર્થભાષાઓમાં સાદિત્યના પ્રારંભિક પાયારૂપ બન્યાં / ને

કે સાહિત્યનાં બીજાં કેટલાંક ગ્રાનિક શ્વરૂપો પણ પ્રચલિત હતાં, જેમકે બંગાળમાં બૌદ્ધ ગીતો અને વિધિવિધાનોનું સાહિત્ય તથા લાલુએન ગોપીચન્દ્ર અથવા ગોવિન્દચન્દ્ર જેવાં સ્થાનિક વીરપુરુષોને લગતાં વર્ણન-કાવ્યો, અને નાગદેવી મનસાના પંથ જેવાં સ્થાનિક સંપ્રદાયો - અને ગુજરાતમાં જૈન કથાનકો અને ઉદ્દેશનું સાહિત્ય), બ્યારે એ જ અરસામાં તેરમી શતાબ્દીમાં ઉત્તર ભારતના મોટા ભાગમાં તુર્ક વિજયની સંઘર્ષસ્થા અને 'મુસ્લિમ' સત્તાની સ્થાપના થઈ રહી હતી.

✓ પ્રાદેશિક નવ્ય ભારતીય આર્યભાષાઓના સાહિત્ય માટેની આવશ્યકતા તેમજ તે માટેના વિષયો બન્ને તૈયાર હતાં; અને પરિણામે ભારતીય સાહિત્યના સાતત્યને આપણે હિન્દુ પુરાણોના ભાષાવતાર તથા હિન્દુ ધાર્મિક વિષયોના કવિત્વમય નિઃપણ તરફ વળતું નોંધ્યે છીએ. હિન્દુ દેવો અથવા અવતારોની સ્તુતિપે લખાયેલાં નાનકડાં જીર્મિકાવ્યો એ બારમી શતાબ્દીની અપભ્રંશ અને ઉત્તરતી દેશી ભાષાઓનું એક સુસ્થાપિત અંગ હતું; ઉદાહરણ તરીકે જુઓ - ઈ. સ. ૧૧૨૬ માં મહારાષ્ટ્રના ચૌહાણ રાજા સોમેશ્વર ૩.જી બુદ્ધોદ્ધમલના આશ્રય નીચે રચાયેલા મહાકાવ્ય સંસ્કૃત સર્વસંબ્રહ 'અભિ-લષિતાર્થ-ચિન્તામણિ' અથવા 'માનસોદ્ધાસ' ના 'ગીતવિનોદ' વિભાગમાંનાં દેશી ભાષામાં લખાયેલાં કેટલાંક કાવ્યો અને પદ્યખંડો, તથા 'પ્રાકૃત પિંગલ' માં ઉદ્ધૃત થયેલાં કેટલાંક પદ્યો; ત્રણી જ્યદેવના 'ગીતગોવિન્દ' ના ૨૪ પદો, જે મૂળ અપભ્રંશમાં અથવા નવી વિક્ષેપી બંગાળની ના હતા આ ભાષામાં રચાયાં હોય તેમ જણાય છે તે જુઓ. આ બધી ભાષાઓ માટે ધબકતું જીવન શરૂ થઈ ગયું હતું અને ૧૬૦૦ ના અરસામાં ના હતા આ ભાષાઓમાં પ્રમુખ મહત્ત્વના સંખ્યાબંધ ગ્રન્થો આપણી સમક્ષ આવે છે । મરાઠીમાં 'રાનેશ્વરી' અને 'એકનાથી રામાયણ', બંગાળમાં ચંડીદાસનું 'શ્રીકૃષ્ણ - કીર્તન', વિજયગુપ્ત અને વિપ્રદાસનાં 'પદ્યપુરાણ', ગુણરાજ ખાનનો 'શ્રીકૃષ્ણવિજય', કૃત્તિદાસનું 'રામાયણ', મુકુંદરામનું 'ચંડીકાવ્ય' અને કૃષ્ણદાસ કવિરાજનું 'ચૈતન્યચરિતામૃત'; આસામીમાં શંકરદેવ અને

તેના સમકાલીનોના અન્યો; મૈથિલીમાં વિદ્યાપતિનાં ભર્મિકાઓ; ઊડિયામાં જગન્નાથદાસનું 'ભાગવત પુરાણ'; અવધીમાં તુલસીદાસનું 'રામચરિતમાનસ' અને બીજા અન્યો; 'હિન્દી'માં કબીરનાં કાવ્યો; પંજાબીમાં સૌથી જૂની 'સાખીઓ'; મિત્ર અપભ્રંશ અને જૂની પાશ્વત્ય હિન્દીમાં 'પૃથ્વીરાજ રાસો'; રાજસ્થાનીમાં મીરાંબાઈનાં કાવ્યો; અને ગુજરાતીમાં નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો અને પદ્યનાભનો 'કાન્દકદે પ્રબંધ' (૧૪૫૬) છતાંયે એમાં સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે આ ભાષાઓનું જીવન નિશ્ચિન થઈ ચૂક્યું હતું. ન ભા. આ. ભાષાઓએ ભારતની પ્રજા ઉપર હસ્તક્ષેપ ધર્મ ઠોપી ખેસાડવા છુટ્તા મુસ્લિમ - તુર્કી આક્રમણનો આ રીતે મુકાબલો કર્યો હતો. ૧૬ મી - ૧૭ મી શતાબ્દીમાં ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમોએ ભારતીય આર્થભાષાનો એક નવીન શોધની જેમ ઉન્નિષ્ઠાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, અને સંયોગોના બળને પરિણામે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાનીના મુસ્લિમ પ્રકાર લેખે ઉર્દૂનો એક સંગમ ભાષા (Compromise Language) તરીકે જન્મ થયો. આ પહેલાં જ. અવધી ભાષામાં લખાયેલા કાવ્યમન્ય 'પદ્મભાવત' (આશરે ૪ સ. ૧૫૪૫)ના કર્તા મલિક મુહમ્મદ જાલમી અને ફક્ષિણમાં આવેલા બિજાપુરના શાહ હુસૈનુદ્દીન જાનમ (ઈ. સ. ૧૫૮૨) જેવા મુસ્લિમ લેખકોએ દ્વારસી નહિ જાણતી ભારતીય જનતાને હસ્તક્ષેપનો (સામાન્ય રીતે સૂફીવાદી હસ્તક્ષેપનો) સંદેશ આપવા માટે હિન્દુઓની માફક જ પ્રચલિત દેશી ભાષાનો પ્રયોગ કરેલો છે. અને મદાન કબીર પણ એક માત્ર નામ સિવાય બીજા બંધી જ બાબતમાં એક હિન્દુ કવિ હતા - ઉત્તર ભારતના મધ્યકાળના ગોરખનાથ, રામાનંદ વગેરે જેવા મદાનધાર્મિક લેખકોની સીધી પરંપરાના સૌથી મદાન સન્તો અથવા ભક્તો પૈકી તે એક હતા.

અર્વાચીન ભારતીય આર્થ ભાષાએ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પાસેથી જે પરંપરાનો વારસો મેળવ્યો હતો તે પરંપરા પદ્યસાહિત્યની હતી. સંસ્કૃતના પદ્યાત્મક સાહિત્ય સાથે સરખાવતાં ભારતમાં ગદ્યલેખન એ પ્રમાણમાં પછાત રહેતું જણાશે. શાસ્ત્રલુપ્ત, મદાનના ગદ્યભાગ, કૌટિલ્યનું

પરંતુ બીજી બધી બાબતોમાં આ પંજાબી બોલીઓ, અને સિન્ધી (જેનો વિકાસ પોતાની આગવી રીતે થયો છે) બીજી નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓ જેવી કે હિન્દી (હિન્દુસ્તાની), તમિલ ભાષા, અવધી, રાજસ્થાની-ગુજરાતી, મરાઠી, ગુડિયા, મૈથિલી, બંગાળી - આસામી, પરવતિયા વગેરેની સમાનકક્ષે બની.

‘નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓની ધ્વનિપ્રક્રિયા કેટલાકે રસિક

નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓની ધ્વનિપ્રક્રિયા માટે જુદી જુદી ભાષાઓ અને બોલીઓના નીચે પ્રમાણેના અભ્યાસનિધાનો ઉદ્દેશ કરી શકાય:

T. Grahame Bailey : A Panjabi Phonetic Reader, University of London press, 1914.

Suniti Kumar Chatterji : Bengali Phonetics, “Modern Review,” Calcutta, January 1918.

H. S. Perera and Daniel Jones : A Colloquial Sinhalese Reader, Manchester University press, 1919.

Suniti Kumar Chatterji : A Brief Sketch of Bengali Phonetics, International Phonetic Association, London, 1921.

Suniti Kumar Chatterji : A Bengali Phonetic Reader, University of London press, 1928.

Banarsi Das Jain : A Ludhiani Phonetic Reader, University of the Panjab, Lahore, 1934.

Baburam Saksena : Evolution of Awadhi (અવધી ધ્વનિપ્રક્રિયા અને ધ્વનિવિવચક મુજ પાઠે માટે), Aliahabad, 1938.

S. G. Mohiuddin Kadri : Hindustani Phonetics (Hindustani of Hyderabad-Deccan), Paris, 1930.

Gopal Halder : A Brief Phonetic Sketch of the Noakhali Dialect of South-Eastern Bengali. Calcutta University Journal of the Department of Letters, Vol. XIX. 1929, pp. 1-40.

અને ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નો રજૂ કરે છે. પહેલી નજરે તો એમ લાગે કે ધ્વનિપ્રક્રિયામાં કોઈ નવું તત્ત્વ આવ્યું નથી—કોઈ નવો ધ્વનિ ઉમેરાયો નથી. ભારતીય આર્ય ભાષાઓ માટે એક જ જૂની ભારતીય વર્ણમાળા વપરાય છે—પંડી તે વર્ણમાળા દેવનાગરી રૂપે, અથવા બંગાળી, જોડિયા, આસામી અને મૈથિલીરૂપે અથવા મોડી, લાંદા, ચારદા અથવા કેથી લિપિના રૂપમાં હોય—અને કોઈ નવા શક્ય ધ્વનિ માટે કોઈ નવો વર્ણ એમાં ઉમેરાયો નથી; એથી આ વિષયમાં કોઈ સૂચન આપણને લાગેલા અથવા છાપેલા પાનામાંથી મળતું નથી. પણ ચોક્કસ જૂના ધ્વનિઓ કેટલીક ભાષાઓમાં તથા કેટલાક પ્રદેશની બોલીઓમાં વિશિષ્ટ પરિવર્તનો પામ્યા છે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે. ઉદાહરણ તરીકે આ ભા. આ. અને મ ભા. આ. વ, જ મરાઠીમાં (અમુક જ પ્રસંગોએ), ગૂંજમ બાજૂની જોડિયા ભાષામાં, મુરતી ગુજરાતીમાં, ^૧ રાજસ્થાનની કેટલીક બોલીઓમાં, પરબતિયા અથવા ગોરખાલી ભાષામાં અને પૂર્વ બંગાળમાં દંત-તાલવ્ય

Gopal Halder : A Skeleton Grammar of the Noakhali Dialect of Beagali. Ibid, Vol, XXIII, 1933, pp. 1-38.

Sumitra Mangesh Katre : Konkani Phonetics, Ibid., Vol. XXVII, Calcutta, 1935, pp. 1-19.

Siddheshwar Varma : The Phonetics of Lahnda, "Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal," 1936, Letters, Vol, II, pp. 47-118.

Subhadra Jha : Maithil Phonetics, "Indian Linguistics," Calcutta University, Vol. VIII, part I, 1940-41, pp. 39-70.

Krishnaspada Goswami : Linguistic Notes on Chittagong Bengali, Ibid, Vol. VIII, Part 2 & 3. pp. 111-162.

૧. વ, જ નું આ દંત-તાલવ્ય ઉચ્ચારણ ચરોતર, દ્વિતીય ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાષામાં પ્રચલિત છે, પણ મુરતી બાજુનો નથી જ. અનુવાદક

ત્, જ રૂપે પરિવર્તન પામ્યા છે. ફારસી ભાષા સાથેના સંપર્ક તથા હિન્દીના મુલિમ રૂપાન્તર ઉર્દૂમાં ફારસી (તેમજ અરબી) તત્ત્વોના અસ્તિત્વને પરિણામે તેમાં ફ, ઝ, ઝ, ષ, ઞ જેવા પરદેશી ધ્વનિઓ — અરે (ઓછામાં ઓછું) ‘આધિમો’ એટલે કે ફારસી — અરબીના વિદ્વાનોની ભાષામાં) ‘હમઝા’ અને ‘અયુન’ પણ એવા ધ્વનિઓવાળા શબ્દો ભાષામાં મોટા પ્રમાણમાં દાખલ થવાને પરિણામે આવ્યા છે. ફેટ્તહાક દાખલાઓમાં સ્વરમાં પણ કંઈક પરિવર્તન થયું હોવાનું જણાય છે, જેમ કે — સંસ્કૃત (આ ભા. અ.) ઘ, બંગાળી, આસામી, ગ્રિયામાં વર્તુલ (rounded) નિમ્નમધ્ય (low-mid) પશ્ચાદ્વસ્થિત સ્વરધ્વનિ (Back-vowel) બન્યો (અંગ્રેજી law માં a નો ઉચ્ચાર થાય છે તેવો), પણ મરાઠીમાં અવર્તુલ (Unrounded) ઉચ્ચ-મધ્ય (high-mid) પશ્ચાદ્વસ્થિત સ્વરધ્વનિ (અંગ્રેજી Son માં o નો ઉચ્ચાર થાય છે તેવો) થયો. રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ હિન્દીમાં તદ્દલવ અને ઉછીના લીધેલા શબ્દોમાં ઐ અને ઔ અનુક્રમે સાધારણ સંમુખાવસ્થિત સ્વરધ્વનિ (Front vowel), અને પશ્ચાદ્વસ્થિત નિમ્નમધ્ય સ્વરધ્વનિએ (વિરૂદ્ધ ઐ-ઔ) ધપા. ફેટ્તહીક ભાષાઓમાં અનુનાસિકત્વયુક્ત સ્વરો દેખાવા લાગ્યા. પછી એક મહત્ત્વની લાક્ષણિકતા, જે દાસપ્રક્રિયા (Principle of decay)ના સાતત્યનું પરિણામ છે તે એ કે ધણીક નવ ભારતીય ભાષાઓમાં શબ્દાન્તર્ગત અને અન્ય સ્વરોનો લોપ થયો.

* પરંતુ ન ભા. આ. ભાષાઓનો ખાસ કરીને તેમની ધ્વનિપ્રક્રિયા

* ત્, ઘ, ચ્, ઙ્, ઢ, ઢ, થ, ધ્, ફ, મ્, એ મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનો હામન્ અથવા પ્રાણ (ઉચ્ચવાસ) સાથે સંમિલિત સ્વર્જત્વનો અનેલા હોવાનું પ્રાચીન ભારતીય ઉચ્ચારણશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા. આથી જ એ વ્યંજનો મહાપ્રાણ (જેમાં આમનો ધર્મો વ્યય થાય છે) નરીકે ઝોળખાયા એ જ પ્રમાણે ગ્રીક ભાષાના મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનો ‘કસાઈ’, ‘લીટા’, ‘કાઈ’નું રોમનોએ સ્પર્શ + મહાપ્રાણ (હ) એ રીતે પૃથક્કરણ કર્યું હતું, અને આ ધ્વનિઓ મારેના ગ્રીક વર્ગો રોમન લિપિમાં આ પ્રમાણે લખાતા હતા :

અને ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાવિષયક લાક્ષણિકતાઓના તાત્કેતરમાં થયેલા અભ્યાસને પરિણામે આપણા જ્ઞાનમાં અસાધારણ ઉમેરો થયો છે. મહાપ્રાણ રૂપથી

‘સાચ’=ch (i. e. kh) ‘ચીટા’=ih, અને ‘ફાફ’=ph. પછીના સમયમાં ભારતમાં હિન્દી માટે ફારસી-અરબી લિપિનો સ્વીકાર કરતી વખતે પણ મહાપ્રાણ વર્ણોનું સૂચન રૂપથી વર્ણ + ‘હ’કાર એ રીતે કરવામાં આવ્યું હતું.

‘જ’ ‘ઝ’ ‘લ’ ‘લઘ’ ‘લઘ’ ‘લઘ’ ‘લઘ’ ‘લઘ’ ‘લઘ’ ‘લઘ’

પુરોપધિનોએ (પાર્કીંગીઝ, અંગ્રેજી) પણ એમ જ કહ્યું હતું. વળી જુઓ મહાધ શબ્દ વહમ (=સં.માપા) માં સંસ્કૃતના મૂળું વહ રૂપે પૃથકરણ.

શ્રીધન અમલેશચન્દ્ર સેને મહાપ્રાણ અને અલ્પપ્રાણ બંન્નેમાંથી રૂપથી અંગ્રેજીના ઉચ્ચારણની સંપૂર્ણ તપાસ કરી છે અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, મહાપ્રાણ અને અલ્પપ્રાણ આકૃષ્ટિઓના ઉચ્ચારણતંત્રમાં કેટલાક મૂળભૂત તફાવતો છે. આ તફાવતો ઘટતા જતા હોય તેમ જણાય છે, પણ ઉચ્ચારણની વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં તે ટકી રહે છે. આ વસ્તુ લેખકે પોતાના એ નિવેદનના સળંગ પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરી છે કે મહાપ્રાણ આકૃષ્ટિનો એ અલગ મૂળભૂત ધ્વનિઓ (Phonemes) છે, અને તેમને એક જ ધ્વનિ તરીકે ગણી શકાય એમ છે. ધ્વનિ-ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા તથા તેની નાદાત્મક (Acoustic) અસર એ બંને બાબતમાં સાદા આકૃષ્ટિઓ અને તેમનાં મહાપ્રાણ રૂપરૂપો તરીકે જે ઓળખાય છે તે બંનેને તેઓ અલગ ધ્વનિઓ ગણે છે. (Proceedings of the Second International Conference of Phonetic Sciences, London, 1925, published from Cambridge, 1936, pp. 184-193), જેન્ડ ને એક વારતવમાં છે અને જેનો કદી પણ ધનકાર કરવામાં આવ્યો નથી તે તો મહાપ્રાણ ધ્વનિઓ પરત્વે ગાલના વધારાના દબાણમાં અને ‘છ’નીના રચયુઓના ઉચ્ચતર શ્રુત્યાત્મક ચઠકાઓમાં’ રહેલ છે, જેનું મહાપ્રાણોના વ્યુત્પાદનમાં સ્વરૂપરૂપરૂપ અવયવોના આંતરિક ચઠકા અથવા સંચલન ગમે તે પ્રકારનાં હોય, પણ સામાન્ય ન્યવહારુ દિશ્યે તો મહાપ્રાણ રૂપરૂપધ્વનિઓને મહાપ્રાણ સાથેના રૂપરૂપધ્વનિઓ તરીકે જાનવાડું (એ વસ્તુનો શ્રી સેને પણ અસ્વીકાર કર્યો નથી) આપણે આજુ રાખી શકીએ.

ડૉ. ખરમાનંદ બાહલે આકૃષ્ટિઓનો પ્રશ્ન Punjab Oriental Research, Vol. 1, No. 1, January, 1941 (Edited by Des Raj Khosla, Mercantile Press, Lahore) ના બે લેખોમાં ચર્ચો છે—A C.

વ્યંજનો (Aspirated stops) અને મહાપ્રાણ (હ)ના વિષયમાં આ વસ્તુ ખાસ લાગુ પડે છે. આ પ્રક્રિયાનો પહેલ પ્રથમ અભ્યાસ પંજાબીની બાબતમાં ડૉ. ગ્રેહામ બેલીએ કર્યો હતો, અને ત્યારબાદ પૂર્વ બંગાળી અને બીજી કેટલીક બેલીઓની બાબતમાં મેં એનું વિશેષ અન્વેષણ કર્યું હતું. એમ જણાય છે કે (હ)ને સ્થાને ન હોવાના ધણીક પ્રકારોમાં એક

Dr. S. K. Chatterji's article, *Recursives in New Indo-Aryan*, pp. 19-23, *Injective Consonants in Western Punjabi Languages*, pp. 32-47. ડૉ. બાહલ અને જી કે વોપ મહાપ્રાણ વર્ણો માટેનાં આપણાં પૂર્વ બંગાળી પ્રતિષેપો ગુજરાતી અને સિંધીના એ પ્રકારના ધ્વનિઓથી ભિન્ન છે; પૂર્વ બંગાળી મંબધમાં મેં પ્રયોજેલા 'આવસિત' (Recursive) શબ્દની તેઓ ટીકા કરે છે, અને 'અન્યસિત' (Injective) વર્ણોત્ક તેમજ પોતાનું વર્ણન આપે છે. વધારામાં તેઓ એમ પણ માને છે કે પંજાબી (પૂર્વ પંજાબી)માં શબ્દના આદિભાગમાં આવતા ચોથ મહાપ્રાણના વચરૂપાન્તરમાં મહાપ્રાણત્વ રહે છે. હવે છેલ્લા મુગ્ધ ઉપર આવતાં, મારા પોતા ઉપર પડેલી આ વસ્તુની નાદાત્મક અસરની પંજાબી ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના સ્તરના બીજા કાર્યકરોએ આપણે માટે જી હકીકતો બોલી કાઢી છે, તે પણ સાબ પૂરે છે (જુઓ T. Graham Bailey: *Punjabi Phonetic Reader*, London, 1914; E. Sra'mek; *Punjabi Phonetics: Experimental Study of the Amritsar Dialect*; 'Uruswati Journal,' Vol' II, 1931; Banarasi Das Jain; *Phonology of Punjabi* અને *Ludhiani Phonetic Reader*; સિદ્ધેશ્વર વર્માનો મારી સાથેનો અંગ્રાજી પત્રવ્યવહાર પૃ.૧૫૦ ઉપર પાદટિપ્પણમાં નોંધ્યો છે.). 'આવસિત' Recursive એ શબ્દનો પ્રયોગ બીજાઓ ઉપરાંત પ્રો. ટ્રેનિયલ ટ્રેન્સ, ટ્રુબેલ્ઝકોઈ (Trubetzkoy) અને આર. એલ. ટર્નરે કર્યો છે. આવસિતનું તેમણે કરેલું વર્ણન નાદાત્મક તેમજ એ ધ્વનિની ન્યુત્પાદનપ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ અને પૂર્વ બંગાળી ધ્વનિઓ સાથે બરાબર બંધબેસતું જણાય છે. (જો કે મારા મિત્ર શ્રી. અમલેશચન્દ્ર સેન દ્વારા ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરે છે તેઓ આ ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં સ્વાસ અંદર હોવામાં આવે છે એ વસ્તુ સાથે સંમત થતા નથી-જો કે એના ઉચ્ચારણમાં સ્વાસનલિકાને કીક પ્રમાણમાં નીચું થતું પડે છે. અને હજી પણ મારી તો ખાતરી જ છે કે મારા પૂર્વ બંગાળી 'આવસિતો' (મિનબંગાળી સાંભળનારાઓ મારી સાથે સંમત થયા જ ને પ્રમાણે) બોલામાં બોલું નાદાત્મકની દૃષ્ટિએ તો ગુજરાતી, રાજસ્થાની, પંજાબી બેલી, હિન્દી બેલી (દા. ત. કબજી હિન્દુસ્તાની) અને સિંધીના એ પ્રકારના ધ્વનિઓથી અલિલ જ છે. .

ખીન્ને ધ્વનિ - કંઠનાલીય સ્પર્શધ્વનિ અથવા 'હમઝા' [ʔ] પ્રયોગ્ય છે; અને ઘ, જ્ઞ, ઙ, ઘ, મ્, જેવા મહાપ્રાણ ધોષ વ્યંજનોમાંના હ્ર તત્ત્વના ધોષ અથવા હ્રાસનો બદલો કંઠનાલીય પિધાન થવાને લીધે મળી રહે છે. પરિણામે એવા પ્રકારના ગૂ, જ્ઞ, જ્ઞ, દ્ઞ, વૂ, ધ્વનિઓ પેદા થાય છે, જેમને આપણે Recursives અથવા Implosives કે આશ્વસિત ધ્વનિઓ (Inhalation sounds) કહીએ છીએ. આવા ધ્વનિઓ સિન્ધીમાં પણ વિકસ્યા છે. જે કે તે મહાપ્રાણ વર્ણોમાંથી આવેલા નથી (જુઓ Bulletin of the School of Oriental Studies, London, Vol. III, 301-315 ઉપર ડૉ. આર. એલ. ટર્નરનો લેખ). આ વિષય મારાથી શક્ય હતી તેટલી વિગતોથી 'મહાપ્રાણ વર્ણ' એ નામના મારા બંગાળી લેખમાં (જુઓ બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રન્થ) અને "Recursives in New Indo-Aryan" (જુઓ Bulletin of the Linguistic Society of India, Lahore, 1919) એ નામના અંગ્રેજી લેખમાં મેં ચર્ચ્યા છે; પણ એ સંબંધી એક-એ મુદ્દાની ચર્ચા અહીં કરવી પ્રસ્તુત થઈ પડશે. નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓ પૈકીની મધ્યવર્તી ભાષાઓ - એટલે કે પશ્ચિમ હિન્દી, પૂર્વીય હિન્દી અને કેટલેક અંશે બિહારી-મહાપ્રાણ ધ્વનિઓને જાળવી રાખવાની આખતમાં સૌથી વધારે સંરક્ષણશીલ છે. અન્ય - હાતું પણ તેમાં સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થાય છે, જેમકે - હિન્દી ચારહ, ચારહ બાલા જેવા શબ્દોમાં - હ પૂરેપૂરે સંભળાય છે. ઘામ, ઘાઘ, સાહ, સાંઝ, હોહ, પટના, ધો, સૂઘ, મઝ, મમા, લામ જેવા શબ્દો શબ્દના પ્રારંભમાં કે અન્યત્ર આવતા મહાપ્રાણને પૂરેપૂરી અને સ્પષ્ટ રીતે જાળવી રાખે છે. પરંતુ આસપાસની ભાષાઓમાં મહાપ્રાણ ધોષધ્વનિઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારની અસર થાય છે અને મહાપ્રાણત્વનો તથા હ્ર નો કાં તો લોપ થાય છે અથવા કંઠનાલીય પિધાનમાં તેનું પરિવર્તન થાય છે. આ મુજબ, પશ્ચિમ બંગાળીમાં શબ્દના પ્રારંભે આવતા હ્ર અને મહાપ્રાણ ધોષનો પૂરોપૂરો અને યોગ્ય રીતે ઉચ્ચાર થાય છે, પણ દ્વિસ્વરાન્તર્ગત (Inter-

vocalic) અને અંત્ય હૂનો લોપ થાય છે અને એ સ્થાનોએ આવતા મહાપ્રાણ ધોષ ધ્વનિઓના મહાપ્રાણત્વનો એક નિયમ તરીકે લોપ થાય છે. પૂર્વ બંગાળીમાં હું કંઠનાલીય પિધાનમાં પરિવર્તન થાય છે, અને માત્ર મહાપ્રાણ અધોષ ધ્વનિઓ શબ્દના આદિમાં આવતા હોય ત્યારે પોતાનું મહાપ્રાણત્વ બરાબર જાળવી રાખે છે; શબ્દના આદિમાં આવતા મહાપ્રાણ ધોષ ધ્વનિઓનું નિયમ તરીકે આશ્વસિત ધ્વનિરૂપે પરિવર્તન થાય છે, અને મહાપ્રાણત્વનું સ્થાન કંઠનાલીય પિધાન લે છે. ધોષ મહાપ્રાણ ધ્વનિના મૂળભૂત ધોષ સ્પર્શ ધ્વનિનું આ પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે. શબ્દની અંદર આવતા ધોષ તેમજ અધોષ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓના આશ્વસિત ધ્વનિ બની જાય છે, અને પછી આ નવા બનેલા શબ્દાન્તર્ગત આશ્વસિત-માંનું કંઠનાલીય પિધાનનું તત્ત્વ (અથવા ખરી રીતે, હૂ ઉચ્ચારણના પ્રતિનિધિ રૂપે આવતું કંઠનાલીય પિધાન) શબ્દની આદિશ્રુતિ તરફ જાય છે, અને એ રીતે આદિશ્રુતિમાં રહેલા વ્યંજનના વર્ગન ઉપર અસર કરે છે. આ રીતે નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થાય છે :^૧

લિખિત બંગાળી	પ્રામખેશની શિષ્ટભાષા	લાક્ષણિક પૂર્વ બંગાળી
	(પશ્ચિમ બંગાળી)	
હાત 'હાય'	[હ:ત]	[૧: ત]
હય 'હે'	[હંઝે] ^૨	[૧ ઝે]
વાહિર 'બહાર'	[વહર, વર, વેર]	[વ ૧ હર 7 વ ૧ હર]

૧. ભાષાના સર્વ ધ્વનિઓ માટેના સંજ્ઞા સૂચક ચિહ્નસાતીમાં - અથવા હિન્દી બીજા કોઈ ભાષામાં - નક્કી થઈ શક્યા નથી, આથી મૂળ સમનનું દેવનાગરી અક્ષરાન્તર કરવામાં કંઈ ધ્વનિવિષયક શિથિલતા રહેવા પામી હોય તે બદલ કંઈ સંશય નથી—અનુવાદક

૨. અહીં તથા આ કોષક્રમ અન્યત્ર જોઈ સંજ્ઞાબંગાળીના લાક્ષણિક જ માટે છે, જેના ઉચ્ચાર અંગ્રેજી Law માંના aWને મળતો થાય છે—અનુવાદક

ધ્યાન (તિUઅન) થઇ જાય છે. પંજમી (લિખિત લાપામાંનો) ટગ્ગા = 'અળદ' એ શબ્દ [દUઅગ્ગ:] એ પ્રમાણે બોલાય છે; સાડનું [ચUઅઃઠ] અને ઘોડનું (કUઓઃઠ) ઉચ્ચારણ થાય છે. ઘોષ મહાપ્રાણ ન્યારે શબ્દાન્તર્ગત હોય ત્યારે તેના મહાપ્રાણવતો લોષ થાય છે, પણ સૂરમાં કેટલોક ફેરફાર થાય છે : જો એ મહાપ્રાણ વ્યંજનની પછીના સ્વર ઉપર સ્વરભાર આવતો હોય તો તે ધીમો, ક્રમિક રીતે ચડતો સૂર (જેની સંજ્ઞા આપણે (j) રાખીશું) ધારણ કરે છે - એ પ્રમાણે કઠા 'ઉઝળેણું' = [કઠ]:]. સ્વરભારવાળો સ્વર જો મહાપ્રાણ ઘોષ વ્યંજનની પૂર્વે આવતો હોય તો તે ત્વરાયુક્ત અવરોહવાળો સૂર ધારણ કરે છે (સંજ્ઞા, [']) - એ પ્રમાણે વદ્ધા 'માંધેલો' = [વ'દ્ધ], દેઘોડા 'દોઢ' = [દે'ઘોડ], કુજ્જ 'કંઈક' = [કુ'જ્જ], સમૂજ્જ 'સમજનું' = [સ'મૂજ્જ], ઇત્યાદિ. જો મહાપ્રાણ વર્ણોવાળા માસી, ઢીઢ 'પેટ', ઈંચી 'ઝાડી' જેવા શબ્દોમાં આપણને આ બંને સૂર એકી સાથે મળે છે : [વUઃ'વી], [દUઃ'ટ], [ચU'હ્વી]. સ્વતંત્ર રીતે રહેલા હો તો જ્યાં લોષ થાય છે ત્યાં પણ આ નવો સૂર જોવામાં આવે છે : આ પ્રમાણે હથ 'હાથ' [હUથ], હા 'શિખર' = [હUગ], હાં 'હસાવનું' = [અસUઃ], વઢાં 'બેસાડનું' = [વઝUઃ], વઢ્ 'બેસવું' = [વ'અં], લહોર 'લાહોર' = [લUહોર] (જૂના શબ્દ *હાલડર / માલાતુર); ત્રે 'ત્રણ' (જે જૂના શબ્દ ત્રિહ્ ઉપરથી આવેલ છે)નું અંગ [ત્રિ'હ], ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ."

✓ અહીં આપણી પાસે ભારતીય આર્ય ભાષાના મૂળભૂત મહાપ્રાણ ધ્વનિઓમાં યોગ્ય પરિવર્તનોનાં વિલક્ષણ જોડાં છે, જેમનો સમાવેશ ભાષાના લાક્ષણિક ધ્વનિઓમાં થાય છે. આ સિવાય ખીજ ન ભા આ

* ડો. સિદ્ધેશ્વર વર્મા જણાવે છે કે પંજમીમાં યતા મૂ, ઘૂ, હ પગેરેના પરિવર્તનમાં નાદશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહાપ્રાણત્વ સાંભળવામાં આવતું નથી, પણ તેઓ આને [] કે પછીના સ્વરની સાથે એક પ્રકારની પ્રાણભાવ (Quantity of breath) સંભળાય છે, જે સૂરનું એક લાક્ષણિક અંગ હોઈ શકે.

ભાષાઓ જેવી કે પઢાડી અથવા હિમાલયની ભાષાઓ, રાજસ્થાની બોલીઓ અને ગુજરાતી પણ એને જ મળતા ફેરફારો રજૂ કરે છે. ખાસ કરીને રાજસ્થાની (દા. ત. મારવાડી) અને પંડોરના ભારતીય આર્ય ભાષાના બીજા વિશિષ્ટ અગત્યના પ્રકારોથી જેઓ માહિતગાર હોય અને ગુજરાતી જેમની માતૃભાષા હોય તેમણે આ પ્રશ્નનું પૂરું અન્વેષણ કરવું જોઈએ. હનાં તેમજ મહાપ્રાણ વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં થયેલાં પરિવર્તનોથી ગુજરાતી બોલનારાઓ ખરાબર માહિતગાર છે, અને આથી ગુજરાતી શુદ્ધભાષનમાં જોડાક્ષર તરીકે હ પ્રયોજાય છે: જેન, જેચર, જેલો ? = અનુક્રમે જ-હેન, જ-હેચર, જ-હેલો ધ્યાન. હ ની આ પ્રક્રિયા, જેમાં હ નું કંઠનાલીય સ્પર્શ રૂપે-અર્થાત્ મહાપ્રાણત્વનું કંઠનાલીય પિધાન સહ થતા ઉચ્ચારરૂપે પરિવર્તન થાય છે અને પરિણામે સંબંધ ધરાવતા વ્યંજનોનું આશ્વસિત ઉચ્ચારણ ઉદ્ભવે છે, તે ગુજરાતીમાં સારી રીતે ધ્યાન ખેંચે છે: દા. ત. ફારસી પહર / શહેર^૨ = [શૃઃઃર], લહેર^૨ = [લૃઃઃર], સં. અરષટ / પ્રા. અરહટ, અરહટ / રહેટ = [રૃઃઃટ], ફહાર = [ફૃઃઃર], ફારસી જવાહિર 7 જહેર = [જૃઃઃર], ફારસી જહેર 7 જેહર, જેહર, ફેર = [જૃઃઃર], પેહેરણ^૩ = [પૃઃઃરણ], પેહેલ^૩ = [પૃઃઃલ], વહોત^૩ = [વૃઃઃત], સં. દ્વિ + ઝમૌ / ચેટ (જૂના શબ્દ વેહુની જગાએ) = [વૃઃઃઝ], સં. મહામાત્ર / મહાવત^૪ = [મૃઃઃઆત], મેષ 7 મેહ = [મૃઃઃઃ], રહેઠણ^૫ = [રૃઃઃઠઃણ], વહાણ = [વૃઃઃઃણ], સં. સાધુ 7 સાહુ = [સૃઃઃઃઠ], સં.

૧. ગુજરાતી શુદ્ધભાષનમાં ઘેલો લખાય છે.—અનુવાદક

૨. આ શબ્દો ગુજરાતીમાં અનુક્રમે શહેર, લહેર, પહેરણ, પહેલ, શાણ એ પ્રમાણે લખાય છે.—અનુવાદક

૩. વહોત શબ્દ ગુજરાતી ભાષાનો નથી, હિન્દી છે.—અનુવાદક

૪. મૂળ પુરતકમાં દો. ચેટરજીએ મહાત્ર શબ્દ આપ્યો છે, તે અશુદ્ધ છે.—અનુવાદક

૫. મૂળમાં રહેઠાણ શબ્દ આપ્યો છે. એવો શબ્દ ગુજરાતીમાં નથી.—અનુવાદક

વધુ 7 વદુ = [વ ? ડ], ગદાળું^૨ (સર૦ મરાઠી ગદાળ) = [ગ ? લાણ],
ગદજ = [ગ ? એ : જ], ધત્યાદિ ધત્યાદિ.

શબ્દાન્તર્ગત ધૈવ મદાપ્રાપ્ત્ય ખનિઓની બાળતમાં જોઈએ તો, ત્યાં મદા-
પ્રાપ્ત્યના ઉચ્ચારણને માટે યની કંઠનાડીય વિટતિ (glottal opening)ની
જગ્યાએ કંઠનાડીય પિધાનને સ્થાન મળે છે, અને પછી એ પિધાનને
શબ્દની આદિશ્રુતિ તરફ સંક્રાન્ત કરવામાં આવે છે - ખાસ કરીને ન્યારે
એ આદિશ્રુતિનો પ્રારંભ બીજા વ્યંજનથી થતો હોય : આ મુજબ દેદ્ =
દેદ્^૧ 7 [દ્ ? ણ : ટ], મોટ = (મ્ ? ણ : ટ)^૭ સર૦ મરાઠી મોઝ,
રાજસ્થાની પથ્થ મોઝ, લાચ^૮ = [લ ? અ : ત], વેટ = વૃ^૯ ? એ : ટ], લુટલું^૬ =
લ ? ડલું]; દાટ = [દા ? ડ], રીક્કલું = [ર ? ડલું], વટવાટ = [વ ? ડલું],
સાંક્ક = 7 સ ? અં : જ], ઠઠાર = [ઠ ? અઃ], અને અમે (જૂના રૂપ અમ્હાદિ
ઉપરથી) = [અમ્ ? એ]; ધત્યાદિ ધત્યાદિ.

ન હા આ ના બીજા પ્રકારોમાંથી ઉદાહરણો દાંડીને આ પ્રશ્નને
વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ એટલી પૃષ્ઠા ચર્ચ થકે કે—આ
પ્રકારનું ઉચ્ચારણ એ કેટલે અંશે ન હા આ ની પોતાની આગવી
નવીનતા છે અથવા મ હા આ માંથી તેને એ વારસામાં મળેલી છે ? જો
આ વસ્તુ મ હા આ નો વારસો હોય તો, યોગ્ય રીતે જ, આગળ એ પછી
પૂછી શકાય કે—તે આ હા આ જેટલા જૂના કાળ સુધી જાય છે કે
કેમ ? અને વૈદિક ભાષામાં આ પ્રકારના ઉચ્ચારણનાં અથવા એને મળતા
કોઈ ઉચ્ચારણનાં ચિહ્નો છે કે કેમ ? જો આ વસ્તુ ખરેખર પ્રાચીન હોય,

૧. આ શબ્દ ગુજરાતીનો નહીં, પણ હિન્દીનો છે—અનુવાદક

૭. ખરો શબ્દ મોટું છે; મોટ— એ સ્વર્ગત રીતે નહીં, પણ મોટપણ, મોટમ જેવા
શબ્દોના અંગ તરીકે વપરાય છે.—અનુવાદક

૮. ખરો શબ્દ લાત છે, એટલે પછી ઠીસમાંનું અક્ષરાન્તર સંકારપદ બને છે.—અનુવાદક

૯. ખરો શબ્દ લુટલું છે.—અનુવાદક

અર્થાત્ તે આ ભા આ જેટલી પ્રાચીન હોવાનું બતાવી શકાય તો, બાલ્ય અને આભ્યંતર આર્થ ભાષાને લગતો ડૉ. એ. એફ. આરા. હર્નલે રજૂ કરેલો, અને સર જ્યોર્જ અલ્વાદામ ગ્રિયર્સને ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પરિષ્કૃત કરેલો વાદ-જેનો આ લેખક સહિત ભારતીય આર્થ ભાષાના ધણાખરા અભ્યાસીઓએ પ્રતિવાદ કરેલો છે તેને એમાંથી ઠીક ઠીક ટેકા મળી શકે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે, અત્યારની ભા આ ભાષાઓ 'આભ્યંતર' અને 'બાલ્ય' એવાં બે યૂથમાં વહેંચાઈ જાય છે. એ બે યૂથો પૈકીના 'આભ્યંતર' યૂથમાં પશ્ચિમ હિન્દી બોલી-યૂથ—એટલે કે વ્રજ ભાષા, છુન્દેલી, કનોજી, 'બોલચાલની હિંદુસ્તાની' અને બંગાડુ તથા ઉર્દૂ સહિત હિન્દી (હિન્દુસ્તાની)—નો સમાવેશ થાય છે; અને તેની આસપાસ 'બાલ્ય' યૂથની ભાષાઓ અને બોલીઓ જેવી કે પશ્ચિમ પંજાબી, સિન્ધી, રાજસ્થાની, ગૂજરાતી, જિડિયા, બંગાળી, આસામી, બિહારી બોલીઓ અને દિમાલયના પ્રદેશમાં પ્રચલિત પહાડી બોલીઓનું એક વર્તુળ રચાઈ જાય છે. ગ્રિયર્સનના મત મુજબ, ભાષાઓનાં આ બાલ્ય અને આભ્યંતર યૂથ વચ્ચે રૂપાંતરપ્રક્રિયા, ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા અને રૂપરચનાપ્રક્રિયાને લગતા કેટલાક નોંધપાત્ર બેદો છે. આ બે યૂથો સિવાય બીજા કેટલાક એવા બોલી-સમૂહો છે, જેમને 'ઉભયાશ્રયી' યૂથ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ 'ઉભયાશ્રયી' યૂથની ભાષાઓ તે આભ્યંતર યૂથની ગાંઠ અસર નીચે આવેલી એવી બાલ્ય યૂથની ભાષાઓ છે. પૂર્વ હિન્દી એ આવો ઉભયાશ્રયી બોલી સમૂહ છે; અને પૂર્વ પંજાબી, રાજસ્થાની અને ગુજરાતી પણ આભ્યંતર યૂથમાંથી પ્રાપ્ત કરેલી, અને એ યૂથની ભાષાઓમાં પણ વ્યાપક એવી કેટલીક અસરો રજૂ કરે છે. હર્નલ અને ગ્રિયર્સનના મત મુજબ, આ બે ભાષાયૂથ વચ્ચેના બેદોનું કારણ એ છે કે, આર્થ આક્રમણકારો અથવા વસાહતીઓના બે વિલિન સમૂહો કે રોળાં જે વિલિન સમૂહો ભારતમાં આવેલાં તેમની વિલિન બોલીઓનું પ્રતિનિધિત્વ એ બે યૂથો ધરાવે છે. આર્યોનું બાલ્ય યૂથ ભારતમાં પહેલાં આવ્યું હતું, અને મધ્યદેશ

નામથી ઝોળખાતા પ્રદેશમાં એટલે હાલના પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને પૂર્વ પંજાબમાં તેણે વસાહત કરી હતી. આર્યેના દર્દર (Dardic) સમૂહ જે અત્યારે કાશ્મીરમાં અને ભારત અને અફઘાનિસ્તાનની સીમા ઉપરના વામવીય પ્રદેશમાં વસે છે, તથા જે સમૂહ હિમાલયના ડોળાવો ઉપર પણ પથરાયેલો હતો—તેની સાથે તે બાહ્ય યુથ સંબંધ ધરાવતું હતું. આભ્યંતર યુથ પાછળથી આવ્યું. તેણે બાહ્ય યુથને મધ્ય દેશમાંની તેની મૂળ વસાહતમાંથી હાંકી કાઢ્યું, અને ઉત્તર અને પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ અને દક્ષિણના પ્રદેશોમાં વેરાઈ જવાની તેને ફરજ પાડી. પરિણામે અન્યારના આભ્યંતર યુથની આસપાસ બાહ્ય યુથનું જાણે કે એક વર્તુળ બની ગયું. આ જે સિદ્ધાન્તનો મેં અહીં અફેવાસ આપ્યો છે તેનો ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકાર કર્યો નથી. શ્રી. રામપ્રસાદ ચંદાએ આ સિદ્ધાન્તનાં કેટલાંક અંગોને નૃવંશશાસ્ત્રનો આશિષ ટેકો આપ્યો છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ, મૂળ આર્યો જે વિભિન્ન જાતિની પ્રજા હતી, પણ સમાન ભાષા અને સંસ્કારિતાનાં બંધનોથી બંધાયેલી હતી. આર્યોની આ બે જાતિઓ પૈકી એક લાંબાં મસ્તકવાળી (Dolichocephalic) હતી, અને બીજી મધ્યમ કદનાં મસ્તકવાળી (Mesocephalic) હતી. આભ્યંતર યુથના આર્યો લાંબાં મસ્તકવાળી પ્રજાના વંશજો છે, જ્યારે ગુજરાત ઝોરિસા બંગાળ અને બીજા પ્રદેશના લોકો મધ્યમ કદનાં મસ્તકવાળી બાહ્ય યુથની પ્રજાના વંશજો છે; આથી પશ્ચિમ અને પૂર્વમાંની બાહ્ય યુથની બે ભાષાઓ—તરીકે—ગુજરાતી અને બંગાળી વચ્ચેનાં સમાન તત્ત્વો (જે એવાં કોઈ તત્ત્વો હોય તો) એ આર્યોની મૂળ જાતિગત વિભિન્નતાનું અને ગુજરાત અને બંગાળ વચ્ચેની ખાસ જાતિગત સમાનતાનું પરિણામ છે.

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વાદનો સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી, અને રામપ્રસાદ ચંદાનું નૃવંશશાસ્ત્રીય અર્થસ્કોટન પણ નિર્ણાયક નથી, કારણ કે કેટલીક અતિ મહત્ત્વની બાબતોમાં તે આભ્યંતર અને બાહ્ય યુથને સગતા વાદની વિરુદ્ધ જાય છે. છતાં પણ એટલો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આભ્યંતર

ભાષા (પશ્ચિમ હિન્દી) અને એક ઉભયાશ્રયી ભાષા (પૂર્વ હિન્દી) માં મહાપ્રાણ ધ્વનિઓને લગતી પ્રક્રિયા ખીણ બધી ભાષાઓથી જુદા જ પ્રકારની છે, એ ભાષાઓએ આભાષ્ય મહાપ્રાણ વણેત્રિ બરાબર સાચવી રાખ્યા છે, ત્યારે એ ભાષાઓની આસપાસ એક પ્રકારનું વર્તુળ બનાવી દેતી બાહ્ય ધૂયની ભાષાઓ—જેવી કે પંજાબી અને લહંદી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી, મરાઠી, ગિડિયા, બંગાળી અને આસામી, બિહારી બેલીઓ (કેટલેક અંશે) અને હિમાલયની તળેટીની પહાડી ભાષાઓમાં ઘોષ (અને કેટલીક વાર અઘોષ) મહાપ્રાણ ધ્વનિઓ અને કૂની બાબતમાં વિવિધ પ્રકારની નવતર પ્રક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે; કંઠનાલીય પિંધાનની પ્રક્રિયા સર્વસામાન્ય હોઈ પૂર્વ બંગાળીમાં ચડતાકિતરતા સૂરના તત્ત્વનો (Tonal element) પણ આંશિક પ્રવેશ થયો છે. પંજાબીમાં મહાપ્રાણ તેમજ ઘોષ મહાપ્રાણ સ્પર્શ ધ્વનિઓનું સ્થાન મોટે ભાગે સૂર—વિષયક પરિવર્તનોએ લીધું છે; અને સિન્ધીમાં મહાપ્રાણસ્વરહિત વ્યંજનોએ અમુક સંજોગોમાં આશ્વસિત (Implosive) ઉચ્ચારણ ખીલવ્યું છે. પૂર્વ હિન્દી અને પશ્ચિમ હિન્દી સિવાયની ખીણ અર્વાચીન ભારતીય આર્થભાષાઓમાં આ પ્રકારની પ્રક્રિયાના મૂળમાં આપણે ક્યાંસુધી જઈ શકીએ એમ છીએ ? આ વિષયમાં અન્વેષણ કરવાનાં પૂરતાં સાધનો આપણી પાસે નથી, પણ જે કંઈ અવશેષો હજી આપણી પાસે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઉચ્ચારણને લગતાં આ પરિવર્તનો ન ભા.આ. બોલતા વિવિધ પ્રદેશોમાં સ્વતંત્ર રીતે જ નિષ્પન્ન થયાં હતાં. અક્ષબત્ત, ખીણ ભાષાઓમાં પ્રમાણમાં અસામાન્ય એવા ભારતીય આર્થભાષાના અતિ સુસ્પષ્ટ ઘોષ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓને બરાબર નહિ પચાવી શકનાર આર્યેતર ઉચ્ચારણ—ટેવોના પુનરાવિષ્કારનું પણ એ પરિણામ હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો, ઓન્ટ્રિકમાં (મુંડારી, સંતાલી વગેરે ભાષાઓમાં) અસ્પૃશ્વિત વ્યંજનો (Checked consonants) નું અસ્તિત્વ હોવાને કારણે, સંભવતઃ, આર્થભાષાના મહાપ્રાણ ધ્વનિઓનો તેમાં સ્વીકાર થવામાં અવરોધ નડ્યો હોય. ઈ. સ. ૧૫૦૦ પૂર્વેના સમયની નવ્ય ભારતીય—આર્થ ભાષાઓના અભ્યાસ માટેનાં વિશ્વાસપાત્ર સાધનોની —

મરાઠી, ગુજરાતી અને બંગાળીના અપવાદ સિવાય—ન હા આ ના ખીન્ન પ્રકારોમાં ખોટ છે. પૂર્વ બંગાળીમાં ઘોષ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓનાં આશ્રસિત ઉચ્ચારણો ઓછામાં ઓછું ઇસવી સનની દશમી સતાબ્દીથી તો પ્રચલિત થયાં હતાં એમ એ કાળની સંસ્કૃત—તિબેટી પાઠમાળાના પુરાવા ઉપરથી માનવું યોગ્ય છે (આ પાઠમાળા જે. હેક્ટરે સંપાદિત કરીને ૧૯૨૪ માં પેરિસમાંથી પ્રસિદ્ધ કરી છે). ગુજરાતીને માટે તો, જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની અથવા જૂની ગુજરાતી જે વિશે સમર્થ નિરૂપણ અને ચર્ચા સદૃશ છે. ટેસીટરીએ ૧૯૧૪-૧૬ માં *Indian Antiquary* માં કરી હતી તે—કેટલોક અદ્ય પુરાવો રજૂ કરે છે. જેમાં અત્યારે કંઠનાલીય પિધાન મળે છે એવા શબ્દોમાં આપણે સંપૂર્ણ હ જોઈએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે—ગુજરાતી [મ? બેલહ] / મેહલહ; [દ્ બાહો] ‘દહાહો’ / વિહાહ, *વિહાહ / વિહાહ / *વિહાહ; [પ્રિરારે] ‘પહેરાવે’ / પહિરાવહ / *પરિહાવેહ / *પરિધાવયતિ; [અ.લો] ‘વહાલ’ / વાહિલ / વહહ / વહમ; [સ? આમ] ‘સામ’ / સામહ / સામહ, મામહ / સમ્મુલ—ક—; કંયાદિ. જૂની ગુજરાતીમાં હ કદાચ સંપૂર્ણ મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ વ્યક્ત કરવા માટે લખાતો હોય. અથવા સ્વરોની સંહિતિ (Hiatus—એ સ્વરો સામસામા આવી રહે અને સંધિ ન થાય—એવી દશા) કે કદાચ કંઠનાલીય પિધાનસહ થતું ઉચ્ચારણ વ્યક્ત કરવા માટે પણ તે લખવામાં આવતો હોય. ઘોષ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણ વિશે લેખનપદ્ધતિ ઉપરથી કલ્પના કરવી શક્ય નથી. આમ આ પ્રશ્ન અણગોઠ્યો જ રહે છે. પણ રાજસ્થાનીમાં હ ને સ્થાને કંઠનાલીય સ્પર્શ અને ઘોષ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓનું આશ્રસિત ઉચ્ચારણ મળે છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે કે રાજસ્થાની તેમ જ ગુજરાતી બન્નેમાં આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ ઓછામાં ઓછું અપ્રચલિત વારસારૂપ હોવું સંકલ્પિત છે.

સ્વરભાર અને સ્વરદૈર્ઘ્યની બાબતમાં કેટલીક ન હા આ ભાષાઓમાં મહત્વનો વિકાસ થયો છે; અને હિન્દી (હિન્દુસ્થાની કે હિન્દુસ્તાની) જેનું

પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તે નભા આના સર્વસાધારણ પ્રકારથી અત્યંત લિપ્ત બનેલી ભાષાનો દાખલો આ બાબતમાં બંગાળી રજૂ કરે છે. બંગાળીમાં (ઓછામાં ઓછું શિષ્ટ બંગાળી બોલીમાં—કરણ કે બીજી બોલીઓનો આ બાબતમાં પૂરેપૂરો અભ્યાસ હજી થયો નથી) છૂટા શબ્દોમાં સ્વરભાર એ શબ્દના આદિમાં વિશિષ્ટ રીતે આવે છે, પરંતુ એક શબ્દ જ્યારે કોઈ વાક્યમાં આવે છે ત્યારે જે વાક્યમાં તે આવતો હોય તેટલા પૂરતી વિશિષ્ટ સ્વરભાર—ચોજનાતું તે અંગ બની રહે છે. દરેક વાક્ય સંખ્યાબંધ જુદા દુકડાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે. એ દુકડાઓને શ્વાસ—પર્વ (Breath-groups) નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રત્યેક શ્વાસ—પર્વમાં એક અગ્રિમ સ્વરભાર હોય છે. શ્વાસ—પર્વના પ્રારંભિક શબ્દોની આદિશ્રુતિ ઉપર હંમેશાં તે સ્વરભાર આવે છે, અને બીજા શબ્દોના સ્વરભારનો લોપ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે—‘કાલ આમરા : ‘તીર્ય—જાત્રા કરતે । ‘વેરોવો ‘આવતી કાલે અમે તીર્યયાત્રાએ જવા ઉપડીશું;’ જુમિ । ‘કાલ આમરેર । ‘વાડીતે જેરો : ‘મચ્ચાહ—મોજન । કરવે’ તમે કાલે અમારે ઘેર આવજો અને મધ્યાહ્ન—ભોજન કરજો’, ઇત્યાદિ. શબ્દોમાંના સ્વરભાર અને સ્વરદૈર્ઘ્ય જેમાં વાક્યના લય વડે નિયત થાય છે એવી સ્વરભારની આ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ (આ બાબતનો અગાઉ વ્યાખ્યાન ૩ જા માં સ્પર્શ કર્યો છે) હિન્દી ભાષાની નિયત સ્વર-ભારપદ્ધતિ—જેમાં આપણે ધણુંખરું શબ્દના ઉત્તર ભાગમાંની દીર્ઘ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર આવતો જોઈએ છીએ તેમ જ એ સ્વરભાર આખા વાક્યના લયના અંગરૂપ પણ નથી—થી તદ્દત વિરુદ્ધ પ્રકારની છે; આ વસ્તુનો આર્યેતર અધઃપ્રસ્તર (Substratum)ની એક વધુ નિશાની તરીકે ખુલાસો કરવામાં આવે છે—કરણ કે ઉપયુક્ત આદિ શ્રુતિ ઉપરનો સ્વરભાર દ્રાવિડ ભાષાની જૂની ભૂમિકાની (આ વસ્તુ ૧૯૦૯ના Indian Antiquary માં કે. વી. સુબ્બપ્પાએ સૂચવી હતી) અને તિબેટી—બ્રહ્મી બોલીઓની લાક્ષણિકતા હતી.

મારા બીજા વ્યાખ્યાનમાં ભારતની આર્યેતર ભાષાઓની નોંધ લેતી

વખતે ચિનાઈ-તિબેટી ભાષાકુળની શાખાઓ પૈકી એક તિબેટી-બ્રહ્મી વિશે મેં ચર્ચા કરી નહોતી. આ ચિનાઈ-તિબેટી ભાષાકુળમાં તિબેટી, બ્રહ્મી, સિયામી અને ચિનાઈ ભાષાપૂથોનો, દિમાચયના દક્ષિણ ટોળાનો ઉપર, નેપાળમાં, ઉત્તર બંગાળમાં અને આસામમાં બોલાતી બીજી સંખ્યાબંધ ભાષાઓનો તેમજ ઈરાન બંગાળ અને પૂર્વ બંગાળમાં, ભારત અને બ્રહ્મદેશની સરહદ ઉપર તથા બ્રહ્મદેશમાં બોલાતી ભાષાઓ અને બોલીઓનો સમાવેશ થાય છે. એક સંદિગ્ધ બૌદ્ધ શ્રુતપરંપરા અનુસાર, ઈસવી સન પૂર્વેની પહેલી સદસાબ્દી દરમ્યાન (યાંગ-સે-ક્યાંગ નદીના મૂળ પાસે આવેલા) તિબેટી-ચિનાઈ પ્રજાના આદિમ નિવાસસ્થાનમાંથી તિબેટવાસીઓ તિબેટમાં આવ્યા હતા. તિબેટવાસીઓ અને બ્રહ્મદેશવાસીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી (અને સળવડતે ખાતર ' તિબેટી-બ્રહ્મી ' તરીકે ઓળખાતી) ટોળીઓ તિબેટ તથા આસામમાં ઘઈને ભારતમાં દાખલ થઈ, આખા પે આસામમાં તથા પૂર્વ અને ઉત્તર બંગાળના ઠીક ઠીક પ્રદેશમાં તે પ્રસરી ગઈ. અત્યારે તે પ્રદેશોની ધર્મે હિન્દુ તથા મુસ્લિમ તથા ભાષાની દૃષ્ટિએ બંગાળી અને આસામી પ્રજામાં એ ટોળીઓ નિઃશંક રીતે એક અંતર્ગૃહ તત્વ બની ગઈ છે. એમ સચચવામાં આવ્યું છે કે બંગાળી વ્યંજનોની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયામાંનાં ચોક્કસ પૂર્વ બંગાળી લક્ષણો-ખાસ કરીને જ, જૂનો દંત-તાલચ ચ્, જ્, (ts, tʃ) તરીકે ઉચ્ચાર અને રૂપધ્વનપ્રક્રિયા અને અન્વયને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ, ઉદાહરણ તરીકે (-ત્વા અને -ચ અંતવાળાં સંસ્કૃત કૃદ-તોને મળતા) ઉભયાન્વયી અવ્યયોનો વિપુલ પ્રયોગ ઇત્યાદિ—મુસ્લિમો આવ્યા ત્યાર પૂર્વેના બંગાળીના ઘટનાકાળ દરમ્યાનની તિબેટી-બ્રહ્મી અસરને આભારી છે. ભારતમાંની તિબેટી-બ્રહ્મી જાતિઓની કોઈ ઉચ્ચ કે નોંધપાત્ર સંસ્કૃતિ કે નોંધપાત્ર સંસ્કારિતા નહોતી, અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં કાળો આપવાનું કંઈ ખાસ તેમનો પાસે નહોતું; વળી ભારતમાં એ જાતિઓનું આગમન મોડું થયું હતું, અને તેમનો અસર નેપાળ, ઉત્તર અને પૂર્વ બંગાળ તથા આસામ પૂરતી મર્યાદિત હતી. બીજી બૂબતોની જેમ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાની બાબતમાં પણ એક ચોક્કસ

ભાષાવિસ્તારમાં આવેલા પ્રદેશની ઉચ્ચારણ - રેવા અનુસારના નૈસર્ગિક વિકાસમાં, પડોશની કે દ્વાય દરની પણ એકદમ ભાષાના શબ્દો અને રૂપોનો પ્રવેશ થવાને કારણે, ઘણી વાર દરમ્યાનગીરી થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલીક ભાષાઓમાં હિન્દી ઉપર પંજાબીના પ્રભાવ પડેલો છે, અને બંગાળી ઉપર ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓ - બિહારી બોલીઓ - ની અસર પડેલી છે, કે જે બોલીઓ પોતે પાછી હિન્દી કે હિન્દુસ્તાનીના સાર્વભૌમત્વ નીચે આવે છે. પંજાબીમાં, દાખલા તરીકે, મન્ના આના સંયુક્ત વ્યંજનો હજી ટકી રહ્યા છે - જેમકે, ચમ્મ (/ ચર્મ), કલ્લ (/ કલ્મ -), સચ્ચ (/ સચ્ચ, કુચ્ચ (= ફિચિત્), હથ્થ (/ હસ્ત), નમ્મ (/ નસ્તા ' નાકની નથ '), રત્તો (/ રત્તિકા, ' અંગ્રેઝી ') ઇત્યાદિ, તથા કારસી ચાદર અને ઝમેદને સ્થાને ચદર અને ઝમેદ; જ્યારે હિન્દીમાં આ સંયુક્ત વ્યંજનો સાદા બની અસંયુક્ત થયા છે; હિન્દુસ્તાની (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂ)માં ચામ અને દ્વાય શબ્દો છે, પરંતુ તે સાથે *કલ્લ, *સાચ, *કુચ, *નાથ, *રાતી, અને કેવળ ચાદર અને ઝમેદ એવાં એવાં અપેક્ષિત વૈકલ્પિક ઉચ્ચારણોને બદલે આપણને કલ્લ, મચ, કુચ, નચ, રત્તો અને ચદર તેમ જ ચાદર, તથા ઝમેદના વૈકલ્પિક ઉચ્ચારણ તરીકે ઝમેદ મળે છે. હિન્દી કલ્લ, મચ ઇત્યાદિ દ્વસ્વ ગ્રહણવાળા શબ્દો એ ઉછીનાં લેવાયેલાં અથવા ઉપરથી આવેલાં (Imposed) પંજાબી રૂપો છે. શબ્દના અતિ આવૃત્તિ સંયુક્ત વ્યંજન હિન્દીની મૂળભૂત ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયાને અનુકૂળ નહોતો, આથી તેને ટંકાવીને સાદો અસંયુક્ત વ્યંજન બનાવી દેવામાં આવ્યો. ભાષાવિષયક પ્રભાવનો પ્રવાહ ભારતમાં સામાન્ય રીતે પશ્ચિમમાંથી-પંજાબમાંથી-પૂર્વ તરફ વહેલો છે, કે જે પશ્ચિમ પ્રદેશ ભારતમાં આર્થ પ્રભાવ અને આર્થ વિસ્તારનું પ્રભવસ્થાન હતો; આ મહત્ત્વ અમુક અંશે પરપરાગત હતું, અમુક અંશે પંજાબી પ્રજાની જીવનશક્તિને આભારી હતું, અને કેટલેક અંશે એ વસ્તુને પણ આભારી હતું કે જ્યારે હિન્દીનો વિકાસ થતો હતો ત્યારે, ઓછામાં ઓછું ઉત્તર ભારતમાં તુર્કી અને ભારતીય મુસ્લિમોના રાજ્યકાળના પ્રારંભમાં, ઉત્તર ભારતનાં મુસ્લિમ શાસનનાં કેન્દ્રોમાં પંજાબી મુસ્લિમોનો મહત્ત્વનો અવાજ હતો. આથી

કરીને આપણી પાસે તળપદા બંગાળી શબ્દ પાદારાલ 'પહેરાવાળો' ઉપરાંત હિન્દી પહેરાવાળા ઉપરથી બંગાળી પાદારોલા આવ્યો છે; શુદ્ધ બંગાળી શબ્દ વાર્ડામાલ 'ધરમાલિક' ઉપરાંત હિન્દી વાર્ડાવાલા ઉપરથી વાર્ડામોલા આવ્યો છે; શુદ્ધ બંગાળી અર્ધ-તત્સમ કેવટો 'દૂધુની મૂર્તિ' ઉપરાંત હિન્દી અર્ધ-તત્સમ કિસન ઉપરથી કિવેળ-જી શબ્દ આવ્યો છે; ધૃત્યાદિ. હિન્દીના પ્રભાવે ગુજરાતીમાં અને મારવાડીમાં તેમજ નેપાળી અને બીજા ભાષાઓમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે. હિન્દીના રાજદરબરની પ્રતિષ્ઠાને કારણે તથા ૧૯મી - ૨૦મી શતાબ્દીમાં ભારતની મુસ્લિમ વિચારશા અને સંસ્કારિતાના સર્વોત્તમ વાહન તરીકે ઉર્દૂ અથવા મુસલમાની હિન્દીની ધીરે ધીરે પ્રતિષ્ઠા થતાં, હિન્દુસ્તાની ભાષા-વિસ્તારે પંજાબી અને પુસ્તોને પણ મધ્યપ્રદેશની અસરના વિસ્તારમાં સમાવિષ્ટ કરીને પોતાનું મહત્ત્વ પાપું મેળવ્યું; વિકસિત સાહિત્ય સાથેની સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષા તરીકે બંગાળીએ એ જ પ્રમાણે હિન્દી ઉપર સામી અસર પાડીને હિન્દીના સંસ્કૃત શબ્દભંડોળને વિસ્તાર્યું અને કેટલીક વાર એ ભંડોળમાં પોતાના વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો અનુસારનાં પરિવર્તનો કર્યાં તથા હિન્દીને કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દો - ખાસ કરીને પરદેશી (દા. ત. પોટુંગીઝ, અંગ્રેજી) શબ્દો - આપ્યા, કેમકે બંગાળીએ દરિયા કિનારાની ભાષા હોઈને આ વિષયમાં હિન્દીને મારે તે એક નૈસર્ગિક વ્યવહારમાર્ગરૂપ હતી. સાહિત્યની હિન્દી ઉપર ગુજરાતી અને મરાઠીએ આવા જ પ્રકારની - ભે કે પ્રમાણમાં ઓછી - અસર નિપજાવી છે.

૧. ભા. આ. યુગમાં થયેલા ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાવિષયક ફેરફારોએ ભારતીય આર્યભાષાની બાહ્ય સંક્રાન્તિ સંપૂર્ણ કરી. જૂના શ્વરો અને વ્યંજનો સંસ્કૃતમાં છે તે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિવિષયક મૂલ્ય (Etymological value) ધરાવતા હતા; પરંતુ મ. ભા. આ. થી આ તરફ અને ખાસ કરીને ન. ભા. આ.માં તેઓ નજદીકના શ્વરાત્મક કે વ્યંજનાત્મક ધ્વનિઓના વધારે ઉપજીવી બન્યા, અર્થાત્ તે શ્વરો અને વ્યંજનો પોતાના પરસ્પર-સાપેક્ષ મૂલ્ય ઉપર - આસપાસની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખનારા બન્યા.

ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાવિષયક એક નવી સમતુલ્ય આ પ્રમાણે સ્થાપિત થઈ. અપિનિદિતિ કે સ્વરવ્યત્યય (Epenthesis), અભિશ્રુતિ (Umlaut), સ્વરસંગતિ (Vowel-harmony), અસ્વરિત શ્રુતિનું નિર્બળ બનવું (ઉદાહરણ તરીકે જાનો એ એટલે કે [ઘ., ઙ] અને જે તથા જો ના અનુક્રમે ઙ, ઙ), ઉર્દૂ કવિતામાં લેવાય છે તેવી માત્રાની છટછાટ છત્યાદિ વસ્તુઓ - જેમનો વિચાર પણ આ ભાષામાં કરવામાં આવ્યો નહોતો તે ન ભાષામાં તો નોંધપાત્ર ઉચ્ચારણ-રેવો બની ગઈ હતી. આ વિષયનાં આત્યંતિક ઉદાહરણો બંગાળી અને કાશ્મીરી રજૂ કરે છે (જો કે કાશ્મીરી એ ખરી રીતે જોનાં સંસ્કૃત અને ભારતીય આર્ય વૃથની ભાષા નથી, પણ તે એક 'દર્દી' (Dardic) ભાષા છે. આ 'દર્દી' ભાષાઓના પ્રશ્ન વિશે હવે પછી ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે). સુઅક્ત સ્વરો અને વ્યંજનોને રૂપધટન-પ્રાક્યાના મુદ્દાઓ સાથે સ્પષ્ટ અને સુનિશ્ચિત સંબંધ હોય છે; જ્યારે ધ્વનિપ્રક્રિયાએ પોતાની જૂની સુઅક્તતા ગુમાવી અને ઉતાવળા ઉચ્ચારણને પરિણામે જ્યારે એક નવી જ બ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ ત્યારે રૂપધટનપ્રક્રિયા પણ તેથી અસ્પષ્ટ રહી શકે તેમ નહોતું - એ પ્રક્રિયાએ પોતાની નવી જ રીતિઓ સ્થાપિત કરી લીધી.

ન ભાષામાંની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા કરતાં પણ રૂપધટનપ્રક્રિયામાં જૂની સામગ્રીની પરિવૃત્તિ-સંદતિ (Permutation-Combination) વિશેષ પ્રમાણમાં થઈ હતી. આ ભાષા આ પાસેથી આ વિગતમાં મળેલો ખરેખરો વારસો તો ઘણો ઓછો હતો, જે મ ભાષામાં માત્ર નામની વિભક્તિનાં રૂપોમાં નિયોવાઈ ગયો હતો. ૨૪ રૂપોવાળા વિભક્તિનાં રૂપાખ્યાનો (જેમાં સંબોધનનાં રૂપોનો પણ સમાવેશ થાય છે) સાથેની આ ભાષા આ વિભક્તિઓ ધરીને મા ભાષામાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પાંચ અથવા ૭ થઈ ગઈ; તે પણ ધરીને ન ભાષામાં ના ઘણાખરા પ્રકારોમાં-જૂના યુગમાં-બ્યવહારુ દૃષ્ટિએ તો માત્ર બે જ બની હતી. નીચે પ્રમાણેનાં જ રૂપો આપણે ઘણા મોટા વિસ્તારમાં જોઈએ છીએ; પ્રથમ એકવચન, તૃતીયા એકવચન, સપ્તમી એકવચન (અથવા ચતુર્થી એકવચન), તૃતીયા બહુવચન,

પૃષ્ઠી બહુવચન અને કેટલીક વાર પ્રથમા બહુવચન. તૃતીયા અને પૃષ્ઠીનાં બહુ-
વચનનાં રૂપોનો પ્રયોગ પ્રથમા સુધી પણ વિસ્તારવામાં આવ્યો હતો. હિન્દી
જેવી ભાષામાં -આ અન્તવાળા નામમાં આપણને/ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ચાર
રૂપો મળે છે: પ્રથમા એકવચન, તૃતીયા બહુવચન, જે પ્રથમા બહુવચન
તરીકે ઠાપી કરે છે, અનિશ્ચિત પરન્તુ સંભવતઃ આ ભા આ મળવાળું
સમજી એકવચન, અને પછી બહુવચન (દા. ત. આ ભા આ પ્રથમા એકવચન
ચોટક = પ્ર. એ. હિન્દી ઘોડા, મજ ઘોડો; તૃતીયા બહુવચન આ ભા આ
*ઘોટકેભિઃ = હિન્દી પ્રથમા બહુવચન ઘોડાહિ, 7 ઘોડે; આ ભા આ
સમજી એકવચન *ઘોટકચિઃ=ઘોડાહિ 7 ઘોડે હિન્દી અંગવિભક્તિ
એકવચન; આ ભા આ પૃષ્ઠી બહુવચન ઘોટકનામ્ = હિન્દી અંગવિભક્તિ
બહુવચન ઘોડો, પ્રાદેશિક બોલીઓમાં ઘોડન, ઘોડાં). બ્યંજનાન્ત નામનાં
આપણને આ કરતાં પણ ઓછાં રૂપો મળે છે: દા. ત. પ્રથમા એકવચન
પુત્રઃ 7 પૂત, પ્રથમા બહુવચન પુત્રાઃ 7 પૂત; સમજી એકવચન પુત્રે 7 પૂત;
પૃષ્ઠી બહુવચન પુત્રાણામ્ 7 પૂતોં (બોલીઓમાં પુતાં, પૂતન); એ જ પ્રમાણે
પ્રથમા એકવચન વાર્તા 7 વાત; પ્રથમા બહુવચન *વાર્તાનિ (અહીં નપુંસક
લિંગના પ્રત્યય - આનિની વ્યાપ્તિ સ્ત્રીલિંગ સુધી વિસ્તારવામાં આવી છે)
7 વાર્તે; વાર્તા (પ્રાતિપદિક ૨૫ - Base form) 7 વાત; પૃષ્ઠી બહુવચન
વાર્તાનામ્ 7 વાર્તોં, બીજી ભાષાઓએ આ ભા આ ના બીજા પ્રત્યયો ટકાવી
રાખ્યા છે: આ પ્રમાણે મરાઠીમાં અંગસમજીને રથાને પછી-ચતુર્થીનાં
લક્ષણો, તથા પ્રથમા બહુવચન ટકી રહેલ છે (દા. ત. પ્રથમા એકવચન
દેવઃ 7 દેવ, બહુવચન દેવાઃ 7 દેવ; ચતુર્થી એકવચન દેવાય 7 મરાઠી
અંગવિભક્તિ એકવચન દેવા, પૃષ્ઠી બહુવચન દેવાનામ્ 7 અંગ બહુવચન
દેવો; પ્રથમા એકવચન દૃષ્ટ 7 દૃષ્ટ; પ્રથમા બહુવચન દૃષ્ટાઃ મ ભા આ
દૃષ્ટાઓ 7 પ્રથમા બહુવચન દૃષ્ટા; ચતુર્થી એકવચન દૃષ્ટાયે, મ ભા આ
દૃષ્ટાન્ > મરાઠી અંગવિભક્તિ એકવચન દૃષ્ટે, પૃષ્ઠી બહુવચન દૃષ્ટાનામ્ 7
અંગ બહુવચન દૃષ્ટાં). આ ભા આ કાળના આ વિરલ અવશેષોને
નવી રીતે ટેકા આપવાની જરૂર હતી. મ ભા આ માંથી અનુગો

આપ્યા. કેટલાકે મ ભા. આ. અનુગો સંસ્કૃતમાં પણ દાખલ થયા. આ પ્રમાણે તસ્મે દત્તમ્ ને સ્થાને તસ્ય કૃતે અથવા તસ્યાર્થે દત્તમ્, સાદા ગૃહ ગચ્છતિને સ્થાને ગૃહામિમુચં ગચ્છતિ, સાદા તેન કૃતમ્ ને સ્થાને તસ્ય દ્વારેણ અથવા તત્કર્તૃકં કૃતમ્, પર્વતેને સ્થાને પર્વતસ્ય ઉપરિ, જલેને સ્થાને જલમધ્યે, ધૃત્યાદિ થયાં પ્રાચીન આર્થ ભાષાના નામયોગીઓનું કાર્યક્ષેત્ર કેવળ ઉપસર્ગો પૂરતું સંકુચિત થવાથી વાક્યની અંદર સંબંધ વ્યક્ત કરવા માટેના આ મહત્વના શબ્દોનો પ્રયોગ થઈ શક્યો નહિ તેટલા પૂરતી ભાષા નિર્ધન બની. દિશા અથવા સામીપ્ય વ્યક્ત કરના કેટલાક શબ્દોનો નામની પછી પ્રયોગ આ ભા. આ. માં થતો હતો; દા. ત. સમીપ, અન્તિક, નિકટ, પાર્શ્વ, ધૃત્યાદિ.

દ્રવિડ અને ઓરિદ્ધ ભાષાઓનું પણ આ બાબતમાં ઉદાહરણ હતું — અથવા ખડું કહીએ તો ઉદાહરણ નહિ, પણ આર્થ ભાષાની નીચે દબાઈ ગયેલી આર્થેતર ભાષાઓની એ ગૂઢ અસર હતી. આ પ્રમાણે પ્રત્યય સહિત અથવા પ્રત્યય વગરના નામ સાથે, વિભક્તિના અર્થો વ્યક્ત કરવા માટે, માત્ર નામો જ નહિ પણ ફૂંદનો અને બીજાં ક્રિયાપદિક રૂપો પણ લગાડવામાં આવતાં. એકાદ સંબંધનાત્મક પ્રત્યય (Formative affix) પણ કેટલીક વાર વિભક્તિનું કાર્ય બજાવતો. દા. ત. ઘોટક-ત્ય — (અથવા ઘોટક — કૃત્ય) 7 * ઘોઢબચ્ચ — 7 મરાઠી ઘોઢાચા. આ ભા. આ. ના અવલોકન તરીકે જે જૂજ વિભક્તિ — પ્રત્યયો ટકી રહ્યા હતા તે આ નામો અને ફૂંદનોને લગાડવામાં આવ્યા. મ ભા. આ. માં સરખાતમાં જે વિભક્તિદર્શક અનુગો સુસ્થાપિત થયા હતા તે પણ, ભાષાનાં બીજાં તરવોની જેમ, ઉચ્ચારણવિપદક પરિવર્તન પામ્યા; તેમાંથી ન ભા. આ. ના ધણા નવા પ્રત્યયો વ્યુત્પન્ન થયા. આ પ્રત્યયોની બાબતમાં ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા-વિગયક દ્વાસ એટલો મોટો થયો હતો કે તેમનાં મૂળ પકડવાનું અને તેમનું અર્થવ્યક્તિનું મૂળ બળ સમજવાનું સહેલાઈથી શક્ય નહોતું. આ પ્રમાણે આ ભા. આ. કાર્ય માંથી (કોઈ મ ભા. આ. મધ્યવર્તી રૂપ * કાદર — 7 કેર —, કેલ — દારા) આપણને પછીનો બંગાળી પ્રત્યય — એર, — ર મળે છે; સં. કાર્યના તદ્દલન રૂપમાંથી, એટલે કે કચ્ચ — 7

કજ - માંથી પછીનો સિન્ધી પ્રત્યય - જો મળે છે; કર્જ - 7 કજ માંથી હિન્દી રત્નવાચક તૃતીયા (Agentive) નો પ્રત્યય - ને, રાજસ્થાની - ગુજરાતી ચતુર્થીનો પ્રત્યય - ને, પંજાબી ચતુર્થીનો પ્રત્યય - નું, અને ગુજરાતી પછીના પ્રત્યય - નો, - ના, - ના, - નું આવે છે; અન્તર્ 7 અન્તમાંથી બંગાળી સપ્તમીના પ્રત્યયો - ત, - ત-એ વગેરે અને મરાઠી સપ્તમીના પ્રત્યય - આંત આવે છે; કક્ષ 7 કક્ષ નું મધ્યવર્તી રૂપ કક્ષ અને તેમાંથી કહ થતાં હિન્દી ચતુર્થી પ્રત્યય કહુ 7 - કો તથા સિન્ધી કહિ 7 - જે આવ્યો. એ જ પ્રમાણે ઉપરિ, પ્રતિ જેવા નામયોગીઓ અનુગ-નામો (Post-positional nouns) તરીકે વપરાતાં હિન્દી સપ્તમી પ્રત્યયો પર, પદ અથવા પ આવ્યા. આ વસ્તુ ન હોવાની એક અત્યંત સાક્ષાદિક ધટના રજુ કરે છે - તે એ કે પ્રત્યય સાથેનો એક સબ્દ વિભક્તિ - દર્શક રૂપ તરીકે કાર્ય કરે છે અને પછી તે જ રૂપ દ્વાસ પામીને કેવળ પ્રત્યય બની જાય છે. આ સિદ્ધાન્ત ન હોવા માં વિસ્તાર પામ્યો છે અને પ્રત્યયાન્ત અથવા અનુગાન્ત રૂપોનાં નવાં જ રૂપાખ્યાન આપણને મળે છે : દા. ત. ઘરિ - ચા, ગુજરાતી ઝા - દેશ - માં - ના લોકો; બંગાળી રહા - ર ગાને - કાર, ચાહિરે - કાર, ઘરેર મિત્તર - એ - કાર, મુસે અથવા મુજ - કો ને બદલે રૂબણી હિન્દુસ્તાની મેરે - કુ, હિન્દી હસ - મેં - સે.

કૃદન્તો જેવાં કે વૃત્, 'દિત < √ દા (સંસ્કૃત દિશત રૂપ વૃત્ત ને બદલે), સન્-ક > સવ, સંત અથવા અહંત < √ અસ, * યક્રિય 7 સ્તામ્ + કૃ (?) વગેરેએ પણ અનુગ તરીકેનું કાર્ય બજાવવા માંડ્યું. (એમાંથી જ આપણને હિન્દી પછી પ્રત્યય - વા, પંજાબી પછી પ્રત્યય - વા, જૂની આસામી સાક (= હાક), કાશ્મીરી (દર્દર) પછી પ્રત્યય સોન્દુ, ગુજરાતી પંચમીના પ્રત્યયો મી અને યકી, બંગાળી પંચમીનાં રૂપો હરિતે 7 હોતે અને યાકિયા 7 યેકે મળે છે). આ પ્રક્રિયાનો ન હોવા આમાં પણ વિસ્તાર થયો, જ્યારે કેટલાક નવા ઉલ્લાસ-વધીઓ પ્રચારમાં આવ્યા (દા. ત. તૃતીયાને માટે બંગાળી દિયા 'આપીને,' હિન્દી કરિ 7 કર 'કરીને,'

ધ્વાદિ). આ જાતનાં પણ ભારતીય આર્ય ભાષા દ્રાવિડી ભાષાની કંઈક નજીક આવતી ગઈ.

પૂર્વ પ્રદેશની, અને કેટલેક અંશે મધ્યપ્રદેશની, ભાષાઓમાં નામનું બહુવચન વ્યક્ત કરવાની એક નવી રીત પ્રયોગમાં આવી. પછી એકવચનનું અધિકારી રૂપ અને તેની પછી કોઈ સમૂહવાચક શબ્દ મૂકીને આ વસ્તુ વ્યક્ત કરવામાં આવતી, પછીથી દૈત્તીક ભાષાઓમાં સમૂહવચક શબ્દનો પણ લોપ કરી દેવામાં આવ્યો અને કેવળ પછી એકવચનનું રૂપ જ બહુવચનનું કાર્ય કરવા લાગ્યું. આ વસ્તુ સૌ પહેલાં સર્વનામોની જાતમાં પ્રચારમાં આવી, અને બંગાળીમાં તે નામ સુધી તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. આ રીતે મૈથિલીમાં હમાર - સવ (સર + પછી હમાર 'મારું', 'મૂળે 'અમારું'), મધ્ય બંગાળી ધાનિ - જવ (પ્રથમા બહુવચન + સમૂહવાચક શબ્દ), આ સિવાય આન્હારા, તોન્હારા, અને જાનરા, નોમરા + સવ, ધ્વાદિ; બોજપુરિયા હમની - જા = 'અમે,' શબ્દશઃ 'અમારું' ; તોહારી - જા 'તમે', શબ્દશઃ 'તમારું' ; જુન્દેલી હમારે, નિહારે 'અમે, તમે,' શબ્દશઃ 'અમારું, તમારું'. બંગાળીમાં આમાંથી સજીવ નામોનાં બહુવચનના - ડેરા, -રા પ્રત્યયો આવ્યા : લોકેરા - સવ, મા(ય)ેરા - સવ = 'લોકોના સમૂહ (અર્થાત્ બધા લોકો), માતાના સમૂહ (અર્થાત્ સર્વ માતાઓ)', પછી લોકેરા, મા(ય)ેરા = 'લોકો, માતાઓ'.

આ ભાષાઓમાંથી બીતરી આવેલા બહુવચનના પ્રત્યયો હ્રીત ધર્મ ગણા અને તૃતીયા તથા પછી બહુવચનનાં રૂપોનું કાર્યક્ષેત્ર પ્રથમા મુધી વિસ્તારવામાં આવ્યું (અને આ રીત સન્તોષકારક માત્રમ પડી નહિ) ત્યારપછી, બહુવચન વ્યક્ત કરવા માટે, સંધાનપ્રક્રિયા (Agglutination) અથવા સમાસરચના વડે બહુવચન રચવાની પદ્ધતિ વધારે મોટા પાયા પર સ્વીકારવામાં આવી. આ સંધાનપ્રક્રિયા દ્રાવિડ અસરની નિદર્શક છે. આ રીતે, નય (મ) (\angle સર્વ = સવ્ય + સમા), સવલ, સમૂહ, ગળ, લોક 7 લોગ, માનવ 7 માન, મેન, મન, જન, કુટ 7 ગુટ (ગુલા, ગુલિ), આદિ, સર્વ 7 હર (હર), ધ્વાદિ સજ્ઞો નામને લગાડવામાં આવ્યા, અને આ

પ્રમાણે સમાસરચનાથી તૈયાર થયેલો તથા બહુવચન વ્યક્ત કરતો શબ્દ જાણે કે એકવચનમાં રહેલું નામ હોય તેવી રીતે તેનાં રૂપાખ્યાનો કરવામાં આવ્યાં. દા. ત. લોક - ગુહિ - કે (બંગાળી) ' માણસોને ' : પણ વંદર - લોગો - સે (હિન્દી) ' વાંદરાઓ પાસેથી '. બહુવચન વ્યક્ત કરવા માટેની આ પ્રકારની સંધાનપ્રક્રિયા અથવા સમાસરચના મ ભા.આ. માં અને સંસ્કૃતમાં મળે છે, પણ ત્યાં તે કેવળ અપવાદરૂપ હોઈ અલ્પકાર કે શૈલી-ચમત્કારની, એક યુક્તિ તરીકે જ તેનો પ્રયોગ થાય છે. પણ ન ભા.આ.માં તે એક આવશ્યકતા ધારણ કરેલી.

માનાર્થ સર્વનામોનો ક્રમિક વિકાસ એ આર્યાવીન ભારતીય આર્થ ભાષાના કેટલાક પ્રકારોની ખીજ એક લાક્ષણિકતા છે. આ વસ્તુ પ્રત્યેનું વલણ તો સંસ્કૃતમાં-આ ભા.આ.માં જોઈ શકાય છે, કેમ કે એમાં મવાન, ભવતી જેવાં શબ્દો તથા ત્રીજા પુરુષમાં પ્રયોગ્યેષા એવા જ ખીજ કેટલાક શબ્દો માનાર્થે વપરાયા છે પરંતુ આ બાબતમાં પશ્ચિમ પ્રદેશની ભાષાઓ મધ્ય કે પૂર્વ પ્રદેશની ભાષાઓ કરતાં વધારે સંસ્કૃતચીક છે. મરાઠી, ગુજરાતી, રાજસ્થાની, પંજાબી અને સિન્ધીમાં પહેલા પુરુષ એકવચનનું જૂનું રૂપ હજી પણ સર્વસાધારણ પ્રચારમાં છે (મિ, હું, મેં, મહં, મું), પણ પૂર્વની ભાષાઓમાં પહેલા પુરુષ બહુવચનના જૂના રૂપે એકવચનનું કાર્ય ઉપાડી લીધું છે અને જૂનાં એકવચન અથવા બહુવચનનાં પ્રાતિપદિકાની સહાયથી બહુવચનનાં નવાં રૂપો તૈયાર કરવાં પડ્યાં છે: જૂનાં એકવચનનાં રૂપો કાં તો અપ્રચલિત બન્યાં છે અથવા માત્ર અશિષ્ટ પ્રયોગો તરીકે જ એ રૂપો જોવા મળે છે (પૂર્વની બોલીઓ પૈકી માત્ર આસામી અને ઉત્તર બંગાળીમાં જૂનાં એકવચન અને બહુવચનનાં રૂપો અનુક્રમે એકવચન અને બહુવચન તરીકે જ પ્રયોગ્ય છે): આ પ્રમાણે બિહારી હમ, બંગાળી મ (એકવચનનું જૂનું રૂપ મુદ અશિષ્ટ ગણાય છે), ઉડિયા બામ્મે મું (અશિષ્ટ ગણાય છે); પરંતુ આસામીમાં આપણને એકવચન મહ અને બહુવચન આમિ વપરાતાં મળે છે. પશ્ચિમ હિન્દીએ જૂની રીત પસંદ કરી અને પરિણામે શિષ્ટ હિન્દી (અને ઉર્દૂ) માં આપણને મેં - હમ મળે.

હું-હમ (સરં ગુજરાતી હું - મને) મને છે, પરંતુ હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાનીની સમન્વયશીલ લાક્ષણિકતાને કારણે 'હું'ના અર્થમાં હમ વ્યાપક પ્રચારમાં આવ્યું છે, અને 'મને'ને માટે, શ્વાભાવિક રીતે જ. હમ - હોમ એવું સંધાનાત્મક બહુવચન તૈયાર કરવું પડ્યું છે. પહેલા પુરુષને માટે જૂના એકવચનનો પ્રયોગ મર્યાદિત કરતી આ રીતિ બીજા પુરુષની પણ આ પ્રકારની પ્રક્રિયાના સાદૃશ્ય ઉપરથી ચર્ચલાગે છે: બીજા પુરુષમાં માણસોને સંબોધના માટે (ઘણીખરી ભાષાઓમાં બન્યું છે એમ) વિનયને ખાતર, કેવળ બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ દૂર કરવાની જરૂર પડી અને પરિણામે એ એકવચનને બદલે બહુવચન વાપરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું (સરં ફ્રેન્ચ Vous અને Tu, અંગ્રેજી you અને thou, જર્મન Sie અને Du, તથા એકવચનમાં 'તમે'નો અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે છટાકાલિન અને રૂપેનિયમાં અનુક્રમે lei અને usted એ રૂપોનો પ્રયોગ). બીજા એક નોંધપાત્ર બિના તેમ જ આ આત્મન = મ હા આ મળ્લ - ઉપરથી રચાયેલા, માનાર્થે બીજા (અથવા ત્રીજા) પુરુષ વ્યક્ત કરતા, આત્મવાચક (Reflexive) સર્વનામનો થયેલો વિકાસ એ છે. આ ભાષાપ્રતિ પશ્ચિમ હિન્દના પ્રદેશમાં વિકાસ પામી હોય અને ત્યાંથી એનો માનાર્થે પ્રયોગ, બીજા પુરુષને ઉદ્દેશીને થતા વિવેકશીલ રૂપ તરીકે, અન્ય ભાષાપ્રદેશોમાં પણ પ્રસર્યો હોય એમ જણાય છે.

ન હા આ માં નામોનાં રૂપાખ્યાનો ને મ હા આ માંથી વારસા તરીકે પ્રાપ્ત થયેલાં સંખ્યાબંધ રૂપો રજૂ કરે છે, તો ક્રિયાપદોનાં રૂપાખ્યાનો મુખ્યત્વે ન હા આ નો જ વિકાસ હોય એમ જણાય છે. મ હા આ માંથી જે કંઈ ચોક્કસ મળ્યું હતું તેમાં પણ કેટલોક દ્વાસ થવા પામ્યો હતો. કમ્પેરિસ અને વિષય (Optative) તથા બીજા ભવિષ્યકાળનાં (Sigmatic future) રૂપો (ચલિષ્યામિ > ચલિસ્સામિ 7 * ચલેહામિ 7 પ્રજ ચલિહુ, ચલિસ્તં અથવા * ચલિસ્તં 7 ગુજરાતી ચાલીશ) ન હા આ ના યુગ દરમિયાન જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મણાં ટૂંકાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ખાસ નોંધવા જેવી વસ્તુ તો કેટલાંક ફ્રેન્ચ કાળવિષયક પ્રતિપદિકા (Tense Bases) તરીકે સુસ્થાપિત

ધર્મા તે છે: કૃત 7 ક્રિઝ -, ક્રીન -, ક્રીષ -, કૃત-આદ, - કૃત્ 7 કચ્છ, કચિન્દ 7 કટલ -, કેલ; કુર્વન્ત - 7 કરત - 7 કરતા, કરતા, કરિત -, કરન -, કર્નવ્ય - 7 મ ભા આ * કરિન્વ્ય -, કરિઝવ્ય -, કરિઝવ્ય - 7 કરિય -, કરવ -, કરિવ -, ઇત્યાદિ. ન ભા આ એ વળુ કાળથી પ્રારંભ કર્યો — સાદો વર્તમાનકાળ (જે કેટલાક ભાષાવિસ્તારમાં 'અદ્યતન જૂત' અથવા 'વિધિય' બની ગયેલ છે), સાદો જૂતકાળ (જે સર્વ જૂદંતમાંથી ઉદ્ભવેલો હોઈ મૂળે આ ભા આનાં - ત અને - જ્ઞ અન્તવાળાં કર્મણિ જૂતકૃદંતોમાંથી આવેલ છે), અને સાદો ભવિષ્યકાળ (જે કાં તો પ્રત્યક્ષ નિષ્પન્ન હોઈ આ ભા આના જૂના બીજા ભવિષ્યકાળમાંથી આવે છે, અથવા કૃદન્ત ઉપરથી થયેલ છે, જે - જ્ઞવ્ય - અન્તવાળાં કવિયત્ કર્મણિ કૃદન્તમાંથી કે - અન્ત - વાળાં વર્તમાન કૃદન્તમાંથી ઉદ્ભવે છે).

એકંદરે ન ભા આ યુગ્મ આર્ય ભાષાએ જૂતકાળમાં અકર્મક ક્રિયાપદોની બાબતમાં એક પ્રકારની કર્તારિ રચના (જેમાં ક્રિયાપદ એ કર્તાને લાગુ પડતું એક વિશેષણ બની જાય છે), સમર્ક ક્રિયાપદોની બાબતમાં એક પ્રકારની કર્મણિ રચના (જેમાં ક્રિયાપદ એ કર્મને લાગુ પડતું એક વિશેષણ બની જાય છે), અથવા એક પ્રકારની ભાવે રચના (જેમાં ક્રિયાપદની ક્રિયા કોઈ કર્મની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય સર્વથા અલગ ખડી રહે છે, કારણ કે આ રચનામાં કર્મને અધિકારે ચતુર્થી (Dative of interest)માં પરિવર્તિત કરવામાં આવે છે) નો વારસો મેળવ્યો આ પ્રમણે રા ગત: 7 હિન્દી વહ ગયા, ગમ ભાષા સો ગયો (કર્તારિ રચના); તેન મક્ત સદિતમ્ 7 હિન્દી ટસ-ને માત રાયા, તેન રોટિષ્ઠા સદિત્તા 7 હિન્દી ટમ - ને રોટી રાયા (કર્મણિ રચના); તેન રાજ. કૃતે અથવા કસે *દક્ષિતમ્ = દષ્ટમ્ 7 હિન્દી ટસ - ને રાજા - કો દેરા (ભાવે રચના). એકંદરે આ પ્રયોગોને પશ્ચિમ હિન્દી અને પંજાબી ભાષાઓમાં જેમના તેમ જાળવી રાખવામાં આંખ્યા છે, પણ બીજા પ્રદેશોમાં યોગ્યતા પ્રમાણમાં સંખ્યાબંધ નવીનતાઓ દાખલ થઈ છે. આ રીતે, જૂતકાળના પ્રાતિપદિકને રીતસરન ક્રિયાપદ બનાવીને તથા કર્તા જે પ્રરૂપમાં હોય તે અનસાર તેને

ત્યાદિપ્રત્યયો લગાડીને પૂર્વ પ્રદેશની ભાષાઓ — જેવી કે બિહારની બોધીઓ, અવધી, તથા બંગાળી, આસામી, ઊડિયામાં કર્મણિ રચનાને કર્તારિ રચનામાં ફેરવી દેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જૂની બંગાળી માર્ — હલ (પુલિંગ અને નપું.), માર્ — હલ્-ઈ (સ્ત્રી.) 'મારેલી' એ મૂળકાળનું એક ક્રિયાપદ-રૂપ હતું, જેનો પ્રયોગ જૂની કર્મણિ રચનામાં કર્મને લાગુ પડતા વિશેષણ તરીકે થતો હતો, પણ અર્વાચીન બંગાળીમાં માર્ — હલ્ — ગામ્ 'મેં માયું', માર્ — હલ્-ઈ 'તું મારે છે', માર્ — હલ (અથવા ગ્રામ્ય બોધીમાં માર્-હલ્-એ 7 મારલે, માલ્લે 'તેણે માયું') એવાં કર્તારિ રૂપો આપણને મળે છે. રાજસ્થાની — ગુજરાતીમાં કર્મણિ અને ભાવે રચનાઓ એટલે પામી છે: કા. ત ગુજરાતી-લેણે સ્ત્રી ને મારી (માર્યું નહિ), જેનું સમીકરણ નીચેના શક્ય દિન્દી વાક્ય સાથે થઈ શકે: * હમ — ને સ્ત્રી — કો મારી (મારા ને ખદમે). ક્રિયાપદોને લગાડવામાં આવતા ત્યાદિ પ્રત્યયો નહતા આનો પૂરો વિકાસ થયા પછી આવેલા છે, અને જુદી જુદી ભાષાઓમાં તેમનો વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે જ થયેલો છે: બંગાળી ભાષામાં, પૂર્વબંગાળીના સંખ્યાબંધ ત્યાદિપ્રત્યયો પાશ્ચાત્ય બંગાળી પ્રત્યયોથી ભિન્ન છે. પશ્ચિમ પંજાબી અને સિન્ધીએ જૂની કર્મણિ રચના જાળવી રાખી, છતાં કર્તા સાથે સંબંધ એવા ત્યાદિ પ્રત્યયો એ 'ભાષાઓએ ઉમેર્યા: કા. ત લદન્દી (પશ્ચિમ પંજાબી) કિનાવ પટ્ટી-મ્ = 'મેં ચોપડી વાંચી' - શબ્દસા અનુવાદ કરીએ તો, 'ચોપડી (સ્ત્રી.) તેણી મારા વડે વાંચાઈ'; મરાઠીમાં ત્યાદિ પ્રત્યયો અકર્મક ક્રિયાપદોને જ લગાડતા આપણે જોઈએ છીએ. (મીં ડઠલો 'હું જાણો'; આથી લિટ્ટું જ સરખાવા મ્યા મારિલા, મારિલી, મારિલે 'મેં તેને માર્યો, મારી, માયું'.

સ્વતંત્ર રીતે વિકસ્યા. ક્રિયાપદના કાર્યમાં કાલ-ભેદ સ્પષ્ટ કરીને સુવ્યક્તતાએ પહોંચવાનો આ પ્રયાસ ભારતીય આર્થિકાધ્યામાં એક મોટા પ્રયાન રૂપ છે, કારણ કે આ ભાષામાં આ માં તૈયાર થયેલા અથવા તેમાંથી બનરી આવેલા મૌખિક કાળ અને અર્થો મ ભાષામાં ના સમયમાં પડી ભાંગ્યા હતા, અને કેટલીક નવ્ય ભારતીય આર્થિક બોલીઓમાં તે કાળનાં સુરૂપરૂપ રૂપો હજી હવે તૈયાર થવાનાં છે. એકંદરે જોતાં, આ મિશ્ર કાળ મ ભાષામાં ધ્યાન પર આવતા નથી તેમજ આ ભાષામાં આ માં તેમનું અસ્તિત્વ જ નથી. વિકાસની સામાન્ય રૂપરેખાની બાબતમાં આ મિશ્ર કાળ ભારત-યુરોપીય યુથો જેવાં કે ઈરાની, જર્મેનિક અને લૅટિનમાંના એ જ પ્રકારના મિશ્ર કાળો સાથે, હરેક યુથના વિશિષ્ટ રીતના વિકાસ માટે છૂટછાટ મૂકીએ તો, મળતા આવે છે. અર્થાત્ ભારતીય આર્થિકાધ્યા નવા યુગની સાથે અત્રેઅત્રે મિલાવીને રહેવા માટે સફળ પ્રયત્ન કરેલો છે.

રૂપરેખાપ્રક્રિયાની બાબતમાં, અત્યાર સુધીમાં ભારતીય આર્થિકાધ્યા પોતાની વારસાપ્રાપ્ત દેશ્ય સામગ્રીનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે અને ખનિ-પ્રક્રિયા તથા અન્વયની જેમ આ બાબતમાં પણ તેની મૂળ લાક્ષણિકતાઓ નાશ પામવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેમાં ઝાઝી ધાલમેલ પણ થઈ નથી. ન ભાષા આ ભાષાઓનો રૂપરેખાપ્રક્રિયાવિષયક વિકાસ એકંદરે એક-સરખો છે. આ બાબતમાં જુદી જુદી ભાષાઓ વચ્ચે પુષ્કળ સામ્ય છે અને તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે — મ ભાષા આ ની બોલીઓમાં, બોલીમેદો હોવા છતાં, ન ભાષા આ નો જન્મ થયો તે કાળ સુધી, તાત્વિક એટલા હતી; પ્રેક્ષક જુદે બોલો જતાં હતાં છે તે પ્રમાણે, ભારતીય આર્થિકાધ્યાના મૌલિક જીવનઝરણુ તેમજ તેના મહાન આદર્શ અને નમૂનેદાર પ્રતીક સંસ્કૃત દ્વારા રજૂ થયેલી આ એટલા છે.

આ ભારતવ્યાપી વિકાસમાંથી માત્ર દર્દર બોલીઓ જ અલગ રહી હતી. આ જ વસ્તુ, કંઈક એટલા પ્રમાણમાં, સિંહાલી માટે તેમજ એશિયા અને યુરોપની જિપ્સી બોલીઓ માટે સાચી છે. દર્દર ભાષાઓ (જે પહેલાં 'પિશાચ' નામથી ઓળખાતી હતી) એ ભારતની છેક વાયવ્યમાં અને

ભારત - અધ્યાન સરહદના વાયવ્ય ભાગમાં બોલાતી ભાષાઓ અને બોલીઓનો સમૂહ છે. એ આખો સમૂહ ત્રણ શાખાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે : (૧) શીના - જેમાં કાશ્મીરી (૧,૨૬૮,૮૫૪ બોલનારાઓ) નો, કાશ્મીરીના ઉત્તર અને વાયવ્ય પ્રદેશમાં રહેલી શુદ્ધ શીના (૨૪,૮૪૨) તથા વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં દરગાઈ અને માલકંદની ઉપરના પ્રદેશમાં આવેલ કાહિસ્તાની (૬,૮૬૨) નો સમાવેશ થાય છે; (૨) બોવર અથવા ચિત્રાલી કે ચત્રારી - આ ભાષા વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં, કાહિસ્તાની બોલતા પ્રદેશની ઉત્તરે બોલાય છે; અને (૩) કાહિરિતાન (જે 'નૂરિસ્તાન' પણ કહેવાય છે) ની બોલીઓ - આ બોલીઓ બોવારી અને કાહિરિતાનીની પશ્ચિમે અધ્યાન પ્રવેશમાં બોલાય છે (તેમાં કલાશા, ગવર - બત્તી, પશર્ધ, લખમાની, દીરી, તિરાહી, વધ, વસી-વેરી, અચકંદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે). આ ભાષાઓ અને બોલીઓને મિથસંને એક અલગ યુથમાં મૂકી હતી. ભારત-ધરાનીને મિથસંને ત્રણ યુથમાં વિભક્ત કરી હતી : (૧) પશ્ચિમમાં ધરાની, (૨) પૂર્વમાં ભારતીય-આર્થ અને (૩) તે જ-નેની વચમાં, છેક ઉત્તરે દર્દર. જુલે પ્લોશ, જ્યોર્જ મોરગેન્સ્ટર્ન (Georg Morgenstierne) અને આર. એક્ઝ. ટર્નર એ અન્ય વિદ્વાનોએ મિથસંને પાડેલા ભારત-ધરાનીના આ ત્રણ વિભાગ સ્વીકાર્યા નથી : તેઓ દર્દરને ભારતીય આર્થની અંદરના જ એક યુથ તરીકે માનવાના મતના છે, અને આ મત પ્રમાણે દર્દર ભાષાઓનો સમાવેશ ન હોય. આ માં કરવો જોઈએ. પરંતુ એ બાબતો વિશે વિમાર કરવાનો રહે છે. એ વસ્તુ તો સ્વીકારવામાં આવી છે કે કેટલીક બાબતમાં દર્દર ભાષાઓ ભારતીય આર્થ કરતાં ધરાની સાથે વધુ સંપર્કનાં પ્રમાણે રજૂ કરે છે; અને વળી દર્દર ભાષામૂલ્યે પોતાનો વિકાસ તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે જ સાધ્યો છે - જો કે એમાં યે કેટલીક વાર દર્દર ભાષાઓ એકબીજાથી જુદી પડે છે. આમાં એક માત્ર કાશ્મીરી અપવાદરૂપ છે, કારણ કે હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા અને સંસ્કૃત ભાષાને સ્વીકારતા હિન્દુ ભારત સાથે તે સંબંધ રહી હતી. આ અપવાદને બાદ કરીએ તો, દર્દર ભાષાઓ ભારતીય આર્થથી અથવા ભારતીય (એટલે કે આર્થ-આર્થેતર)

ઉપરાંત જુઓ તેનું ઐતિહાસિક Grammar of the Sinhalese Language, Colombo, RAS, Ceylon Branch, 1938). આ ઇતિહાસ ભારતની મુખ્ય ભૂમિ ઉપરની મહા આ અને નહા આની અરાબર સમાન્તરે જ આવે છે. પશ્ચિમ ભારત સાથેના સિંહાલીના સંબંધ સ્પષ્ટ છે. એ ભાષાએ એલ્લ (‘દિબલ્લ 7 મિદલ્લ 7 સિદલ્લ’) અથવા જૂની સિંહાલીનું સ્વરૂપ દશમી ચતાબ્દીમાં પકડ્યું. એ સમયે આપણે સિલોનની ભાષાને અપભ્રંશ - ભૂમિકામાં જોઈએ છીએ - કેટલાંક ઉચ્ચારવિષયક પરિવર્તનો, દા. ત. સ્વર-સંગતિ (Vowel-harmony), માત્રાની ખોટ પૂરવા માટે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ કર્યા સિવાય સંયુક્ત વ્યંજનોનું અસંયુક્ત બનવું, અંત્ય સ્વરનો લોપ ઇત્યાદિ ઉપરાંત શ્વનિગત ક્ષય (Phonetic Decay) પણ તેમાં નજરે પડે છે. ભારતની મુખ્ય ભૂમિ ઉપરની અન્ય ભાષાઓથી સિંહાલીના ઇતિહાસ સ્વતંત્ર અને અલગ હોવા છતાં તે કંઈ તદ્દન નવી જ અથવા મૌલિક ઘટના નથી, બલકે ખંડસ્થ ભૂમિ ઉપરની ભારતીય આર્ય ભાષાઓના જેવો જ ઇતિહાસ તે રજૂ કરે છે; અને ધાર્મિક શબ્દો માટે તેમાં પાલિ શબ્દભંડોળ હોવા ઉપરાંત ખાસ કરીને પાછળના સમયમાં તો ખીજી ભાષાઓ જેટલી જ તે પણ સંસ્કૃત સાથે સંબંધ થયેલી છે. સિંહાલી ભાષા માલદીવ બેટામાં પણ પ્રસારેલી છે અને ત્યાંની નાનકડી મુરિશમ વસતી સિંહાલીની જ એક બોલી બોલે છે. એ જ રીતે એવી જ ભૌગોલિક રિચતિમાં રહેલા લખદીવ ટાપુઓના વતનીઓ દ્રાવિડી મલયાલમ ભાષાની એક બોલી બોલે છે. સિલોનની મૂળ આર્યેતર ભાષા - પ્રાચીન ‘વેડા’ અથવા ‘વઅડા’ ભાષા - હુમ ચર્ધ ગયેલી છે; વેડા લોકો સિંહાલીની જ એક બોલી બોલે છે; પણ કરીને એ ‘વેડા’ ભાષા ઓરટ્ટો - એશિયાઈના નહિ, પણ ઓરિટ્ટક - ઓરટ્ટોનેશિયાર્ધ ભાષાના કાર્ધ સ્વરૂપ ઉપરથી ઊતરી આવેલી હતી. દ્રાવિડ કુળની તામિલ ભાષા પ્રાચીન કાળમાં સિંહાલીના સંપર્કમાં આવી હતી. આ રીતે ભારત બહારની ભૂમિકાઓમાં રહેલ જિપ્સી ભાષાથી ઊભડું જ, સિંહાલી ભાષા એ ખંડસ્થ ભારતીય આર્ય જેવા જ પરિવેષનમાં મુકાયેલી હતી.

નવ્ય ભારતીય આર્થિકાપા સંસ્કૃતના વાતાવરણમાં જ જન્મી હતી એમ કહી શકાય. અસલ ન હોય (એટલે કે આ હોય આ પાસેથી વારસા તરીકે મળેલાં તત્ત્વો) એ તો એક પરિકૃષ્ટાંગી ભાષા હોઈ પોતાની મેળે આગળ વધવાને લાગ્યેજ શક્તિમાન હતી. પરંતુ માતા પોતાના બાળકને પોપણ આપવા માટે સર્વદા તૈયાર હતી, અને ન હોય આ એ સંસ્કૃતની સમૃદ્ધિમાંથી પોતાના શબ્દભંડોળની પૂર્તિ કરવા માંડી. આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. આ બાળકમાં આપણે ભાષાશાસ્ત્રીનું વધારે પડતું ચોખ્ખાપણું રાખવું ન જોઈએ અને સંસ્કૃત શબ્દો ઉછીના લેવાની રીતને વખોડવી ન જોઈએ, કારણ કે એમ કરવાનું તો ન હોય આ માટે તદ્દન નેસર્ગિક હતું. ફ્રેંચ ર્થેનિય અને ઇટાલિયન માટે લેટિન જેટલી અનિવાર્ય હતી તેના કરતાં યે નવ્ય ભારતીય આર્થિકાપા માટે સંસ્કૃત વધારે અનિવાર્ય હતી ન હોય આ માં સંસ્કૃત શબ્દોની ટકાવારીનો સીધેસીધો આધાર સંસ્કારિતા-એટલે કે લેખકોના સંસ્કૃત જ્ઞાનના પ્રમાણ ઉપર હતો. જૂના કાળથી ન હોય આ એ સંસ્કૃત શબ્દો સ્વીકારીને પોતાના શબ્દભંડોળની પૂર્તિ કરવાનું આરંભ્યું હતું અને કેટલાક લેખકોમાં તો આ પૂર્તિ સંસ્કૃત-મયતાની હદ સુધી પહોંચી ગયેલી છે. ૧૯ મી સદીના પંડિતોએ બંગાળી અને બીજી ન હોય આ ભાષાઓને અંગ્રેજીની સાથેસાથ રાખવા માટે સંસ્કૃત શબ્દોથી લાભવાનો આરંભ કર્યો એમ માનવું ખોટું છે. જ્ઞાનેશ્વરી, રામચરિતમાનસ, ચૈતન્યચરિતામૃત અને સુરસાગર—આર ન હોય આ ભાષાઓના આ ચાર જૂના અને લોકપ્રિય ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત શબ્દોની જરા યે ખોટ નથી, અને કહિને સંસ્કૃત શબ્દો પણ તેમાં ધણા છે. ‘મણિ-પ્રદાસ’ અથવા મિશ્ર સંસ્કૃત-મધ્યાવાદમ શૈલી, કનકની અતિ સંસ્કૃતમય શૈલી, સારલ દાસની ઉડિયા અદ્ભુત કથાઓની ભાષા, બંગાળમાં અને અન્ય જૂની પદ્ધતિના કથકો અને વ્યાસો એટલે કે પુરાણીઓની સંસ્કૃતથી તરબોળ ભાષા—આ બધું કોઈ પ્રકારનો માર્ગદર્શક નહોતો; જો કે કોઈ વાર એમ માની શકાય ખરું કે આમાં સારી વસ્તુનો પણ અતિરેક ધઈ જતો હતો. આ વસ્તુનું એક અનિવાર્ય પરિણામ આવ્યું છે—અને તે એ

કે ન ભા. આ. નો પ્રાકૃતોત્થ (તદ્ભવ અને દેશી) વારસો ધીરે ધીરે સંકુચિત થતો ગયો અને તત્સમ તથા અર્ધ - તત્સમનું પ્રમાણ વધતું ગયું. ભાષા ઉપર સંસ્કૃતનાં આવરણ ચક્રવીને આ વસ્તુએ તેનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં આવેલે પણ ક્યો હોય. પણ ભાષા એ માત્ર તેના ઇતિહાસને માટે નથી. સ્થિરચલિતિએ ચાલુ રહેલી સંસ્કૃતમયતાએ ન ભા. આ. ભાષાઓને એક જ સાંસ્કૃતિક બંધનમાં બાંધવા માટે અને તેમના આર્થ વારસાને તાજે કરવાને માટે એક અમૂલ્ય કડી તૈયાર કરી આપી. સંસ્કારી દ્રાવિડી ભાષાઓ પણ આ રીતે ભારતીય આર્થ સાથે અપૂર્વ દૃઢ બંધનોથી સંકલિત થઈ અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ અનુસાર આપણે એમ કહી શકીએ કે અર્વાચીન ભારતીય આર્થ ભાષાઓના લગભગ ૫૦ ટકા જેટલા શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી—જેકણીનો ફેરફાર ક્યાં સિવાય તત્સમ તરીકે અથવા અર્ધ - તત્સમ તરીકે—ઉછીના લેવાયેલા છે. સૌથી પહેલાં જ્યારે ન ભા. આ. ભાષાઓએ પોતાના નવા માર્ગે પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેમાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, આવા શબ્દોની સંખ્યા ધ્યાનપાત્ર રીતે ઓછી હતી. કેટલાક ગ્રંથોમાં તો આ ટકાવારી ૫૦ ટકાથી પણ વધારે છે. અંગ્રેજીમાં ૬૦ ટકા કરતાં વધારે શબ્દો પરદેશી-ગ્રેન્થ અને લૅટિન - મૂળના છે અને ફારસીમાં ૬૦ થી ૮૦ ટકા શબ્દો પરદેશી અરબી ભાષામાંથી આવેલા છે એ વસ્તુ વિચારતાં ભારતીય ભાષાઓની આ પરિસ્થિતિ માટે જરા પણ શોક કરવાનું કારણ નથી. તાજેતરના શુદ્ધ તત્સમ સ્વરૂપમાં અને ન ભા. આ. અને મ ભા. આ. અર્ધ - તત્સમ રૂપાન્તરોમાં રહેલા સંસ્કૃત શબ્દો ભારતીય આર્થ ભાષાના સમગ્ર ઇતિહાસમાં ભારતીય સંસ્કાર પ્રવાહના સાતત્યના પુરાવારૂપ છે. ભારતની આર્થ તેમ જ દ્રાવિડ ભાષામાંના આ સંસ્કૃત શબ્દો ભારતની મૂળમૂલ અને અવિભાજ્ય એકતાનું એક સુદૃઢ પ્રતીક છે. મારા મત પ્રમાણે, આ પ્રતીકને દબાવી દેવાનો અથવા તેનું મૂલ્ય ઓછું આંકવાનો કોઈપણ પ્રયત્ન આપણા સૌથી કીમતી વારસા ઉપરના—આપણી ભારતીય સાંસ્કારિક પરંપરા ઉપરના . સીધા હુમલા સમાન ગણાશે.

તાજેતરનાં વર્ષો દરમિયાન જે એવી ભાષાઓ ભારતીય જીવનમાં આગળ આવી છે, જેમણે ભારતીય આર્થિક ઉપર ઊંચા રહેવાનું સ્થાન મેળવવાનો અને ત્યાંથી ભારતીય વિચારપ્રવાહ અને સંસ્કારિતા તથા ભારતીય જીવન ઉપર વર્ચસ્વ જમાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમાંની એક ભાષા તે ફારસી અથવા ખરી રીતે કહીએ તો અરબીમિશ્રિત ફારસી છે. એ ભાષા તુર્કી વિજયના પ્રારંભમાં ભારતમાં આવી હતી, તથા પરદેશમાંથી આવેલા મુસ્લિમ વિજેતાઓની, અને પાછળથી, જેમણે (બનતા પ્રમાણમાં) પરદેશી ધર્મ અને પરદેશી રીતરિવાજ સ્વીકાર્યા હતાં એવા ભારતીય મુસ્લિમોની પણ - સંસ્કારભાષા હતી. રાજકચેરીઓની જે વિધિસરની અને સત્તાવાર ભાષા હતી; અને કાયદાની અદાલતો સોળમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ સુધી માત્ર મુસ્લિમ ધાર્મિક કાયદાઓને લગતા જ ચુકાદાઓ આપતી હતી - કે જે સમયે એક હિન્દુની, અકબરના ખજાનચી ટોડરમલની, સચનાથી હિન્દી તથા એ કાળે પ્રચલિત એવી અન્ય ભારતીય ભાષાઓને સ્થાને ફારસીને મુશ્કેલી ખાતાની ભાષા બનાવવામાં આવી. આ બનાવે ફારસી ભાષાને ભારતીય જીવનમાં એટલું મહત્ત્વ આપ્યું કે જેટલું તેને અગાઉ કદી પણ મળ્યું નહોતું, કારણ કે સરકારી કચેરીમાં નોકરી મેળવવા હચ્છતા જેટલા જે હિન્દુઓ ફારસી લખવા મંડ્યા. આ પગલાને કારણે ફારસીપ્રચુર હિન્દીનો અર્થાત્ ઉર્દૂનો વિકાસ શક્ય બન્યો. અથવા તેને વેગ મળ્યો. ત્યાંસુધી ફારસીનો પ્રવાહ ભારતીય ભાષાઓથી અલગ રીતે વહેતો હતો. અહીં તહીં થોડાક ફારસી શબ્દોએ ઉપર ભારતીય સાહિત્યભાષાઓમાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, પરંતુ ૧૮ મી અને ૧૯ મી શતાબ્દી પહેલાં ભારતીય આર્થિકના શબ્દકોશોને ફારસીમય બનાવવાનો કોઈ સલાહ, અવસ્થિત પ્રયત્ન થયો નહોતો. ૧૬મી શતાબ્દીના મધ્યમાં થઈ ગયેલા મલિક મુદ્દમદ નામની રાજપૂત-હિન્દુ અહ્મદાબાદના પરિચિત નીચે સૂચી ગૃહવાદનો 'પદુમાવત' નામે એક મન્ય લખ્યો છે, તેની (અવધી) ભાષા તે જ શતાબ્દીમાં અને તે જ અવધી ભાષામાં લખાયેલી તુલસીદાસની કૃતિઓથી જરા પણ જુદી પાતી નથી - સિવાય કે જગમગમાં તુલસીદાસ કરતાં ૧ મત

શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે, કારણ કે તુલસીદાસ સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન હતા, જ્યારે જયસી નહોતો. દબ્બણમાં ૧૬મી શતાબ્દીના અંતમાં દબ્બણી હિન્દુસ્તાનીની એક ફારસીમય શૈલી વિકસી; આ ભારતીય ભાષા માટે ફારસી લિપિનો પ્રયોગ પણ તે સમયે થવા મંડ્યો. આ પછી બે શતાબ્દી સુધી પણ દબ્બણી હિન્દુસ્તાની સામાન્ય હિન્દુ ભાષાથી અલગ પડી ગઈ નહોતી; ગોવલ્લકોંડાના સુલતાન કવિ મુહમ્મદ કુલીકુતબ શાહ (મરણ ૧૬૧૧)ના તથા તેના સમકક્ષીન તેમજ તેની પછીના ખીજા સૂરી કવિઓના સંબંધિતોળમાં શુદ્ધ હિન્દી અને સંસ્કૃત શબ્દોની ટકાવારીનું મોટું પ્રમાણ હતું. ૧૮મી અને ૧૯મી સદીમાં ફિદ્દી, લખનો અને ફક્ષિયુ હંદાબાદના ફારસીમય ભાષા લખનારા લેખકોએ ઉર્દૂના અન્તસ્તત્ત્વમાં ભારે પરિવર્તન મચાવી દીધું, જેનું યોગ્ય વર્ણન આપણે હિન્દીના મુસ્લિમ સ્વરૂપ તરીકે કરી શકીએ.

ભારતીય આર્થિક ભાષાઓમાં ફારસી-અરબી શબ્દોનું સતત ઝરણ આવતું રહ્યું છે; એ વસ્તુ તદ્દન નૈસર્ગિક રીતે જ બનેલી છે. આ શબ્દો હવે ભારતીય આર્થિક ભાષાનું એક અંગ જ બની ગયેલ છે. પરંતુ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની તેમજ ભારતીય આર્થિક ભાષાની પ્રકૃતિનું સંરક્ષણ કરવાની દૃષ્ટિએ, ભાષાના આંધળા ફારસીકરણ અથવા અરબીકરણની સામે ધણું કહેવું પડે તેમ છે. અરેબર નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ જેવી ભાષા અથવા શૈલી જેનો જન્મ થયાને માત્ર બે સદી લગભગ થઈ છે અને ભારતના જે જનસમૂહ માટે જેનો કંઈજ અર્થ નથી તેને, જેના મૂળમાં અને ચારે પાસે સંસ્કૃતનું ઊંડાણ અને વિશાળતા આવી રહેલ છે એવી ભારતીય આર્થિક ભાષા ત્રીસ શતાબ્દીઓ અથવા તે કરતાં વધુ સમયથી જે ધ્યેય તરફ આગળ ધપી રહી છે તે ખોય તરીકે રજૂ કરવી એ છેક અનુચિત છે—

“ કમી, અમૂ મુન્તઝર-એ-હકીકત,

નઝર આ લિખાસ-એ-મનઝ-મે”

(અરે, જેની સત્ય પણ રહ જુએ છે એવો તું ધણી વાર રૂપકના વસ્ત્રમાં ઢંકાઈને મારી નજર આગળ આવે છે)

અથવા—

“ તેરે દીદાર-કા મુરતાક હૈ નરગિસ બ-ચરમ્-એ-વા,
તેરી તારીફ-મેં રતબુ-લ-લિસાં સોસન ઝાં હો-કર ”

(જેણે પોતાની આંખો ખુલ્લી રાખી છે એણે નરગીસ તારી નજરની ઇચ્છા રાખે છે, અને ‘સોસન’નું પુષ્પ તારી પ્રશંસા કરવાને માટે વાચાળ શુભવાણું થયું છે.)

આ શૈક્ષીને તેના પક્ષકારો ‘ઇસ્લામી શૈક્ષી’ કહે છે. એ પક્ષકારો સાથે હું અર્થામાં નહિ છતરું : એ પ્રશ્નને ખીજા કોઈ પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખીએ તો વધારે સારું.

ભારતીય આર્થિકની સામે આવી રહેલી બીજી પરદેશી ભાષા તે અંગ્રેજી છે — રાજ્યવહીવટની ભાષા તરીકે, ઈજવણીની ભાષા તરીકે, સર્વ ઉચ્ચ વિશાલ અને વિશાળની ભાષા તરીકે અને જાગૃતિક સંસ્કારિતાના અનોખા વાહન તરીકે અંગ્રેજીનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. ભારતીય આર્થિક ઉપર વર્તેલ જમાવવા માટે અંગ્રેજી એટલી બધી આગ્રહી નથી, પણ શાન્તિથી અને શિથિરતાપૂર્વક પોતાનું કાર્ય એ કર્યે જાય છે. આ ઘટના એટલી સ્પષ્ટ છે કે એનું ખાસ વિવરણ કરવાની જરૂર નથી.

પોતાની સાંખી જીવનપાત્રા પછી ભારતીય આર્થિકભાષા, તે બોલનારી પ્રજાની જેમ, નવા સંયોગો અને નવા પ્રશ્નોનો સામનો કરી રહી છે. તે ભાષા બોલનારી પ્રજા એ પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવાને તથા આદર્શોના અચકામણ તથા ઘર્ષણની પરંપરાની પાર છતરવાને કેવી રીતે શક્તિમાન અને છે અને તે સાથે જેમાં સીધી નૈસર્ગિક માર્ગ તે જ અનિવાર્ય માર્ગ જની રહે એવી પરિસ્થિતિ કેવી રીતે સર્જે છે તે ઉપર જ ભાષાના ભવિષ્યનો આધાર રહેશે.

હિન્દીનો વિકાસ : ‘રાષ્ટ્રભાષા’ હિન્દી

હવે પછીના લખાણમાં ‘હિન્દી’ અને ‘હિન્દુસ્તાની’ એ બન્ને નામો સામાન્ય પ્રકારે એ મહાન ભારતીય આર્ય રાષ્ટ્રભાષા માટે હું પ્રયોજું છું જેને ‘કા-મેં-પર-સે, હસ-હસ-જિસ-કિસ’ અને ના-તા-બા-ભા-ભા-પા’ તરીકે (એના લાક્ષણિક અનુગો તથા નામો, સર્વનામો અને ક્રિયાપદો માટેના પ્રત્યયો ધ્યાનમાં લઈને) વર્ણવવામાં આવે છે, અને જે હિન્દુ ઉચ્ચ મૈટ્રિક હિન્દી (અથવા નાગરી હિન્દી) અને મુસલમાની ઉર્દૂ એ બે સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યિક ભાષાઓના પાયા-રૂપ છે. ૧૨મી-૧૩મી શતાબ્દીમાં તુર્ક વિજય પછી પૂર્વ પંજાબથી માંડી બંગાળ સુધીના ઉત્તર ભારતમાં વ્યાપ ભાષાનું જૂનામાં જૂનું અને સાદામાં સાદું નામ ‘હિન્દી’ છે, અને હું એ પ્રયોગ એની એ જૂની અર્થ-ભાષામાં કરું છું, કે જે હજી પણ બહુ જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. ‘હિન્દુસ્તાની’ એ તો ઘણા પછીના કાળનું અકલિષ્ટ રૂપરૂપ છે: એ એક શુદ્ધ ફારસી શબ્દ હોઈ હિન્દી ભાષાના મુસલમાન રૂપ-ઉર્દૂ-ના પર્યાય જેવો તેનો અર્થ લગભગ થઈ ગયો છે, કે જે ઉર્દૂમાં દેખ હિન્દી અને સંસ્કૃત તત્ત્વોને નિષ્પન્નિત કરીને અથવા બાકાત રાખીને ફારસી અને ફારસી-અરબી શબ્દોની ભરમાર થાય છે. ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર મૈટ્રિક અભ્યાસીઓ તથા હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને બીજી સંસ્થાઓ રાજકીય અને સામાજિક કાર્યકર્તાઓએ આ ‘હિન્દુસ્તાની’ શબ્દ બંધાવેલા અર્થમાં—ઉચ્ચકૌટુંબિક હિન્દી (નાગરી હિન્દી) અને ઉર્દૂ બન્ને

મૂળમાં રહેલી મૌલિક ભાષાના અર્થમાં—પ્રયોજ્યતાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તેમના આ પ્રયત્નો છતાં, મોટા ભાગના અંગ્રેજો અને ખીજ પરદેશીઓ તથા મોટા ભાગના ભારતીય મુસ્લિમો હજી પણ ‘હિન્દુસ્તાની’ અને ‘ઉર્દૂ’ એ બન્ને શબ્દો દ્વારા ફારસી લિપિમાં લખાતી અને ફારસી-અરબી શબ્દોભંડોળ પ્રત્યે પસંદગી દાખવતી હિન્દી ભાષાની એક જ શૈલી (ઉર્દૂ)નો અર્થ સમજે છે. એ જ શબ્દનું ભારતીય રૂપ ‘હિન્દુસ્તાની’ (જેનું ખીજુ અંગ ‘સ્થાન’ ફારસી ‘સ્તાન’ માંથી નદિ, પણ સંસ્કૃત સ્થાનમાંથી આવેલ છે), અત્યારની વસ્તુસ્થિતિએ તો, ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂ સાથેના કોઈ પ્રકારના સાહિત્યિક સંસર્ગ કે સંપર્ક વગરની ભારતીય લોકપ્રચલિત રાષ્ટ્રભાષા, મૂળમૂળ, રૂઢ ભાષા—એ જ અર્થ વ્યક્ત કરે છે. ‘હિન્દુસ્તાની’ અથવા ‘હિન્દુસ્તાની’ શબ્દ મરાઠીમાં, ગુજરાતીમાં અને બંગાળીમાં તથા દક્ષિણી ભાષાઓ કે જે એના ન-વાળા રૂપથી અપરિચિત છે (આમાં તામિલ અપવાદ રૂપ છે. એમાં મહાપ્રાણુત્વ વ્યક્ત કરનાર ધ્વનિઓ નથી) તેમાં પ્રચલિત છે. આ-ચ-વાળું ઉચ્ચારણ મેં બિહારના હિન્દુઓ (અને અશિક્ષિત મુસ્લિમો)ના મુખેથી, સંયુક્ત પ્રાંતમાં, મધ્ય હિન્દ એજન્સીમાં અને મધ્ય પ્રાંતોમાં, રાજપૂતાનામાં અને કેટલાક પંજાબી હિન્દુઓ અને સીખો પાસેથી પણ સાંભળ્યું છે. જો કે ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની દેવનાગરી લેખનપદ્ધતિ સામાન્ય રીતે ન-વાળું ફારસી રૂપ જ પ્રયોજે છે. પરંતુ સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર અને મધ્યપ્રાંતની શાળાઓમાં વરાપક રીતે વંચાતા, રામનારાયણ મિશ્રકૃત પુસ્તકનું નામ હિન્દુસ્તાની (અને નદિ કે હિન્દુસ્તાની) શિષ્ટાચાર (૯ મી આવૃત્તિ, સં. ૨૦૦૧, નાગરીપ્રચારિણી સભા, બનારસ) આ સાથે સરખાવો. રાજપૂતાનાનો પ્રદેશ દર્શાવવા માટે કર્નલ જેમ્સ ટોડે ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં સ્વીકારેલું નામ (જે ઉપરથી, ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રમાં, રાજપૂતાનાની ખોલીઓ માટે ‘રાજસ્થાની’ નામ પ્રચારમાં આગ્યું છે) તો ભારતમાં આપણી પાસે છે; તેમજ ભારતીય બનાવી દેશમાં આવેલાં રેણ અશ્વાન(ની)સ્થાન, બહુચ(ચી)સ્થાન, તુક(કી)સ્થાન, સીરથાન, આરબ-

(બી)સ્થાન ઇત્યાદિ પણ પ્રચલિત છે. (સિયામ દેશના નવા અંગ્રેજી નામ Thailandનો આપણે ‘ થાઈ-સ્થાન ’ એવો અનુવાદ દા માટે ન કરવો જોઈએ ? Thailand એ સિયામના રાષ્ટ્રીય નામ Muang Thai તું અંગ્રેજી રૂપાન્તર જ છે.) ઉત્તર ભારતના હિન્દુઓની દેવ-નાગરી મિપિમાં લખાતી અને શુદ્ધ હિન્દી અને સંસ્કૃત શબ્દમંડાળનો ઉપયોગ કરતી સાહિત્યિક ભાષા તરીકે સંકુચિત અર્થમાં ‘ હિન્દી ’ શબ્દનો પ્રયોગ ન્યાં કરવામાં આવે છે ત્યાં હું આંગ્ર-ભારતીય શબ્દ ‘ ઉચ્ચાટિક હિન્દી ’ (High Hindi) અને ભારતીય અથવા હિન્દી શબ્દ ‘ નાગરી હિન્દી ’ વાપરું છું (નાગરી શબ્દ વડે તેની લિપિ તેમજ તે સંસ્કારી—નામરિક—ભાષા છે એ બંને વસ્તુઓ વ્યક્ત થાય છે. આ બાબતમાં, જે કેવળ હિન્દી સાહિત્યની પરિપદ છે એવી સંસ્થા, માટે ‘ નાગરી પ્રચારિણી સભા ’ નામ સરખાવો). અધિકૃત અને શાસ્ત્રીય વાક્યમયમાં પરદેશી મૂળના ‘ હિન્દુસ્તાન ’ અને ‘ હિન્દુસ્તાની ’ શબ્દોની સાથે ‘ હિન્દુસ્થાન ’ અને ‘ હિન્દુસ્થાની ’ એ હિન્દીકરણ પામેલાં રૂપોનો પણ સ્વીકાર કરવાનો સમય આપણે માટે આવી લાગ્યો છે.

વ્યાખ્યાન ૧

હિંદી : વર્તમાન ભારતની પ્રતિનિધિરૂપ ભાષા

ભારતમાં ભાષાઓની વિવિધતા—આ વિવિધતા માત્ર ઉપરંતરિકની જ છે—મહાન સાહિત્યિક ભાષાઓ—હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) પ્ર' રચાન—હિન્દીના ઠેઠલાક શુદ્ધો-નામોમાંથી ક્રિયાપદો બનાવવાની સાદી રીત—હિન્દી ધ્વનિઓનો સ્વરૂપ અને શ્રોતૃસ પ્રકાર—હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) વ્યાકરણની સાદાઈ—' જગર હિન્દી 'ની એવી પણ વિશેષ સાદાઈ—' જગર હિન્દી ' એ જ ભારતની સાચી રાષ્ટ્રભાષા—ઉત્તર ભારતમાં ભારતીય જીવનના એક અંગ તરીકે સારી હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની—ભારતમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અને હિન્દી-હિન્દુસ્થાની—હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાદારા રાજકારણમાં સામુદાયિક પ્રવૃત્તિ અને હિન્દુસ્થાની—' હિન્દુસ્થાની ' અને ' હિન્દુસ્થાની ' એ નામો—હિન્દી, હિન્દુસ્થાનીના વિવિધ પ્રકારો—(૧) ઉડ્ડે; તેનો વિસ્તાર અને મર્યાદાઓ—હિન્દી લશ્કરની રૌમન સિપિમાં લખાની ઉડ્ડે (હિન્દુસ્થાની)—ઉત્તર ભારતીય પ્રિમીટીઓમાં રૌમન ઉડ્ડે—દૈરિયો અને અધ-સરકારી ગોલપટોમાં ઉડ્ડેને સરકારી ટેકો—(૨) ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા નામરી હિન્દી—તેની અવરધા—હિન્દુ જીવનમાં તેડુ રચાન—ડેવનાગરી સિપિ અને સંસ્કૃત શબ્દો—હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીના પ્રદેશ જગરના લોકોએ કરેલો ઉચ્ચકોટિક હિન્દીનો પ્રચાર—' ખડી બોલી '—' ખડી બોલી '—' ટેક હિન્દી '—(૩) મોલિક બોલી તરીકે હિન્દી (અથવા હિન્દુસ્થાની)—એડીબૂન ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉડ્ડે માટે એક સર્વસામાન્ય વ્યાસપીકનો આદર્શ—(૪) ' પ્રાર્થિક હિન્દુસ્થાની '—અગ્નિયમ મુક્તપ્રાન્ન અને પૂર્વ પંજાબમાં પ્રચલિત લોકભાષાના પ્રકારો, જે પોતાનું માહિત્યક રૂપ (૧) અને (૨) માં મેળવે છે—(૫) ' જગર હિન્દી ' અથવા ' જગર હિન્દુસ્થાની ', એમાં (૧) અને (૨) દ્વારા રમ્યવેર્ણ યોરુઓથી તેમજ તેમના મૂળબૂન (૩) થી નીચે આવતું પડે છે.

ભારત એક રાષ્ટ્ર નથી એમ બતાવવા માટેની એક દલીલ તરીકે ભાષાઓ અને બોલીઓની વિવિધતાને આગળ ધરવામાં આવે છે. સર્વ-પ્રાદેશિક વૈજ્ઞાનિક ઉત્સાહવાળા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આ દેશની સર્વ નાની-મોટી ભાષાઓ અને બોલીઓની નોંધ લીધી છે. જેમાં કોંગો મનુષ્યો બોલે છે એવી મહાન સાહિત્યિક ભાષાઓથી માંડી જે માત્ર બસો-પાંચસો વ્યક્તિઓમાં જ બોલાય છે એવી અપ્રસિદ્ધ અને સ્વલ્પ મહત્ત્વની બોલીઓ પણ આવી જાય છે. ભારતની ભાષાઓનું જેમાં સૌથી વધુ વિગતવાર વર્ગીકરણ અને ગણતરી કરવામાં આવેલ છે તે સર જ્યોન્ અબ્રાહમ ટ્રિપ્સનના શકવર્તી ગ્રંથ *Linguistic Survey of India* માં ભારતની ૧૭૯ ભાષાઓ અને ૫૪૪ બોલીઓની નોંધ કરવામાં આવી છે. પરંતુ ભારતીય પ્રજાએ પોતે જ ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરીમાં માત્ર ૧૮૮ ભાષાઓ અને ૪૯ બોલીઓ ગણાવી છે (આ આંકડાઓ તળ ભારત તેમ જ બ્રહ્મદેશ માટે છે, પણ ત્યાર પછી બ્રહ્મદેશને ભારતથી અલગ કરવામાં આવેલ છે). *Linguistic Survey* અને વસ્તીગણતરીમાં આપેલી સંખ્યાઓ વચ્ચેના મધ્યમ માર્ગ તરીકે આપણે આશરે ૧૮૦ ભાષાઓ સ્વીકારીએ અને બોલીઓનો સમાવેશ ભાષાઓમાં થતો હોઈ તેમનો ઉદ્દેશ્ય આવશ્યક ન ગણીએ તો, ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે ભાષાઓ સ્વતંત્ર સ્થાન માગી લે તેમ છે તે સર્વ એમાં આવી જાય છે એમ આપણે કહી શકીએ. પરંતુ ઉપર્યુક્ત ૧૮૦ ભાષાઓ પૈકી લગભગ ૧૩૦ તો એવી છે કે જે કાં તો મુખ્યત્વે ચિનાઈ-તિબેટી, મોન-ખ્મેર, કારેન અને માન ભાષાકુળો સાથે સંબંધ હોઈ ઈશાન (ભારત-બ્રહ્મ) સરહદ ઉપરની નાની અને પછાત ટોળાઓમાં બોલાય છે અને બોલનારાની સંખ્યા કે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિએ કંઈ મહત્ત્વ ધરાવતી નથી અથવા જે તળ ભારતની ભાષાઓ જ નથી (દા. ત. કારેન, સિયામી, બ્રહ્મી, તિબેટી, આન્દામાની, નિકોબારી, અને આયકુળની કારસી).

ભારત જેવો મોટો દેશ કે જેમાં વિશાળ મેદાનોને કારણે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રહેતા માનવસમૂહો વચ્ચેનો સંપર્ક સરળ બની જાય છે, તેમાં સાચું મહત્ત્વ તો સંસ્કૃતિ અને વ્યવહારની મહાન ભાષાઓ જ ધરાવે છે.

એક નાનકડી પહાડી ટોળીની પોતાની ખાસ બોલી હોય ખરી, પણ એ બોલી તો એ ટોળીના સાંકડા જીવન પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે : વધારે વિશાળ અને સંસ્કારિતાયુક્ત જીવન માટે તો એ ટોળીના નિવાસસ્થાનની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રચલિત એવી એકાદ ગોટી સાંસ્કૃતિક ભાષાના પરિચયની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે, અને વ્યવહારમાં એ વસ્તુ આચરણમાં પણ શૂંકવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે, મધ્યપ્રાન્તોના પશ્ચિમ ભાગમાં અને ઉત્તર બિહારમાં વસતી કુકું નામે કોલ જાતિનાં મતુલ્યોએ, એ ટોળીની પોતાની જ બોલી બોલનાર એવાં ૧,૨૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધારે માણસોની વસ્તી હોવા છતાં, હિન્દુસ્થાની અથવા મરાઠી જાણવાની આવશ્યકતા રહે છે. આસામ અને બંગાળમાં વસતા અને તિબેટી-બ્રહ્મી બોલીઓ બોલતા લોકો બંગાળી અથવા આસામી ભાષા વિના ચલાવી શકતા નથી, અને એ જ રીતે નેપાળમાં વસતા અને તિબેટી-બ્રહ્મી બોલનારા લોકો માટે પર-મતિયા (અથવા ગોરખાલી) અને હિંદી (અથવા હિન્દુસ્થાની) નું જ્ઞાન જરૂરી છે. ઉત્તરકાશ્મીરના રાક્ષા લોકો, જેમની વસ્તી ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ૬૬૩ માણસોની છે તેઓ પોતાની ભાષા ઉપરાંત તામિલ અને કન્નડ જાણતા હોવાનું જણાયું છે, ગોંડ લોકોની વસ્તી લગભગ તેર લાખ જેટલી છે, ૫૨-નું તેઓ 'હિન્દી', મરાઠી, ગુડિયા અને તેલુગુ ભાષાઓ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયેલા છે. અર્થાત્ તેઓએ આ વિકસિત ભાષાઓ પૈકીની એક અથવા બીજી જાણવી જ જોઈએ. હિન્દમાં આદિવાસી ભાષાઓ બોલનારાઓમાં મોટામાં મોટો સમૂહ સંતાલ લોકોનો છે, અને તેમની સંખ્યા ૨૬ લાખ કરતાં વધારે છે. તેઓ મોટે ભાગે હોટાનાગપુરના વિસ્તારમાં વસે છે. આ ઉપરાંત સંતાલ લોકોની મોટી સંખ્યા બંગાલ, ઓરિસા અને આસામમાં વસે છે. આથી સંતાલોને પોતાની સંસ્કારભાષા તરીકે બિહારી અથવા હિન્દુસ્થાની કે બંગાળી અથવા ગુડિયાનાં સ્વરૂપોને સ્વીકાર કરવો પડે છે, ટોળીઓની અથવા આદિવાસીઓની આ નાની ભાષાઓ ઉપરાંત મદાન ચામર, અને, વગિરે યુગોલી, બીજી કેટલીક એવી ભાષાઓ છે, જેમનું સ્થાન, ગૃહજીવનની બહાર બિલકુલ નથી, કેમ કે તેના બોલનારાઓએ પોતાની એ

મૂળ ભાષા સાથે સંબંધ ધરાવતી એવી બીજી એકાદ મોટી ભાષાનું અનુયાયિત્વ સ્વીકારણ હોય છે.

ઉપર્યુકત ભાષાઓ પૈકી હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની બીજી ભાષાઓ ઉપર વર્ચસ ધરાવે છે. કેટલીક બાજુઓમાં તો હિન્દી એ ભારતની સૌથી વધુ મહત્વની ભાષા છે. જો કે ધરમય ભાષા તરીકે તો હિન્દી પ્રમાણમાં નાની જનસંખ્યાની ભાષા હોવા છતાં હિન્દી-હિન્દુસ્થાનીના મૂળ ભાષા-વિસ્તારમાં અગ્નિ પંજબ, સંયુક્ત પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગ, મધ્યપ્રાંતોના મધ્ય ભાગ, ઉત્તર પ્રદેશ, અને પૂર્વ રાજપૂતાનાના કેટલોક પ્રદેશ (અહીં પણ ઘણા વિસ્તાર વિવિધ બોલીઓ વડે વ્યાપ્ત છે, અને હિન્દુસ્થાની મોટે ભાગે શહેરોમાં જ પ્રચલિત છે) સમાઈ જાય છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એવા તેના બે શૈલીવિશેષોમાં હિન્દુસ્થાની ભાષા એ બંગાળ, આસામ અને ઓરિસા, નેપાળ, સિન્ધ, ગુજરાત અને મદરાસ સિવાયના બાકીના લગભગ આખા આર્ષ ભારતની સ્વીકૃત ભાષા છે. ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષા બોલતી પ્રજા બોલાતી હિન્દુસ્થાની વગર મુશ્કેલીએ સમજી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા નાગરી હિન્દી વાંચી અને સમજી પણ શકે છે; જો કે કેટલીક ચતાબ્દીઓ પૂર્વે ડિંગલ નામથી ઓળખાતા રાજસ્થાનીના એક સાહિત્યિક સ્વરૂપમાં કેટલુંક નોંધપાત્ર સાહિત્ય રાજપૂતાના અને માળવામાં લખાયું છે છતાં ત્યાંના લોકોએ ઉચ્ચકોટિક હિન્દીને સ્વીકાર કર્યો છે; થોડાક સીખો અને બીજાઓને બાદ કરતાં, ઘણાખરા પંજાબીઓ હિન્દુસ્થાની (નાગરી હિન્દી અથવા ઉર્દૂ)ને પ્રયોગ કરે છે; એ જ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાંતના પૂર્વ ભાગના લોકોએ પોતાની મૂળ બોલીઓને સ્થાને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની (મોટે ભાગે નાગરી હિન્દી)ને સ્વીકાર કર્યો છે; તેમની એ મૂળ બોલીઓ હિન્દુસ્થાનીથી સારા પ્રમાણમાં જુદી પડે છે, અને હવે તો માત્ર ધરમય અવધારમાં જ રહી રહી છે (જો કે ઉત્તર બિહારના મૈથિલી ભાષા બોલતા લોકો જેમની સંખ્યા લગભગ એક કરોડ કરતાં પણ વધારે છે તેમણે પોતાની એ માતૃભાષાને પટ્ટણા યુનિવર્સિટી પાસે દોલેજ અને હાઈસ્કૂલમાં તે પ્રદેશની

સાચી મનુભાષા તરીકે માન્ય કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી છે - કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ તો આ વસ્તુ માન્ય કરી પણ છે.) બે કરોડ નેટલા આસામીઓ તથા ધણાખરા ઓરિસાવાસીઓ (જેમની સંખ્યા એક કરોડ દસ લાખ કરતાં વધારે છે) બંગાળી સમજે છે; બે કે આસામી અને ઓડિયાની સ્વતંત્ર ભાષાઓ તરીકેની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. ગોરખાસી ભાષા ભોક્ષનારાઓ પૈકી ધણાખરા સાધારણ રીતે હિન્દુસ્થાની સમજે છે અને નાગરી હિન્દી સહસ્રાર્ષથી વાંચી અને સમજી શકે છે.

સાહિત્ય અને સામાન્ય વ્યવહારની મહાન ભાષાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, ભારતમાં અરેખરી મહત્ત્વની ભાષાઓ દસ છે - હિન્દુસ્થાની (જોનાં બે સાહિત્યિક સ્વરૂપો ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ સહિત), બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, ઓડિયા, સિન્ધી, તેલુગુ, કન્નડ, તામિલ, અને મલયાલમ, કદાચ આપણે આમાંથી સિન્ધીને બાદ કરી શકીએ, કારણ કે માત્ર ૩૫ લાખ માણસો તે બોલે છે, એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ પંજાબી ભોક્ષનારાઓની જેમ તેઓ મેટલાગે હિન્દુસ્થાની જાણે છે.

આર્થ ભારતના બીજા પ્રદેશોમાં હિન્દુસ્થાનીની પરિસ્થિતિ આગળ જણાવેલી છે; બંગાળ, આસામ અને ઓરિસામાં ૨૬ હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)નું એક સાદું સ્વરૂપ બધાજ સમજે છે. આ પ્રમાણે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની એ એક મહાન ભાષા છે અને (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એ તેનાં બે સ્વરૂપો પૈકી કોઈ એક સ્વરૂપમાં) ૧૫ કરોડ કરતાં વધારે ભોક્ષાનું તે માન્ય સાહિત્યિક માધ્યમ છે. (૧૮૬૧ની વસ્તીગણતરી ઉપર બધાયેલા-
Linguistic Survey of Indiaના અંદાજે મુજબ, આપણે નીચે પ્રમાણેના આંકડા નોંધી લેવા જોઈએ - હરદી અથવા પશ્ચિમ પંજાબી, ૧ કરોડ; પંજાબી અથવા પૂર્વ પંજાબી, ૧ કરોડ ૨૫ લાખ કરતાં વધારે; રાજસ્થાની, ૧ કરોડ ૬૦ લાખ કરતાં વધારે; પશ્ચિમ હિન્દી જેમાં ખુદ હિન્દુસ્થાનીનો સમાવેશ થઈ જાય છે, ૩ કરોડ ૮૦ લાખ; પહાડી, ૨૦ લાખ કરતાં વધારે; પૂર્વ હિન્દી, ૨ કરોડ ૪૫ લાખ; અને બિહારી ૩ કરોડ ૭૦ લાખ કરતાં વધારે; આ બધાનો સરવાળો કરતાં ૧૪ કરોડથી વધારે

જનસંખ્યા થાય છે. એ સંખ્યાએ ખુદશી રીતે અથવા અર્થાપતિથી ૧૮૯૧માં હિન્દુસ્થાનીનું અનુયાયિન્ય જાહેર કર્યું હતું.) બીજી આર્થિકાયાઓ બોક્ષનારાઓ જેઓ હિન્દુસ્થાની સમજે છે અને ઘણી વાર તેના પ્રયોગ પણ કરે છે (જો કે તે હિન્દુસ્થાની અમુક જ પ્રકારની હોય છે) તેમની સંખ્યા આ સંખ્યામાં ઉમેરીએ તો એમ કલ્યામાં અતિશયોકિત નહિ થાય કે હિન્દુસ્થાની (તેનાં એ સાદિત્થિક સ્વરૂપે પૈકી કાંઈ એક સ્વરૂપમાં) ૧૫ કરોડ કરતાં વધુ મનુષ્યોની સાદિત્થિક ભાષા છે, અને તે ઉપરાંત તેના ૨૬ 'હિન્દી' સ્વરૂપમાં તો ભારતમાં અને ભારતની બહાર લગભગ ૨૪ કરોડ ૫૦ લાખ જેટલા માણસો જેને સાર્વત્રિક રીતે સમજી શકે છે એવી ભાષા છે. (બંગાળી, ૫ કરોડ ૩૦ લાખ; ઉડિયા, ૧ કરોડ ૧૦ લાખ; આસામી લગભગ ૨૦ લાખ; ગુજરાતી ૯૫ લાખ; મરાઠી ૨ કરોડ ૧૦ લાખ કરતાં વધારે; આ ઉપરાંત આપણી પાસે સિન્ધી, કાશ્મીરી અને ભારતની બીજી આર્થિકાયાઓ છે, કે જે બોક્ષનારાઓ સામાન્ય રીતે હિન્દુસ્થાની સમજે છે.) દ્રાવિડી દક્ષિણ ભારતમાં પણ-ખાસ કરીને ચહેરેમાં અને તીર્થ કેન્દ્રોમાં- હિન્દુસ્થાની એ સૌથી વધારે સમજવામાં આવતી આર્થિકાયા છે; અને શીજી, બ્રિટિશ ગિયાના, ટ્રિનિડાડ, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા, મોરીશિયસ, મલાયા અને ઇન્ડોનેશિયામાં હિન્દુસ્થાની (અથવા નામરી હિન્દી અને ઉર્દૂ) બોલતા ભારતવાસીઓની વસાહતો છે.

અમુક ભાષા બોલતી, પ્રયોજતી અને સમજતી જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ નેઈએ તો હિન્દુસ્થાની એ જગતની મહાન ભાષાઓ પૈકી એક છે, અને એ રીતે જગતની ભાષાઓમાં તે બીજું નહિ તો ત્રીજું સ્થાન તો મેળવે છે (ચિનાઈ ભાષાની ઉત્તરીય બોલી અને અંગ્રેજી - એ માત્ર બે જ ભાષાઓનાં નામ હિન્દુસ્થાની પહેલાં લઈ શકાય એમ છે. એ પછી જનસંખ્યની દૃષ્ટિએ રશિયન, જર્મન, સ્પેનિશ, જાપાની અને બંગાળી ભાષાઓ આવે છે).

આ રીતે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની એ વર્તમાન ભારતવાસીઓ માટે

એક મોટો વારસો છે. ભારતીય એકતા અને ભારતીય રાષ્ટ્રને એ મહત્વનો આરોપકાર અને નૈસર્ગિક પ્રતીક છે. હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) એ ભારતની પ્રતિનિધિરૂપ ભાષા છે. તેની પિતરાઈઓ અને બહેનો બંગાળી, મરાઠી, પંજાબી વગેરેની જેમ, સંસ્કૃત જેના પ્રતીકરૂપ છે એવી આઘ ભારતીય આર્ષભાષાની એક અત્યક્ષ વંશજ તરીકે તે એ ભાષાના ધાતુઓ અને શબ્દોની વાગ્વરતુને (Sprachgut, 'speech-commodity') નો વારસો ધરાવે છે. ખીજી ભારતીય આર્ષભાષાઓની જેમ હિન્દીએ પણ દ્રાવિડી અને ડોહલ (મુંડા) જેવી દેશની આર્યેતર ભાષાઓના અન્વય અને વિચારતંત્રનું સામીપ્ય સાધ્યું છે. આથી દ્રાવિડી અથવા મુંડા ભાષા બોલનારને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની ધાતુઓ અને શબ્દો પોતાની ભાષાથી જુદા લાગે છે, પણ વાક્યરીતિ (Order of words) અને શ્લિષ્ટિયોગોદ્વારા વ્યક્ત થતું ભાષાનું માનસિક વાતાવરણ તેને ભિન્ન લાગતું નથી; હિન્દીની વિચાર કરવાની પદ્ધતિથી તે પરિચિત છે; એ પદ્ધતિ તેને અંગ્રેજીના જેવી સર્વથા ભિન્ન અને પરદેશી લાગતી નથી. વળી હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) એક મહાન સંબંધભાષા (Liaison language) છે. સંસ્કૃત (તે હિન્દીનું મૂળ હોવા ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનીના ઉચ્ચાંકાદિક હિન્દી નામે ઓળખાતા પ્રકારની પોષકભાષા તરીકેના તેના કામદારા), દ્રાવિડ ભાષા (રૂપવ્રતન-પ્રક્રિયા, અન્વય અને શ્લિષ્ટિયોગોના અંતસ્તત્ત્વને લગતી કેટલીક મૂળભૂત સમાનતાઓદ્વારા), અને ફારસી અથવા અરબી-ફારસી (હિન્દુસ્થાનીના શબ્દભંડોળ ઉપર, તથા હિન્દુસ્થાનીના ઉર્દૂ પ્રકારને તેની વિશિષ્ટ લિપિ, વિદ્યાવિષયક અને સંસ્કારિતાને લગતા શબ્દો, તેના સાહિત્યપ્રકારો અને આદર્શો, તથા ભાષાની કેટલીક લક્ષણો પૂરી પાડીને તે ઉપર પણ તેણે નિપજાવેલી અસરદારા) - એ સર્વને એક સર્વસામાન્ય મિલનસ્થાન હિન્દુસ્થાનીમાં જડે છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં હિન્દુસ્થાની ઉપર અંગ્રેજીની અસર થઈ છે. પોતાનાં પ્રાન્તીય અથવા સંકુચિત વર્તુળો પાર કરીને આંતરરાષ્ટ્રિય સ્થાન પામેલી સર્વ મહાન ભાષાઓ (દા. ત. અંગ્રેજી) ની માફક હિન્દી પણ હવે સર્વસંપ્રાદ્યક જૂમિકાએ આવી પહોંચતી બાધ છે.

કે જ્યારે જરૂર પડતાં તે પરદેશી શબ્દોને અપનાવી શકે છે - બટ, એ શબ્દોને જેવા ને તેવા સ્વરૂપમાં પણ સ્વીકારી શકે છે; અર્થઘોતક અને અગવના પરદેશી શબ્દોની બાબતમાં, હિન્દી અને અતિ-પ્રાન્તીય બાબાઓને નડે છે તેવો, અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તેને નડતો નથી. પરદેશી શબ્દો વડે બાબાસમૃદ્ધિ ધધારવાની આગતને સંબંધકર્તા છે ત્યાંસુધી, હિન્દુસ્થાનીને એક અત્યંત ઉદાર અને સમદર્શી બાબા ગણવી જોઈએ.

હિન્દુસ્થાની સંક્ષિપ્ત-મિતાક્ષરી બની શકે છે, તે શુદ્ધમતાવાળી પણ થઈ શકે છે. તે જોરદાર પૌરુષમય બાબા છે : તેના કેટલાક બાપડો અને પ્રશંસકો વર્ણવે છે તે પ્રમાણે, તે 'મદાની ઝગાં' અથવા 'પુરુષકી જોક્ષી' છે. બીજી ભારતીય બાબાઓ સાથે (તથા કેટલેક અંશે તેની પિતરાઈ દારક્ષી સાથે) સમાનતા ધરાવતી એક વિશિષ્ટતાએ હિન્દીને સરલતા સાથે અર્થવ્યક્તિ આપી છે. એ વિશિષ્ટતા તે 'કન્વુ' અર્થવાળા ક્રિયાપદ સાથે નામનો પ્રયોગ કરવો અને એ રીતે નામમાંથી ક્રિયાપદ બનાવવું - એ છે. દા ત. વિદ્યાસ કરના, વિચાર કરના, દુકુમ અથવા કામ્ય કરના (અથવા વેના). આ એક સરળ અને સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી પદ્ધતિ હોઈ આવકારપાત્ર છે; ક્રિયાપદોટક પ્રત્યય - ને ભૂતકાળનો એક નિરુપયોગી અને અગવડભરેલો અવશેષ છે - ની જરૂરિયાત તે ટાળી દે છે. (દા ત. અંગ્રેજી Clean > Cleanse = હિન્દુસ્થાની શુદ્ધ અથવા સાફ > શુદ્ધ કરના અથવા સાફ કરના; અંગ્રેજી Fool > befool = નિર્બોધ અથવા વેચકુફ વનાના; Black > Blacken = કાળા > કાળા કરના; Stable > Stabilise = પસ્કા અથવા મજબૂત કરના; ઇત્યાદિ); અને નામ ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોજ્યતા પેદા થતી અસ્પષ્ટાર્થતાનો સંભવ પણ તે ટાળી દે છે. (દા ત. અંગ્રેજી Search > to search = સોજ > સોજ કરના; Quarrel > to quarrel = જગદા > જગદા કરના; fight > to fight = લડાઈ > લડાઈ કરના, આ ઉપરાંત રહના - ઇત્યાદિ). આ સિદ્ધાન્ત બાબામાં કંઈક પથરાટ પેદા કરનારો અથવા જાણે

સમજૂતી આપતો હોય તેવો લાગે છે, પણ તે કારણથી તેમાં સ્પષ્ટાર્થતાનો ગુણ આવે છે, અને પરિણામે શીખવામાં તેમજ યાદ રાખવામાં તથા જુદા જુદા અર્થમાં શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં ઘણો આસાસ બની જાય છે. આ અંગેના ધ્યાનમાં લઈને, હિન્દુસ્થાની અથવા હિન્દીનો આ સિદ્ધાન્ત 'એન્ટ્રિક ઇંગ્લિશ'ની રચનામાં—અંગ્રેજીને સાદી બનાવી પરદેશીઓ તે સરળતાથી શીખી શકે એવી કરવાના એ તાજેતરના પ્રયત્નમાં—સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) બાબતમાં જોને મહત્વનો મુદ્દો તે એના 'વનિયોની ચોખ્ખી અને સુચક લક્ષણિકતા છે. એના સ્વરો સુસ્પષ્ટ છે અને સ્વરોના ઉચ્ચારણના પરિવર્તન સંબંધમાં—કાશ્મીરી અને ૨૬ બંગાળી જેને પરિણામે પરદેશીઓ માટે આટલી મુશ્કેલ બની જાય છે એવા—કોઈ ક્ષીણવલ્લભ્યાં નિયમો તેમાં નથી; સ્વરો પણ સાદા છે: ઇ. ત. હિન્દુસ્થાનીમાં ધ્રુવ ૩ છે, જેનો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી But માંના U જેવો થાય છે; દીર્ઘ ઓ છે, જેનો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી Father માંના a જેવો થાય છે. ધ્રુવ અને દીર્ઘ ઇ અને ઓ છે, દીર્ઘ એ અને ઓ છે (જે કેટલાક સંજોગોમાં ધ્રુવ અને છે) તથા ઓ અને ઓ એ એ સંધિસ્વરો છે, જેમનો ઉચ્ચાર Lad અને Law એ શબ્દોમાંના દક્ષિણ અંગ્રેજી સ્વરોચ્ચારણને મળતો થાય છે. કેન્દ્ર U અથવા જર્મન Ũ જેવા અને કેન્દ્ર eu અને oeu અથવા જર્મન ö જેવા વર્તુલ (Rounded) સંયુખ્તારિયત સ્વરધ્વનિ (Front vowels) તેમાં નથી, બાબતની U અથવા મરાઠી ધ્રુવ ઓ જેવા અવર્તુલ કે વિસ્તૃત (Spread) પશ્ચાદ્યારિયત સ્વરધ્વનિ (Back

છે તેવાં ફનાં પરિવર્તનો, જે એ ભાષાઓમાં વ્યંજનોને લગતા વિશિષ્ટ ફેરફારો પેદા કરે છે તે પણ હિન્દીમાં નથી. એના વ્યંજનધ્વનિઓ વિશિષ્ટ રીતે ભારતીય છે. ભારતીય ભાષાનાં ઘણાંખરાં સ્વરૂપોમાં બને છે તેમ, એમાં દંત્ય અને પ્રતિવેષિત (Retroflex) અથવા મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ ટકાવી રાખવામાં આવ્યા છે - અને આસામી અથવા અશિષ્ટ ગુજરાતીમાં બને છે તે પ્રમાણે, એકમાત્ર દંતમૂલીય (Alveolar) ધ્વનિવર્ગમાં જળી જવાનું વલણ તે ધરાવતા નથી. (ઉચ્ચકોટિક) હિન્દી અને બીજી ભારતીય ભાષાઓમાં નહોતા એવા ફેટલાક ઉપયોગી ધ્વનિઓ એમાં ફારસી સાથેના લાંબા સંપર્ક દ્વારા મેળવી લેવામાં આવ્યા છે. જા. ત. જ્ઞ, ષ્ઞ, જ્ઞ, ષ્ઞ, અને જ્ઞ, તથા જ્ઞ, અને અરબીના પણ બીજા એ વ્યંજનધ્વનિઓથી હિન્દી પરિચિત થઈ રહી છે - એક ધ્વનિ જ્ઞ નો; બીજા ધ્વનિની રજૂઆત અરબી વર્ણ 'અલ્' દ્વારા કરવામાં આવે છે.

વર્ગી વિશેષમાં, હિન્દીનાં વ્યાકરણરૂપો પ્રમાણમાં ઘણાં છે. Linguistic Survey of Indiaમાં હિન્દુસ્થાની વ્યાકરણના આવશ્યક મુદ્દાઓ એક જ પાના ઉપર છાપવામાં આવ્યા છે, ન્યારે અવધી, બંગાળી, મરાઠી, તામિલ અને તેલુગુ એ પ્રત્યેક ભાષા માટે જોઈએવાં ખાસોખાસ છાપેલાં બે પાનાં રોકાયેલાં છે. પૂર્વ બંગાળી પાછળ ત્રણ અને મૈથિલી માટે ચાર પાનાં રોકાયેલાં છે. આ તો શિષ્ટ સાહિત્યિક હિન્દુસ્થાની (જેમાં ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એ તેનાં બને સ્વરૂપો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે) ની વાત થઈ - એ શુદ્ધ, વ્યાકરણગદ્ધ 'શિષ્ટ' બોલી, જે મુકતપ્રાન્તોના પશ્ચિમ પ્રદેશના તથા આગ્રેય પંજાબના તળ વતનીઓ દ્વારા અને જેમણે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂનું નિરાણે જઈને શિક્ષણ લીધું તે તેમની દ્વારા બોલાય છે, એની વાત થઈ. પણ આમવર્ગની, ખાસ કરીને જે પ્રદેશને 'હિન્દુસ્થાનીનું વતન' કહી શકાય તે પ્રદેશનો સર્વસામાન્ય હિન્દુસ્થાનીનું - જેણે ભાષાવિપરક કંઈ જ શિક્ષણ લીધું નથી અથવા કેવળ

નજીવું શિક્ષણ લીધું છે એવી જનતાની જીવંત ભાષાનું વ્યાકરણ તો એથી બે ટુંકું છે. આ સર્વસામાન્ય અથવા ૩૬ હિન્દુસ્થાની જેને કોઈ પ્રકારના તિરસ્કારના ધ્વનિ સિવાય ‘બજાર હિન્દી અથવા બજાર હિન્દુસ્થાની’ તરીકે વર્ણવી શકાય અને જે ભારતમાં અને ભારતની બહાર વસતી સાડી ચોવીસ કરોડ જેટલી જનસંખ્યા માટે એકતાની જીવંત પ્રતિનિધિરૂપ છે, એનું વ્યાકરણ તો એક પોસ્ટ કોડ ઉપર લખી શકાય તેમ છે.

આટલી ચર્ચાને પરિણામે આપણે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીનાં વિવિધ સ્વરૂપોના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએઃ સાહિત્યમાં પ્રયોજ્યતા શુદ્ધ વ્યાકરણ-માન્ય પ્રકારે અર્થાત્ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ; અને વ્યાકરણની બાજતમાં ધણી વધારે સરળ એવી ૩૬ હિન્દુસ્થાનીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો જે અરૂઢાન સરહદથી ભલદેશ સુધી અને દિમાસયના ઢોળાવેથી દખ્ખણ સુધી - કરંચી અને પેશાવરથી દિલ્લુગઢ અને ચિત્તાગોંગ સુધી, તથા શ્રીનગર અને બદીનાથથી હૈદરાબાદ અને બેંગલોર સુધી પ્રચલિત છે. ધણીક રથનિક વિવિધતાઓ અને ઉચ્ચકોટિક હિન્દી તથા ઉર્દૂના શુદ્ધ વ્યાકરણથી સંખ્યાબંધ ભિન્નતાઓ હોવા છતાં આ ભાષામાં એક સર્વસામાન્ય તત્ત્વ, એક મૂળગત ભૂમિકા રહેલ છે, જેને લીધે તે વિવિધ બોલીઓનું કેવળ એક જૂથ બનતી નથી, પરંતુ આ દેશના મોટા વિસ્તારમાં આવશ્યક રીતે એક એવી ભાષા, ભારતની ખરેખરી રાષ્ટ્રભાષા, બની રહે છે, જે સર્વ સમગ્ર છે અને જેમાં હિન્દુ અથવા મુસલમાનનો પ્રશ્ન દાખલ થતો નથી.

હિન્દુસ્થાનીનું સાદું સ્વરૂપ, જે રજામાં અને બજારમાં બોલાય છે તેને માન્ય કરવાનો સમય આપણે માટે આવી લાગ્યો છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂના વર્ગોથી, વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય અને વ્યાકરણોથી, વિધિસરના મેળાવડાઓની તેમજ ઉત્તર ભારતમાં અને અન્ય જગેશ થોડાક સંસ્કારી પુરોગા - જેમણે શુદ્ધ હિન્દુસ્થાનીની લઘુ નાનપણથી જ અડણ કરી છે અને જેઓએ તેની (ઉર્દૂ અથવા ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની) મુક્ત સંસ્કારિતાને બાલપણથી જ આત્મસાત્ કરેલ છે તેમનાં ધરોની ભાષાથી પણ હિન્દુસ્થાનીનું સાદું સ્વરૂપ એક જીવંત ઝરણાની જેમ દૂર વહી રહ્યું છે. હવે એ સમય

આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે આપણે વિવિધ અને ખુદશી રીતે એના મૂલ્યને સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને જે વસ્તુ હવે તો સુસ્થાપિત બની ચૂકી છે તે માન્ય રાખવી જોઈએ કે - રસ્તાઓ અને બજારમાં તથા જ્યાં બહુ જનસમાજ એકત્ર થાય છે એવાં સ્થળોમાં બોલાતી સાદી હિન્દુસ્થાની એ ભારતની સાચી રાષ્ટ્રભાષા છે. આ સ્વીકાર ત્યારે જ થયો જણાય કે જ્યારે તેના એ સાદા સ્વરૂપને નિયમગદ્ય કરવામાં આવે અને મૂલ્યના વ્યાકરણ નિયમોમાં માનતા શિક્ષિતો દ્વારા પ્રયોજાતી ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉચ્ચકોટિક ઉર્દૂની સાથેસાથ એક વૈકલ્પિક ભાષાસ્વરૂપ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાની પણ છૂટ આપવામાં આવે.

આજના ભારતમાં હિન્દુસ્થાનીનું સ્થાન સ્થિત કરવાનો પ્રયાસ મેં ઉપર કર્યો છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે ઉત્તર ભારતમાં લોકો સાથે તદ્દન પ્રાથમિક વ્યવહાર આજુ રાખવા માટે પણ એક માધ્યમને હિન્દી કે હિન્દુસ્થાનીનું—પછી તે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી હોય, ઉર્દૂ હોય કે ‘બજાર હિન્દી’ હોય—થોડુંક પણ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. કલકત્તા કે ઢાકામાં આવતા ગુજરાતી પાસે પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીથી રંગાયેલી ભાંગીટૂટી હિન્દુ-સ્થાની જ રહેવામાં કે સ્ત્રીમરમાં, રસ્તામાં કે બજારમાં લોકો સાથે સંપર્ક સાધવાનું એકમાત્ર માધ્યમ છે. શિક્ષિત વર્ગો કે જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે અને અંગ્રેજી બોલવાનું પસંદ કરે છે તેમની વાત, અસમત, જુદી છે. પચીસ વર્ષ ઉપર જ્યારે કલકત્તામાં આ લેખકે મદાત્મા ગાંધીજીને બોલતા સાંભળ્યા હતા, ત્યારે ગાંધીજીની હિન્દી—હિન્દુસ્થાની તેમની માતૃભાષા ગુજરાતીથી નોંધપાત્ર રીતે રંગાયેલી હતી, અને તેમને એ વખતે હિન્દીનું સ્વરૂપ જ્ઞાન હોવા છતાં તેમને સમજવામાં કોઈ મુશ્કેલી નહોતી. એ જ પ્રમાણે ઢાકાથી આવતો એક બંગાળી આખા ધ ઉત્તર ભારતમાં ઠેક પેલાવર સુધી પોતાની ભાંગીટૂટી હિન્દીનો—જેને એ કેટલેક અંશે બંગાળી જેવી બનાવી દેશે—મદદથી સહેલાઈથી મુસાફરી કરી ચકરો. (દ્રાવિડ ભાષાઓ બોલના દક્ષિણ ભારતને અલગ રાખીએ તો) ઉત્તર ભારતમાં આપણને સ્થાનિક ભાષાઓની વિવિધતા પ્રવાસમાં અને સામાન્ય સંસર્ગમાં નડતરૂપ થતી

લાગતી નથી તે આમદાન 'વ્યવહારભાષા' (*Verkehrssprache* અથવા 'Communication speech') ના અસ્તિત્વને આભારી છે. કામિશા કે ફાર્મિસિંગ, નોઆખલી કે બારીસાલ, ચેખાસા કે પૂના, પુરી કે પેથાવર જેવાં સ્થળો કે જે સ્પષ્ટ રીતે હિન્દી કે હિન્દુસ્થાનીના વર્તુળની બહાર આવેલાં છે ત્યાં રસ્તાઓમાં લોકોના સમૂહોને ટૂંબાબધ જોવા રહીને તેમની પોતાની સ્થાનિક ભાષામાં વાર્તાલાપ કરતા આપણે નોંધશું. એ વાર્તાલાપ આપણે જરા યે સમજી નહિ શકીએ, પણ તેઓમાં ઓછામાં ઓછું 'ઇશ માગુસે એક માણસ તો એવો નીકળશે, કે જે સાદી હિન્દુસ્થાનીમાં પુછા-ચેશે પ્રશ્ન સમજી શકશે, અને હિન્દુસ્થાનીને લગભગ મળતી આવતી, સમજી શકાય એવી ભાષામાં તેનો ઉત્તર આપી શકશે. હિન્દમાં વસતા અંગ્રેજો થોડીક 'બઝાર હિન્દી' શીખી લે છે, અને ઉત્તર ભારતનાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં તેમ જ દક્ષિણ ભારતનાં મોટાં શહેરોમાં પણ તેની મદદથી તેઓ પોતાનું 'ગાઠું' ગળાવી શકે છે. એક મલાય ખવાસી જે ચિત્તાગોંગ, કલકત્તા અને મદ્રાસનાં હિન્દી બંદરોની મુલાકાત લેવાનો હતો, તથા એક અંગ્રેજ સિપાઈ જેણે મદુ, પેથાવર, લાહોર અને કલકત્તામાં રહીને હિન્દમાં ત્રણ વર્ષ મુખી નોકરી કરી હતી, તે બન્નેએ લંડનની શેરીઓમાં મારી સાથે 'હિન્દુસ્થાની'માં વાત કરી હતી; દક્ષિણ હૈદરાબાદની રેલ્વેમાં જેણે કામ કર્યું હતું એવા એક રેલ્વે મુકાદમે રકોટતેન્ડના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં આવેલા ઓમેન શહેરમાં મારી સાથે હિન્દુસ્થાનીમાં સંપર્ક સાધ્યો હતો; અને મેસર્સ રાલી બ્રધર્સની ગ્રીક પેટ્રીમાં કારકૂન તરીકે નોકરી કરવા માટે હિન્દ આવી ગયેલ, અને એ પેટ્રીની રંગૂન અને કલકત્તા ખાતેની કંચેરીઓમાં કામ કરી ગયેલ એક ગ્રીક લશ્કરી અમલદાર એથેન્સમાં મારી સાથે હિન્દુસ્થાનીમાં વાતચીત કરી હતી. આન્દામાનમાં પોર્ટ બ્લેર ખાતે આવેલી હિન્દી ગ્રુન્ડગાર વસા-હતમાં — લાંબો સમય સળ જોગવીને છૂટેલા કેદીઓ અને બીજાઓ સહિત ત્યાંની વસતિમાં જે ભાષા સુપ્રતિષ્ઠિત થતી જાય છે તે હિન્દુસ્થાની જ છે. ઉત્તર ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી આવતા પરિવાજક સાધુઓ અથવા મિશ્ત્રો જમાતો બાંધીને ફરે છે અને તેઓ લોકો સાથે હિન્દી અથવા

હિન્દુસ્થાની ભાષા દ્વારા જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે; અને તે પણ એટલે મુધી કે બંગાળમાં (અને હું માનું છું કે બાકીના આર્થિકબાબા-ભાષી ભારતમાં પણ) સાધુપણું અને હિન્દુસ્થાની કે હિન્દીને અવિનાશાવી ગણવામાં આવે છે: પરિવ્રજનની ઈચ્છાથી સાધુ પોતાનું ઘર છોડવાને, દૂરવાને અને અગ્નિવંશ પ્રદેશો તથા દૂરદૂરનાં તીર્થોની મુલાકાત લેવાને પ્રેરાય છે. તેમજ હિન્દુધર્મના ભારતવ્યાપી ધાર્મિક જીવનમાં પ્રવેશવાની અપેક્ષા તે સાધુ પાસેથી રખાય છે: અને આ બંને વસ્તુને યોગ્ય ભાષા-માધ્યમ હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીમાં મળે છે એમ કંઈક અન્યક્ત રીતે મનાય છે. માત્ર બંગાળી કે ગુજરાતી, પંજાબી કે મરાઠીનું જ યાન ધરાવતો માણસ પ્રાન્તીય કે પ્રાદેશિક રહે છે; હિન્દી કે હિન્દુસ્થાનીનો પરિચય થતાં તે ભારતીય બને છે: આ પણ એક સર્વસામાન્ય સમજ છે. આ પ્રમાણે ભારતના ઉત્તરીય કે આર્થિક જગતના વાતાવરણમાં હિન્દુસ્થાની વ્યાપી જતી જણાય છે.

અસમત, હિન્દી કે હિન્દુસ્થાની તો આપણા દેશમાં બધો સમય હતી જ, પણ આપણા રાજકીય વિચારો અને કાર્યકરોને એ ભાષા શોધી કાઢતાં અને ભારતીય જીવનમાં એનું મહત્ત્વ સમજતાં થણા દશકા લાગ્યા. અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલો ભારતનો મુદ્દિજીવી વર્ગ ૧૯ મી સતાબ્દીના છેલ્લા ચરણ દરમિયાન પોતાના દેશના પુનર્જીવન વિશે વિચાર કરતો થયો, અને એ સતાબ્દીના આઠમા દશકા પછી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મદાસભાની સ્થાપના થતાં બંગાળ અને ગુજરાત, મદારાષ્ટ્ર અને પંજાબ, ઉત્તર ભારત અને મદ્રાસ હિંદુસ્થાની પોતાના દેશના પુનર્જીવન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે કૃત-નિશ્ચય બનેલા આતુર દેશભક્તો પોતાના આ સર્વોત્તમ બોલને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો અને સાધનો વિશે અંગ્રેજીમાં જ ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. આશરે ૩૫,૫૦૦ ઉપર, ૧૯૦૫ માં ભારે અમે નિશાળે ભણતા બાળકો હતા ત્યારે કેરા ઇસ્માઇલખાન કે એવા જ કોઈ સરહદી શહેરમાંથી એક પંજાબી રાષ્ટ્રવાદી પ્રચારક કલકત્તા આવ્યા હતા, અને તે જમાનાની દૃષ્ટિએ તો ખૂબ આખાભોલા અથવા કદાચ ઉશ્કેરણીમયી ગણાય એવાં

તેમનાં દ્વિતિયવિરોધી ભાષણોએ (જે બધાં અંગ્રજીમાં જ થતાં હતાં) વિદ્યાર્થીઓમાં દેશદાસની અમુક પ્રબળ લાગણી પેદા કરી હતી; અને કલકત્તાના રાજમાર્ગે ઉપર શ્રી. ટાલિલરામ ગંગારામની પાછળ પાછળ નીચેની પંક્તિઓથી શરૂ થતા અંગ્રેજી “રાષ્ટ્રગીત”નું સમૂહગાન કરતા અમે ફરતા હતા—

God save our ancient Hind,
Ancient Hind once glorious Hind,
From Kashmir to Cape Comorin, &c.

બંગાળ અને તેને પરિણામે આવેલી સ્વદેશી ચળવળની ભરતી, જેણે ભારતમાં એક નવા જ રાજકીય યુગને જન્મ આપ્યો તેની તુરત પહેલાંની આ વાત છે. સ્વદેશી ચળવળ આવી. ‘અમે પોતે’નો જ નાદ ગજવતી સીન-ફોન ચળવળના જેવો કંઈક જુરસો તેમાં હતો. ત્યારે પણ અમે નિશાળોમાં હતા અને અંગ્રેજીના મિત્રણ વળરની દુહા બંગાળી બોલવાને પ્રયાસ કરતા હતા: અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા ભારતવાસીઓની સર્વસામાન્ય નમજાર્ધ-આપણા શિક્ષણ અને સંસ્કારની ભાષાના શબ્દોનું આવૃત્તાપા સથે મિત્રણ કર્યા સિવાય આપણે રહી શકતા નથી તે-ટાણવાને અમે ધરતી હતા. બંગાળમાં ઉદ્ભવેલી સ્વદેશી ચળવળની આકાંક્ષા તો ભારતવ્યાપી હતી. સ્વદેશી ચળવળ પહેલાં ઘડી ગયેલા બંધિમચન્દ્ર ચેટરજી, ભૂદેવ મુખર્જી અને સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા ગાંધીવાદી બંગાળી લેખકો, જેમણે ભારતની મુક્તિ માટેની ચળવળનો આ માર્ગ તૈયાર કરી આપ્યો હતો તેઓ બધા એક અને અવિભાજ્ય ભારતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હતા: પરંતુ એક માત્ર ભૂદેવ મુખર્જી અને કેશવચન્દ્ર સેનના અપવાદ સિવાય, હિન્દી પાછળ રહેલા બગ પ્રત્યે તેઓએ ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નથી.*

* ૧૮૬૨ પહેલાં, ૪૦ કરતાં વધુ વર્ષ પૂર્વે, ભૂદેવ મુખર્જીએ લખ્યું છે :

“ભારતમાં પ્રચલિત ભાષાઓમાં હિન્દી-હિન્દુસ્તાની સુખ્ય છે, અને એ વસ્તુ મુસલ-માનોને આજ્ઞારી છે કે આખા એ ભારતવર્ષમાં તે પ્રસરી છે. એમ અવગણન થઈ શકે કે દૂરના ભવિષ્યમાં કોઈ કોઈ એ એક જ ભાષાનું અવલંબન કરીને આખા એ ભારતવર્ષની

સ્વદેશી ચળવળનો પ્રારંભ થતાં જ, અવગણાયેલી દેશી ભાષાઓ પ્રત્યે લોકો ઉત્સાહપૂર્વક વળ્યા. ખાસ કરીને બંગાળમાં તો એમ જ બન્યું, કારણ કે ત્યાં એક વિલકત પ્રજાની એકતાનું ભાષા એ એક અમર પ્રતીક

ભાષાઓ એકત્વ પામશે " (ભારતવાસીર ચલિત ભાષા ગુલિર મધ્યે હિન્દી-હિન્દુસ્થાની-હ પ્રધાન, એં મુસલમાનદિગેર કન્યાણે હહા સમસ્ત-મહાદેશ-વ્યાપક । વતેવ અનુમાન કરા જાહે પારે જે, હહાકે અવલમ્બન કરિયા-હ કોનો દરવનીં અવિવ્યકલે સમસ્ત ભારતવર્ષેર ભાષા સમ્મિલિત થાકિવે ।)

-આચાર્યપ્રબન્ધ, ૫ મી આવૃત્તિ, ચીન્સુરા, બંગાળી સંવત ૧૩૨૮, પૃ. ૧૬૦. અન્યત્ર પણ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓને એકત્વ અર્પનાર સાધન તરીકે સંસ્કૃતના મહત્ત્વ ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો છે. એજ, પૃ. ૬

પોતાના વર્તમાનપત્ર 'મુક્ત સમાચાર'ના, બંગાળી અકષરી સત ૧૨૮૦ (= ૪ સ. ૧૮૭૫) ના અંકમાં કેશવચંદ્રસેન લખે છે : યદિ ભાષા એક ના હહલે ભારતવર્ષેં એકતા ના હય, તવે તાહાર ઉપાય કિં ? સમસ્ત ભારતવર્ષેં એક ભાષા-વ્યવહાર કરા-હ ઉપાય । એસન જલોગુલિ ભાષા ભારતે પ્રચલિત આછે. તાહાર મધ્યે હિન્દી ભાષા પ્રાય સર્વત્ર-હ પ્રચલિત । એહ હિન્દી ભાષા કે ચદિ ભારતવર્ષેર એકમાત્ર ભાષા કરા જાય, તવે અનાયસે શીઘ્ર સમ્પન્ન હહલે પારે । કિન્તુ રાજાર સાહાય્ય ના પાઈલે કસનો-હ સમ્પન્ન હહલે ના । એસન હરેજ જાતિ આમાદેર રાજા । તાંહારા જે એ પ્રસ્તાવે સમ્મત હહલે, તાહા વિશ્વાસ કરા જાય ના । ભારતવાસીદેર મધ્યે અનૈક્ય થાકિવે ના, તાહાર પરસ્પર એક હૃદય હહલે, હહા મને કારિયા હય તો હરેજદેર મય હહલે । તાંહાર મને કારિયા થાકેન જે, ભારતવાસીદેર મધ્યે અનૈક્ય ના થાકિલે પ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્થિર થાકિવે ના । ભારતવર્ષેર મધ્યે જે સકલ વડો વડો રાજા આઠેન, તાંહારા મનોયોગ કરિલે એ કાર્યથી અવશ્ય કરિતે પારેત । જેમન એક ભાષા કરિતે ચેષ્ટાં કરા કર્તવ્ય, તેમનિ ઉચ્ચારણ ઓ એકરૂપ કરિતે ચેષ્ટા કરા કર્તવ્ય । ભાષા એક ના હહલે એકતા હહલે પારે ના । અર્થાત્ એ ભાષા એક ન હોય તો ભારતવર્ષમાં એકતા ન હોઈ શકે. તો એનો ઉપાય શો ? સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક ભાષાનો ન્યવહાર કરવો એ એનો ઉપાય છે. ભારતમાં જે બધી ભાષાઓ પ્રચલિત છે

બની હતી. પરંતુ હજી ત્યાંસુધી હિન્દુસ્થાનીએ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું. અણખત, બંગાળના એક રાજકીય નેતા અને પત્રકાર કાલી-પ્રસન્ન કાવ્યવિચારદ હિન્દીનું મહત્ત્વ સમજાયા હતા, અને તેમણે એક લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય ગીત રચ્યું હતું. કલકત્તામાં અને બંગાળમાં બીજે સર્વે સ્થળે ૧૯૦૫-૧૨ ની સ્વદેશી ચળવળ દરમિયાન યુવાનો તે ગાતા હતા. એ ગીતનો આરંભ આ પ્રમાણે હતો—

મૈયા, દેશકા હ ક્યા હાલ:

રાક નિદી જોહર હોતી સવ, જોહર હૈ જંગલ ।

એની અંતિમ પંક્તિ આ પ્રમાણે હતી—

હૌ મતિમાન દેશકે સન્તાન, કરો સ્વદેશ રિત ।

હિન્દુસ્થાની ભાષા આગળ નહોતી આરો તેનું એક કાંણુ એ હતું કે (બિહાર, સંયુક્ત પ્રાન્ત, મધ્ય પ્રાન્ત અને અન્યત્ર વસતા) હિન્દુસ્થાની બોલતા લોકો રાજકીય દૃષ્ટિએ તથા બંગાળ, મદરાસદ્દ અને પંજાબના લોકો જેટલા જાગૃત બન્યા નહોતા. કેવળ મહાત્મા ગાંધીજીની કૃપના અને અવહારશુદ્ધિએ જ હિન્દી કે હિન્દુસ્થાનીમાં ઉત્તર ભારતના બહુજન-સમાજમાં રાજકીય આત્મભાન જાગૃત કરવાનું એક માત્ર સાધન બનેયું; વળી ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ હિન્દુસ્થાની એ ભારતની પ્રજા માટે એકબીની ગાંડપ

તેમાંથી હિન્દી ભાષા જ પ્રાયઃ મર્જિત પ્રચલિત છે. આ હિન્દી ભાષાને એ ભારતવર્ષની એકમાત્ર ભાષા બનાવવામાં આવે તો આ એકમાત્ર અભાષાસે શીખણે સિદ્ધ થાય, પણ રાજ્યની સક્રિય વિના આ કાર્ય કરી નહિ નહિ થાય આપણે અંગ્રેજોએ આપણા રાજ્યકર્તા છે, તેઓ આ પ્રસાવમાં સંમત થશે એમ માની સક્રિય એક્ટ નથી. ભારતવાસીઓમાં અનૈકત્ય નહિ રહે, તેઓ ખરખર સંપીલાં થઈ જશે—એ વિચારથી અંગ્રેજોને લય થશે. તેમને એમ લાગે છે કે ભારતવાસીઓમાં એ અનૈકત્ય આટલું નહિ રહે તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય રિપા નહિ રહે — પણ ભારતવર્ષમાં એ બોલા બોલા રાજ્યો છે તેઓ નિદાય કરે તો આ કાર્ય જાર પાર પડી શકે. એમ આપણે એક ભાષાને માટે પ્રયત્ન કરવા એક એમ આપણે હિન્દુસ્થાની એકરૂપના માટે પણ પ્રયત્ન કરવા એક એમ... ભાષા એક ન ટોચ નો એકમાત્ર થઈ ન શકે.

હતી એટલું જ નહિ પણ તે એટલાના પ્રતીકરૂપ પણ હતી. જાહેર અને રાજકીય જીવનમાં આટલા ઠાળ મુઘી અગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ જેના પ્રતીકરૂપ બન્યો હતો તે અઘગપણાનો ત્યાગ જ્યારે સુદ્ધિજીવી વર્ગે કર્યો ત્યારે ઉત્તર ભારતમાં જ્યાં જ્યાં હિન્દુસ્થાની સમજવામાં આવતી હતી ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર આમવર્ગે તેનો ઉત્સાહપૂર્વક જવાબ વાળ્યો, અને આ રીતે આમવર્ગનો સંપર્ક સાધવા વડે રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય ક્ષેત્રોમાં એક મૂલ્યગામી ક્ષાન્તિનો પ્રારંભ થયો.

જે બધા હિન્દુસ્થાની બોલે છે અથવા તેનો પ્રયોગ કરે છે તે સર્વની એ ધરગથુ ભાષા નથી સિદ્ધિન મંડોની બહાર, તેના બોલાતા સ્વરૂપમાં તે સર્વત્ર એક કથ્ય ભાષા (Patois) તરીકે જોવામાં આવે છે. એનું ફારસી નામ હિન્દુસ્તાની-જેના ઉપર તેનું હિન્દીકરણ પામેલું નામ 'હિન્દુસ્થાની' સ્થાપિત થયેલું છે-તે પ્રમાણમાં નવું છે. એનો અર્થ 'હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષા' એવો થાય છે—'હિન્દુસ્તા(સ્થા)ન' નામ, તેના સંકુચિત અર્થમાં, પંજાબ અને બંગાલ વચ્ચેનાં ઉત્તર ભારતીય મેદાનો માટે મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમ્યાન પ્રચારમાં આવેલું છે. 'પૂરબ' અથવા પૂર્વનો પ્રદેશ એટલે કે સંયુક્ત પ્રાન્તોનો પૂર્વભાગ અને બિહાર-જેમાં પૂર્વ હિન્દી અને બિહારી બોલતા વિસ્તારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે—હિન્દુસ્તા(સ્થા)નનો એક ભાગ છે. બંગાળી ભાષા નહિ બોલતો અને બિહાર અથવા સંયુક્ત પ્રાન્તનો વાસી મનુષ્ય બંગાળમાં 'હિન્દુસ્થાની' તરીકે અથવા 'પશ્ચિમ' એટલે પશ્ચિમના નિવાસી તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ પંજાબીનું અને મારવાડીનું (એટલે કે રજપૂતાનાના વતનીનું) હિન્દુસ્તાની કે હિન્દુસ્થાનીથી ભિન્નત્વ ગણવામાં આવે છે. મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમ્યાન બધો જ વખત 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દનો પ્રયોગ 'દક્ષિણ' (દખલ, દકન)થી ભિન્નતા બતાવવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમ દિશાએથી આવનારને માટે, લુધિયાના અને અંબાલાની વચ્ચે આવેલા સરહિન્દ (ફારસી 'સર-હ-હિન્દ', હિન્દનું મરતક) શહેરથી હિન્દુસ્તાનનો પ્રારંભ ગણવામાં આવે છે. યુરોપીય મુસાફરોની નોંધો પ્રમાણે, (તળપદા સ્વરૂપમાં પ્રયોજાતી) આ ભાષા માટે 'હિન્દુસ્તાની'

(Indostani) શબ્દ ઓછામાં ઓછું ૧૭ મી શતાબ્દીના પ્રારંભથી વપરાવો શરૂ થયો, કે જ્યારે નિદાન ઉત્તર ભારતમાં તો તે, જો લખતી હોય તો, 'ખનિયા' (એટલે કે દેવનાગરી) લિપિમાં લખાતી હતી. મુરત માં કે.ઉત્તર ભારતનાં શહેરોમાં જ્યાં યુરોપિયનોને ભારતવાસીઓ સાથે વ્યવહાર ચલાવવાનો હતો ત્યાં તેમને 'હિન્દુસ્થાનીનું' આ પ્રાથમ સ્વરૂપ શીખવું પડતું હતું. ભારતની અંદર વેપારમાં પડેલા પોતાના ક્ય માલિકોના ઉપયોગ માટે જે. જે. કેટલર (G. G. Ketelaer) 'હિન્દુસ્થાનીનું' પહેલું યુરોપિયન વ્યાકરણ ઈ. સ. ૧૭૧૫માં ક્ય ભાષામાં લખ્યું, જેનો લેટિન અનુવાદ હોલેન્ડમાં આવેલા લીડન શહેરમાંથી ૧૭૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. (જ્યો કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા તરફથી ઈ. ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'દિવેદી અભિનંદન ગ્રંથમાં' (પૃ. ૧૬૪-૨૦૩) કેટલરના વ્યાકરણ વિશેને હિન્દુસ્તાની કા સર્વસે પ્રાચીન વ્યાકરણ એ નામનો માર્ક લેખ, તથા S. K. Chatterji, The Oldest Grammar of Hindustani, 'Bulletin of the Linguistic Society of India,' Lahore, 1935, Vol. V, pp. 363-384; J. Ph. Vogel, Joan Josua Ketelaer of Elbing. Author of the First Hindustani Grammar, BSOS 1936, Vol. VIII, pp 817-822) આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, 'હિન્દુસ્તાન' નામ (અને તે ઉપરથી અનેવા રિશેપલુ 'હિન્દુસ્તાની')નું મૂળ ફારસીમાં છે. અર્વાચીન ફારસી શબ્દ 'અસ્તાન' કે 'ઇસ્તાન' જૂની ફારસી 'સ્તાન' (= સંસ્કૃત સ્થાન) ઉપરથી આવેલો છે. એનું સ્થાન એવું હિન્દીકરણ યંવાતે પરિણામે 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દ બનેલો છે, અને સામાન્ય રીતે હિન્દુઓમાં હિન્દીકરણ પામેલું આ રૂપ ધીરે ધીરે પ્રચલિત બન્યું છે અને પરિણામે બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતીમાં મહાપ્રાણ દ્વનિવાળું આ રૂપ સામાન્યતઃ માન્ય થયું છે. પરંતુ ભાષાના ઉર્દૂ પ્રકાર-જે હિન્દીકરણ પામેલા રૂપને પસંદ કરતો નથી—સાથે સંગઘ ધગતી સાહિત્યિક અથવા ઉચ્ચકોટિક હિન્દી તો મૂળ ફારસી-રૂપ યોગે છે. 'હિન્દુસ્તાની' અને 'હિન્દુસ્થાની' એ એ શબ્દો વચ્ચે મુદ્દમ અધરે.

છે. 'હિન્દુસ્થાની' વડે એક જગ્યાના, મદારાષ્ટ્રી કે ગુજરાતીને કંઈક એવી ભાષાનો ખ્યાલ આવે છે, જે તે પોતે સારી રીતે સમજે છે અને જે ભાષા ઉર્દૂ જેટલી ફારસીમય નથી. -ય-વાળું 'હિન્દી'કરણ પામેલું ૩૫ ઉત્તર ભારતના હિન્દુઓમાં સામાન્ય રીતે સાંભળવામાં આવે છે; જો કે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી (અથવા નાગરી હિન્દી) એ યજ્ઞની જોડણીમાં -ય-ને સ્થાન આપતી નથી અને ફારસી ૩૫ 'હિન્દુસ્તાની'ને ભારતીય મુસ્લિમો તેમજ અંગ્રેજો અને ખીજા પરદેશીઓ ઘણી વાર ઉર્દૂથી અભિન્ન ગણે છે.

હિન્દુસ્થાનીના નીચેના પ્રકાર આપણે નોંધીએ છીએ:

(૧) ઉર્દૂ ભાષા—એ ફારસી-અરબી વર્ણમાળામાં અર્થાત્ ચાર નવા વર્ણોના ફારસી ભાષામાં ઉમેરો કરીને વિસ્તરવામાં આવેલી અને ત્યાર પછી હિન્દીમાંના ત્રણ વિધિષ્ટ ભારતીય શ્વનિઓ (દ, ડ, ડ્) અક્ષર કરવા માટેના ત્રણ વધુ અક્ષરોના ઉમેરો સાથેની અરબી લિપિમાં લખાય છે. અસ્થાન સરહદથી માંડી બંગાળ સુધી ઉત્તર ભારતના મુસલમાનોની એ સાહિત્યિક ભાષા છે પૂર્વ પંજાબ અને પશ્ચિમ સંયુક્ત પ્રાન્તનો અને ટૂંકેકે અંશે દક્ષિણ દેશનાજાદના મુસ્લિમ ઉચ્ચ વર્ગ એતું શુદ્ધતમ સ્વરૂપ પોતાના ઘરમાં બોલે છે. શહેરમાં રહેનારા લોકો પોતાની કેળવણી અને સામાજિક દરજ્જા અનુસાર સ્થાનિક બોલી સાથે ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં મિશ્રિત એવી તે ભાષા બોલે છે. પૂર્વ સંયુક્ત પ્રાન્તમાં અને બિહારમાં શિક્ષિત મુસ્લિમો વ્યાકરણશુદ્ધિપૂર્વક એ બોલે છે અથવા બોલવાનો પ્રયાસ કરે છે, પણ સામાન્ય રીતે તેઓ વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ અને પૂર્વ હિન્દી તથા બિહારી રૂપો વડે મિશ્રિત એવા ઉર્દૂના એક સિધ્ધ સ્વરૂપનો પ્રયોગ કરે છે. પંજાબમાં પણ બોલનારના શિક્ષણ અને સામાજિક દરજ્જાના પ્રમાણમાં ઉર્દૂનું પંજાબી સાથે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મિશ્રણ થયેલું જોવામાં આવે છે; પરંતુ ઉચ્ચ સંસ્કારી પંજાબી મુસ્લિમો અંદરો-અંદર પંજાબીમાં બોલવાનું તિરસ્કારતા નથી, અને પંજાબી મુસ્લિમો ફારસી લિપિમાં લખાતી પંજાબીમાં કેટલીક સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ પણ ચલાવે છે. આત્મજ્ઞાનના વધતા જતા જુરસા સાથે શુદ્ધ ઉર્દૂ ઉત્તર ભારતના ઘણા

મુસ્લિમોની ધરમથુ ભાષા તરીકે પણ ફેલાતી જાય છે. બંગાળી મુસ્લિમો એક નિયમ તરીકે ઉર્દૂને ધરમથુ ભાષા તરફ સ્વીકારતા નથી—તેઓ તેમની માતૃભાષા બંગાળીને વળગી રહે છે. વસ્તુસ્થિતિએ ઠેક હમણાં સુધી ઉચ્ચ વર્ગના બંગાળી મુસ્લિમોના જીવન ઉપર ઉર્દૂએ કશી જ અસર નિપજવી નહોતી. ગૌરુત્તમિક પરચવદ્વારમાં, તેઓ બંગાળીને પ્રયોગ ન કરે તો ફારસીને કરતા હતા, પણ ઉર્દૂને તો નહિ જ.

હિન્દુસ્થાનીનો આ ઉર્દૂ પ્રકાર ૧૭ મી સતાબ્દીના અંત પહેલાં એક સાહિત્યિક ભાષા તરીકે અસ્તિત્વમાં નહોતો. એનું શબ્દભંડોળ ખૂબ ફારસીમય થઈ ગયું છે, અને ‘ફ્લાઈંગ ઉર્દૂ’ (High-flown Urdu) તરીકે જે ભાષાને ઓળખવામાં આવે છે તેમાં તો આખું વાક્ય કેવળ ફારસી અને અરબી શબ્દોનું જ બનેલું હોય છે અને એકાદ તળપદો ભારતીય-એટલે કે હિન્દી-પ્રત્યય કે શબ્દ આમ તેમ ફેંકાયેલાં નજરે પડે છે. તેથી આ ભાષાપ્રકારનો જેમણે વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરેલો હોતો નથી એવા હિન્દુઓને માટે તેમજ જેઓ ફારસી અને અરબીના વિદ્વાનો નથી હોતા એવા ધણા મુસ્લિમો માટે તે અગમ્ય બની જાય છે. પરંતુ ઉર્દૂનું ફારસી-અરબી શબ્દભંડોળ અને ફારસી-અરબી લિપિ (આ લિપિને કારણે અરબી શબ્દોને એમને એમ ઉર્દૂમાં દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તેમના લિખિત સ્વરૂપને કોઈ પ્રકારનો વાંધો આવતો નથી) એ બે વસ્તુઓ ભારતની મુસ્લિમ પ્રજામાં ઉર્દૂ માટેની એક લજામણુરૂપ બની જાય છે—અને એનું સાહિત્ય લગભગ સર્વાંશે મુસ્લિમ પ્રેરણાનું પરિણામ હોઈ તે પણ એક ઘણી મહત્વની લજામણુરૂપ બને છે. આ દૃષ્ટિએ બિહાર, પૂર્વ મુકન પ્રાન્ત, પંજાબ, બંગાળ, આસામ, ઓરિસ્સા, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને સિન્ધના તથા દક્ષિણના ક્ષત્રિય ભાષા બોલતા મુસ્લિમો માટે પણ ઉર્દૂ એક મહાન સંસ્કરણાયા બની છે (ઉગદરણ તરીકે પૂર્વ બંગળાના મુસ્લિમોના નામે ચાલવામાં આવેલું ‘ નબી-હ-કા ભાષા ’-પથર્ગંજરની ભાષા-તરીકે ઉર્દૂનું વર્ણન). બંગાળની બન્ને યુનિવર્સિટીઓએ ઉર્દૂને એક શિષ્ટ ભાષા તરીકે ફારસી અને અરબીના જેવું સ્થાન આપ્યું છે.

યુક્ત પ્રાન્ત અને પૂર્વ પંજાબના કેટલાક હિન્દુઓ પોતાના ધર્મના ઉર્દૂનું કંઈક ઓછું ફારસીમય રૂપ બોલે છે—અને હિન્દુઓની એક મોટી સંખ્યા ખાસ કરીને પંજાબ, પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને નિઝામ રાજ્યમાં ઉર્દૂનો અભ્યાસ કરે છે. પરન્તુ આ હિન્દુઓ (ઉર્દૂ સાથેના એમનો સંબંધ મોગલ રાજવંશના કે ન્યાં ફારસીનું કંઈક જ્ઞાન અથવા પરિચય આવશ્યક હતો તે સાથેના દીર્ઘકાલીન સંપર્કનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે) ધીરે ધીરે હિન્દીના ખેડાણ તરફ વળતા જાય છે. જે કે આમાં નિઝામ રાજ્ય અપવાદરૂપ છે, કારણ કે ત્યાં મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા કુટુંબ ઉર્દૂને ટકાવી રહેલ છે.

રોમન સિપિમાં લખાતી ઉર્દૂનો પ્રિન્ટિંગ હિન્દી લશ્કરમાં અગ્રેજ પછીની બીજી ભાષા તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, અને હિન્દુસ્તાની જાણના હિન્દી સિપાઈઓ માટે લશ્કર ખાતાએ રોમન ઉર્દૂમાં પુસ્તકો અને અન્યકાઓ બહાર પાડેલ છે. હિન્દી તોપખાનાનો મુદ્રણેષ ‘હમ્મલત - ઓ - ઇકબાલ’ (માન અને નસીબ) છે — એ બન્ને ઉર્દૂમાં અપનાવવામાં આવેલા એ અરબી શબ્દો જ છે. ઉત્તર ભારતનાં સહેરામાં ખ્રિસ્તી પ્રચાર માટે પણ રોમન ઉર્દૂનો કેટલેક અંશે ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. લખનૌ અને બીજાં રથજોએથી રોમન ઉર્દૂમાં છપાયેલ અન્યકાઓ અને પુસ્તકો ધણી વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. હિન્દુસ્તાની પ્રિન્ટિંગ સરકારે ઉર્દૂનો એક પ્રકારની બીજી અધિકૃત ભાષા તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. રાણી વિક્ટોરિયાને જ્યારે એક ભારતીય ભાષા શીખવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેમને ફારસી સિપિમાં લખાતી ઉર્દૂ શીખવવામાં આવી હતી. ભારતમાંની ‘યુરોપિયન’ નિશાળોના યુરોપિયન અને અંગ્રેજો-ઇન્ડિયન વિદ્યાર્થીઓને — જ્યારે તેમને એકાદ ભારતીય ભાષા શીખવાની હોય ત્યારે — ફારસીપ્રચુર ઉર્દૂ શીખવાને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું. આપારે નામરી. હિન્દી કેટલેક અંશે એનું સ્થાન લેતી જાય છે. દિલ્હી અને બીજાં રથજોના સરકારી રેડિયો સ્ટેશનોએથી બ્રોડકાસ્ટ થતા ‘હિન્દુસ્તાની’ સમાચારો ધણુંખરું ફારસીમય સાહિત્યિક ઉર્દૂમાં આપવામાં આવે છે, જે હમણાં તો તળપદા હિન્દી અથવા

હિન્દુસ્થાની શબ્દોની તુલનામાં પરદેશી ફારસી-અરબી શબ્દોના પ્રયોગને પસંદગી આપતી જાય છે (દા. ત. 'પ્રધાન મંત્રી' ને બદલે 'વઝીરે આલા,' 'લગાઈ' ને બદલે 'જંજ,' 'ઝેલુ' ને બદલે 'ઝંદુમ્' 'મોહા' ને બદલે 'શીર્'), અને બધા જ સંસ્કૃત શબ્દો અને ઘણા પ્રચલિત હિન્દી શબ્દોને ટાળીને પોતાની લાક્ષણિકતાને સંભાળપૂર્વક વળગી રહે છે. સરકારી પ્રેરણા નીચે તૈયાર કરવામાં આવતાં મુદ્રપ્રયત્નને લાગતાં કેટલાંક બોલપટોની 'હિંદુસ્તાની' ને માટે પણ આમ જ કહી શકાય. આ પ્રમાણે ભારતમાંની બ્રિટિશ સરકાર-તરફથી ફારસીપ્રચુર ઉર્દૂને અમુક પ્રમાણમાં ટેકો મળે છે, કેમકે મુસ્લિમ હિન્દ તરફથી મળેલા વારસા તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે, આ જ કારણથી જ્યોજ' ૪ થા, વિક્ટોરિયા (જૂના સિક્રાઓ), એકવડ' ૭ મા, જ્યોજ' ૫ મા અને જ્યોજ' ૧૬ માના રૂપિયા અને બીજા ચાંદીના સિક્રાઓ ઉપર સિક્રાનું નામ માત્ર ફારસી ભાષામાં અને લિપિમાં જ લખેલું છે (થક રૂપીઆહ, હાહ આનહ, ચહાર આનહ, દો આનહ), કારણ કે સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જેનો વારસો મળ્યો છે તે મુગલ સામ્રાજ્યની રાજભાષા ફારસી હતી. હિન્દુઓ પણ એવો સદેહ ધરાવે છે કે ભારતમાં બ્રિટિશરોનો મુસ્લિમો પ્રત્યેનો અત્યારનો પક્ષપાત પણ ઘણે અંશે આ વસ્તુસ્થિતિ માટે જવાબદાર છે.

(૨) ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા નાગરી હિન્દી. એનું અને ઉર્દૂનું વ્યાકરણ સમાન છે, પરંતુ લેખનમાં તે દેવનાગરી અથવા નામરી લિપિનો પ્રયોગ કરે છે, અને તળપદાં હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની (એટલે કે પ્રાકૃત) તરફનો તે પૂરેપૂરા અંશે ઉપયોગ કરે છે તથા રૂઢ જની મયેલા સંખ્યાબંધ ફારસી-અરબી શબ્દો પણ વાપરે છે; ઉચ્ચતર સંસ્કારિતાના શબ્દો માટે તે સંસ્કૃત તરફ વળે છે. ઉપર ભારતના હિન્દુઓની (પંજાબ અને પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્તના કેટલાક હિન્દુઓ, જેઓ ઉર્દૂ પરંપરાને દૂર કરવાનો સારો એવો સંભાન પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમાંથી યુક્ત થઈ શક્યા નથી તેમને આમાં અપવાદરૂપ ગણીશું) તે શિક્ષણ અને સંસ્કારવિષયક મહાભાષા છે. સામાન્ય રીતે સમસ્ત જિહાર અને યુક્તપ્રાન્તમાં, મધ્યભારતમાં, મધ્ય

પ્રાન્તોના હિન્દી ભાષાભાષી પ્રદેશમાં અને રજપૂતાનામાં વસતા હિન્દુઓમાં તે જાહેર જીવન, શિક્ષણ, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વની ભાષા બની છે. ઉત્તર ભારતમાં વસતો કોઈ હિન્દુ જે એકાદ આર્યભાષા બોલતો હોય અને દેવનાગરી વાંચી શકતો હોય તે એને સામાન્ય રીતે સમજી શકે છે. સિદ્ધાન્તમાં, તે પૂર્વ પળાળ અને પશ્ચિમ યુક્તપ્રાન્તના શિક્ષિત હિન્દુઓની ધરગથુ ભાષા છે, પણ વ્યવહારમાં આ હિન્દુઓ હિન્દી અને ઉર્દૂના વચ્ચગાળાની એક ભાષા બોલે છે, જેમાં ખાસ કરીને હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ ભાવનાઓને લગતા તથા જે વસ્તુઓને વાપરવાનો મુસ્લિમોને પ્રસંગ ન આવ્યો હોય અથવા તેમ કરવાનું તેમનું વક્ષણ ન હોય એવી વસ્તુઓને લગતા સંસ્કૃત શબ્દોની મોટી સંખ્યા વિદ્યમાન છે. આજે યુક્તપ્રાન્તના (જેમાં મધ્ય અને પૂર્વ યુક્તપ્રાન્તનો પણ સમાવેશ થાય છે) ધણા હિન્દુઓ તેને સામાજિક વ્યવહારની ભાષામાંથી ધરગથુ ભાષા બનાવવાનો પણ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. પૂર્વ યુક્ત પ્રાન્ત અને બિહારમાં શિક્ષિત હિન્દુઓ પોતાના કુટુંબની બહાર પૂર્વ હિન્દી અને બિહારી બોલીઓ સાથે મિશ્રિત સ્વરૂપમાં એ ભાષાને બોલે છે: કુટુંબની અંદર હજી પણ તેઓ સ્થાનિક બોલીઓ—જેવી કે અવધી, બાઘેલી, બોજપુરિયા, માગહી, મંચિલી—ને વળગી રહ્યા છે. એ બોલીઓ ઉપર પણ હિન્દીની વધતી ઝાઝી અસર થયેલી છે.

ઉચ્ચકોટિક હિન્દી (અથવા નાગરી હિન્દી)નું તેના હિન્દુ સમર્થકો માટેનું મોટું આકર્ષણ તેની દેવનાગરી વર્ણમાળા (જે બ્રિટિશ રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન સંસ્કૃત માટેની સર્વામાન્ય ભારતભાષી લિપિ બનેલ છે) અને તેના સંસ્કૃત શબ્દભંડોળમાં રહેલ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, લિપિ અને શબ્દભંડોળ એ એ અત્યંત મહત્ત્વની બાબતોમાં તે ‘દેવભાષા’નું પ્રતિબિંબ પાડે છે તે એના પ્રત્યેના આકર્ષણનું કારણ છે. તળપદી ભારતીય દેવનાગરી લિપિ હોય પછી, હિન્દુ નેતાઓ જાણે છે કે, સંસ્કૃત શબ્દભંડોળ અને હિન્દુ અથવા ભારતીય વાતાવરણુ ધાવવાનું સરળ યર્ષ પડશે. આ જ કારણથી બનારસ ખાતે સ્થપાયેલી હિન્દી સાહિત્યને લગતી સભા—જેની ઉત્તર ભારતમાં સર્વત્ર શાખાઓ છે—ને ‘હિન્દી સાહિત્ય પરિષદ’ નહિ;

પણ 'નાગરી પ્રચારણી સભા' એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં યાદ રાખવું જોઈએ કે ૧૨મી સદીમાં લખાતી ઉર્દૂથી લિપિત્વ દર્શાવવા માટે સો વર્ષ પહેલાં ઉચ્ચકોટિક હિન્દી 'નાગરી ભાષા' નામથી ઓળખાતી. જે લગભગ સંપૂર્ણરૂપે સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતમય શબ્દભંડોળ પ્રયોગે છે અને જેમાં ઘણા જ યોગ કારસી શબ્દો આવે છે એવી કારસી - અરબી લિપિમાં લિપિમાં છાપેલી ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની પુસ્તિકાઓ મેં જોઈ છે; પંજાબ અને પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્તમાં વસતાં અને ઉર્દૂ સિવાય બીજી કોઈ લિપિ કે ભાષા નહિ જાણતાં માણસો — હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષો — માટે કારસી - અરબી લિપિમાં ગાયત્રી અને બીજા વૈદિક મંત્રો અને પ્રાર્થનાઓ આપતાં આર્યસમાજનાં પ્રકાશનો પણ છે. એવાં માણસો માટે દેવનાગરીનો પ્રચાર અને ઉચ્ચકોટિક અથવા સંસ્કૃતમય હિન્દીનો પ્રચાર એ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે, કારણ કે વર્ણમાળા શબ્દભંડોળ પ્રત્યે પ્રેરે છે.

જેમને હિન્દી ભાષાની પોતાની પ્રજા હતી સકામ, જેઓ એકલા જ જન્મસિદ્ધ હકકે તરીકે હિન્દીની માલિકી ધરાવે છે તેઓ — હિન્દુસ્થાની જેનું એક મહત્વનું અંગ છે એવા પશ્ચિમ હિન્દી ધૃતી બોલીઓ બોલતા પ્રદેશોના લોકો (એટલે કે પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત, મધ્ય હિન્દ એજન્સીનો પશ્ચિમ ભાગ, રજપૂતાના અને મધ્ય પ્રાન્તનો ઉપયુક્ત પ્રદેશોની નજીકનો ભાગ, અને પૂર્વ પંજાબ-જે 'પૂરબ' અથવા પૂર્વ હિન્દુસ્તાનથી ભિન્નત્વ દર્શાવવા માટે 'પહાડાં' અથવા પશ્ચિમ નામથી ઓળખાય છે તે પ્રદેશના લોકો) નહિ, પણ પૂર્વ યુક્ત પ્રાન્ત અને બિહારના લોકો તથા રાજસ્થાનીઓ (મારવાડીઓ) હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીના સર્વોચ્ચ પ્રચારકો છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દીમાં તેમને પોતાના હિન્દુ પ્રવચતાને અનુરૂપ સંસ્કારભાષા મળી, અને તેઓ પોતે હિન્દીના અપ્રજા પ્રકારે બોલતા હોવા છતાં સલામપણે કે અભાનપણે તેમણે જેનો પ્રચાર કર્યો છે અને તેને માટે જહોળું કામ કર્યું છે, યુક્ત પ્રાન્ત અને બિહારમાં મજબૂત હિન્દુ મધ્યમ વર્ગ વિકસતો જશે તેમ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા નાગરી હિન્દીના પોપલુ અને પ્રચાર માટે સારું.

પરિણામ આવશે; બહુજનસમાજનો તો પ્રત્યેક માણસ તેની તરફેણમાં છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા શિષ્ટ હિન્દી (ખડી બોલી)નો ગદ્યની ભાષા તરીકેનો પ્રારંભ ઉર્દૂમાં તેવા પ્રકારના પ્રારંભનો સમકાલીન છે (કલકત્તામાં, ૧૯મી સદીના આરંભમાં અંગ્રેજોના આચર્ય નીચે), અને શુદ્ધ ‘ખડી બોલી’ અથવા શિષ્ટ હિન્દીનો હિન્દુ ગ્રેણી નીચેની કવિતારચનાનો પણ આથી જૂનો પ્રયોગ વિરલ છે—જે છે તેની ભાષા ખીલ્ બોલીઓથી ભિન્નિત છે. આ વસ્તુ ઉર્દૂને માટે પણ મોટે ભાગે સાચી છે. બ્રજભાષા અને અવધી જેવી બોલીઓથી લિન્ન એવી સાહિત્ય માટેની શિષ્ટ હિન્દી અથવા ઉચ્ચકોટિક હિન્દી માટેના પ્રયાસ ઉર્દૂની બાબતમાં થયેલા એવા પ્રયાસ કરતાં જૂનો છે. ઉદાહરણ તરીકે, કબીરનાં કાવ્યો જોતાં એની પ્રાચીનતા ૧૫મી સદીના સુધી જાય છે. ભાષા તરીકે, હિન્દી (જૂનું ‘હિન્દવી’) એ નામ હિન્દુસ્થાની અને ઉર્દૂ કરતાં જૂનું છે, અને કબીરની મોટા ભાગની રચનાઓની ભાષા ઉર્દૂ નથી, પણ હિન્દી છે.

સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ક્ષરસી-અરબીમય ઉર્દૂ બન્નેનું તેમાંનાં તળપડાં (એટલે કે અ-સંસ્કૃત અને અ-વિદેશી) તત્ત્વ માટેનું વ્યાકરણ લગભગ સમાન છે. એકંદરે બોલતાં, આ વ્યાકરણ તે દિલ્હીના ઉચ્ચવર્ગમાં બોલાતી ભાષાનું છે. જે પાયા ઉપર ઉર્દૂ અને ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની વિલિન્ન ઇમારતો ઊભી કરવામાં આવી છે તે પાયો આ સમાન વ્યાકરણ તથા ધાતુઓ, પ્રત્યયો અને શબ્દોનાં આ સમાન તત્ત્વો પૂરો પાડે છે. આ સમાન અથવા પાયારૂપ તત્ત્વને ‘ખડી બોલી’ કહેવામાં આવે છે: ઉત્તર ભારતના બીજા જે બધા ભાષાપ્રકારોમાં હિન્દી-ઉર્દૂ-ખડીનું આ વ્યાકરણ જોવામાં આવતું નથી તે બધા ‘ખડી બોલી’ નામથી ઓળખાય છે. અલબત્ત, સંયોગોના બળને કારણે, શુદ્ધ ‘ખડી બોલી’ દૈનિક જીવનમાં વપરાતી નથી—ખરે જોતાં, તે વપરાઈ પણ શકે નહિ; કારણ કે માત્ર પ્રાકૃતમાંથી જિતરી આવેલાં તત્ત્વોની જ તે બનેલી હોવાને કારણે ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને લગતા સંકુલ વિચારો તે વ્યક્ત કરી શકે તેમ નથી. એ માટે અર્વાચીન ભારતીય આર્થ ભાષાએ સંસ્કૃત તરફ વળવાની ટેવ

પાડી છે (અને પાછળથી ઉર્દૂએ ફારસી અને અરબીનું શબ્દભંડોળ કામમાં લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે) : સંસ્કૃત અને ફારસી - અરબીથી અ-મિશ્રિત ' ખડી બોલી ' ' ઢેહ ' (' શુદ્ધ ') હિન્દી કહેવાય છે. ' ઢેહ હિન્દી ' માં પુસ્તકો - ગદ્યવાર્તાઓ — લખાયેલ છે, પણ આ વસ્તુ એક સાહિત્યિક કૌતુક માત્ર જ રહેલ છે.

(૩) ખરી હિન્દુસ્થાની (હિન્દુસ્તાની). પોતાના શબ્દભંડોળ બાબતમાં (૧) ઉર્દૂ, અને (૨) ઉચ્ચૌટિક હિન્દી વચ્ચે સમતુલ્ય જળવતી ' ખડી બોલી ' તરીકે આ ભાષાને વર્ણવી શકાય. એમાં ફારસી-અરબી તત્ત્વ ઠીક પ્રમાણમાં છે, અને સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ તે કરે છે : એમ કહી શકાય કે આ ભાષા અતિસંસ્કૃતમય નહિ એવી હિન્દી — રાજ-બ-રાજના જીવનમાં પ્રયોજાતી હિન્દી છે. એનું વલ્લભ ' ઢેહ ' તરફ છે, પણ વ્યવહારુ વપરાશની ભાષા હોવાથી તે પરદેશી શબ્દોનો ત્યાગ કરી શકે એમ નથી તેમજ સંસ્કૃત શબ્દો સિવાય ચલાવી શકે એમ નથી. આમ એ ભાષા એક પ્રતીકરૂપ ભૂમિકાએ રહે છે — અને ઉર્દૂ તથા ઉચ્ચૌટિક હિન્દી વચ્ચેના સમાધાનનું ધરાતલ બની શકે એમ છે, પરંતુ આ બન્ને ભાષાઓએ સંસ્કાર-શબ્દોની પસંદગીની બાબતમાં પોતાના માર્ગે કપારના ચે પસંદ કરી લીધા છે, અને એક ભાષાશૈલી આત્મમથાત કરે નહિ ત્યાંસુધી બીજી શૈલી સર્વોચ્ચ સ્થાન લઈ શકે તેમ નથી. પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્તના હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો એક બીજાની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં આ બાબતમાં સમતુલ્ય જળવવાનો પ્રયાસ કરે છે, પણ સામાન્ય રીતે મુસ્લિમો સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાની પરવા કરતા નથી; આથી જ્યારે એક મુસ્લિમ બોલતો હોય અથવા તેને ઉદ્દેશીને બોલવામાં આવતું હોય ત્યારે વ્યવહારમાં તે એ પરતુ ઉર્દૂના વિજયરૂપ બની રહે છે. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મદ્રાસલાના દેટલાક સમ્યે ' ખડી બોલી ' હિન્દુસ્તાની (અથવા હિન્દુસ્થાની) ના આ આદર્શને મૂલ સ્વરૂપ આપવા પ્રયાસ કરે છે, અને અરબી-ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો કોઈ પ્રકારના ધોરણુ વગર સાથોસાથ વાપરે છે — એમાં ચે મુસ્લિમ ભાવનાઓને આઘાત લાગવાનો બધ દોવાથી સામાન્ય વલ્લભ તો અરબી અને ફારસી

શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વાપરવાનું હોય છે : ઉદામ મુસ્લિમ વિચારસરણિ કારસી - અરબીને બાજુએ રાખીને સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ સહન કરે તેમ નથી, અને આ મનોદ્વંદ્વાને શાન્ત કરવા માટે કૌંચિસવાદી હિન્દુઓ 'રાષ્ટ્રભાષા'માં અરબી અને કારસી તત્ત્વોની તરફેણમાં મોટી છૂટછાટો મૂકવાને પ્રયત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રવાદી ભારતે તાજેતરમાં તેપાર કરેલી આમ - કેળવણીની યોજનાને આપવામાં આવેલું 'વિદ્યામંદિર' નામ આ વિષયમાં એક ઉદાહરણ છે. એ નામ સંસ્કૃત છે; દિલ્હીના મુસલમાન માટે પણ 'વિદ્યા' અને 'મંદિર' એ શબ્દો અજ્ઞપચા નથી; છતાં આ સંસ્કૃત સમાસ સંખ્યાબંધ મુરલિમોને અગ્રણ્ય છે, અને માત્ર તેના અરબી પર્યાય 'અમ્મતુલ - ઇસ્મનો' પ્રયોગ જ તેમની ઉદામ મુસ્લિમ ભાવનાઓને સન્તોષ આપી શકે એમ છે. સૂચવવામાં આવેલા ઉકેલથી - 'પદાર્થધર' નામ, જે શુદ્ધ હિન્દી કે હિન્દુસ્થાની સમાસ છે - પણ આપણો અર્થ સરે તેમ નથી, કારણ કે એ શબ્દ વડે સૂચવતો અર્થ તદ્દન પ્રાથમિક છે. આવી બાંધછોડ કરવાની કૌંચિસની જ્ઞતિનું અનુસરણ કેટલાક દિલ્હ - ઉત્પાદકો - ખાસ કરીને મુંબઈગરાઓ કરે છે; હિન્દુ સામાજિક - અરે ધાર્મિક દિલ્હોમાં અરબી, કારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો જે રીતે સાધોસાધ મૂકવામાં આવે છે તે રસજ્ઞતિને ધાતક અને કેટલીક વાર તો સાવ અસંગત લાગે છે, અને કૃત્રિમ બાંધછોડ કરવાની એક સારી ઇચ્છા પણ તદ્દન નિષ્ફળ જતી હોવાને કારણે ઠાઈવાર ખરેખર કરુણાજનક થઈ પડે છે.

(૪) "જનપદ હિન્દુસ્તાની" (Vernacular Hindustani). પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને પૂર્વ પંજાબની આ પ્રાદેશિક બોલીઓ છે (જે યુક્ત પ્રાન્તના રાહિસખંડ અને મિરત વિભાગોમાં તથા પૂર્વ પંજાબના અબ્બાલા જિલ્લામાં પ્રચલિત છે ; ત-સંબંધ બાંગરુ બોલી (જે કરનાલ જિલ્લામાં તથા રાહતક જિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં, જિંદ રાજ્યના કેટલાક ભાગમાં અને જમના નદીની પશ્ચિમે આવેલા દિલ્હીના પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે) પણ આમાં આવી જાય છે. ખડી બોલીનું - કહેવા દો કે હિન્દુસ્થાની ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂનું - બ્યાકરણ દિલ્હીના દરબારમાં અને શહેરમાં જે જૂમિકા ઉપર ચિકરણું તે જૂમિકા આ

બોલીઓએ પૂરી પાડેલી છે. ઉપર્યુક્ત પ્રદેશોમાં આમ જનતામાં પ્રચલિત એવી કચ્છભાષાના આ પ્રકારો છે. એ આમ જનતા સરકારિતા અને શિક્ષણની સીડીએ ચડતાંની સાથે અત્યંત સરલતાથી અને સ્વાભાવિકતાથી ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂ તરફ વળી જાય છે. જિન-હિન્દી ભાષા બોલનારાઓ માટે આ લોકબોલીઓનો કશો ઉપયોગ નથી-જેમ બીજી ઉત્તર ભારતીય બોલીઓ તેમને કશા ઉપયોગની નથી તેમ. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી-ઉર્દૂ (ખડી બોલી) ને " જનપદ હિન્દુસ્તાની " ના વ્યાકરણના સંસ્કરણ અથવા શિષ્ટી-કરણ તરીકે વર્ણવી શકાય.

(૫) આમ જનતાની ' બજાર હિન્દી ' અથવા ' બજાર હિન્દુસ્તાની કે હિન્દુસ્થાની '. (૧) અને (૨) નું આ કેવળ સરલ રૂપ છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દીના કેટલાક લેખો એને ' લઘુ હિન્દી ' કહેવાનું પસંદ કરતા દતા. આનું કોઈ એક રૂપ નથી, પણ તે એક બહુવિધ ભાષા (Protean speech) છે, અને ઉત્તર (આર્થ) ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં તે ખડી બોલીના બધાકણથી ઓછાવતા પ્રમાણમાં જુદી પડે છે. હિન્દી-ઉર્દૂ (ખડી બોલી) નો એ અપભ્રંશ છે. કેટલીક આવશ્યક બાબતોમાં એણે પોતાનું વ્યાકરણ દૂરું કર્યું છે, અને શબ્દમંડોળ, રૂઢિપ્રયોગ તથા વ્યાકરણનાં રૂપોની આખતમાં ભાષાનાં સ્થાનિક સ્વરૂપો અથવા સ્થાનિક ભાષાઓ રહે એ ખુદ્દમખુદ્દા પરિવર્તન પામે છે. પંજાબીઓ; પૂર્વ હિન્દી, બાજપુરિયા, મૈથિલી અને માગધી બોલનારા લોકો, હિન્દુસ્થાની બોલતા બંગાળીઓ, ગુજરાતીઓ, મહારાષ્ટ્રીઓ, તથા ચીનાઓ, અંગ્રેજો, પહાણો, ધરાનીઓ, આરબો : એ બધા આનાં વિવિધ રૂપો—જો તેમણે વ્યાકરણશુદ્ધ હિન્દી કે ઉર્દૂ ઉપર ખાસ અભ્યાસથી કાણુ મેળવ્યો ન હોય તો — બોલે છે. આ ' બજાર હિન્દુસ્તાની ' અથવા ' લઘુ હિન્દી ' એ જ ભારતની મદાન વ્યવહાર-ભાષા (Verkehrssprache) અને રૂઢ ભાષા કે પ્રચલ ભાષા (Umgangssprache) છે; વ્યાકરણશુદ્ધ હિન્દી અને ઉર્દૂ એણે ઉત્તર ભારતીય હિન્દુઓ અને મુસ્લિમોને માટે સંસ્કારભાષા (Kultursprache) તું

સ્થાન મેળવ્યું છે તે નહિ. આનાં લક્ષણો અગાઉ આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

એટલે કે હિન્દી, હિન્દુસ્થાની (હિન્દુસ્તાની) અને ઉર્દૂ વડે આ વિવિધ ભાષાપ્રકારો — જે એક સર્વસામાન્ય ભાષાનાં જ રાજપો છે તે — સમજવામાં આવે છે. આ સર્વ પ્રકારો કેટલીક મૂળમૂલ આકરણવિપર્યય વિશિષ્ટતાઓ (અનુગો અને પ્રત્યયો) સમાનપણે ધરાવે છે, જે વિશિષ્ટતાઓ જ માત્ર તેમને હિન્દુસ્થાની લાક્ષણિકતા અથવા વેશિષ્ટ્ય અર્થે છે. જે વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે : પદો વિભક્તિ માટે અનુગ કા (ન્યારે સંબંધ નામ શ્રીલિંગમાં હોય ત્યારે કી), પંચમી અને તૃતીયા માટે સે, અષ્ટમી માટે મેં અને વડ; સાર્વનામિક અંગો દ્ય, 'હસ, 'જિસ, કિસ, સામાન્ય રૂપ માટે —જા પ્રત્યય, વર્તમાન કૃદન્ત અને વર્તમાન કાળ માટે —તા, ભૂતકૃદન્ત અને ભૂતકાળ માટે —આ, અને લવિધ્યકાળ માટે (અહીં કેટલાક કેરકારો પણ થાય છે) —ગા, એ ક્રિયાપદ પ્રત્યયો. આ મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ છે. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈને લોકદષ્ટિએ હિન્દુસ્થાનીને “કા-મે-પર-સે, હસ-હસ-જિસ-કિસ અને ના-તા-આ-ગા ભાષા” તરીકે વર્ણવી શકાય. ઉપર્યુક્ત અનુગો અને પ્રત્યયો હિન્દુસ્થાનીના બધા જ પ્રકારોને ઉત્તર ભારતની સ્થાનિક કથ્ય ભાષાઓ અથવા બોલીઓથી — જે બોલીઓએ ધરમયુ અથવા સામાજિક જીવનના મર્યાદિત વર્તુળની બહાર હિન્દુસ્થાનીના આધિપત્યને સ્વીકાર કર્યો છે — જુદા પાડી આપે છે.

અર્વાચીન ભારતની આ અત્યંત રસપ્રદ ભાષાની પાછળ કઈ ઐતિહાસિક ભૂમિકા રહેલી છે એનો વિચાર ખીજા આખ્યાનમાં કરીશું.

વ્યાખ્યાન ૨

હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) નો વિકાસ (૧)

આજનું હિન્દુસ્થાનીનું રચાન એ પૂર્વકાળના રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસનું પરિણામ છે—ભારતમાં આર્યોનું આગમન—આર્ય અને આર્યેતર તત્વોની ભળિ અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય—પ્રાચીન હિન્દુ ગ્રંથ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ—વૈદિક સૂક્તોના ભાષા એ કવિભાષા છે, એટલે કે આજ ભારતીય આર્ય (વૈદિક) બોલીઓના પાયા હિંદ ૨ વ્યયેલી કલાત્મક અથવા સાહિત્યિક ભાષા છે—ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિની પહેલી સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે વૈદિક ભાષા—બ્રાહ્મણ-ઓની ભાષા—વૈદિક અથવા પ્રાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાના ધારણથી બોલીઓનું પરિવર્તન, જેને પરિણામે મધ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાનો યુગ શરૂ થયો—બ્રાહ્મણો દ્વારા તેમના આશ્રમોમાં પ્રયોજાતી સંસ્કૃતી અને સાહિત્યિક ભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ (Classical) સંસ્કૃત ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ—પાલિ-ઉર્દૂ-અને એટલે કે વચલીય પ્રદેશમાં અને મધ્ય દેશમાં પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતનો ઉદય : એકંદરે એનાં તે એ જ પ્રદેશ છે કે જ્યાં હિન્દુસ્થાની વિકાસ પામી—સંસ્કૃતનો પ્રચાર—સંસ્કૃતની ભાષાલિપિ—પૂર્વ પ્રદેશની ભાષાને બોલો અને જેનોએ સાહિત્યિક ભાષા તરીકે સ્થાપિત કરી—બૌદ્ધ ધર્મ-ઓનો છુટી છુટી ભાષાઓમાં અનુવાદ—અર્ધમાગધી—પાલિની ઉત્પત્તિ—પાલિ : મધ્ય દેશની એક ભાષા—ભારતમાં પ્રચલિત ભાષાઓના ઇતિહાસમાં પૂર્વે વિ. પશ્ચિમ—વૈદિક ૪૫૧ સાહિત્યની સંસ્કૃત, પાલિ, શૌરસેની શાકૃત, પાળના કાળની શૌરસેની જેને બોધી રીતે મહારાષ્ટ્રી કહેવામાં આવેલી છે, પશ્ચિમ અખંડેશ, ગ્રામ ભાષા અને હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) ના ક્રમિક વર્ચોમમાં પશ્ચિમ અને મધ્યદેશની સરસાઈ દેખાય છે—શૌરસેની અથવા પાશ્ચાત્ય અખંડેશ - એક મહાન સાહિત્યભાષા તરીકે—હિન્દુસ્થાનીને મળતા આવતા શૌરસેની અખંડેશ—અર્ધાચીન ભાષા તરીકે હિન્દુસ્થાનીને પ્રારંભ—૧૦-૧૩ મી સદીનીઓમાં ટુર્કી વિજય—પરદેશી તત્વોનું ભારતીકરણ—પંજાબ અને મધ્યદેશની પ્રચલિત બોલીઓના પાયા હિંદ ૨ દિલ્હીમાં એક

ન્યવહારભાષાનો જન્મ—પ્રાચીન હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની તથા એની બહેનો અને પિત્રાઈઓ — ‘પછાંડા’ અથવા ખસિયમ હિન્દી બોલીઓ અને હિન્દુસ્થાની સાથેના તેમના સંબંધ—ઝૌ (અથવા-ઝો) વાળી બોલીઓ અને —આ વાળી બોલીઓ —મેદ અને સમાનનાના બીજા સુદાઓ—હિન્દુસ્થાની ઉપર પંજાબીની અસર—દિલીની ભાષા—પ્રારંભમાં હિન્દુસ્થાની અવગણાઈ-જૂના કાળમાં ગ્રન્થ ભાષાનું મહત્ત્વ.

હિન્દુસ્થાનીના વિકાસમાં ૧૧૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીની લગભગ સાત
શતાબ્દીઓ વીતી ગયેલી છે; અને આજે ભારતીય ભાષાઓમાં હિન્દુસ્થાનીએ જે સ્થાન મેળવ્યું છે તે આકર્ષક નથી, પણ ઉત્તર ભારત અને દખ્ખણના રાજકીય ઇતિહાસ અને ત્યાંની સંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના લાંબા યુગનું પરિણામ છે.

હિન્દમાં આર્યોના આગમનનો સમય આપણે ચોક્કસ રીતે જાણતા નથી. આ માટે અટકાવે જુદો જુદો સમય સૂચવવામાં આવેલો છે. સૌથી વધુ પ્રચલિત મત પ્રમાણે એ કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ હતો. આ લેખક માને છે કે ભારતમાં આર્યોના આગમનનો કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ની અગાઉ લઈ જઈ શકાય તેમ નથી; કદાચ એ કરતાં યે તે કેટલીક શતાબ્દીઓ અર્વાકતાન હોય. અર્ધ-ભ્રમણશીલ આર્ય પ્રજા (રશિયામાં) યુરેશિયાનાં મેદાનોમાં કોઈ સ્થળે આવેલા પોતાના મૂળ વસતિસ્થાનમાંથી — એ વસતિસ્થાન કયાં હતું તેનો ચોક્કસ નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી—ધણું કરીને કોકેસસ પર્વત, ઉત્તર મેસોપોટેમિયા અને ઈરાનના માર્ગે પ્રવેશી ભારતમાં આવી હતી. ભારતમાં આવ્યા પૂર્વે આર્યો કેટલીક શતાબ્દીઓ સુધી ઉત્તર મેસોપોટેમિયા અને ઈરાનમાં રહ્યા હતા. એમ જણાય છે કે આ પ્રદેશોમાં તેઓએ એસિરી-બાબિલી અને બીજા સંસ્કૃત પ્રજાઓની સંસ્કૃતિના કેટલાક અંશો અપનાવી લીધા હતા; અને કોઈસ્થાનિક જાતિઓ સાથેના સંમિશ્રણને પરિણામે આર્યજાતિમાં પણ કેઈકે પરિવર્તન થયું હોય એ સંભવિત છે. જ્યારે તેઓ ભારતમાં આવ્યા ત્યારે આ દેશ ઉજ્જવળ નહોતો. બીજાં, એમ જણાય છે કે, આ દેશમાં ભરત્યક વસતી ન હોય તો પણ અહીં સંખ્યાબંધ લોકો વસતા હતા. તેઓ વિવિધ જાતિઓ, સંસ્કારિતાઓ અને ભાષાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા. સંભવતઃ તેમનામાં

કોઈ પ્રકારની એકતા કે સંગઠન નહોતું. જો કે જાતિગત અને સાંસ્કારિક સંગમને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં મિશ્ર લોકજૂથો અસ્તિત્વમાં હોવાં જોઈએ. વાચવીય અને પાશ્ચાત્ય ભારતના પ્રદેશોને સંબંધ છે ત્યાંમુધી આ જાતિઓ, સંસ્કારિતાઓ અને ભાષાઓ દ્રાવિડી અને ઓસ્ટ્રો-એશિયાઈ કુળની હતી. સાથેસાથ આ પ્રાગ્-આર્ય લોકોના ઘડતરમાં નેગ્રિટો અને યુરલ-એશિયાઈ જેવાં બીજાં જાતિગત અને સાંસ્કારિક તત્ત્વોએ ફાળો આપ્યો હોવાની પણ શક્યતા છે. પ્રાગ્-આર્ય પ્રજાઓ પૈકીની કેટલીક પ્રજાઓ અતિજન્ય સંસ્કૃતિ ધરાવતી હતી, અને એમાં ભૌતિક દૃષ્ટિએ તો તે આર્યોથી ઠીકઠીક આગળ હતીઃ દર્શિયુ પંજાબ અને સિન્ધમાં પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાચીન નગરોના અવશેષો આ બાબતનો પૂરતો પુરાવો આપે છે. બીજી કેટલીક પ્રજાઓ શાન્તિપ્રિય ગ્રામસમાજ રૂપે રહેતી. એતી ઉપર બધાયેલી તેમની પ્રાથમિક સંસ્કારિતા હતી, જે આજની ભારતીય ગ્રામ-સંસ્કારિતાનો પાયો છે.

આર્યો ભારતમાં પોતાની આર્ય ભાષા સાથે આવ્યા, જેની જૂનામાં જૂની નોંધ આપણને ઋગ્વેદમાં મળે છે. આર્ય આગંતુકો અને આ દેશના આર્યોતર લોકો વચ્ચે દુઃસ્મનાવહન્યું ધપંજુ તેમજ શાન્તિમય સંપર્ક બન્ને થયાં હતાં. શાન્તિમય સંપર્કને પરિણામે પ્રજાઓનાં મિશ્રણ થયાં નથા સંસ્કારિતાઓ અને ધર્મો, વિચારો અને ભાષાઓનો સમન્વય સંધાયો. આ પ્રમાણે ઇતિહાસકાળની હિન્દુ પ્રજાનાં મૂળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ પહેલાં નંખાયાં. આર્યોતર જન્મતની દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ આર્યોની દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ સાથે સંપૂર્ણપણે મિશ્રિત થઈ ગઈ, અને આ રીતે પ્રાચીન ભારતીય મહાકાવ્ય અને પુરાણસાહિત્યનું ગર્ભશરીર બધાકું. આર્ય અને આર્યોતરના આ સંગમને પરિણામે જન્મેલી મિશ્ર પ્રજાએ તેને એક અભિજ વારસા તરીકે સ્વીકાર્યું; સંઘટનાન્મક શતાબ્દીઓમાં તો સાંસ્કારિક ક્ષેત્રમાં એ વસ્તુ પ્રયક્ષરણાત્મક નહિ, પણ સમન્વયાત્મક હતી.

આર્યો સૌ પરેલાં તો વાપવ્ય પ્રદેશમાં - પંજાબમાં સ્થિર થયા અને ત્યાંથી આગળ વધી પૂર્વ તરફ પ્રસાર્યા. તેમની ભાષા તેમના વસતિ-

સ્થાન પંજબમાં સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી અને ત્યાંથી તે પૂર્વ તરફ પ્રસરી. આર્યોતરેમાં સંગઠનનો અભાવ અને તેમની અનેક ભાષાઓ, આર્ય વિજેતાઓનું રાજકીય પ્રાબલ્ય, આર્ય વસાહતીઓનાં સાહસ અને જોમ, તથા તેમના વિચારોની દોરવણી કરનારાઓની ઉચ્ચ બૌદ્ધિક દક્ષા-નિઃશંકપણે આ બધી વસ્તુઓને કારણે સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં કે રે ક્રમે આર્ય ભાષા પ્રસરી ગઈ.

આર્ય ભાષાએ આર્યોતર ભાષાઓ ઉપર વર્ચસ જમાવ્યું ઈ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં તો અધ્યાન સરહદથી માંડી બંગાળ સુધી એ ભાષા એક એક રાજ્ય કરતી જણાય છે. જુદી જુદી આર્ય બોલીઓમાંથી સૌ પહેલાં તો એક ઠવિભાષા (kuntsprache) વિકસી. એ ભાષામાં આર્યોના કવિઓએ પોતાના દેવોનાં સૂક્તો લખ્યાં. એ સૂક્તોને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ના અરસામાં અથવા તે પછી તુરત જ સંપ્રદીને વેદોના રૂપમાં લખવામાં આવ્યાં. એમ જણાય છે કે આ રીતે એ અરસામાં ભારતીય આર્ય ભાષાને સૌથી પહેલાં લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી. એ લિપિ દક્ષિણ પંજબ (હરપ્પા) અને સિન્ધ (મોહેન્-જો-દરો પ્રત્યાદિ) માં મુદ્રાઓ અને ખીજ લેખોમાં પ્રાપ્ત થતી પ્રાગૂ-આર્ય લિપિ—જે એક પ્રકારની પ્રાથમિક ખાલી છે—ઉપર બધાયેલી હતી. આર્યો ભારતની બહાર હતા ત્યારે પણ જોના વિકાસ થયો હતો એવી પદ્ધતિ અને કવિતાઈ બોલી રૂપે વૈદિક સાહિત્યભાષાનો પ્રારંભ થયો હતો. વાચકોના ભારતમાં વસેલી વિવિધ આર્ય ટોળાઓના ભારતમાં આગમન અને તેમના વિસ્તારની પ્રારંભિક શતાબ્દીઓ દરમ્યાન એ ભાષાએ વિવિધ ટોળાઓની સર્વસામાન્ય ભાષા અથવા સંગઠનભાષા તરીકેનો પોતાનો હેતુ મિલકે ક્યો જણાય છે.

આર્યોમાં બોલાતી બોલીઓ પોતાની રીતે વિકાસ પામ્યે જતી હતી, ત્યારે વેદની સાહિત્યિક અથવા કાવ્યની ભાષા—જેનું સ્વરૂપ વૈદિક સૂક્તો અન્યાદે... થયાં ત્યારથી હંમેશને માટે નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું તે—નો અભ્યાસ આર્ય પુરોહિતોના આશ્રમોમાં ચાલુ રહ્યો હતો. વૈદિક યજ્ઞો અને

વૈદિક મૂળ ગ્રન્થોની આસપાસ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ તથા કર્મકાંડને સમતી દીકાઓનું સાહિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ અને ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની વચ્ચે વિકસ્યું. એની ભાષા એ વૈદિક ભાષાનું નહું રૂપ છે, અને તેને આપણે બ્રાહ્મણગ્રન્થોની સંસ્કૃત તરફ ઓળખીએ છીએ. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો જેઓ હવે તો પશ્ચિમ પંજાબથી માંડી પૂર્વ બિહાર સુધીના આખા ચે ઉત્તર ભારતમાં પ્રસરેલા હતા તેઓએ આ સાહિત્ય ક્રમે ક્રમે ધાર્યું. વૈદિક ભાષા જેનું શિષ્ટમાન્ય સ્વરૂપ રજૂ કરતી હતી તે પ્રાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાથી — ‘હન્દસ’ એટલે ગદ્યાત્મક સાહિત્યની ભાષાથી — લોકપ્રચલિત બોલીઓ ખૂબ જ દૂર પડી ગઈ છે એ જ્યારે ધ્યાન પર આવ્યું—બહેક સમયના વહેવા સાથે ભાષામાં અંતર્ગત પરિવર્તન થતાં તેમજ ભાષા—દૃષ્ટિએ પરદેશી એવી આર્યોત્તર જાતિઓમાં આર્ય ભાષાનો પ્રચાર થતાં એ ભાષા પોતે જ જાણે કે બ્રહ્મ થતી જતી હોય એમ જ્યારે વિદ્વાનોને લાગ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ એવી એક સાદિયભાષા જોખી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જે સ્થિર રહે અને બોલાતી પ્રાદેશિક ભાષાઓની જેમ અપભ્રંશ ન થાય. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદસાબ્દીના મધ્યભાગ સુધી બ્રાહ્મણ વિદ્વાનાં મુખ્ય અને મહત્ત્વનાં કેન્દ્રી પંજાબ અને ‘મધ્યદેશ’માં એટલે કે ઉત્તરીય ગંગા દોઆબ અને આગળ પંજાબના પ્રદેશમાં હતાં. ત્યાં બોલાતી આર્ય ભાષાઓ પૂર્વ પ્રદેશ-જે આર્યોના ભારતમાંના મૂળ વસતિસ્થાનથી ખૂબ દૂર પડેલા હતા—જેટલી અપભ્રંશ થયેલી નહોતી : વસ્તુસ્થિતિએ, ત્યાં—ખાસ કરીને ‘ઉદીચ્ય’ એટલે કે પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાં આર્ય ભાષા તેના સૌથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બોલાતી હતી એ વાત સ્વીકારવામાં આવેલી છે. આ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો સમક્ષ સાહિત્યભાષાનો એક પછો સુંદર આદર્શ હતો : વેદની કાવ્યમય વાણી; અને ગદ્યાત્મક બ્રાહ્મણગ્રન્થો અને ઉપનિષદોની નવીન ભાષા પણ તેમની પાસે હતી. આ ભાષાના પાયા ઉપર, એ કાળની પ્રાદેશિક ભાષાઓની સ્થિતિ સાથે મેળ સાધવા માટે તેને યોગીક સાદી બનાવીને એક સાહિત્યભાષાની ઈમારત ચણવામાં

આવી, જે માનવી સંસ્કૃતિ અને માનવવિચારણાની વાદક સૌથી મહાન ભાષાઓ પૈકી એક બની : એ ભાષા તે સંસ્કૃત અથવા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત. એનું વ્યાકરણ પાણિનિએ લગભગ હમેશને માટે સ્થાપિત કરી દીધું. પાણિનિ એ પશ્ચિમોત્તર ભારતનો વતની હતો અને ધણું દરીને ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતો. અલબત્ત, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતનો પ્રારંભ પાણિનિની પૂર્વે એક-એ શતાબ્દી ઉપર થયો હતો; વાગ્વિક રીતે જોતાં, એમ પણ કહી શકાય કે ઉત્તરકાલીન વેદિક મદ્યભાષામાંથી-આત્મણ્યમ-એની ભાષામાંથી—પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત અદ્યપણે ઉદ્ભવ પામી હતી; વેદ અને આત્મણ્યમ-એની ભાષાને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતનાં આર્ષ રૂપો તરીકે પણ ગણી શકાય : આ રીતે વેદિક સંસ્કૃત તથા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતને એક જ ભાષા તરીકે એકી સાથે મૂકવામાં આવે એ સર્વથા યોગ્ય રહ્યું.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત એ આઠજોની — તેઓ પૈકીના શિષ્ટ એટલે કે સંસ્કારી વર્ગોની, જેઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨ જી શતાબ્દીમાં થયેલા પતંજલિના વર્ણન પ્રમાણે) સાદા જીવન અને ઉચ્ચ ચિંતનના આદર્શને અનુસરતા હતા તેમની માન્ય ભાષા બની. પ્રાચીન ભારતની ધાર્મિક અને સાહિત્યિક ભાષા તરીકે તે સ્થાપિત થઈ ચૂકી; પછીના કાળમાં બૌદ્ધો અને જૈનોએ આઠજોની જેમ તેને માન આપ્યું. પાછળના સમયમાં જે પ્રદેશમાં — આજના પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાન્તના પશ્ચિમ ભાગમાં — હિન્દુસ્થાનીનો જન્મ થયો લગભગ તે જ પ્રદેશમાંથી પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતનો પણ ઉદ્ભવ થયો. હિન્દુ સંસ્કારિતાના વિસ્તાર સાથે સંસ્કૃતનો પણ પ્રચાર થયો (અહીં હિન્દુ શબ્દ “ પ્રાચીન ભારતીય ” એ અર્થમાં લેવાતો છે, જેમાં આત્મણ્ય, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયો અને દર્શનોનો સમાવેશ થાય છે) : એ ભાષા ઉત્તરમાં અને પશ્ચિમમાં — ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન અને મધ્ય એશિયા, તિબેટ અને ચીનમાં, અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર સાથે દૂર દૂરનાં દેશો અને જાપાનમાં પણ વિસ્તરી; આઠજી ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ બન્ને એ ભાષાને સીલોન, શ્રીલંકા અને હિન્દી ચીન (મિયાંમ, કમ્બોડિયા, લાઓસ ચીન અને વેતનામ)માં તથા મલાયા અને ઇન્ડોનેશિયાના દાસુઓ (સુમાત્રા, જાવા, બાલી, લમ્બોક, જોર્નિંગો વગેરે)માં સ્પર્શગળા આપ્યું. એમ કહી શકીએ

કે પ્રાચીન ભારતની સંસ્કારિતા અને માનસચ્છિન્ના વાહન તરીકે, સંસ્કૃત ભાષા એક પ્રકારની પ્રાચીન હિન્દુસ્થાની હતી. જે વધારામાં પ્રાર્થના અને ધાર્મિક વિધિની ભાષા પણ હતી.

સંસ્કૃત એ દેશના કોઈ પ્રદેશની, તેના ચોક્કસ અર્થમાં, ગૃહભાષા (Home - language) નહોતી. ઈ. સ. પૂર્વેની શતાબ્દીઓમાં પંજાબ અને ' મધ્ય દેશ ' (આજના સંયુક્ત પ્રાન્તના પશ્ચિમ ભાગ)ની બોલીઓએ સંસ્કૃતને તેનું મૂળસ્વરૂપ પુરું પાડ્યું હોય એમ જણાય છે. આમ છતાં પણ સંસ્કૃત એક જીવતી ભાષા હતી, કારણ કે ગમે તેના પરિવર્તિત સ્વરૂપમાં પણ, તે માત્ર વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પુરુષો દ્વારા જ નહિ, પરંતુ જેઓ કેવળ ગામડિયા નહોય એવા દેશાટન કરી આવેલા યુદ્ધગુજનો દ્વારા પણ સર્વત્ર પ્રયોજાતી હતી. બાકીના આર્ય ભારતની પ્રચલિત બોલીઓ પરસ્પરથી કીક પ્રમાણમાં ભિન્ન હતી, અને લગભગ અપ્રતિહતપણે તેઓ પોતાના વિકાસપથે ચાલ્યે જતી હતી. અલગત, શુદ્ધતા સમય સુધીમાં પ્રાચીન વૈદિક ભાષાધોરણુ જેનો સંસ્કૃત પુરસ્કાર કર્યો હતો તેનાથી પૂર્વ પ્રદેશની બોલી ખૂબ જ ભિન્ન પડી ગઈ હતી. અને આ પ્રાચ્ય બોલી એક જુદી જ ભાષા ગણાવા લાગી હતી. શુદ્ધ અને મહાવીર જેવા વિચારકોએ પ્રવર્તાવેલી અથવા આશુ રાખેલી તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રવૃત્તિઓ વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મના યજ્ઞો અને કર્મગાંડથી વિરુદ્ધ હતી; અને તેથી કરીને આ પ્રવૃત્તિઓએ બ્રાહ્મણો દ્વારા પ્રયોજાતી પ્રાચીન ભાષાનો, એટલે કે ' જ્ઞાનસ'—વૈદિક ભાષાનો અને સંસ્કૃતનો ત્યાગ કર્યો. તેમજ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો સ્વીકાર કર્યો; અને પરિણામે, મધ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાનું એક પ્રાચ્ય સ્વરૂપ જે સંયુક્ત પ્રાન્તના પૂર્વ ભાગ અને બિહારના પ્રદેશોમાં (અવધ, બનારસ, ગોરખપુર, ઉત્તર બિહાર અને દક્ષિણ બિહારમાં) પ્રચલિત હતું તેને, શુદ્ધ અને મહાવીર જન્મેના ઉપદેશો એ ભાષામાં અપાયા અને તેમાં મન્યાઈ ધપાને કારણે, સાહિત્યિક મદત્ત પ્રાપ્ત થયું. જૈન ધર્મ અને જૈન ધર્મની મૂળ ભાષા હોવા ઉપર

પ્રાચ્ય ભાષા સત્રાદ્ અશોકની રાજ્યવ્યવહારની ભાષા હતી. બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ ગ્રન્થો પૂર્વેની, - એટલે કે પાલિ પૂર્વેની અને ગાથા પૂર્વેની ભાષા વિશેના છેલ્લામાં છેલ્લો મત આ છે. પેરિસના સદ્મત પ્રો. સોલ્વે લેવી અને બર્લિનના પ્રો. હેનરિચ લ્યુડ્સ જેવા સમર્થ વિદ્વાનોએ એ વસ્તુનાં પુષ્કળ સ્ત્રવનો અને પુરાવાઓ રજૂ કરેલ છે કે શુદ્ધના ઉપદેશો સો પહેલાં પ્રાચ્ય પ્રદેશની બોલીમાં સંકલિત થયા હતા, અને પછીથી એ ઉપદેશો પાલિમાં અનુદિત થયા હતા, કે જે મધ્ય પ્રદેશની પ્રાચીનતર ભાષાના પાયા ઉપર બંધાયેલી સાહિત્યિક ભાષા હતી. જોનોએ આ પ્રાચીન પૌરસ્ત્ય ભાષામાં પાછળથી પરિવર્તનો કર્યાં, પણ એકંદરે તેઓ તેને વળગી રહ્યા છે, અને તેમના પવિત્ર ધર્મગ્રન્થોમાં એ ભાષા અર્ધ આગધી નામથી ઓળખાય છે. અર્ધમાગધીએ પોતાની પ્રાચ્ય લાક્ષણિકતા બરાબર જળવી રાખી છે, પણ ભાષાવિકાસની પછીની એક ભૂમિકા તે રજૂ કરે છે. મહાવીર અને શુદ્ધ પ્રાચીન અથવા પ્રારંભિક મહા આ ભૂમિકાના કાળમાં ધર્મ ગયા; પણ જૈન દિગંબરોના ૧ ઓળમગ્રન્થોની અર્ધમાગધી મહા આ ની ખીજ ભૂમિકા અર્થાત્ 'પ્રાકૃત' ભૂમિકા રજૂ કરે છે. બૌદ્ધોએ પોતાના ધર્મપ્રવર્તકના ઉપદેશોનો ખીજ બોલીઓમાં અનુવાદ કર્યો એ વસ્તુ, એ ઉપદેશો સર્વ જી-પુરુષોને પોતપોતાની માતૃભાષામાં પ્રાપ્ત થવા જોઈએ એવી શુદ્ધની પોતાની ઇચ્છાને અનુરૂપ હતી. આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોનાં રૂપાન્તરો સંખ્યાબંધ પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષાઓ (સંભવતઃ પ્રાચીન દ્રાવિડી ભાષાઓમાં પણ) તથા સોગિંધન, જૂની ખોતાની, જૂની કુરિયન અને જૂની કરશહરિયન (તોખારિયન), જૂની તુર્કી, ચિનાઈ, કારિયાઈ, જાપાની, તિબેટી, મોંગોલ, મન્ચુ, બર્મી, સિયામી, અન્નામી, મોન અને ખ્મેર જેવી ભારત બહારની ભાષાઓમાં, અને ભારતીય આર્ય સિંદાલી વગેરેમાં કરવામાં આવ્યાં હતાં.

૧. 'મતાંબરોના' જોઈએ. દિગંબરો તો વિવિધાન ઓળમગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત માનતા જ નથી. —અનુવાદક

બુદ્ધની મૂળ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી જે ગ્રામીન ભારતીય આર્યભાષાઓમાં બાદ ધર્મગ્રન્થોનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંની એક પાલિ હતી. આ પાલિને મગધ અથવા દક્ષિણ બિહારની ભાષા માનવામાં આવે છે તે ખોટું છે; બલકુલ, ઉજ્જયિનીથી મધુરા સુધી વિસ્તરેલી મધ્ય દેશની ખેલીઓ ઉપર બંધાયેલી તે સાહિત્યિક ભાષા છે — વાસ્તવિક રીતે જોતાં, તે પાશ્ચાત્ય હિન્દીની પૂર્વજ છે. મધ્યદેશની ભાષા તરીકે પાલિ આજની હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીની જેમ, આર્યવર્ત અથવા આર્યજૂમિના હૃદયભાગની-કેન્દ્રની ભાષા હતી, અને આસપાસના પૂર્વ, પશ્ચિમ અને પશ્ચિમોત્તર, દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમના લોકો તેને સહેલાઈથી સમજી શકતા. બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોના પાલિ (અને પાછળથી અસ્તિત્વમાં આવેલા સંસ્કૃત) રૂપાન્તરે ગ્રામ્ય દેશની ભાષામાંના મૂળ ધર્મગ્રન્થોનો લોપ કરી નાખ્યો. પાલિ એ બૌદ્ધોના ચેરવાદ સંપ્રદાયની મહાન સાહિત્યભાષા બની; એ ભાષાને સિલોન લઈ જવામાં આવી, અને ત્યાં તે સુસ્થાપિત બની; સિલોનમાંથી આ સંપ્રદાય બ્રહ્મદેશ અને સિયામમાં ગયો, અને ત્યાં પણ પોતાના માધ્યમ તરીકે પાલિ ભાષાને લઈ ગયો, અને પરિણામે આજના હિન્દી ચીનમાં પણ બૌદ્ધ ધર્મની પવિત્ર ભાષા તરીકે પાલિની સ્થાપના થઈ ચૂકી. આ પ્રમાણે પ્રથમ ગ્રામીન બૌદ્ધો અને જૈનોની, અને પછી જેતુ કેન્દ્ર અથવા વતન પાટલિપુત્ર અથવા પટણામાં હતું એવા મૌર્ય શાસકવર્ગની જુમિમાં ગ્રામ્ય પ્રદેશની ભાષાના વર્ચસના કાળ પછી આપણને પાલિ ભાષા કે જે પશ્ચિમ હિન્દીના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનો ઉદય જોવા મળે છે.

ઉત્તર ભારતના ભાષાવિષયક ઇતિહાસમાં સામાન્ય રીતે એમ બન્યું છે કે પશ્ચિમ અથવા મધ્ય દેશની ભાષાએ બાકીની ભાષાઓ ઉપર વર્ચસ બોગવ્યું છે. વૈદિક ભાષા અને સંસ્કૃત ભાષા બન્ને પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમ પ્રદેશની ભાષાઓ વધુ અંશે છે. પાલિ એ મધ્ય દેશની ભાષા હોવાનું પુરવાર થયું છે, અને મધ્ય દેશની પ્રાદેશિક ભાષાની અસરે ઈ. સ. પૂર્વે ૨ જી સદીમાં ઝોરીસા સુધી પ્રવેશી નજરે પડે છે. ખારવેલનો ઇલાલેખ

એક ઝેરી બોલીમાં લખાયો છે, જે પાલિ તેમ જ માનવામાં આવેલી 'જૂની ટોરસેરી' બનેલે મળતી આવે છે. અથવા, એક અથવા બે પ્રસંગો એવા હતા, જ્યારે પૂર્વ પ્રદેશની ભાષાનું વર્ચસ હતું. આ વસ્તુ, એમ જણાય છે કે, એક વાર તે મૌર્યોના રાજ્યકાળ દરમ્યાન હતી, અશોકના રાજદરબારની ભાષા એ પૂર્વ પ્રદેશની ભાષા હતી, અને મૌર્યોના રાજ્યકાળ દરમ્યાન, સ્પષ્ટ રીતે, આ જ એવી ભાષા હતી, જે સમગ્ર આર્ય ભારતમાં સમજાતી અને પ્રયોજાતી હતી. અશોકના શિક્ષાલેખોમાં મધ્ય દેશની બોલીની રજૂઆત થયેલી નથી; જો કે પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશની પ્રાકૃત માનસેરા અને શાહબાજગઢીમાં, નૈઋત્ય પ્રદેશની પ્રાકૃત ગિરનારમાં અને પૂર્વ પ્રદેશની પ્રાકૃત અન્યત્ર જેવા મળે છે. આ છેલ્લો પ્રકાર દિમાલયની તળેટીના પ્રદેશમાં આવેલા કાલસીમાં કેટલાંક પરિવર્તનો સાથે પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે. એમ માનવામાં આવે છે કે અશોકના શિક્ષાલેખોના અરગ્ગો રાજધાની પાટલિપુત્રમાં (પ્રાચ્ય) રાજદરબારની ભાષામાં તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા, અને પછી જુદે જુદે સ્થળે ખડકો અને સ્તંભો ઉપર કોતરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત) અને ગાંધાર (પશ્ચિમોત્તર પંજાબ) જેવી સ્થાનિક જગ્યાઓમાં પાટલિપુત્રનું મૂળ લખાણ સ્થાનિક બોલીઓમાં અનુદિત કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ અમેરિકન વિદ્વાન દુમેન માઈકલ્સને ખતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, શાસનલેખો જેવાં રાજકીય લખાણોની બાબતમાં, પાટલિપુત્રની દરબારી ભાષાએ સ્થાનિક બોલીઓ ઉપર કેટલીક અસર પણ નિપજાવેલી છે. અશોકના શિક્ષાલેખોમાં મધ્ય દેશની બોલીનું પ્રતિનિધિત્વ નથી એ વસ્તુ ખતાવે છે કે તે બોલનારાઓ પૂર્વ પ્રદેશની રાજકીય ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકતા હતા. બેરાટનો લેખ ખતાવે છે તે પ્રમાણે, અશોક પોતાના બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોનો પૂર્વ પ્રદેશની ભાષાનો પાઠ જાણતો હતો. પરંતુ પ્રાચ્ય ભાષાની આ પ્રતિષ્ઠા અસ્પષ્ટવી હતી. ઇસુની આરંભિક શતાબ્દીઓમાં મધ્ય દેશની ભાષા ફરી પાછી આગળ આવી.

લોકપ્રચલિત આર્ય બોલીઓ અને તેમાંથી વિકસેલી સાહિત્યિક

ભાષાઓના પછીના ઇતિહાસમાં મધ્ય પ્રદેશ, પશ્ચિમ પ્રદેશ અને પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશનું સ્થાન સૌથી મહત્વનું છે. મથુરા જેનું કેન્દ્રસ્થાન હતું તે શૌરસેની પ્રાકૃતને પ્રાકૃત અથવા ઉત્તરકાલીન મધ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં સૌથી સુન્દર ગણવામાં આવે છે; શૌરસેની એ આજકાલની મથુરાની ભાષા અજ્ઞ ભાષા, જે હિન્દુસ્થાનીનો ભગિની તેમજ પૂર્વકાળની તેની દરેક ને-તેનું કેવળ પ્રાચીન સ્વરૂપ છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સર્વે સંસ્કારી વર્ગોને, જ્યારે તેઓ એક પ્રધાત તરીકે સંસ્કૃત બોલતા ન હોય ત્યારે, શૌરસેની બોલતા બતાવવામાં આવે છે. શૌરસેનીનો સાથોસાથ ગ્રીષ્મ એક પ્રાકૃતને પણ કેટલુંક મહત્ત્વ મળ્યું હોવાનું જણાય છે. આ ભાષા તે મહારાષ્ટ્રી. એ મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હોવાનું અને ડેવટે મરાઠી રૂપે નિષ્પન્ન થઈ હોવાનું ગણવામાં આવે છે. પણ આ પ્રચલિત મતની સામે એમ સ્પષ્ટતાવામાં આવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્રીને મહાનાષ્ટ્ર દેશ અથવા મરાઠી સાથે સંબંધ નહોતો, પણ તે તો શૌરસેની કરતાં કેવળ એક ભૂમિકા અર્વાકીન એવી મધ્ય દેશની ભાષા હતી. (જુઓ મનમોહન ધોપની કૃતિ *Mahārāṣṭrī, a later phase of Sauraseni*, જેનો અગાઉ (પૃ. ૧૧૧) ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.) આ વિધાન વિશ્લેષકારક લાગે છે. પરંતુ એમ જણાય છે કે ઈ. સ. ૪૦૦ આસપાસમાં થયેલા પ્રાકૃત વૈષાકરજી વરરુચિએ કેવળ ‘પ્રાકૃત’ (એ શબ્દના સાંકડા અર્થમાં— ઉત્કૃષ્ટ ‘પ્રાદેશિક ભાષા’) નું વ્યાકરણ આપ્યું છે, કે જે ‘પ્રાકૃત’ વરરુચિની શૌરસેની છે; વરરુચિના સમયમાં જ આ ભાષા મ ભા. આ. ની દ્વિતીય ભૂમિકામાં હતી, જેમાં શબ્દાન્તર્ગત વ્યંજનો લુપ્ત થયા હતા; પાછળથી કોઈ એ વરરુચિના ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ માં શૌરસેનીને લગતું એક બનાવટી પ્રકરણ ઉમેર્યું, જેમાં આ ભાષાને માગધીની સમકક્ષ પ્રાચીનતર ભૂમિકાની ગણી તેની લાક્ષણિકતાઓ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ મત પૂરતી વિચારણાને પાત્ર છે. જે એ મત સાચો હોય તો, શૌરસેની પ્રાકૃત અને શૌરસેન અપભ્રંશની વચ્ચે કહેવાતી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની એક અવાન્તર ભૂમિકા આપણને મળી જાય છે; અને આ વસ્તુ

ધસિની આખી એ પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દી દરમ્યાન મધ્ય દેશની ભાષાના મદત્તવનું સાનત્ય—પાસિ (ધસિવી સન પૂર્વેની યતાબ્દીઓ), શૌરસેની પ્રાકૃત (ધસિવી સનની પ્રરંભિક યતાબ્દીઓ), સંકૃતિત અર્થમાં 'પ્રાકૃત,' કહેવાતી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (ઈ. સ. ૪૦૦ આસપાસ), અને શૌરસેન અપભ્રંશ (પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીનો બાકીનો કાળ) એ રીતે—સ્થાપિત થરે છે. મધ્યદેશ એ ભારતવર્ણનો હૃદયભાગ હતો, ત્યાંના વનનીઓના દાયર્માં જનજે કે ભારતીય બ્રાહ્મણ સરકારિતાનાં સૂત્રો હતાં, અને હિન્દુ જગતની સર્વોચ્ચ પવિત્ર ભૂમિ તરીકે મધ્યદેશની પ્રતિષ્ઠા સર્વત્ર સ્વીકારાતી હતી. શ્રુતપરંપરા અને ઇતિહાસનાં મહાન સામ્રાજ્યોનું કેન્દ્ર મધ્યદેશમાં અથવા આર્યાવર્તમાં તેની નજદીકના પ્રદેશોમાં હતું. વળી મધ્યદેશના લોકો પોતાની નાગરિકતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતા માટે ગર્વ લેતા હતા. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ ' મનુ-સંહિતા ' (! ધસિવી સનની ૧લી - ૩જી યતાબ્દી) નો શ્લોક : एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः । एवं एवं चरित्रं शिखरेन पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ અર્થાત્ ' આ પ્રદેશમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણો પાસેથી પૃથ્વીના સર્વે માનવો પોતપોતાનો ગુરુત્વવ્યવહાર શીખે ' ; તથા જુઓ રાજદંબરે (ઈ. સ. ૬૦૦ આસપાસ) પોતાની ' કાવ્યમીમાંસા ' માં સંમતિપૂર્વક ઉદ્ધૃત કરેલા કેઈ અનામી કવિના સંસ્કૃત શ્લોકની પંક્તિ : यो मध्ये मध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभयानिषण्णः । અર્થાત્ ' જે મધ્ય દેશના મધ્ય ભાગમાં રહે છે તે કવિ સર્વ ભાયાઓમાં નિપુણ હોય છે. '

શૌરસેની (જેમાં કહેવાતી મહારાષ્ટ્રીનો સમાવેશ થાય છે) પછી પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ આવે છે. ઉત્તર ભારતના તુર્કી વિજયની પુરત જ પહેલાં કેટલીક યતાબ્દીઓ સુધી ઉત્તર ભારતના રાજપૂત રાજાઓના દરબારોમાં પ્રયોજાતી એ મહાન સાહિત્યિક ભાષા હતી, અને મહારાષ્ટ્રથી માંડી બંગાળ સુધીના પ્રદેશમાં તેનો સામાન્ય વપરાટ હતો : બંગાળના કવિઓએ અને એકંદરે સમસ્ત ઉત્તર ભારતના કવિઓએ આ ભાષામાં રચેલાં કાવ્યો મળ્યાં છે. આમ પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ એ સ્વજભાષા અને હિન્દુસ્થાનીની નજદીકની પુરોગામી અને કેટલેક અંશે તેની પૂર્વજ પણ છે.

દશમી શતાબ્દીના છેલ્લા ચરણ અને અગિયારમી શતાબ્દીના પહેલા ચરણ દરમ્યાન ભારતના આંતરિક પ્રદેશ ઉપર મહમૂદ ગઝનવીના ચોકાવનારા આક્રમણો પછી પંજાબ પ્રાન્ત ગઝનીના રાજ્યનો એક ભાગ બન્યો ત્યારબાદ તુર્કો આબ્યા, અને અગિયારમી શતાબ્દીમાં તેઓ પંજાબના મલિકો તરીકે સ્થિર થયા. ૧૦મી - ૧૨મી શતાબ્દી દરમ્યાન પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ પૂર નેમમાં હતી અને (સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતથી ચિત્ત એવી) સાહિત્યની તેમ જ નિઃશ્વ કૃષ્ણે સામાન્ય વ્યવહારની સર્વસાધારણ ભાષા હતી. મહાન જૈન વિદ્વાન હેમચંદ્રે જેઓ ગુજરાતમાં ઈ સ. ૧૦૮૮ - ૧૧૭૨ દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા તેમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સચવાયેલા પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશના લોકપ્રચલિત નમૂનાઓ ઉપરથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ સમયની ભાષા કેટલે અંશે હિન્દુસ્થાનીને મળતી હતી. થોડાંક ઉદાહરણો (હિન્દુસ્થાની ડાયા અને ભ.પાન્તર સાથે) નેહ્યંએ :

(૧) મલા હુઆ જી મારિઆ, બહિણિ, મહારા કંતુ ।

लज्जेज्जं तु वअस्सिअंहु अइ भग्गा यव एन्तु ॥

[= મલા હુઆ, યહન, જો મેરા કંત (= પ્યારા, સ્વામી, શૌહર) મારા ।

જો માળા આતા, તો વયસ્યાઓ (= હમ્ - હમ સહેલિયો) મેં (સુદે) લાજ આતી ।]

‘ હે બહેન, સારું થયું કે મારા શ્વામી માર્યા ગયા : જો તેઓ નાસીને ઘેર આબ્યા હોત તો સખીઓમાં મને શરમ આવત. ’

(૨) जीविउ कासु न बलहउ, धणु पुणु कासु न इहुँ ।

दोगिग वि अवसरि गिबडिअइ तिण-सवें गणइ विसिहुँ ॥

[= जीव कीस-का बलम (= प्यारा) नहि ! धन फिन कीस-का इह (= इष्ट, मन-मांगा) नहि ! दोनों हि औरर निबडे से (= जब इन दोनों के मौके आ पड़े), विविष्ट (= शरीफ आदमी) इन दोनों को तिनका-सा गिने ।]

‘ જીવન કોને વહાણું નથી ? વળી ધન કોને ઇષ્ટ નથી ? પરન્તુ પ્રસંગ આવ્યે આ બંનેને વિવિષ્ટ મનુષ્ય તરુ સમાન ગણે છે. ’

(૩) જદ ન મુ આવદ, દૂદ ! ઘર કાઢ અહોમુદુ તુઝ્ઝ ? ।

વચણુ જુ ચંદદ તત સહિણ, સો પિત હોદ ન મુઝ્ઝ ॥

[= જો સો (= વહ) ઘર ન આવે, દૂતિ ! વયોં તુઝ (= તેરા) મુહ નીચા (હો) ! યેન (= વચન) જો ચંદે તો, માદિ ! સો (= વહ) મુઝ (= મેરા) પિત (= પ્યારા) ન હોવે ।]

‘ હે દૂતી ! જો તે આવતા ન હોય તો તેથી તું શા માટે નીચું મુખ કરે છે ? (ક્ષમ્ય છે ?) જો તે (પોતાનું) વચન તોડતા હોય તો મારા પ્રિય ન હોઈ શકે. ’

(૪) અમ્હે ચોલા, રિડ વહુઅ, કાઅર એવે મળંતિ ।

મુદિ, નિહાલહિ ગઅન - અલુ, કદ જન જોળ્હ કરંતિ ? ॥

[= હમ થોડ, રિપુ (= દુરમન) વહુત-કાઅર (= કાપુરપ, નાનદ લોગ) ચોં (= એસ) મળેં (= વહતે હૈ) ; હે મુધે (= અય મૂરખ ઔરત) ! ગઅનતલ (= આત્માન પર) નિહાર (= દેસ) ; કદ જન (= કિતને આદમી) છુન્હારેં (= જ્યોત્સ્ના, ચાંદની) કરેં ?]

‘ અમે થોડા છીએ, અમારા શત્રુઓ ઘણા છે ’—એમ તો કાપર લોકો કહે છે : હે મુઝા ! ગઅનતલમાં જો; ત્યાં (ચંદ્ર સિવાય) કેટલા જથ્થુ જ્યોત્સ્ના પ્રકટાવે છે ? ।

(૫) પુતે જાએ કવણુ ગુણ ? અવગુણ કવણુ મુણ ? ।

જા ચણીકી મૂહદી ચંપિઝ્ઝ અવરેણ ? ॥

[= પૂત જના, (તો) કૌન ગુન ? મુઝા, (તો) કૌન અવગુન ? જો ચાપકી મૂંઝ (= ક્ષમીન) ચંપિજે (= ચાંપી જાએ-ચાંપ લી, દરુલ કી) ઔર-ને ?]

‘ પુત જન્મે તેથી શો ગુણ ? મરણ પામે તેથી શો અવગુણ ?—જો બાપકી જમીન બીજા દબાવી પાડે તો. ’

૧૦ મી - ૧૩મી શતાબ્દીઓ દરમ્યાન જે તુર્કીઓ ઉત્તર ભારત ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો તેઓ એવા એક પ્રદેશમાં આવ્યા હતા, જ્યાં તેઓ પરદેશીઓ હતા, તથા જ્યાં વસીને વહેલાં અથવા મોડાં તેમણે એ પ્રદેશને

અનુરૂપ બનવાનું હતું. રાજ્યકર્તા વર્ગે ઘરમાં તુફાં (પૌરુષ્ય તુફાં અથવા ચગતાર્ધ બોલી) બોલતા હતા. પરંતુ તેમના ઉપર અત્યારના અધ્યાનિસ્તાનના પ્રદેશમાં વસતી તેમની સુધરેલી શાસિત પ્રજાએ — એટલે કે પૌરુષ્ય ઈરાનના પ્રદેશમાં વસતા ઈરાનીઓએ — પૂરતી અસર નિપજાવી હતી અને તેમને નરમ પણ બનાવ્યા હતા, અને તે એટલે મુઘી કે વિજેતાઓએ પોતાની માતૃભાષાનો ત્યાગ કરીને શાસિત પ્રજાની ભાષાને રાજ્યવહીવટની અને સારકારિક ભાષા તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. તુફાં વિજેતાઓની સાથે ભારતની બહારથી એમના સંખ્યાબંધ પ્રજાજનો—ઈરાની ભાષા બોલતા સિપાઈઓ અને અમલદારો—આવ્યા. પુરનો બોલતા અધ્યાનોને દશ કંઈ મદત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું નહોતું; ૧૨મી શતાબ્દીમાં તેઓ સુલેમાન પર્વતમાળાની બાજુમાં રહેતી એક ગિનમદત્ત્વની પ્રજા તરીકે હતા, અને દશ પૂરા ઈસ્લામી પણ થયા નહોતા. કાશુઘની આસપાસના અને ભારત-ઈરાની સરહદના (ભારતની સરહદ ઉપર અત્યારે જે પૂર્વ અધ્યાનિસ્તાનનો પ્રદેશ છે ત્યાંના) લોકો પશ્ચિમ પંજાબમાં વસતા લોકોની જ જાતિના અને તેમની જ ભાષા બોલતા હિન્દુઓ હતા. આ લોકો અત્યારે માટે ભાગે પુજોતો અને ફારસી ભાષા બોલતા અધ્યાનિસ્તાનના મુસ્લિમો સાથે મળી ગયા છે.

તુફાં અને ઈરાનીઓ આવી રીતે ભારતમાં આવ્યા, અને ફારસી ભાષા સહિત તેઓ અહીં ચિરકાળને માટે રહ્યા. તેઓ આ દેશમાં રચ્યા અને એકાદ પેઢીમાં તેમણે આ દેશની જીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં, એટલે તેમના ભારતીકરણનો આરંભ થયો : વિજેતા સૈન્યના સિપાઈઓ પોતાની પત્નીઓને સાથે લાવતા નથી. થોડા સમયમાં તેમનામાં શુદ્ધ તુફાં અને ઈરાનીઓ ઘણા ઓછા રહ્યા. એક પેઢીમાં તેમનાં બાળકો વર્ણસંકર બન્યાં, અને તેમની જીઓ તો હિન્દી જ હતી, એટલે ક્રમિક ભારતીકરણ ચાલુ રહ્યું — પેઢી ધર પેઢી આ વસ્તુ ચાલુ રહી, અને તેમનું મૂળ લોહી તદ્દન અગમ્ય બની ગયું. ભાષાની બાબતમાં તેમનું ભારતીકરણ મીઠું પેઢીથી શરૂ થયું, કારણ કે ભારતીય જીઓથી થયેલાં તુફાં વિજેતાઓનાં પુત્ર — પુત્રીઓની માતૃભાષા ભારતીય જ હતી. મઝના રાજ્યવશે

પંજાબ કબજે ક્યું તે વખતે જે સંખ્યાગ્રંથ ભારતવાસીઓએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો તેઓએ ભારતીય બનેલા તુર્કો અને ઈરાનીઓને ઊભા રહેવા માટે એક જૂમિદા અથવા પગથિયું પૂરું પાડ્યું. લાંબી અને ખતરનાક મુસાફરીના એ દિવસોમાં એક ભિન્ન અને દૂરના દેશમાં ઉદ્ધવ પામેલી પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કારિતાના મૂલ્ય સોનથી વિજેતા લોકો અલગ પડી જાય એ તર્કન શ્વાભાવિક હતું. ભારતીય બનેલા પરદેશી મુશ્કેલીને જોયો લોકોની ખામશમાં પણ ધણે અસી ભારતીય બની ગયા હતા તેઓ ફારસી ભાષાનું સંવર્ધન કરે અને આવેશપૂર્વક તેને વળગી રહે એ ખરું, પણ તેઓ એક ભારતીય ભાષાનો સ્વીકાર કરે એ તો અનિવાર્ય જ હતું.

તેમણે સૌ પહેલાં જે ભાષાનો સ્વીકાર કર્યો તે શ્વાભાવિક રીતે જ પંજાબની પ્રચલિત ભાષા હતી. આજે પણ પંજાબની બોલીઓ વચ્ચે-આદ્ય કરીને પૂર્વ પંજાબની અને સંયુક્ત આન્ધ્રના એકદમ પશ્ચિમના પ્રદેશમાં બોલાતી બોલીઓ વચ્ચે ઝાઝો તફાવત નથી; અને આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ કે આદ્યો અથવા નવસો વર્ષ પહેલાં તો આ તફાવત વળી ઓછો હશે; એ પણ સંભવિત છે કે (પશ્ચિમ પંજાબ અને હિન્દુ અફઘાનિસ્તાનનો આ પ્રદેશમાં સમાવેશ ન કરીએ તો પણ) મધ્ય અને પૂર્વ પંજાબમાં તથા સંયુક્ત આન્ધ્રના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં સમાન ભાષા પ્રચલિત હોય.

બાકીના હિન્દના જે પ્રદેશમાં પોતે લૂંટને અર્થે આક્રમણો કર્યા હતા તે પ્રદેશો રહેવા છંદે, મહમૂદ ગઝનવીએ પંજાબને કાયમને માટે પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉમેરી દીધું. ફારસી બોલતા (જે કે ઘરમાં તુર્કી બોલતા) વિજેતાઓ અને પંજાબી લોકો વચ્ચેનો શાન્તિમય સંપર્ક શરૂ થયો. હિન્દુઓએ ફારસીનો અભ્યાસ આરંભ્યો, અને તિલક જેવા કેટલાક હિન્દુઓ ગઝનવી વંશ નીચે ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચ્યા. તુર્કી વિજેતાઓમાં મૂર્તિભંજક ઝડપ હતું, છતાં તેમનામાં વિકાસ અલખીરની જેવા સંસ્કારિતાનો ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલા મનુષ્યો પણ હતા. અલખીરનીએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને અગિયારમી શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણમાં ધખાચેણું ભારતનું વિગતવાર અને સમભાવમયું વર્ણન આપણને તેણે આપ્યું છે. મહમૂદ ગઝનવી સિકાઓ

દ્વારા પોતાની પ્રજા સાથે પ્રજાની જ બાપામાં સંપર્ક સાધવા માગતો હતો. 'દિરહમ' (Dirham) નામથી ઝોગખાતા તેના ચાંદીના રસપ્રદ સિક્કા ઉપર અરબી લખાણનો તરજૂગો, તેનું નામ, ટંકશાળની છાપ, અને હિન્દી સાલ-એ બધું સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યું છે : અવ્યક્ત એકમ, મુહમ્મદ અવતાર; નૃપતિ મહમૂદ; અર્થ દેશો મહમૂદપુરે ઘટે હતો; જિનાયન-સંવત 'અબ્દકત એક છે, મુહમ્મદ અવતાર છે (મુરિહમ માન્યતાની આ છાપા જરાક છૂટ લઈને આપવામાં આપેલી છે) : મનુષ્યોના રાજા મહમૂદ; આ સિક્કો મહમૂદપુરની ટંકશાળમાં પાડવામાં આવ્યો છે; 'જિન'ના ગમનનું વર્ષ...' હિન્દી સનનો અહીં કરવામાં આવેલો અનુવાદ નોંધપાત્ર છે. ('હિન્દી' —પયગંબરનું 'આલ્યા જનું; અરબી 'રસલ' અથવા 'નબી' નું રૂપાન્તર સંસ્કૃતમાં જિન કરવામાં આવ્યું છે.) આ પ્રકારનો સમન્વય પદાણુ શાસક શાહજહાન ધોરીએ મુહમ્મદ બિન સામ એ પોતાના વૈયક્તિક નામથી સિક્કા પડાવીને ચાલુ રાખ્યો હતો. એણે ભારતીય નામરી ક્ષિપિમાં સિક્કા પડાવ્યા (શ્રીમદ્મદ સામ, શ્રીદ્મીર = અમીર), અને તેમાં અફઘાનિસ્તાનના હિન્દુ રાજાઓના નદી અને ધોડેસવારવાળા સિક્કાઓનું અનુકરણ કર્યું. એના કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર લક્ષ્મીદેવીની છાપ પણ દેખાય છે. તુર્કી અને ધરાની વિજેતાઓને ભારતવાસીઓમાં અપનાવી લેવાનું વાતાવરણ તો હતું જ; પણ વિજેતાઓને આ દેશ બહારથી મળતા મનુષ્યોના પુરવઠાને કારણે તેઓનું વલણ સતત રીતે અછકડ રહેતું. આથી તેઓ (નિહાન તેમના નેતાઓ) ધાર્મિક બાજતોમાં ઈસ્લામી અશ્રગતાને વળગી રહ્યા, અને પરાજિત હલકી પ્રજાના મૂર્તિપૂજક ધર્મ સાથેના કાર્ષ્ણ્ય પણ ખુદશા સમાધાન પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરે જોતા રહ્યા; આથી એ વાતાવરણને સફળતા મળી નહિ. આમ હોવા છતાં સ્થાનિક બાપાનો વિનય ધર્યો; તેણે વિજેતાઓ અને તેમના વંશજોને ભારતીય બનાવ્યા, અને ભારત-વાસીઓના જે ઉચ્ચ વર્ગોએ ઈસ્લામી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેમની સાથે તેઓને એક પ્રજા તરીકેનું એકત્વ અપ્યું.

પંજબમાં વમેશ પરદેશી વિજેતાઓ જેઓ ૧૧મી — ૧૨મી શતાબ્દીમાં

ભારતીય વાતાવરણ દ્વારા કેટલોક અંશે પરિવર્તિત થયા હતા તેઓની વચ્ચે ૧૨મી - ૧૩મી સતાબ્દીઓ દરમિયાન (જ્યારે દિલ્હી અને અજમેરના છેલ્લા દિન્દુ રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌદાણના પરાજય પછી ભારતમાં ધોરી રાજ્યવંશની સ્થાપના થઈ હતી) તેમના તુર્કી અને ઈરાની જાતિજાતિઓના એક નવા જૂથનું આગમન થયું. તુર્કી ગુલામ વંશનો આરંભ ઈ સ. ૧૨૦૬ માં થયો, જ્યારે કુલ્જુકીન એક ઉત્તર ભારતનો પહેલો મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા થયો. દિલ્હી પામતખ્ત થયું, અને પંજાબ પથાણુ માં ગયું. પરંતુ પંજાબી મુસ્લિમો જોયો તુર્કી અને ઈરાની વિજેતાઓના અનુયાયીઓ તરીકે દિલ્હી આવ્યા હતા તેમનું આ નવા પામતખ્તમાંના બધા જ ભારતીય પક્ષોમાં સૌથી વધુ પ્રાબલ્ય હોય એ સંભવિત છે. તેઓ પોતાની સાથે પોતાની બોલી પણ દિલ્હી લાવ્યા: અને એ બોલો કે જે દિલ્હીના ઉત્તર અને વાયવ્ય પ્રદેશોની બોલી સાથે કેટલીક મદસ્તની બાબતોમાં મળતી આવતી હતી તેજે નવા પામતખ્તમાં ઉદ્ભવેલી નવી વ્યવહારભાષાને વિશિષ્ટ વસણ આપ્યું તથા પોતાની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ અર્પી. મધ્ય દેશ (દિન્દુસ્તાન)ના વતનીઓ, ભારતીય અનેકા તુર્કી અને ઈરાનીઓ, તથા મુસ્લિમ અનેકા પંજાબીઓ જેમનું પ્રભાવ આ નવા આગંતુકોમાં મોટું હતું, તે સર્વે એ વ્યવહારભાષા બોલી શકતા હતા.

આવી વ્યવહારભાષાની જૂમિદા પંજાબ અને સંસ્કૃત પ્રાન્તના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પ્રચલિત પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશમાં પ્રાપ્ત થઈ. એ સમયે દિન્દુસ્તાનમાં (જે કે પંજાબમાં નહિ) અપભ્રંશ એ જૂની પ્રાકૃત અથવા મધ્ય ભારતીય આર્ય જૂમિદામાંથી નવી પ્રાકૃતિક અથવા નવ્ય ભારતીય આર્ય જૂમિદામાં સંક્રાન્ત થવાની દશામાં હતી. આથી નવી વ્યવહારભાષા કેટલીક સતાબ્દીઓ મુખી પ્રચલિત દશામાં રહે એ અનિવાર્ય હતું.

પંજાબથી બિહાર સુધીના ઉત્તર ભારતની (એમાં એ બન્ને પ્રાન્તો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે) બોલીઓ લૌકિક માન્યતા અનુસાર ચાર સમૂહોમાં વહેંચાઈ જાય છે — (૧) પંજાબી, (૨) પઠાંદા અથવા 'પાથાત્ય બોલીઓ, ' (૩) પુરબિયા અથવા પુરબી, એટલે કે 'પૌરભ્ય બોલીઓ ' અને (૪)

ખિહારી. (૨)ની નૈઋત્યે ખીજો એક સમૂહ છે. અને તે (૫) રાજસ્થાની, પંજાબી અને પછાંદા ભાષાસમૂહો કેટલેક અંશે એકબીજામાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે. હિન્દુસ્થાનીની ઉત્ક્રાન્તિના અભ્યાસમાં પુરખિયા અને ખિહારી તેમ જ રાજસ્થાની ભાષાસમૂહને પણ બાકાત રાખી શકાય. કારણ કે વ્યાકરણની બાબતમાં આ ભાષાઓ તેનાથી ભિન્ન છે. જો કે પુગબિયા બોલીઓ ('પૂર્વ હિન્દી' - અવધી અથવા બૈથરી, વાઘેલી અને છત્તીસગઢી), ખિહારી બોલીઓ (બોજપુરિયા, મૈથિલી, માગડી અને છાટનાગપુરિયા) અને રાજસ્થાની બોલીઓ (મેવાતી, જયપુરી, મારવાડી, મેવાડી, માલવી આદિ જેવી સંખ્યાબંધ બોલીઓ) બોલનારાઓએ હવે પોતાની સાહિત્યની અને જાહેર જીવનની ભાષા તરીકે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ધણે ઓછે અંગે ઉર્દૂ)નો સ્વીકાર કર્યો છે. હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)ની ભૂમિકા કે 'પછાંદા' બોલીઓ (ખાસ કરીને 'જનપદ હિન્દુસ્થાની' અને બાંગરુ સમૂહની), અને કેટલેક અંશે પોરસ્થ પંજાબી રહેલી છે. પછાંદા અથવા પાશ્ચાત્ય બોલીઓ એ કહેવાતી 'પાશ્ચાત્ય હિન્દી બોલીઓ' છે; એમાં એક બાજુ બ્રજ ભાષા, કનોજ અને જુદેલીને, તથા બીજી બાજુ 'જનપદ હિન્દુસ્થાની' (મિરત અને રાદિલખંડ જિલ્લાઓ અને અંગાસા જિલ્લો) નામથી ઓળખાતી બોલીનો, અને બાંગરુ અથવા હરિયાનીનો (દિલ્હી, રાહતક, દિરસાર અને પતિયાળા) સમાવેશ થાય છે.

બ્રજ ભાષા, કનોજ અને જુદેલી એ 'જનપદ હિન્દુસ્થાની' અને બાંગરુથી કેટલીક મહત્વની બબનેના જુદી પડે છે.

તદ્વાચતા સૌથી નોંધપાત્ર મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સામાન્યતઃ નર જાતિનાં નામો અને વિશેષજ્ઞાને અંતે બ્રજભાષા-સમૂહમાં -ઠો અથવા -ઠો આવે છે (મેરઠ વેટટ ગાયક અથવા મેરો વેટો ગાયો), જ્યારે ખીજા સમૂહમાં ('જનપદ હિન્દુસ્થાની' અને બાંગરુમાં) એ સ્થળોએ -લા આવે છે (મેરઠ વેટા ગાયક). એ વસ્તુ કહેવી જોઈએ કે પછાંદા પ્રદેશના બ્રજ-ભાષાસંબદ્ધ ભાષાસમૂહની જેમ રાજસ્થાની બોલીઓમાં

નામોને અંતે -ઔ અથવા -ઓ આવે છે (દા. ત. મ્હારો વેટો ઠાયો, અથવા ઠાયોનો), જ્યારે પંજબની બોલીઓ એ ' જનપદ હિન્દુસ્થાની ' અને બાંગરુની જોથ -આ વાગી બોલીઓ ઙ (દા. ત. મેરા *વેદા [પુત્ર અથવા પુત્ર] ઠાગેઠા; (૨) જૂદાં જૂદાં સર્વનામોના અંગરૂપો માટે ' ધન્યાપાવાગા સમૂહમાં છા, વા, યા, જા, ઘા જેવાં રૂપો છે, જ્યારે બીજા સમૂહમાં તિત્ત, ઉત્ત, દત્ત, જિત્ત, કિત્ત એવાં રૂપો છે, આ બાબતમાં પંજાબી પણ ' જનપદ હિન્દુસ્થાની ' વાળા સમૂહ સાથે મળતી આવે છે (દા. ત. હમ અથવા હેમ, છોત, જિમ, કિમ). બીજી કેટલીક બાબતોમાં પણ તફાવત છે, પરંતુ ઉપરના મુદ્દાઓ ખામ નોંધપાત્ર છે. વળી એ વસ્તુ ઉલ્લેખ માગી લે છે કે પંજાબી બોલીઓ—પછી તે પૂર્વ પંજાબની હોય કે પશ્ચિમ પંજાબની હોય—દ્રશ્ય પણ મધ્ય ભારતીય આર્ય (પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ) કાળના સંયુક્ત બંજનો અને તે પૂર્વેના દુરસ્વરસ્વરો જાળવી રાખે છે : દા. ત. પંજાબી કમ્મ ('કમ'), વિચ્ચ (અંદર-વચ્ચે), ચમ્મ (આમકું), હાથ (હાથ). સત્ચ (સાચું), ચંદ્ર (ચંદ્ર), મક્કન (માખાનું) ઇત્યાદિ. જ્યારે પછાંહા પ્રદેશનો બુજ્જભાષા-સમૂહ નમ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં સાર્વાનિક એવી શાક્ષણિકતા-સંયોગોને પૂર્વ-સ્વરદીર્ઘત્વ-પસંદ કરે છે : દા. ત. કામ, વીચ વાન, હાથ, સાચ (સાંચ), ચાંદ, માક્કન. સામાન્ય રીતે, હિન્દુસ્થાની (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી, ઉર્દૂ) માં સંયોગોને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વવાળાં રૂપો હોય : દા. ત. બાજ / અજજ / અઝ, / હાથ / હસ્ત, ચાંદ / ચંદ / ચન્દ્ર, કાન / કમ્મ / કર્મ, વાત / વાત્તા / વાર્તા, જૂની હિન્દી સાદ / સદ / સન્દ, ઇત્યાદિ. પરંતુ હિન્દુસ્થાનીમાં એવા સંખ્યાબંધ સન્દો પણ આપણને મળે છે, જેમાં સંયોગનો પ થયેલો હોવા છતાં પૂર્વસ્વર દુસ્વર રહેલ છે. ખરું જોતાં, આવ્યા સમૂહો હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીના અંતર્ગત વધણની વિરુદ્ધ છે; પંજાબીની અસરના પરિણામ તરીકે એવા કાળોનો ખુલાસો આપવો જોઈએ. આ રીતે પંજાબી સત્ચ શબ્દે હિન્દુસ્થાની સચ ઉપર અસર પાડી અથવા એ રૂપે આપ્યું (હિન્દુસ્થાનીની બોલીઓમાં મળતા માચ અથવા સાંચને બદલે), કદાચ સમૂહ હિન્દુસ્થાની

કલ ઉપર અસર નિપજાવી (હિન્દુસ્થાનીમાં લોકબોલીગત રૂપ તરીકે કાલ મળે છે), નવ શબ્દે નવ ઉપર અસર પાડી, સવ્ય શબ્દે સવને મુસ્થાપિત કરવામાં સહાય કરી, રત્તી શબ્દે હિન્દીને (*રત્તીને બદલે) રત્તી શબ્દ આપ્યો, ધગાદિ. આ બાબતમાં પંજાબી તેવૃત્ત્ય અથવા વર્ચસનો હમેશાં મૂકે સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે; અને આ જ કારણથી પંજાબી ઉચ્ચારોને સૌશ્વયુક્ત ગણવામાં આવ્યા હતા—અત્યારે પણ એમ જ ગણાય છે; જો કે ધણાઓ મારા એ સૂચનનો સ્વીકાર નહિ કરે : જૂના કાળમાં વળી આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ અપભ્રંશ સંયુક્ત વ્યંજનો અને દુસ્વ સ્વરોની પુનઃસ્મૃતિ કરાવતું—અને ભાષાની બાબતમાં સંરક્ષણવાદ એ તો ભારતમાં બહુજનસમાજની દૃષ્ટિએ પણ એક આકર્ષક વસ્તુ રહેલી છે. સંયુક્ત વ્યંજનો પસંદ કરવાની બાબતમાં બાંગરુ ભાષા પંજાબી બોલીઓ તરફ દોળે છે, ‘ જનપદ હિન્દુસ્થાની ’ આ બાબતમાં મુનિષિત નથી—તે ભાષાવલણનું એક પ્રકારનું ધર્પણ રજૂ કરે છે.

બાંગરુ બોલીવિસ્તારમાં આવેલું દિલ્હી એ બ્રજભાષા, રાજસ્થાની, ‘ જનપદ હિન્દુસ્થાની ’ અને બાંગરુ વિસ્તારના લગભગ સંગમસ્થાન ઉપર આવેલું છે; અને ગમે તે રીતે—ધણું કરીને પંજાબી બાંગરુ અને ‘ જનપદ હિન્દુસ્થાની ’ની માર્ગલિક એકત્ર અસરને પરિણામે—પણ એમ જણાય છે કે જે નવી ભાષા દિલ્હીમાં વિકાસ પામી તે—ઔ કે—ઓ બોલી ઉપર નહિ, પણ—આ બોલી ઉપર બંધાયેલી હતી. હવે આ પ્રશ્ન પરત્વે વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. એટલું રહેલું બસ થશે કે ઉત્તર ભારતમાં દિલ્હીમાં મુરિદમ રાજ્યવંશની સ્થાપના થયા પછી પૂર્વ પંજાબ અને પશ્ચિમ યુક્તપ્રાન્તની બોલીઓ જેના પાયામાં હતી એવું ઉત્તર ભારતીય ભાષાનું એક નવું સ્વરૂપ પ્રમુખત્વ પામ્યું. રાજદરબારમાં તેની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવા છતાં પ્રથમ તો તે અવગણાયેલું બાળક હતું દિલ્હીની મુરિદમ રાજ્ય-કર્ત્રી કોમોએ અને તેમની હિન્દુ પ્રજાએ અને એક ત્યજાયેલું બાળક ગણ્યું હતું. રાજ્યકર્તા કોમ આદિત્યિક હેતુઓ માટે ફારસીના પ્રયોગનો આડંબર કરતી; એ ફારસી કેટલેક અંશે (ભાગતીય બનેલા પરદેશી મુરિદમોની

બાબતમાં) પૈતૃક વારસો હતી, અને દેટલેક અંશે (ઈસ્લામી બનેલા ભારતવાસીઓ જેઓ પોતાના વિજેતાઓ અને રાજ્યકર્તાઓની સાથે તેમના આશ્રિતો તરીકે વિધિસર જોડાયા હતા, અને તેમની પાસેથી સહધર્મીઓ તરીકે જેઓએ સહિષ્ણુતા અને સદાય પ્રાપ્ત કર્યા હતાં તેમની બાબતમાં) સ્વીકૃત સંસ્કારભાષા હતી. હિન્દુઓ જ્યારે કંઈ લખતા ત્યારે પોતાની વિવિધ સ્થાનિક ભાષાઓ પ્રયોજતા : રાજસ્થાનમાં રાજસ્થાનીનું એક સાહિત્યિક સ્વરૂપ ડિંગલ, અને પિંગલ અથવા પાશ્વત્ય અપભ્રંશનું રાજસ્થાનમાં ચાલુ રહેલું એક સ્વરૂપ; મધ્ય દેશમાં અજભાષા, જેનું કેન્દ્ર મથુરામાં હતું અને જેની પ્રશાખાઓ પૂર્વમાં (બિહાર સુધી), પશ્ચિમમાં (પંજાબમાં અને રાજસ્થાનના ફેટલાક પ્રદેશોમાં) દક્ષિણમાં (વરાહ સુધી), અને ઉત્તરમાં (ગઢવાલ અને કુમાઉં સુધી) પ્રસરી હતી; અવધમાં અવધી અથવા બૈશ્વરી; અને આગળ પૂર્વમાં થોડીક બોજપુરિયા : આ ઉપરાંત મિથિલા અથવા ઉત્તર બિહારમાં મૈથિલી- પંજાબમાં પંજાબી અને અજભાષાના મિશ્રણવાળી ભાષાને હિન્દુઓ પ્રયોગ કરતા.

ખ્રિસ્ત પછી છુરતની શતાબ્દીઓની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સૌથી સૌંદર્યયુક્ત એવી શૌરસેનો પ્રાકૃતની સૌથી વારસદાર તરીકે અજભાષા ગંગાની ઉત્તરીય ખીણના પ્રદેશમાં સૌથી વધુ વર્ચસ્વવાળી સાહિત્યિક ભાષા હતી, અને તેનું ખેડાણ પણ ખૂબ ઘટું હતું; ઉત્તર ભારતના મુસ્લિમ શાસકોને પણ તેની મધુરતા સમભર્ષ હતી અને તેઓ તેની અસરનીયે આગ્રહાતા. માર્લામાં તે હિન્દુસ્થાનીને અજભાષાની સામે જિજ્ઞાસુ રહેવાની કોઈ તક નહોતી. પણ ધીરે ધીરે તે આગળ આવી; ક્રમશઃ તે પોતાની ભગિની-ભાષાઓમાં રાણીશ્વર અને ગંધ, અને હવે તે એમ પણ જણાય છે કે હિન્દુસ્થાની (હિન્દી) પોતાની ભગિની-બોલીઓને (અને દેટલીક ભગિની-ભાષાઓને પણ) પોતાની આગળથી ખસી જઈને અદ્યતનની જૂમિકામાં સરી જવાની દરજ્જા પાડશે. આ બધું કેવી રીતે બન્યું તેની અર્થાં હવે પછીના વ્યાખ્યાનમાં દરવામાં આવશે.

વ્યાખ્યાન ૩

હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) નો વિકાસ (૨)

ભારતમાં એક સર્વસામાન્ય ભાષાના વિકાસના ઇતિહાસનું સંક્ષેપત, પુનઃકથન—
સાહિત્યની સંસ્કૃત અને મધ્યકેળ—પાલિ—સૌરાષ્ટ્રની પ્રાકૃત—મહારાષ્ટ્રી—સૌરાષ્ટ્રની
અપભ્રંશ—પ્રવળાવા—હિન્દી અથવા હિન્દવી—૧૧ મી શતાબ્દીમાં ઉત્તર ભારતમાં
મદેશિક ભાષાનું સાહિત્ય—૫૦૦ થી સુરિક્ષિત અને હિન્દવી—પશ્ચિમ અપભ્રંશ અને
'પૂર્વીરાજ રામો'—સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલા મિશ્ર ભાષાપ્રકારો—'પિંગલ'—૧૨ મી
—૧૩ મી શતાબ્દીની પરિસ્થિતિ—પશ્ચિમ અપભ્રંશ (—હૌ બોલીના) ને દિશ્વરીની હિન્દી
અથવા હિન્દવી—'હૌ' એ નામ—નેના હૌમ અને ઇતિહાસ—જાણ અને ભારતીય
ભાષા—પ્રાચીની મિશ્રભાષામય (Macaronic) રચના—અકબરના નમયદી મંદીરો
મોગલ મંદીરોની ભાષા—પ્રવળાવામાં અકબરની કાબરચના—મિર્જાખાનનું 'તુલસી
હિન્દ'—'હૌ' એ નામ દક્ષિણમાં હૌમ પામે છે—'હિન્દી' ('હિન્દવી') અને
અમીર ખુસ્રુ—પંદરમી શતાબ્દીમાં હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)—કબીર—સીખ શ્રેણી અને
તેમનાં ભક્તિસંપ્રદાયો—હિન્દુ-મુસ્લિમ સંસ્પર્શનાનો વિકાસ—ને આરંભ પગવળી ભાષાઓ
—ઉત્તર ભારતના સુરિક્ષિત દખ્ખાનું—હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) નો તેમણે કરેલો પ્રયોગ—
દખ્ખી હિન્દી (અથવા દખ્ખી) સાહિત્યનો વિકાસ—૧૫ મી, ૧૬ મી અને ૧૭ મી
શતાબ્દીઓમાં ગયેલા દખ્ખી હિન્દીના શ્રેણિકો—દખ્ખી હિન્દી શાસ્ત્રપ્રચરનાનો માર્ગ
નૈયાર કરે છે—શાસ્ત્રી-અરબી લિપિ—આજકાલ દખ્ખી એ ઉત્તર ભારતીય હૌના
વર્ણના નીચે દખાયેલી છે—અત્યારે દખ્ખી એક કવ્ય ભાષા બની ગયેલી છે—દખ્ખીનું
ઉદાહરણ, અરે ૧૪ મી—૧૮ મી શતાબ્દીના ઉત્તર ભારતીય સુરિક્ષિત—'દેખના'—હૌનાં
સમર્થન પામેલાં અને તેનાં ન બની ગયેલાં એવાં આદ્યપુત્ર તરફ—'થવની'—આ
હૌ અથવા સુસપ્તની હિન્દીને પ્રચાર—હિન્દીથી દખ્ખી—'બદી બોલી'—

બાબા ફરીદનાં ગણવામાં આવતાં 'હિન્દી' કાવ્યો ગણવામાં આવેલાં છે; તેની નોંધ આગળ (પૃ. ૨૪૩) કરી છે.

દિલ્હીના છેલ્લા હિન્દુ રાજા પૃથ્વીરાજ અથવા પિયોરાનાં પરાક્રમેનું વર્ણન તેના રાજકવિ ચંદ બરદાઈના ગણવામાં આવતા મહાકાવ્ય કાવ્ય 'પૃથ્વીરાજ રાસો'માં કરવામાં આવેલું છે. આ કાવ્યનું વસ્તુ અને ભાષા કેટલે અંશે પ્રાચીન છે, અર્થાત્ ૧૨મી-૧૩મી સતાબ્દીમાં જ્યારે લેખક વિષ્ણુમાન હતો તે સમય સુધી તેને લઈ જઈ શકાય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ચંદબરદાઈની પોતાની રચનાનો અમુક અંશ આ ગ્રંથમાં જળવાઈ રહ્યો હશે એમ વાળખીપણે કહી શકાય, પરંતુ ભાષા મોટા પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામી જ હશે. સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રંથો અથવા ગદ્યકથાનકોનો એક જૈન સંગ્રહ જે ૧૬મી સતાબ્દીના છેલ્લા અરણ્ય જેટલો જૂનો છે તેમાંની બે ગદ્યવાર્તાઓમાંથી મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ 'ચંદ બલિદો' (અર્થાત્ ચંદ બરદાઈ અથવા ચંદ બરદાઈ)ના હસ્તે રચાયેલાં કેટલાંક પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ પદો જોળી કાઢ્યાં છે, જે નાગરી પ્રચારિણી સભા વડે પ્રકાશિત 'રાસો'ની મુદ્રિત આવૃત્તિમાંનાં કેટલાંક (અત્યંત અશુદ્ધ) પદો સાથે ઠીક પ્રમાણમાં મળતાં આવે છે. (પ્રવચ્ચવિન્તામણિપ્રવચ્ચસંવદ્ધ પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, અંક ૨, અમદાવાદ અને કલકત્તા, ૧૯૩૬, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯-૧૦) પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વિશેની આ જૂની સંસ્કૃત ગદ્યવાર્તાઓમાંનાં પદો દ્વારા રજૂ થતી ભાષા એકંદરે સારી અપભ્રંશ છે, પણ અત્યારે પ્રાપ્ત થતા અને છપાયેલા 'પૃથ્વીરાજ રાસો' ગ્રંથની ભાષા વિશે એમ કહી શકાય તેવું નથી. છે તે સ્થિતિમાં તો, 'રાસો'ની ભાષા એ જીવતી ભાષા નથી — કોઈ સમય અથવા પ્રાન્તની એ બોલાતી ભાષા નથી. એ તો એક કૃત્રિમ સાહિત્યિક ભાષા છે, જેમાં સંખ્યાબંધ સતાબ્દીઓ દરમિયાન અને કેટલાયે હજાર ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં પ્રચલિત સંખ્યાબંધ ભાષાઓનાં રૂપો મળે છે. એમાં મુખ્ય તત્ત્વો પશ્ચિમ અપભ્રંશનાં છે, જૂની પાશ્ચાત્ય હિન્દી અને રાજસ્થાની બોલીઓ તથા જૂની પંજાબીનાં લક્ષણો પણ અહીંતહો પ્રાપ્ત થાય છે.

સદીઓ ધ્યાં સાહિત્યિક રચના માટે રાજપૂત દરબારોમાં પ્રચારમાં હતી તે, નિઃશંકપણે, ઝોઝવણી પ્રમાણમાં સ્થાનિક બોલીઓથી મિશ્રિત ધ્યેસી એરા પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ હતી. નવ્ય ભારતીય આર્ય શૂભિકાની શુદ્ધ હિન્દી અથવા બ્રજભાષાએ તેનું સ્થાન લઈ લીધું નહોતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતથી મિશ્ર એવી ઉત્તર ભારતની ભાષામાં-એટલે કે રાજપૂત દરબારોમાં પ્રચલિત સાહિત્યભાષામાં લખાયેલી કવિતાનો મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ આપણને ઈ. સ. ૧૦૨૨ માં મળે છે. 'તબક્કાત-ઇ-અકબરી'ના લેખક નિઝામુદ્દીનના કથન પ્રમાણે, છૂટા મૂકી દીધેલા અને મદાવત વગરના સંખ્યાબંધ દાથીઓને પકડવામાં તથા તેમના ઉપર સવારી કરવામાં કેટલાક તુર્કી સિપાઈઓએ દાખલેલી બહાદુરી અને કુતેબની પ્રશંસા કરતાં કેટલાંક પદો કાલંજરના રાજપૂત રાજાએ 'હિન્દુ ભાષા'માં રચ્યાં હતાં, અને તે મહમૂદ ગઝનવીને મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. મહમૂદે આ પદો 'હિન્દુસ્તાનના વિદ્વાન મનુષ્યોને તથા પોતાની સેવામાં હતા તેમ જ બીજા કવિઓને' બતાવ્યાં હતાં. હિન્દીમાં લખનાર સૌથી પહેલો પરદેશી મુસ્લિમ મસૂદ ઇબ્ન સાદ હતા, તે મહમૂદના પૌત્ર હિયાહીમના દરબારમાં હતા, અને ૧૧૨૫ અને ૧૧૩૦ ની વચ્ચેમાં મરણ પામ્યા હતા. તેના પૂર્વે ઈરાનમાં આવેલા હમદાનથી અહીં આવીને વસેલા હતા: કારસી, અરબી અને 'હિન્દી'માં લખાયેલા તેના 'દીવાન'ના ઉલ્લેખ અમીર ખુશરુએ કર્યો છે. એની ભાષા એ ક્યા પ્રકારની 'હિન્દી' હતી એ ચોક્કસપણે જાણી શકાતું નથી, પણ તે બ્રજ-ભાષા અથવા પાછળની હિન્દુસ્થાની જેવી હોય તે કરતાં આરબી શતાબ્દીમાં પ્રચલિત એવી સામાન્ય સાહિત્યિક અપભ્રંશ હોય એ વધારે સંભવિત છે. (Prof. H. C. Ray, "Beginnings of Hindustani Poetry in India," Proceedings of the 8th All India Oriental Conference, Mysore, 1935), કારણ કે ૧૩ મી-૧૪ મી શતાબ્દીમાં પણ આપણને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની મળતી નથી. જો કે ૧૨ મી-૧૩ મી શતાબ્દીમાં થયેલા પંજાબના એક મુસ્લિમ સંત

બાબા ફરીદનાં ગણવામાં આવતાં 'હિન્દી' કાવ્યો ગણવામાં આવેલાં છે; તેની નોંધ આગળ (પૃ. ૨૪૩) કરી છે.

દિલ્હીના છેલ્લા હિન્દુ રાજા પૃથ્વીરાજ અથવા પિથોરાનાં પરાક્રમેનું વર્ણન તેના રાજકવિ ચંદ બરદાસના ગણવામાં આવતા મહાકાવ્ય કાવ્ય 'પૃથ્વીરાજ રાસો'માં કરવામાં આવેલું છે. આ કાવ્યનું વસ્તુ અને ભાષા ફેટલે અંશે પ્રાચીન છે, અર્થાત્ ૧૨મી-૧૩મી શતાબ્દીમાં જ્યારે ભેખક વિઘ્નમાન હતો તે સમય સુધી તેને લઈ જઈ શકાય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ચંદબરદાસની પોતાની રચનાનો અમુક અંશ આ ગ્રંથમાં જળવાઈ રહ્યો હશે એમ વાજપીપળે કહી શકાય, પરંતુ ભાષા મોટા પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામી જ હશે. સંસ્કૃતમાં લખાયેલા પ્રખ્યાત અથવા ગદ્યકથાનકોનો એક જૈન સંગ્રહ જે ૧૬મી શતાબ્દીના છેલ્લા અરણ્ય જેટલો જૂનો છે તેમાંની એ ગદ્યવાર્તાઓમાંથી મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ 'ચંદ બલિદૌ' (અર્થાત્ ચંદ બરદાસ અથવા ચંદ બરદાસ)ના હસ્તે રચાયેલાં ફેટલાંક પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ પદો બોળી કાઢ્યાં છે, જે નાગરી પ્રચારિણી સભા વડે પ્રકાશિત 'રાસો'ની મુદ્રિત આવૃત્તિમાંનાં ફેટલાંક (અત્યંત અશુદ્ધ) પદો સાથે ઠીક પ્રમાણમાં મળતાં આવે છે. (પ્રવચ્ચચિન્તામણિમન્યસંવદ્ધ પુરાતનપ્રવચ્ચસર્ગદ્વ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, અંક ૨, અમદાવાદ અને કલકત્તા, ૧૯૩૬, પ્રતાવના, પૃ. ૯-૧૦) પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વિશેની આ જૂની સંસ્કૃત ગદ્યવાર્તાઓમાંનાં પદો દ્વારા રજૂ થતી ભાષા એકંદરે સારી અપભ્રંશ છે, પણ અત્યારે પ્રાપ્ત થતા અને છપાયેલા 'પૃથ્વીરાજ રાસો' ગ્રંથની ભાષા વિશે એમ કહી શકાય તેવું નથી. છે તે સ્થિતિમાં તો, 'રાસો'ની ભાષા એ જીવતી ભાષા નથી — કોઈ સમય અથવા પ્રાન્તની એ બોલાતી ભાષા નથી. એ તો એક કૃત્રિમ સાહિત્યિક ભાષા છે, જેમાં સંખ્યાબંધ શતાબ્દીઓ દરમ્યાન અને ફેટલાયે હજાર ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં પ્રચલિત સંખ્યાબંધ ભાષાઓનાં રૂપો મળે છે. એમાં મુખ્ય તત્ત્વો પશ્ચિમ અપભ્રંશનાં છે, જૂની પાશ્ચાત્ય હિન્દી અને રાજસ્થાની બોલીઓ તથા જૂની પંજાબીનાં લક્ષણો પણ અહીંતહાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારની મિત્ર ભાષા રાજપૂત કવિનામાં ઈ.સ ૧૨૦૦ પછી પ્રચલિત થઈ, અને તે 'પિંગલ' નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. પરંતુ રાજપૂત વીર કવિતાની આ મિત્ર ભાષા એક વિશિષ્ટ ભાષા — ઉચ્ચ વર્ગોની ભાષા હતી, જેને કૃતસંસ્કાર મનુષ્યો જ સમજી શકતાં. બહુજનસમાજની એ ભાષા નહોતી.

તુર્કો અને ઈરાનીઓ અહીં વસ્યા તથા ગિલ્દીમાં પહેલા મુસ્લિમ રાજપરકુળની સ્થાપના થઈ તે સમયે ઉત્તર ભારતીય મેદાનોમાં વસતા બહુજનસમાજ માટેની એક સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે દેવળ પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશનું એક ઈષ્ટપરિવર્તિત સ્વરૂપ તૈયાર હતું; ધન્ય ભાષા તો ૧૬મી શતાબ્દીમાં આગળ આવી; અને તે લોકપ્રચલિત કરતાં વિશિષ્ટ સાહિત્ય-ભાષા વધુ અંશે હતી. ગુજરાત અને રાજપૂતાનાની એક સામાન્ય સાહિત્ય-ભાષા — એ પ્રદેશોમાં પ્રચલિત પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશમાંથી બ્યુત્પન્ન થયેલ એક ન હોય. આ ભાષાપ્રકાર — હતી, અને તેમાં જેનો તેમ જ સાહચર્યને હાથે ૧૪-૧૬મી શતાબ્દીમાં લખાયેલું સમૃદ્ધ સાહિત્ય જલ્પવામાં આવ્યું છે. આમ હોવાને કારણે ૧૨મી-૧૩મી શતાબ્દીથી માંડીને હિન્દુસ્થાનીની ઉત્ક્રાન્તિ સમયસરની જ હતી — જ્યારે એના જેવી કોઈ વસ્તુની ખાસ કરીને મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓને આવશ્યકતા હતી ત્યારે હિન્દુસ્થાની આવી, કારણ કે એ રાજ્યકર્તાઓ પૈકી જેઓ પરદેશમાંથી આવેલા હતા તેઓ પ્રાગૂ-મુસ્લિમ ભાષાવિષયક અથવા સાહિત્યવિષયક પરંપરાને સમજતા નહોતા, તેમ જ તેને માટે પરવા પણ કરતા નહોતા, અને તે પૈકી જેઓ આ દેશના જ હતા તેઓએ એ પરંપરા સાથેનો સંપર્ક ગુમાવ્યો હતો અને ધીરે ધીરે એ પરંપરાને તેઓ ભૂલતા જતા હતા. લોકોનો સૌથી મોટો સમૂહ જેને સમજી શકે એવી કોઈ પણ ભાષા ભારતીય મુસ્લિમોના આ બંને સમૂહ માટે ચાલી શકે એવી હતી, અને હિન્દુ બહુજનસમાજ તો તે સામે વાંધો ઉઠાવતો નહોતો, કારણ કે તેમના સાહિત્યસર્જનની જૂની પરંપરાના સાતત્યમાં એથી પ્રત્યવાય બિન થતો નહોતો.

પરંતુ એ માનવું, ભ્રેષ્ઠ એ કે ખાસ કરીને — આ આધારિત્વાર (પાશ્ચાત્ય યુક્ત પ્રાન્ત અને પંજાબ)ના હિન્દુઓ આ ભાષા પ્રત્યે ઉદારીન

રહી શક્યા હતા. ધરાદાપૂર્વક અને વિધિસર એક નવી ભાષા તરીકે ઠાઈ એ તેનો આરંભ કર્યો નહોતો; આરંભાણના ભારતીય મુસ્લિમોની પંજાબી ભાષા વડે પોપાયેલ પશ્ચિમ હિન્દીની -લા બોલીઓનો એ તો એક અદૃશ્ય વિકાસ હતો. સામાન્ય રીતે તે હિન્દીના બજારોમાં બોલતી હતી, કારણ કે હિન્દી બાંગરુ ભાષાવિસ્તારમાં છે, કે જ્યાં આપણને -લા વાળી બોલી મળે છે. હિન્દીના તુર્કી રજ્યકર્તાઓના દરબાર અને ઝાવણીમાં હિલ્લત પામેલી એ કૃત્રિમ ભાષા નહોતી. એનું પરેશું નામ 'હિન્દી' અથવા 'હિન્દવી' હતુ, જેને અર્થ 'હિન્દની અથવા હિન્દુઓની (ભાષા)' એટલે જ માત્ર થતો હતો. 'ઝબાને હિંદુ' અથવા 'ઝાવણીની ભાષા' એ નામ તો ઘણું મોડું — કેડ ૧૭મી શતાબ્દીમાં પેલા થયું, જ્યારે દક્ષિણનાં મુસ્લિમ રાજ્યો અને મરાઠાઓ સમે મોગલ શહેનશાહ આક્રમણ ઉપર આક્રમણ કરતે: હોવાને કારણે હિન્દીની ભાષા દક્ષિણમાં સારા પ્રમાણમાં જોરામાં આવતી હતી.

'જ્યાં પાદશાહનો નિવાસ હોય તે શહેર અથવા સ્થળ' એ અર્થમાં 'હિંદુ' શબ્દનો પ્રયોગ અકબરના કેટલાક સિદ્ધાઓ ઉપર જોવામાં આવે છે. એ શબ્દ તુર્કી વિજેતાઓની સાથે આવ્યો. મૂળે તે આસ્તાઈક શબ્દ છે, અને જુદી જુદી ભાષાઓ અને બોલીઓમાં તે Urdu, Urdu અને Urdu એવાં સ્વરૂપે મળે છે. 'હિંદુ' (Urdu) તો એ શબ્દની ફારસી સ્વરૂપ પામેલી જોણી છે મૂળ તુર્કી શબ્દનો અર્થ 'તંજુ, ઝાવણી, મુકામ, સરદારનું નિવાસ-સ્થાન અથવા મુકામ' એવાં રાખે છે. તુર્કી અને મોંગોલ સરદારોના તંજુઓ એ જ તેમના દરબારો હતા; બાબર તુર્ક હોવાને કારણે, તેણે સ્થાપેલ રાજવંશના 'મોમલ' અથવા 'મુમલ' રાજદરબારો, ખીલ્જ પેદીમાં તુમાયુના સમ્મયથી ધરાની અને ભારતીય બની જવા ઉતાં, જૂના તુર્કી રજ્યકર્તા જ ઓળખાતા હતા; માત્ર પદ્ધતિ દીર્ઘ સ્વર ત-ક વધણ ધરાવતા ફારસી અને ભારતીય ધ્વનિચલનને અનુરૂપ અને તે ખાતે તેમાં સહેજ પરિવર્તન કરીને તેનું 'હિંદુ' એવું ૩૫ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. આ શબ્દ 'ઝાવણી, ધર, વતન' એ અર્થમાં તુર્કી ભાષામાં આવ્યું

રહેલો છે: ઉદાહરણ તરીકે જુઓ 'તુર્કોનું વતન અથવા ભૂમિ' એ માટે અર્વાચીન તુર્કી (ઓસ્માનલી) શબ્દ-'તુર્ક-ઓર્દુ' (Turk-ordu). અકબર અને જહાંગીરના સમયમાં અધિકૃત અને દરબારી ભાષા તરીકે ફારસી સિવાય બીજી કોઈ ભાષાનો સ્વીકાર થવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. પુનઃસ્થાપન (Restoration) કાળના ઇંગ્લેન્ડમાં અને ૧૯મી શતાબ્દીના પ્રારંભકાળના રશિયામાં ફ્રેન્ચ ભાષા કરતાં પણ વધુ અંશે, ૧૬ મી-૧૭ મી શતાબ્દીમાં ઉત્તર ભારતનાં મુસ્લિમ રાજ્યોમાં ફારસી એ ભારતીય સંસ્કારી વર્ગોની ભાષા હતી. જે કોઈ મુસ્લિમ અથવા હિન્દુ ઉમરાવ પ્રાદેશિક ભાષામાં શબ્દરચના કરતો અથવા તેવી રચનાને ઉત્તેજન આપતો, તો તે હિન્દુ સાહિત્યકર્તામાં પ્રચલિત એવી ભાષાનો પ્રયોગ કરતો, જેની પાછળ ફારસીની સ્પર્ધા કરે એવી સમૃદ્ધ સાહિત્યપરંપરા હતી, જે શબ્દભંડોળ, છંદોરચના અને અલંકારોની બાબતમાં સંસ્કૃતના સર્વ વૈભવથી સુકત હતી. અકબરના દરબારી કવિ ખાનખાનાન રહીમે ધજ ભાખામાં લખ્યું છે, અને અકબરના નામે પણ ધજ ભાખાનાં પદો ચંદાવવામાં આવેલાં છે. પરંતુ અંતરતત્ત્વ અને લિપિની બાબતમાં આટલી સંપૂર્ણ રીતે હિન્દુ એવી ધજ ભાખાને રાજકીય અથવા વિધિસરની સ્વીકૃતિ આપવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. દિલ્હી અને આગ્રાના અમીરો હિન્દુસ્થાની ખડી બોલીનું એક જૂનું રૂપ બોલતા હતા; એ રૂપ પંજાબી, ધજ, જયપુરી, મારવાડી એ આસપાસની ભાષાઓથી ભિન્નિત હતું અને એમાં ફારસી-અરબી શબ્દો પણ મોટા પ્રમાણમાં હતા. પરંતુ મુસ્લિમો પૈકી કોઈએ હજી તે તરફ ગંભીરતાપૂર્વક ધ્યાન આપ્યું નહોતું, અને તે ભાષાને ફારસી લિપિ સાથે પ્રયોજી નહોતી; જે કે કળીર અને બીજા સાધુ-સંતોએ પોતાના ચાખખાઓ, પ્રવચનો, અનુભવો અને ગૃહવાદી ભાવનાઓ રજૂ કરવા માટે તેના હીક હીક સ્વીકાર કર્યો હતો; અને કળીરે તથા એવા જ સ્થાનમાં રહેલા બીજા પુરોધાએ અમુક પ્રસંગોએ ફારસી-અરબી શબ્દો વાપરવા પ્રત્યે પણ અણગમો બતાવ્યો નહોતો. શુદ્ધ ધજ ભાષા અથવા વિકસતી જતી હિન્દુસ્થાની તરીકે પ્રાદેશિક ભાષા દિલ્હીના પાઠ્યાલના દરબારની બહાર પોતાનો

ભાષા એ હિન્દી (અથવા પંજાબી) ના એક અથવા વધુ પ્રકારરૂપ હતી; અને ફારસી શબ્દોએ પણ ભારતમાં આવીને પોતાના અર્થો બદલ્યા. ફારસીમાં દાખલ થયેલા ભારતીય શબ્દોની અને જેમણે પોતાના અર્થો બદલ્યા તે એવા ફારસી શબ્દોની એક સૂચિ પ્રો. મુદમ્મદ અબ્દુલ ધનીએ History of Persian language and literature at the Mughal Court, Allahabad, 1929, part I, pp. 131-137 માં આપી છે. જગનનગરમાં મુસાફરી કરનાર મોરોક્કોવાસી ઈબ્ન બટુટા (૧૩૦૪ - ૧૩૭૮) ના અરબી પ્રવાસવર્ણનમાં (જુઓ પ્રો. ધનીના ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં પૃ ૬૨ - ૬૩ ઉપર આપેલી સૂચિ) અને પહેલા મુઘલ સમ્રાટ બાબરની તુર્કી આન્નકથામાં (જુઓ એ જ, પૃ. ૫૯) પણ એવા શબ્દો જોવા મળે છે. પોતાના ભારતીય મુરિદમ્મ રસાલામાં આ ભારતીય ભાષાનું એટલું મદદરૂપ બાબરે જોયું હતું કે તેણે પોને એ ભાષામાં અર્થી કહી રચેલી છે, એ એક રસપ્રદ ઘટના છે. બાબરના કાવ્યોના એક હસ્તલિખિત સંગ્રહમાંથી તે મળેલી છે (જુઓ ઉપર જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ગ્રેદામ બેલીકૃત Early Urdu Conversation). મૂળ કહીની પહેલી પંક્તિ હિન્દી છે, અને બીજી મિથ અરબી, તુર્કી અને હિન્દી છે :

મુજન્કા ન હુઆ કુજ હવસ-દ-માનક-ઓ-મોતી

મુકરા હાલિન થસ ઘુલગુસિદુર પાર્વી-ઓ-રોટી.

(મને માણેક અને મોતીની ઇચ્છા નથી; ગરીબોની હાલતમાં પાણી અને રોટી ખસ છે). જે વસ્તુ બાબરને માટે સાહિત્યકારની પ્રયોગ-શીલતા વડે મિશ્રિત થયેલ પરદેશી વિદ્યેતાનું વિનોદી કુતૂહલ માત્ર હતું તે એનો ભારતીય બનેલો પૌત્ર અકબર ભારતનો સમ્રાટ બનતાં દેખીતી રીતે જ તદ્દન નૈસર્ગિક વસ્તુ બની ગઈ.

અકબરે બ્રજ ભાષામાં દોહાઓ રચેલા છે, અને ઉત્તર ભારતની કોઈ પણ ભારતીય આર્ય ભાષાને 'બાદશાહી બોલી 'નું નામ આપી રાકાય તેમ હોય તો બ્રજભાષા જ એ નામને પાત્ર છે. મૌખિક પ્રયોગ સિવાય બીજી

રીતે ઉર્દૂ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી, અને મૌખિક પ્રયોગમાં પણ તે તદ્દન ભારતીય લાક્ષણિકતાવાળી હતી. અકબરના મલુવામાં આવતા દૂદા-ઓમાંથી નીચેનાં અવતરણો ટાંટી શકાય :

જાકો જમ હૈ જગતમેં જગત સરાહૈ જાહિ ।

તાકો જનમ સફલ હૈ, કહન શકઝર માહિ ॥

‘જગતમાં જેનો યશ છે, અને જેને જગત માન આપે છે તેનો જન્મ સફળ છે : એમ અકબરશાહ કહે છે.’ (જુઓ, રામનરેશ ત્રિપાઠી : કવિતાકૌમુદી, ભાગ ૧, ૭મી આવૃત્તિ, અલ્લાહાબાદ, સં. ૧૯૬૦, પૃ. ૪૮-૪૯. અકબરના નામવાળાં ચાર પંક્તિવાળાં બીજાં એ પછો પણ એ જ પુસ્તકમાં આપેલાં છે). અકબરે પોતાની ૪૬ વયમાં, જ્યારે પોતાના સર્વ મોટા મિત્રો અવસાન પામ્યા હતા ત્યારે તેમના માનમાં લખેલો બીજો એક દૂદા આ રહ્યો :

પીથલ મોં મજલિમ ગઈ, તાનસેન સોં રામ ।

દૈમિઘૌ, રમિઘૌ, ઘોલિઘૌ ગયડ ધીરચલ સાથ ॥

‘પીથલ (બીકાનેરના પૃથ્વીરાજ) સાથે મજલિસ ગઈ, તાનસેન સાથે રાગ ગયો, તથા હસવું, રમવું અને ખેલવું બીરજલ સાથે ગયું.’ (આ દૂદા અક્ષપધારી રીઠે ‘રાહાઃ પ્રેમશૌર્ય’ની વાર્તાઓ’ એ અન્ધ-માળાના પહેલા મલુકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘રાજ રામચંદ્ર’ એ પુસ્તકના પૃ. ૧૫૮ ઉપર દાંક્યો છે. ૯મી અકબરના મલુવામાં આવેલા બીજા એક દૂદા માટે જુઓ પ્રો. એમ. એ. ધનીના ઉપરિનિર્દિષ્ટ અન્ધના ત્રીજા ભાગના પૃ. ૩૧-૩૨) અકબરના વારસો જહાંગીર અને શાહજહાંએ ધન ભાખાવું ખેડાણ ક્યું દોવવું કહેવાય છે, અને ચૌરંગઝેબના સમયમાં તેા દિલ્લી દરબારના મુસ્લિમ અમીરો ધન ભાખામાં ખૂબ રસ લેતા હતા એમ ખતાવવા માટે ‘લુક્કણ હિન્દ’ના પુરાવો છે. ‘મઆસીર-ઈ-આલમ-

+ ૮. સ. ૧૬૭૫ની આગાખાન કુશુદીન અકબરના પુત્ર મિર્જાખાને શરતીમાં રચેલો આ અત્યંત રસપ્રદ અન્ધ છે. એના પહેલા ત્રણ ભાગમાં અન્ધાખાની કિંમિ અને લેખન-

ગીરી' એ ગ્રંથ અનુસાર (ખ્રિષ્ટિઓથેકા ઈન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિ, પૃ. ૩૩૪ : આ ઉલ્લેખ માટે હું સર જહુનાથ સરકારનો આભાર માનું છું), ૧૬૯૦માં ઔરંગઝેબ ન્યારે હખણમાં હતો ત્યારે બંગાળથી એક મુસ્લિમ ઠેક ફૂળા નદીના પ્રદેશમાં પાદશાહને મળવા માટે આવ્યો હતો, અને પોતાને મુગીઠ અથવા શિષ્ય બનાવવા માટે તેણે પાદશાહને આગ્રહ કર્યો હતો, તે સમયે પાદશાહે તેને નીચેનું પ્રદેશિક ભાષામાં રચાયેલું પદ સંભળાવ્યું હોવાનું કહેવાય છે :

ટોપી હંદે, જાવરી વેદે, સરે નિહજ ।

જુદા જાંદા માવલી, ॥ કલ વધે હજમા

‘અરે ખરા નિર્ધનજ ! તું (કીરની) ટોપી ધારણ કરે છે, અને તારા લાંબા વાળનો ત્યાગ કરે છે. જોડર ‘માવલી’ (? ‘ધર’ : સરં અરથી ‘મવા’) ખાય છે, અને આવતી કાલે તું (છાપરાન) હજુ બાંધીશ !’

પરંતુ, ન્યાકરણ, હરિજનના અને જાજ કવિનાના અર્થકારણાભિની હકીકત આપી છે, અને પછી હિન્દી કામદાસ, હિન્દી સંગીતશાસ્ત્ર તેમજ સામુદ્રિકની પણ ચર્ચા કરેલી છે, તથા પરિશિષ્ટ તરીકે એક હિન્દી-ફારસી શબ્દકોશ આપેલો છે. જાજ લાખાને લખતા ભાગે નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાશાસ્ત્રને માટે અગત્યના છે, કારણ કે એક નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઈ જાણવામાં આવેલું જૂનામાં જૂનું ન્યાકરણ એમાંથી મળે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો આ વિભાગ પ્રો. એમ. ત્રિપાઠીને સંપાદિત કરીને અંગ્રેજીમાં અનુદિત કર્યો છે અને તે વિશ્વભારતી, શાન્તિનિકેતન તરફથી મુળીનિકુમાર ચેટ્ટરજીની પ્રસ્તાવના મહિન ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

+ ઉપરની પંક્તિઓનો પાઠ અમુક છે, અને તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે. આ ભારતીય પદની ફારસી-અરબી છાયાનું (રોમન) અક્ષરગત્તર આ પ્રમાણે છે : *inpy jndy b'wry dyndy khry nli, cwh' Khdom'wly twll badhy chj*. અહીં ઔરંગઝેમે હિન્દુધર્મીનો નહિ, પંથગીનો પ્રયોગ કર્યો જણાય છે: અને ‘કમન-વ-ઉદ-દ-મુઅલ્લા’ તરીકે ચર્ણવવામાં આવે છે તે ભાષાનો તો નહિ.

توی لیندے ادوری دیدے کورے
جودا کھاوے ماولی نورکل بندے جوج

૧૪ મી શતાબ્દીના અંતે દખ્ખણનાં મુસ્લિમ રાજ્યો-બ્રાહ્મણી રાજ્ય, અને પછી તેમાંથી વિભક્ત થઈને બનેલાં પાંચ રાજ્યો વરાડ, બિદર, ગોવલકોંડા, અહમદનગર અને બિઝપુર કે જ્યાં ઉત્તર ભારતના મુસ્લિમોનું વર્ચસ હતું તે દિલ્હીથી ત્યાં લઈ જવામાં આવેલી ઉત્તર ભારતીય ભાષાનાં કેન્દ્રસ્થાનો હતાં; અને ખાસ કરીને ગોવલકોંડા તો એવું સ્થળ હતું, જ્યાં ઉત્તર ભારતીય બોલીઓએ સાહિત્યિક સ્વરૂપ લીધું. બિઝપુરે પણ આમાં કેટલોક ભાગ લીધો. ૧૭ મી શતાબ્દીના અરસામાં હિન્દુસ્થાનીની એક દખ્ખણી બોલી (અથવા બોલીઓ ?) દખ્ખણમાં આવીને વસેલા ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમોની સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રમુદ્ધ સ્થિતિમાં હતી; અને મોગલ શરકરની સાથે, ખાસ કરીને ઔરંગઝેબનાં આક્રમણોની સાથે દિલ્હીની હિન્દુસ્તાની (હિન્દુસ્થાની) દખ્ખણમાં આવી ત્યારે, ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમોના પૂર્વકાળના આક્રમણ અને સ્થળાન્તરના પ્રવાહને પરિણામે ત્યાં સ્થાપિત થયેલા એ ભાષાના પૂર્વકાલીન પ્રકારથી જુદી પડવા માટે એને ‘ઝબાન-ઇ-હિન્દ-ઇ-મુઅશ્શા’ અર્થાત્ ‘હિન્દી બોલીની ભાષા’ એવું વિરિષ્ટ નામ આપવામાં આવ્યું, એ વર્ણનાત્મક નામનું ‘હિન્દી’ એ તો કેવળ ટંક સ્વરૂપ છે.

દિલ્હી અને તેની આસપાસ વિકાસ પામતી હતી તે ભાષા તરફ આપણે પાછા વળીએ. ‘હિન્દી’ અથવા ‘હિન્દવી’ એ તેનાં મૂળ નામો હતાં, અને કેટલીક વાર સ્પષ્ટપણે વર્ણવવા માટે તેને ‘દેહલવી’ અથવા ‘દિલ્હીની ભાષા’ કહેવામાં આવતી. જે ભારતીય-મુસ્લિમ સાહિત્ય અને વિદ્વાનાના ઇતિહાસમાં સૌથી સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ પૈકીનો એક હતો, તથા ફારસીનો પણ એવો લેખક હતો કે તેનાં કાવ્યો તેને ફારસી કવિઓ અને વિદ્વાનોની પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન મેળવવાને યોગ્યસપણે હકદાર બતાવે છે તે અમીર ખુશરુ (૧૨૫૩-૧૩૨૫) ‘હિન્દવી’ ભાષામાં લખનાર પહેલા અગ્રગણ્ય લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અમીર ખુશરુ અહીંની ભાષાને સારી રીતે જાણતો હતો, અને અરબી તથા ફારસીની તુલનામાં પણ તે પોતાની એ ‘હિન્દવી’ ભાષા અને તેની ઉચ્ચ સાહિત્યિક સંસ્કારિતા માટે ગર્વ ધરાવતો હતો.

(આ રીતે તેણે, સદા બન્યું છે તે પ્રમાણે, પોતાના સમયની ૬૬ હિન્દુસ્થાનીને બ્રજભાષાની સાહિત્યિક બોલી, જૂની અપભ્રંશ અને સંભવતઃ સંસ્કૃત સાથે એકત્ર કરી હતી. અમીર ખુશરુને નામે ચરેલાં ૬૮૬ બર્નિકાઓ અને ૬૬૫ બોલીઓ, 'પહેલીઓ' અથવા સમગ્રાઓ, પ્રણયકાવ્યો. તથા હિન્દવી બોલી અને ફારસીના મિશ્રણથી લખાયેલાં મિશ્ર ભાષામય કાવ્યો મૂળ તેનાં હોય એ સંભવિત છે; સંભવતઃ તે ૧૪ મી શતાબ્દી જેટલાં પ્રાચીન છે, અને આ રીતે તે રચનાઓ હિન્દીના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ પૈકી કેટલાક પૂરા પાડે છે; પણ આખલા સમય સુધી ઊતરી આવેલા તેના પાંદો વીતી ગયેલી શતાબ્દીઓ દરમ્યાન પરિવર્તન પામ્યા હોવા ભ્રમ છે.

હિન્દની પ્રાદેશિક ભાષાના સાહિત્યમાં રચના કરનાર અમીર ખુશરુ જેવો મુશ્કિલ કેષક ૧૩મી-૧૪મી શતાબ્દીમાં અપવાદ રૂપ હતો. દરબારમાં અને પાંચતળમાં વર્ચસ પામતી જતી ભાષાની હિન્દુઓએ અવગણના કરી નહોતી. ૧૫ મી શતાબ્દીમાં તો આ નવજાત હિન્દીએ સારી પ્રગતિ કરી હતી, અને ઉત્તર ભારતની સુસ્થાપિત સાહિત્યિક બોલીઓ ઉપર તેણે અસર નીપજવી હતી. ભારતના મહાન સંત અને કવિ કબીર (૧૫ મી શતાબ્દી) ની કૃતિઓની જૂનામાં જૂની લાઘવપ્રતોમાં સચવાઈ રહેલાં કાવ્યોમાં આપણને ઝેવી એક મિશ્ર ભાષા મળે છે, જે ઉદાહરણ તરીકે, સુરસનાં કાવ્યોમાં આપણને મળે છે તેવી દૃઢ બ્રજ ભાષા નથી; તે મિશ્ર હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) અને બ્રજભાષા છે. જો કે પૂર્વકાલીન અપભ્રંશના સાતત્ય રૂપ બ્રજ ભાષાની પરંપરા પંજાબમાં ઘણી બળવાન હતી, તો પણ પંજાબના કવિઓને આ હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની બ્રજ ભાષા કરતાં વધારે અનુકૂળ લાગી. સીઓના જૂના ગુરુઓનાં ભક્તિકાવ્યોની ભાષા આ ત્રિપવના ઉદાહરણરૂપ છે. એમ કદો યકાય કે હિન્દુસ્થાનીનો સાહિત્યમાં પ્રયોગ કરવાની શક્યતા કબીરની ભાષામાં અને પંજાબી કવિઓના પંજાબી-હિન્દુસ્થાની-બ્રજભાષાના મિશ્રણમાં એક સુનિશ્ચિત ઘટના બની ચૂકી હતી.

૧૬ મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં, અકબરના રાજ્યકાળ દરમ્યાન એક વિશિષ્ટ હિન્દુ-મુસ્લિમ સંસ્કારિતા આકાર પામી; ૧૭ મી અને ૧૮ મી

શતાબ્દીઓ દરમ્યાન મહાન મોગલ સમ્રાટોના રાજ્યકાળમાં એ સંસ્કારિ-
તામાં નકરી પુરાઈ, અને તે સંપૂર્ણ બની. આ હિન્દુ-મુસ્લિમ સંસ્કારિતા
વર્તમાન કાળના હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો બન્નેનો સામાન્ય વારસો છે.
૧૬ મી શતાબ્દીના અંતના અરસામાં ભારતીય મુસ્લિમો (૫મી તેઓ
પરદેશી, દેશી અથવા મિશ્ર ઉદ્ભવના હોય) જેમને ફારસી એક પરદેશી
ભાષા લાગતી હતી તેમણે અહીંની પ્રાદેશિક ભાષા સાથે સંપૂર્ણ સમાધાન
સાધી લીધું, અને જ્યારે તેઓ એ ભાષામાં લખતા ત્યારે ઉત્તર ભારતમાંના
એના સોથી પ્રતિષ્ઠિત રૂપ બ્રજ ભાષાનો પ્રયોગ કરતા.

બ્રજ ભાષાથી બિન્ન એવી અરેબરી હિન્દુસ્થાની અથવા હિન્દી જેને
કહી શકાય તે ભાષાના સાહિત્યિક પ્રયોગની બાબતમાં ઉત્તર ભારતની સમક્ષ
દાખલો બેસાડનાર દખ્ખણ હતું. ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમો, જેમાં સિપાહીઓ
અને સાહસિકો હતા તેઓ ૧૩ મી-૧૬ મી શતાબ્દીઓ દરમ્યાન દખ્ખણમાં
આવ્યે જતા હતા, જ્યાં તેઓ મદરાસ, કલ્કાટ અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં
પોતાને માટે ઉચ્ચ સ્થાનો અને સમૃદ્ધિ પ્રથનપૂર્વક મેળવતા હતા, તથા
કેટલીક વાર તે તામિલ પ્રદેશ મુખી પણ આગળ વધતા હતા હજુ પણ
ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમોના વંશજો દખ્ખણમાં જે પ્રકારની ભાષા બોલે છે
(આના નમૂનાઓ Linguistic Survey of India, vol IX, part
I માંથી મળશે) તે ઉપરથી તથા ૧૬ મી - ૧૭ મી શતાબ્દીની જૂની
દખ્ખણી કવિતાની ભાષા । જુઓ ડૉ. સૈયઃ મોહિયુદ્દીન કાદરીકૃત 'ઉર્દૂ
શબ્દકોશ', દેહરાબાદ-દખ્ખણ, ભાગ ૧, ૧૯૨૬) ઉપરથી તોલ કરતાં એ
૨૫૭૨ થાય છે કે મોટે ભાગે તેઓ પંજાબમાંથી અને ઉત્તર ભારતના
બાંગરુ અને 'જનપદ હિન્દુસ્તાની' બોલીના પ્રદેશોમાંથી આવ્યા હતા
(સરં નીચેનાં રૂપોઃ ચલ્યા, રસ્યા, માર્યા, ચોલ્યા = હિન્દુસ્થાની ચલા, રસા,
કરા, અથવા કિચા, ચોલા; પરંતુ પંજાબીમાં, 'જનપદ હિન્દુસ્તાની'ના
કેટલાક પ્રકારોમાં અને બાંગરુ બોલીમાં આપણને ચલેઆ અથવા ચન્વા,
રલેઆ, મારેઆ, ચોન્વા એવાં રૂપો મળે છે = પંજાબી અક્સેઆ, ધત્યાદિ).
જમે તેમ, પણ દક્ષિણમાં જે ઉત્તર ભારતીય ભાષા સુરચાપિત બની તે

પંચમ અને પશ્ચિમ યુક્તપ્રાન્તમાં જ ઉદ્ભવેલી હોવાને કારણે, હિન્દુસ્થાનીથી કેવળ અલિન ન હોય તો પણ, હિન્દુસ્થાનીની એક ભગિનીભાષા હતી.

કેવળ એક નહિ, પણ ૧૨૨૫૨ સંવદ્ ૩૩૫૫૫૫ થોલીઓ દખ્ખણમાં ગઈ હતી એ નિઃશંક છે. પરંતુ વિશિષ્ટ સાહિત્યિક ધોરણ ગોવલ્લકોંડામાં ૧૬ મી શતાબ્દીના અંતમાં વિકસ્યું જણાય છે, જ્યારે મુલ્લા વઝી (૧૬૦૯માં રચાયેલ 'કુળ મુસ્તરી'નો અને ૧૬૩૪માં રચાયેલ મઘમ્મથ 'સમ્પરસ'નો કર્તા) અને ગોવલ્લકોંડાનો સુલ્તાન મુહમ્મદ કુલ્પશાહ (૧૫૮૦-૧૬૧૧) સૌથી પહેલા કલાયુક્ત કવિઓ થયા. ૧૬મી શતાબ્દીના અંત પહેલાં પણ દખ્ખણમાં ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમો હિન્દુ શૈલીમાં, દેશી હિન્દી જાહેમાં ધાર્મિક કાવ્યરચના કરતા હતા, જેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શબ્દોનું ભારતીય શબ્દજોડાળ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. ઉત્તર ભારતમાં 'પદ્માવતી' (૧૫૪૫)ના કર્તા મલિક મુહમ્મદ જાયસીની જૂની અવધીની બાજતમાં બન્યું હતું તેમ, એકમાત્ર કિષિના અપવાદ સિવાય આ બધું હિન્દુ પરંપરામાં જ હતું. વઝી અને સુલ્તાન કુલી કુલ્પશાહની પૂર્વેના દખ્ખણના જૂનામાં જૂના મુસ્લિમ કવિઓમાં સૂફી પીર શાહ મિરાંજી (અવસાન દિજરી ૯૦૨ = ઈ. સ. ૧૪૯૧), તેમનો પુત્ર શાહ શુરહાતુદ્દીન જાનમ (અવસાન દિજરી ૯૯૦ = ઈ. સ. ૧૫૮૨ : જુઓ 'ઉર્દૂ' શબ્દપાર, અને નીચે જેની નોંધ કરવામાં આવી છે તે પ્રો. મુહમ્મદ હાફીઝ સૈયદની 'સુખ-સહેલા'ની આશ્રિત), અને ઈ. સ. ૧૫૭૫ના અરસામાં 'ખૂબ તરંગ' રચનાર અમદાવાદના મીયાં ખૂબ મુહમ્મદ ચીશી છે. અને એક ઉત્તર ભારતીય ભાષામાં લખનાર, દખ્ખણનો સૌથી જૂનો મુસ્લિમ લેખક તો ખવાનલ્લ મંદા-નવાઝ ઓઈસિ-દરાઝ (ઈ. સ. ૧૩૨૧-૧૪૨૨) છે; તેણે રચેલી 'મિરાજુ-ઇ-આદિજીન' નામની એક સફીવાદી કૃતિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. શાહ શુરહાતુદ્દીન એક ઉત્તમ કવિ હતા અને લગભગ ત્રણ જેટલા ગ્રંથોની રચનાનું માન તેમને ધોતે છે : આ પૈકી એક નાની કૃતિ 'સુખ-સહેલા' અહ્મદાબાદ યુનિવર્સિટીના પ્રો. એમ. હાફીઝ સૈયદે ૧૯૩૦ માં સંપાદિત

કરી છે તથા અગ્રેજમાં અનુદિત કરી છે ‘ગુજ-સહેલા’ ફારસી-અરબી લિપિમાં લખાયેલી હોવા છતાં તેનું સજ્જલકાળ અને હદિરયાના હિન્દુ હિન્દીનાં છે: કબીરનાં કાવ્યોમાં અને સંતોની કૃતિઓમાં આપણને મળે છે તેના જેવી જ એ હિન્દી છે. શાહ જુરહાન અને તેમના પિતા બિજાપુરમાં રહેતા હતા. શાહ જુરહાનની ભાષા ઉપકેટલોક સ્પષ્ટ પંજાબી અસરો છે, અને એ નોંધવા જેવું છે કે ‘ભાષા’ = ભાષા, એટલે કે ધન્ય ભાષાથી સિત્ત એવી એ ભાષાને તેઓ ‘ગુજરી’ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘ગુજરી’ એ નામ આ ભાષાના ઉદ્ભવ અને સંજ્ઞાનું એક સૂચન રજૂ કરે છે: સ્પષ્ટ છે કે પંજાબના ગૂજરો જેમણે પંજાબનાં ગુજરાત અને ગુજરાતવાસી શહેરોને પોતાનું નામ અપ્યું છે તેઓ (પ્રાચીન કાળમાં એ જ ગુજર જાતિની એ; શાખા ચૌરાષ્ટ્ર અથવા કાશ્મિર વાસ અને હાલ તથા આસપાસના પ્રદેશોમાં આવીને વસી હતી; અને તેમના વર્ચસને કારણે હિંદુની પહેલી સદસ્યાબ્દીના ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં આ પ્રદેશને ‘ગુજર-ના’ અથવા ગુજરાત નામ મળ્યું.) ઉત્તર ભારતીય લશ્કરો સાથે સારી સંખ્યામાં આવ્યા હતા અને તેમણે રાજ્યજીમાં પોતાનું નામ તથા ભાષા કેટલાક સમય સુધી સાચવી રાખ્યાં હતાં. શાહ જુરહાનની આ ગુજરી ભાષા એ ગુજરાતી બિજાકુલ નથી; પશ્ચિમ હિન્દી અને પંજાબીના -કા વાળા બોલીસમૂહનો તે એક પ્રકાર છે, અને પ્રથમ તો તે પંજાબીની જ એક બોલી છે, જેમાં ‘હાથું’ એ અર્થમાં હો ની સાથે જલ્દ પાત્ર પડ્યું હતો, આ પ્રમાણે રાજ્યજીની સાહિત્યિક પરંપરા ૧૬ મી સદ્યાબ્દીમાં, જેને હિન્દુસ્થાનીની ભગિનીભાષા કહી સકાય એવી ભાષાથી કરુ ધર્મ, અને આ પરંપરા ઉત્તર ભારતીય હિન્દુસ્થાની અથવા ઉર્દૂ મટે, માર્ગ તૈયાર કરી આપીને પછી પોતે એમાં જ ભળી ગઈ, ત્યાંસુધી ચાલુ રહી.

ઉત્તર ભારતીય મુરિદમો તેમના વતનથી ધણા દૂર હતા; તેમને માટે ફારસી ભાષા જે જૂમિદા જેટલી દૂર હતી-તેઓ ફારસી (જે તેમને ભારત બહારના મુરિદમો સાથે દૂરતમ સંજ્ઞાથી જોડી હતી) અને ઉત્તર ભારતીય

પ્રાદેશિક ભાષા બન્નેનું એકી સાથે એકાદ્ય દરવાની આશા રાખી શકે તેમ નહોતા; વળી મરાઠાઓ, કાનરીઓ અને તેલુગુઓ જેઓ ધણે મોટે ભાગે હિન્દુ હતા તેમનામાં જળી જવા ઇચ્છતા ન હોય તો તેઓ ઉત્તર ભારતીય ભાષાને સાચવી ગમે અને જૂની ન ગય એ જરૂરી હતું. અર્થાત્ તેઓએ ઉત્તરમાંથી પોતાની સાથે લાગ્યા હતા તે હિન્દુસ્થાનીને વગમી રહેવનું નક્કી કર્યું, કારણ કે તેમની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ હિન્દી સાથે તથા ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તા અને સંસ્કારિતાનાં બીજાં કેન્દ્રો સાથેના શ્રવંત સંપર્કરૂપ હતી. તેઓ પોતાની ભાષા ફારસી શિરિમાં લખતા હતા, અને એ રીતે તે ભાષાના ભાષી વલ્લભના દોર તેમણે મુસ્લિમોના દાથમાં મૂક્યા; જે કે ઓછામાં ઓછું પ્રારંભિક જુમિદાઓમાં તો. વિચારે તેમ જ શબ્દોની બાબતમાં પોતાની ભાષાને ફારસી સાથે જોડવાનો કાર્ષ વિચાર તેમણે સેન્ધો નહોતો, તેઓ એ એક તદ્દન રવાબાલિક વસ્તુ તરીકે જ ભારતીય ('હિન્દી') શબ્દભંડોળ અને (સરસ્વતા પટે ત્યાં સદજ દરિયામીકરણ પામેલાં) ભારતીય વિચારોનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ આ ઉત્તર ભારતીય ભાષા દખ્ખણમાં મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા વર્ગ સાથે એટલી બધી જોડાયેલી હતી કે સ્થાનિક હિન્દુઓમાં તેને મુસલમાની' એ નામ પણ પ્રાપ્ત થયું. ૧૭મી અને ૧૮મી શતાબ્દીઓમાં આ ભાષા સમૃદ્ધ સાહિત્યશ્રવણ શ્રવતી હતી. મુસ્તાન મુહમ્મદ કુલી કુલશાહ, મુસ્તા વઝી તથા બીજાઓની રચનાઓને તે પોતાના શિષ્ટ ગ્રન્થો તરીકે ગણાવી શકે તેમ હતું. પરંતુ દિલ્હીની 'હિન્દુસ્તાની'ના પ્રવેશે ૧૮મી શતાબ્દીથી દખ્ખણમાં ભાષાવિપયક એક ગજગ્રાહ પેદા કર્યો, જેમાં દિલ્હીની હિન્દુસ્તાની (દખ્ખણી ભાષાથી લિન્ગત્વ દર્શાવવા માટે જેને 'ગીમાલી ઉર્દૂ' અથવા 'ઉત્તરીય ઉર્દૂ' તરીકે દખ્ખણમાં ઓળખવામાં આવે છે) વિજય પામી, અને અત્યારે દખ્ખણમાં એક સહિત્યભાષા તરીકે એક ચક્રે રાજ્ય કરી રહી છે; અને જૂની ભાષા એક ભગ કથ ભાષા બની જઈને દખ્ખણ તેમ જ દક્ષિણ ભારતના મુસ્લિમો જેઓ 'મુહમ્મીઓ' છે (એટલે કે એ મુસલમાન પેઢીઓ થયાં વસેલા છે) તેમનાં-અને નહિ કે 'ગયર મુહમ્મીઓ' એટલે કે ઉત્તર ભારતમાંથી દખ્ખણમાં નવા આવેલાઓનાં— ઘર પૂરતા જ મર્યાદિત પ્રચારવાળી બની રહી છે.

ઉત્તર ભારતના હિન્દુસ્થાની બોલનારાઓએ દખણી મુસ્લિમો પાસેથી બોધપાઠ લીધો, અને દિલ્હીની ફારસીભય હિન્દુસ્થાની, 'ઉચ્ચ રાજ્યદરબારની ભાષા'માં સાહિત્ય રચવાનો સભાન પ્રયત્ન કરવાની બાબતમાં ૧૭ મી સતાબ્દીના અંતકાળથી માંડીને તેમણે દખણી મુસ્લિમોના દાખલાતું અનુસરણ કર્યું; તેઓ પણ ફારસી લિપિમાં લખવા લાગ્યા. ફારસીભય પ્રકારની દિલ્હી-હિન્દુસ્થાનીનો પહેલો જાણવામાં આવેલો કવિ વક્ષી છે; અને તે દખખણમાં રહેતો હતો. પરંતુ તેની ભાષા હજી પછીના કાળની ભાષા જેટલી ફારસીનસુર અને નહોતી; ફારસી શબ્દો પ્રમાણમાં થોડા હોઈ પાંક્તમ માત્ર 'વેરાયેલા' ('રેખતા') હતો; આથી એ ભાષાને પણ 'રેખતા' કહેવામાં આવી; આજકાલની ઉર્દૂ-હિન્દુસ્થાની કાવ્યવાણીનું એ જૂનામાં જૂનું રૂપ છે. ૧૫ મી સતાબ્દીમાં રચાયેલાં કબીરનાં કેટલાંક કાવ્યોને, અને ૧૨મી-૧૩મી સતાબ્દીનાં બાબા ફરીદનાં કાવ્યોને પણ 'રેખતા' તરીકે વર્ણવી શકાય; અને કદાચ વક્ષી કરતાં થે વધુ અંશે બાબા ફરીદ 'બાબા-૪-રેખતા' અર્થાત્ 'રેખતા વાણીનો પિતા' એ નામને પાત્ર છે.

ઉત્તર ભારતના મુસ્લિમોને વક્ષી અને ખીજઓની 'રેખતા' વાણીએ એક ખરી જરૂરિયાત પૂરી પાડી, અને અદ્ય સમયમાં એ વાણી દેશપ્રિય થઈ પડી. એક સાહિત્યલપા તરીકે હિન્દુસ્થાનીના ઉર્દૂ પ્રકારનો આમ ઉદ્ભવ થયો, અને જ્યારે ૧૭૨૩ના અરસામાં વક્ષી દિલ્હીમાં આવીને વસ્યો ત્યારે ઉર્દૂ કવિતાનો એક સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો. લિપિએ એ ભાષાને ફારસી અને અરબી સાથે જોડી, જેમાંની પહેલી ભારતમાં રાજ્ય-વ્યવહારની અને સાંસ્કારિક ભાષા હતી, અને ખીજ ધર્મભાવની પવિત્ર ભાષા હતી; લિપિની એકતાએ લેખકના ધાર્મિક અને સાંસ્કારિક વલણના પ્રમાણ તરીકે અને 'મુસ્લિમ ભાષાઓ'માં એની વિદ્યતાનો આડંબર દર્શાવવામાં સહાય તરીકે આ ભાષામાં ફારસી અને અરબી શબ્દોના સરલ અને નિર્બંધ પ્રવેશની ખાત્રી આપી; ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમોનો નેસર્ગિક રુચિ અને વલણની અનુકૂળતા ખાતર, હિન્દુઓનો 'હિન્દવો' ભાષાનું આ

રીતે ઈસ્લામીકરણ થઈ ચક્ર્યું. આરબમાં તો પોતાની (મુદ્રાસમાં જે તેવી) શુદ્ધ અથવા (કળીરમાં જે તેવી) મિશ્ર ધ્વજ લાખાથી, તથા (તુલસી-દાસમાં જે તેવી) અવધીથી સંતુષ્ટ રહેલા ઉત્તર ભારતીય મેદાનોના હિન્દુઓ આ પ્રત્યે ઉદાસીન રહ્યા. તેઓ પૈટ્ટીના ઝટિચુરતો માનતા કે લિપિ અને શબ્દલેખાળની બાબતમાં ફારસીમય તથા માત્ર મુસ્લિમોમાં પ્રચલિત એવી આ નવી સાહિત્યભાષા વિધિપુરઃસર પવિત્ર અથવા શુદ્ધ નહોતી, તેઓ હિન્દી ભાષાનો આ ઉર્દૂ રીતિને 'જામની' અથવા 'યામની' અર્થાત્ 'યાનની'—'યવનો અર્થાત્ અ-હિન્દુ અસંસ્કૃતોનો ભાષા'—કહેતા.

૧૭મી સતાબ્દીના અંતથી નહિ તો, ૧૮મી સતાબ્દીના આરંભકાળથી મુસ્લિમોમાં ખેલાતી અને તેમના વડે ખેડાતી આ ઉત્તર ભારતીય ભાષા માટે એક નવું નામ વપરાટમાં આવ્યું; એ નામ તે 'હિન્દોસ્તાની'. તદ્દન સંબંધિત છે કે 'દખણી' અથવા 'દક્ષિણીની હિન્દી ભાષા'થી ભિન્ન એવી ઉત્તર ભારતની, 'હિન્દુસ્તાન'ની ભાષાનો અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે આ નામ દખખણમાં ઉદ્ભવ્યું હોય. કેટલેક અને બીજા યુરોપિયનો જેઓ ગુજરાત અને દખખણમાં આ ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવ્યા હતા તેઓ તેને આ નામથી ઓળખતા હતા; અને ૧૭૫૦ના અરસામાં કવિતાની રાજદરબારી સંસ્કારી ભાષા 'ઝમાન-ઈ-ઉર્દૂ'ની એક પ્રકારની મૂલ્યમન ઓલીનો અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે આ નામ ઉત્તર ભારતની પ્રજાએ પણ સ્વીકાર્યું (હિન્દુઓએ તેનું 'હિન્દુસ્તાની' એવું ભારતીકરણ ઝડપથી કરી નાખ્યું). પણ આ પ્રત્યે બધા જ હિન્દુઓનું વલણ ઉદાસીન નહોતું. કળીર, જેઓ આધ્યાત્મિક અને માનસિક વાતાવરણની બાબતમાં અને સાહિત્યશાલના મહદ્ અંશ પેરત્વે મુસ્લિમ કરતાં વધુ અંશે હિન્દુ હતા તેમણે હિન્દુ પ્રગ્નને એક મિશ્ર હિન્દુસ્તાની-ધ્વજ લાખાથી પરિચિત બનાવી. સિંહીની ભાષાનું વધતું જતું મહત્ત્વ હિન્દુઓ સમજ્યા હતા. તે ભાષા દખખણમાં પ્રસરી હતી. વાયવ્યમાં પણ તે પ્રચલિત હતી. તેણે ધ્વજ લાખા ઉપર પણ અસર નીપજાવી હતી, અને ૧૮ મી સતાબ્દીમાં તે પૂર્વમાં જંગાળ સુધી આગળ ધપતી

હતી. અવધી (પૂર્વ હિન્દી) ભાષાપ્રદેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલ લખનૌમાં એક મુસ્લિમ અમીર કુટુંબ આવ્યું, તેણે ત્યાં આ હિન્દુસ્થાનીનું-અલગત, તેના મુસલમાની સ્વરૂપમાં-ઉર્દૂનું પ્રતિધ્વનન કર્યું, અને (આઠામાં આધુનિક લખનૌ શહેરમાં તે) જે સ્થાનિક ભાષાએ જગતને તુલસીદાસ આધ્યાત્મિક લગભગ સર્વાંશે દર્શાવી દઈને, હિન્દુસ્થાનીને માટે દિલ્લી પછી બીજું વતન તૈયાર કરી આપ્યું.-આઠોવીના વિસ્તારમાં એટલે કે પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને પશ્ચિમમાં વસતા હિન્દુઓએ આ હિન્દી-હિન્દુસ્થાનીને વધતી જતી કારકી શબ્દસંખ્યા સાથેના તેના ઉર્દૂ સ્વરૂપમાં પણ સહેલાઈથી સ્વીકારી, કારણ કે તેમને એ ભાષા પોતાની માતૃભાષાથી ઘણી નજીક લાગી; જ્યારે મધ્ય અને પૂર્વ યુક્ત પ્રાન્તના હિન્દુઓ જેઓ ધજ ભાષા અને કનૌજ, અવધી અને બોજપુરિયા બોલતા હતા તેમને તે પ્રત્યે હજી એ પ્રકારનું આકર્ષણ થયું નહોતું.

છતાં ૧૮મી શતાબ્દીના અંતકાળે આ સિંધુ દરબારી ભાષા તરફ હિન્દુઓએ ધ્યાન આપ્યું હતું. એને ‘બેબલી ભાષા’ (ખડી બેલી) એવું નામ મળ્યું હતું, જ્યારે ધજ ભાષા, અવધી વગેરે ‘પહેલી ભાષાઓ’ (પડી બેલી) કહેવાતી. ૧૯મી શતાબ્દીના પ્રારંભકાળ સુધી, પત્રો અને એવા ખીજા દસ્તાવેજો સિવાય હિન્દુસ્થાનીમાં ગદ્ય લખાતું નહોતું; એ ગદ્યમાં સાહિત્યકલાને માટે કંઈ અવકાશ નહોતો. આ શુદ્ધ ખડી બેલી-હિન્દુસ્થાનીના પહેલા હિન્દુ લેખક મુનશી સદાસુખે ૧૮મી શતાબ્દીના અંતમાં ભાગવતપુરાણનો ‘સુખસાગર’ નામથી ઓળખાતો અનુવાદ કર્યો છે. ધજ ભાષા અને અવધી માટે જે પહેલાંથી પ્રચારમાં હતી તે દેવનાગરી લિપિમાં તેણે લખ્યું છે, અને વિદ્યારૂપણું શબ્દો માટે તેણે સંસ્કૃતનો આશ્રય લીધો છે. તેની પછી કલકત્તાના ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજના અંગ્રેજ વિદ્વાન જેમ્સ ગીલક્રાઈસ્ટે હિન્દુ તેમ જ મુસ્લિમ લેખકોને હિન્દુસ્થાની ગદ્ય લખવાને અનુમોદન આપ્યું; અને તેને પરિણામે આપણને ગીર અમ્મનનું ‘બાધ-ઓ-બહાર’ (જેનું પ્રકાશન ૧૮૦૪માં પૂરું થયું) અને હાદીબ્રહ્મીન

અદમદ (૧૮૦૩-૧૮૧૫) નું 'ખરદ અક્રોઝ' મળે છે, જે ઉર્દૂ ગદ્યના એ સૌથી જૂના ગ્રંથો છે. વળી એને જ પરિણામે લક્ષ્મણલાલનો 'પ્રેમસાગર' (૧૮૦૩) અને સદાશિવનું 'નાસિકેતોપાખ્યાન' (૧૮૦૩) મળે છે, જે ઉચ્ચકોટિક હિન્દીના સૌથી જૂના ગદ્યગ્રંથો પૈકી એ છે.

આ પ્રમાણે હિન્દુસ્થાની ભાષા ગદ્યના વાદન તરફ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા નાગરી હિન્દી) અને ઉર્દૂ એ પોતાના જોડિયા સ્વરૂપે ઈ સ. ૧૮૦૦ આસપાસ વતમાન જગત સમક્ષ આવી. ૧૭ મી શતાબ્દીમાં હિન્દુ હિન્દી (અથવા હિન્દુસ્થાની) કે મુસલમાની હિન્દુસ્થાની, અથવા હિન્દીથી વિરદ એવો ઉર્દૂ હતી જ નહિ: દખ્ખણના મુસ્લિમ લેખકોએ તેનું ખેડાણ કર્યું, પણ અર્ચાનો મુખ્ય મુદ્દો જે સખ્દમ કેળ તે તો દજ ઘણે અંશે ભાગનાય અથવા હિન્દુ દત્ત; હિન્દી અથવા હિન્દવી કે દહેલવી અથવા પછીના કાળનું નામ આપીએ તો હિન્દુસ્તાની (હિન્દુસ્થાની) એ એક સામાન્ય ભાષા હતી, જે હિન્દુઓ તેમ જ મુસ્લિમો બંનેને એક સામાન્ય વારસો હતી. 'હિન્દુસ્તાની' નામ સૂચવે છે કે એ ભાષા 'દહેલવી' અથવા 'દિહ્લીની ભાષા' એવા પોતાના સકૃદિત અથનો વિસ્તાર ક્યે જતી હતી, અને 'અમાન-ઇ-ઉર્દૂ' નામ સૂચવે છે કે દખ્ખણમાં શાહી ઇલાકી અને લશ્કરની એ ભાષા હતી. પરંતુ ૧૯મી ૨૦મી શતાબ્દીમાં આપણને એક વિચિત્ર ઘટના જોવા મળે છે: કવિઓ, વિદ્વાનો અને ખંડિતોએ આ ભાષામાં દોઢ શતાબ્દી કરતાં વધુ સમય સુધી લખ્યું છે, અને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની (હિન્દુસ્થાની) ના આ બંને પ્રકારોનું વ્યાકરણ સમાન છે તથા સામાન્ય શબ્દો અને ધાતુઓ એક જ છે; છતાં એ માટે પ્રયોજવામાં આવતી વિલિન લિપિ (અત્ય ભારતીય નાગરી, અને પરદેશી ફારસી-અરબી) તથા એક પક્ષે ફારસીનો અને બીજે પક્ષે સરકૃતનો પ્રયત્નપૂર્વકનો આશ્રય-એ વસ્તુઓએ જે માત્ર સાહિત્યિક રીતિ હોવી જોઈએ તેને ભાષાની વિભિન્નતાના અનિયયોક્ત રૂપમાં રજૂ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે આપણને ૧૩મી શતાબ્દી અને પછીનો જૂની પંજાબીની કેટલીક અસરો સહિત પશ્ચિમ હિન્દીની - આ બોલીઓમાંથી વિકાસ પામેલી

એક લોકગમ્ય સર્વસામાન્ય ભાષા મળે છે, જેના એક પ્રકારનો ૧૬મી શતાબ્દીમાં દખ્ખણમાં ગંબીર સાહિત્યિક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને ઉત્તર ભારતની ભાષી સાહિત્યભાષાના ગર્ભશરોરની ઘટના માટે જે ધ્વજ ભાષા સાથે જોડાઈ હતી. તે ભાષા સૌ પહેલાં ફારસી લિપિમાં લખાતી હતી, અને ગોવલ્લકોંડા તથા દક્ષિણનાં બીજાં સ્થળોમાં એ જ સામાન્ય ભાષાના દખ્ખણી પ્રકારમાં જે સાહિત્યનિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું તેનો દાખલો લઈને દિલ્હીના મુસ્લિમોએ સૌ પહેલાં કાવ્યરચના માટે તેનો પ્રયોગ કર્યો હતો, એમ કહી શકાય કે હિન્દુસ્થાનીનો મુસલમાની પ્રકાર ૧૮મી શતાબ્દીમાં, ઉર્દૂના પ્રારંભકાળના કવિઓની ભાષામાં સુપ્રતિષ્ઠિત બની ચૂક્યો હતો; અને એ જ શતાબ્દીમાં હિન્દુઓએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ૧૯ મી શતાબ્દીના પ્રારંભ સાથે નવ્ય ભારતીય આર્થ ભાષાઓના મેદાનમાં હિન્દુસ્થાનીએ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી ગદ્ય અને ઉર્દૂ ગદ્યના પોતાના જોડિયા સ્વરૂપે દખ્ખણીઓએ પ્રવેશ કર્યો; ઉર્દૂ કવિતા તરીકે તે, ગત શતાબ્દીઓમાં તે તૈયારી કરતી હતી; ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની કવિતા તરીકે એનું આગમન ૬૭ હવે થવાનું હતું.

અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્થાનીનાં સાહિત્યિક સ્વરૂપને-ખાસ કરીને એના ફારસીમય ઉર્દૂ સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે આપ્યો, કારણ કે અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ તે દિલ્હીના છેલ્લા મોગલો સાથેના સંબંધોમાંથી મળેલ પ્રચલિત ભાષાના સંસ્કારી, દરબારી સ્વરૂપ તરીકેનો તે વારસો હતી, જે વચ્ચેના સમયમાં સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં ખૂબ પ્રચલિત બની હતી. કાયદાની અદાલતોમાં અને લશ્કરમાં (ફારસી લિપિમાં લખાતી ઉર્દૂ ઉપરાંત શમન ઉર્દૂ તરીકે) હિન્દુસ્થાનીનો વપરાટ, તથા કેટલાક દાખલાઓમાં નાગરી લિપિમાં હિન્દી-હિન્દુસ્થાનીના પ્રયોગની છૂટ તેમજ સ્કૂલોમાં તથા પાઠશાળા કલકત્તા, અલ્હાબાદ અને પંજાબ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થનાં કોલેજોમાં પણ આ ભાષાઓની સ્વીકૃતિ-એ બધી વસ્તુઓએ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂના વેન્ચરની ખાત્રી આપી. સ્વાભાવિક રીતે જ, લોકો પોતાની સંસ્કારિતા અને

ધર્મ પ્રમાણે આ બેમાંથી એક પ્રકારમાં લખવા મંડયા. વર્તમાનપત્રો અને સમાચારના, ધર્મ અને રાજકારણમાં હિન્દુસ્થાનીના આ બે પ્રકારોમાંથી એક અથવા બીજા સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ૧૬ મી અને ૧૭ મી શતાબ્દીમાં મુસ્લિમો માટે જજ ભાષા એ એક આનંદવિનોદ-રૂપ હતી : પણ ૧૮ મી શતાબ્દીથી કારસી અને અરબી દ્વારા જૂનાયેલા ઉત્તર ભારતના અને દક્ષિણના મુસ્લિમો ઉત્તર ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષાના બીજા પ્રકારને બાબૂએ રાખીને માત્ર ઉર્દૂની જ પરવા કરવા લાગ્યા. હિન્દુઓએ તો જજ ભાષા અને અવધીનું ખેડાણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું, પણ ૧૯મી શતાબ્દીથી ઉચ્ચકોટિક હિન્દીએ તેમનું મુખ્ય ધ્યાન રોકી લીધું; ઉર્દૂ કવિતાનો દાખલો તથા જજ ભાષા અને અવધીનું જૂનવાણી સ્વરૂપ તેમજ એ બંનેની પારસ્પરિક વિભિન્નતા-એ કારણે હિન્દુઓને પણ ગદ્ય શતાબ્દીના મધ્ય ભાગથી ઉચ્ચકોટિક હિન્દી (ખડી બોલી) અથવા શિષ્ટ હિન્દુસ્થાનીમાં કવિતા લખવાને પ્રેર્યા; પરિણામે હવે એ ભાષા હિન્દુ કવિતા તેમજ હિન્દુ ગદ્યમાં સુપ્રતિષ્ઠિત બની ચૂકી છે. અર્વાચીન ખડી બોલી (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી) કવિતાનું પ્રતિનિધિત્વ જેમની મંજ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે એવા શક્તિશાળી કવિઓ - જેમાંના 'કેટલાકે' તો સાચા પ્રતિભાશાળી છે - ધરાવે છે; અને જો કે 'હિન્દી' કવિતા લખનારા હિન્દુઓમાં હજી જજ અને અવધીના અનુયાયીઓ છે ખરા, છતાં સંભવતઃ જેઓ એ ભાષાઓને પોતાની ધરગથુ ભાષાઓ તરીકે ચાલુ રાખે તે સિવાય બીજાઓમાં સાદૃશ્ય-ભાષા તરીકે જજ અને અવધીના દિવસો હવે ભરાઈ ચૂક્યા છે. પંજાબી બોલનારાઓ (ગુરુમુખી લિપિમાં લખાતી પોતાની પંજાબીને જેઓ મોટે ભાગે વગળી રહે છે તે સીખોના અપવાદ સિવાય), તથા જજ ભાષા, કનૌજ, પૂર્વ હિન્દી અને ગિહારી તેમજ રાજસ્થાની અને બીજી સંખ્યાબંધ ભાષાઓ તથા બોલીઓ બોલનારાઓએ શિક્ષણ અને જાહેર જીવનની ભાષાઓ તરીકે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂનો સ્વીકાર કરીને ધીરે ધીરે પોતાની મૂળ ભાષાઓને ત્યજી દીધી છે.

૧૭ મી અને ૧૮ મી શતાબ્દીઓ દરમિયાન હિન્દી (હિન્દુસ્તાની

અથવા હિન્દુસ્થાની)નો પ્રચાર એ કેન્દ્રસ્થ મોગલ રાજ્યવહીવટ ભારતને દરેક સૌથી મોટી નવાજેશો પૈકી એક છે. એ ભાષા સર્વત્ર પોતાની સાથે દિલ્લીની ભાષાની પ્રતિષ્ઠા લઈ જતી હતી. ફારસી કેટલેક અંશે પશ્ચાદ્ભૂમાં પડી ગઈ હતી; અને 'જગાન-ધ-ઉર્દૂ-ધ-મુઝદ્દા'—ઉચ્ચ જાવણી અથવા ફરખારની ભાષા—એક પ્રકારનો બાદશાહી બોલી તરીકે, ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ફારસીપ્રચાર એવી હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની ભાષા જેમને ફરખાર, લશ્કર અથવા ગાજીવહીવટ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો એવા લોકોમાં, ૧૮ મી શતાબ્દીથી માંડી મોગલ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા સ્થાનો અથવા પ્રાંતોમાં, વિદ્યમ્બ અને સંસ્કારી ભાષા ગણાતી હતી.

ઉર્દૂ શાયરો અથવા કવિઓ અને મૌલવીઓ, મુનશીઓ, અને મુલ્કાઓ પોતાની રીતે ફારસીમય ઉર્દૂમાં રચના કરી તેને વધારે પરિષ્કૃત કરતા ગયા; અને પંડિતો અને ખીજા હિન્દુ લેખકોએ સંસ્કૃતમય હિન્દીની ઇમારત ચઢી. પરંતુ પશ્ચિમ પંજાબથી માંડી પૂર્વ બંગાળ સુધીનો ભારતીય-હિન્દુ તેમ જ મુસ્લિમ-ખલુજનસમાજ તો આ હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની પ્રાચી પોતાનું આગતુ જ વલણ હામવતો હતો. જ્યારે જુદી ભાષાઓ બોલનારા લોકો સાથે સંપર્ક સાધવાનો હોય ત્યારે એ સમાજ સામાન્ય જીવનબ્યવહારનો ભાષા તરીકે હિન્દુસ્થાનીનો પ્રયોગ કરતો અને હજી પણ કરે છે; ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ સ્વરૂપમાં હિન્દી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની દૃષ્ટિએ અરબી, ફારસી અને સંસ્કૃતના ભંડારોમાંથી વૌણી લાવેલા વિચારોના ખજાનાઓ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ વિશે તે કંઈ જાણતો નથી; આમાં અપવાદપ એ વસ્તુ ગણાય કે બંગાલ સિવાયના ઉત્તર ભારતના હિન્દુઓની બાબતમાં, ધર્મ અને અદ્યુત દયાના ક્ષેત્રમાં કેટલાક અસાધારણ ગુણવત્તાવાળા ગ્રંથો લેકજીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલા છે અને છેલ્લી કેટલોક શતાબ્દીઓ થયાં એને આધ્યાત્મિક અને સાહિત્યિક પથ આદાર આપના રહ્યા છે : દા. ત. તુલસીદાસનું 'રામચરિતમાનસ' અને તેમના બીજા કેટલાક ગ્રંથો, સરદાસનું 'ચરસાગર,' (દિલ્લી અને અજમેરના છેલ્લા હિન્દુ રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌદાણના બાગેજ) આદિ અને જાણનાં બાવન મુદ્દોને લગતાં ગીતો, 'બકામાલા' અને

ખીજ કેટલીક કૃતિઓ. અલગ માણસો પણ ભાવાર્થ સમજી શકે અથવા અર્થ એમને સમજાવવામાં આવે, એટલે પછી અંથ કંઈ બોલીમાં લખાયો હતો એ વસ્તુ મહત્વની રહેતી નહોતી. આ રીતે (જૂની અવધીમાં લખાયેલ) તુલસીદાસનું રામાયણ પંચગવ્યી ગિદ્યાર મુધી લોકપ્રિય છે અને (બુદ્ધિમાં લખાયેલાં) આદ્યા અને બિદ્યાનાં ગીતો બ્યારે બોજ-પુરિયા અને માગદી બોલનારાઓ સમજા ગાવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પણ અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. બદ્ધનસમાજે સર્વોત્તમ ૩૬ સામાન્ય ભાષા તરીકે હિન્દુસ્થાની ભાષાનો સ્વીકાર કર્યો છે, જેમાં જીવનની સાદી અને પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓને લગતા શબ્દો મોટે ભાગે દેશજ દિન્દુસ્થાની છે, કેટલાક શબ્દો ફારસી-અરબીમાંથી છે, અને એક મોટી સંખ્યા સંસ્કૃતમાંથી છે. એ આમલગને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાના શબ્દો ઘડવાની અથવા એવા શબ્દો ઉછીના લેવાની તક મળી નહોતી; ઉદાહરણ તરીકે, તુલસીદાસ અને 'સુરસાગર'મંત્રી સંસ્કૃતનો ખજનો હંમેશાં તેને માટે ખુલ્લો દોઈ એ શબ્દો લેવા માટેની શક્તિનો પણ કંઈ તોટો નહોતો. પોતાની પાસે જે સામગ્રી (દેશજ તેમજ સંસ્કૃત અને અહીંનાં જ બની ગયેલાં પરદેશી ભાષાનાં તત્ત્વો રૂપે) પડી હતી તેમાંથી જ્યારે જરૂર જણાઈ ત્યારે તેણે સામાન્ય રીતે સારા શબ્દોનું સર્જન કર્યું છે: દા. ત. ગામ-બોટ (Steamer, શબ્દશઃ અર્થ કરીએ તો 'અગ્નિનું પહાણું'—ખુંબઈ હિન્દુસ્થાનીમાં), ઠંડા તાર અને ગર્મ તાર (Positive and negative wire), હવા ગાડી (Motor car), સેવાદળ (Band of help, -સામાજિક સેવાનું કાર્પ દરનારા સ્વયંસેવકો), જાદૂઘર (Museum), વીજલી-વત્તી (Electric light), હાથ-ગડી (Wrist-watch), સોસ-બગસ (Blotting paper—અંગાળમાં), વીર-ફાટ (Operation), ગર્મી-નાપ (Thermometer), દેશ-સેવક (Patriot), બાલક-ચર (Boy-scout), જંગી-છાટ (Commander-in-chief), કિતાબ-સંઘ, મજદૂર-સંઘ (Farmers', labourers' union), વે-તાર (Wireless, ચિદિયારાગના (Aviary, zoo), ચેજો-મેદી (Briskness and dullness of market), ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. ઉચ્ચ સંસ્કારિતાના શબ્દોનો

ઉત્તર ભારતની લોકપ્રચલિત અથવા આમવર્ગની હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)એ વિવાદનો ખીન્નો એક મુદ્દો ઉપસ્થિત કરેલો છે, જે અત્યાર સુધી ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો બનેલો નથી, પણ મોડાવહેલો તે આગળ આવ્યા જિવાય રહેશે નહિ. અત્યારે હિન્દી-ઉર્દૂના વાદમાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર એવા સંસ્કાર-શબ્દો અને લિપિના પ્રશ્ન ઉપરાંત, ૨૬ હિન્દુસ્થાનીએ જોટલો જ-કદાચ એથી થે વધુ-મહત્ત્વનો વ્યાકરણનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. એક ૨૬ બોલી અથવા બોલીઓ ઉપર બધાયેલી સાહિત્યિક હિન્દુસ્થાની એવું વ્યાકરણ ૨૭૫ કરે છે, જે હિન્દી (હિન્દુસ્થાની)ના ‘વતન’—એકંદરે, પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને પૂર્વ પંજાબના પ્રદેશો—બહારના ભોક્તાને તદ્દન સંકુલ અને મુશ્કેલ જણાય છે. પૂર્વ હિન્દીની બોલીઓ, બિહારી બોલીઓ, બંગાળી, આસામી અને ઊડિયા, ગોરખાલી, દ્રાવિડી ભાષાઓ અને મરાઠી, અને રાજસ્થાની, ગુજરાતી, સિંધી અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ પંજાબી બોલનારાઓ પણ જ્યારે હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) બોલે છે ત્યારે એ ભાષાની વ્યાકરણવિષયક કેટલીક પ્રધાન લાક્ષણિકતાઓનું સરસીકરણ કરી નાખે છે—કેટલાક દાખલાઓમાં તો એ લાક્ષણિકતાઓને તદ્દન દૂર કરી નાખવામાં આવે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સાહિત્યિક હિન્દી અને ઉર્દૂ, તથા હિન્દીના ‘વતન’માં (પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને પૂર્વ પંજાબમાં) આમવર્ગમાં બોલાતી, સર્વ અંશે શુદ્ધ અથવા વ્યાકરણબદ્ધ એવી હિન્દુસ્થાનીની સાથેસાથ હિન્દુસ્થાનીનો ખીન્નો એક પ્રકાર પણ પ્રચલિત છે. આ પ્રકાર તે સરસીકૃત વ્યાકરણવાળી, રસતા અને બળરતી, દારખાનાં અને વખારની, લગ્ગર અને ગોદીની ૨૬ હિન્દુસ્થાની છે, જે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીના પ્રાદેશિક વિસ્તારની બહાર સમસ્ત ભારતમાં સામાન્ય રીતે બોલાય છે. આ વસ્તુની નોંધ આ પહેલાં એક વાર, પહેલા વ્યાખ્યાનમાં લેવામાં આવી છે, અને મારે ફરી વાર તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ પડશે. જેઓ હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) બોલે છે અથવા તેનો પ્રયોગ કરે છે એવા ૨૪૫ કરોડ મનુષ્યો પૈકી ૨૦ કરોડ કરતાં વધારે મનુષ્યો આ સરસીકૃત

હિન્દુસ્થાની બોલે છે; તેઓને માટે વિશિષ્ટ વ્યાકરણ સાથેની સાહિત્યિક હિન્દુસ્થાનીનું અધ્યયન એ એક મુશ્કેલ કાર્ય છે—તેઓ પૈકી સૌથી વધુ શુદ્ધિયાળી મનુષ્યોને માટે પણ એ કંઈ સહેલ નથી.

અહીં જીવંત મહારત્નો એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે : ૨૦ કરોડ મનુષ્યોમાં જાહેર અથવા વ્યાપારિક જીવનમાં પ્રયોજાતી આ સરહદીકૃત ભાષા—તેના બળ અથવા અર્થવ્યક્તિની શક્તિને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચ્યા સિવાય, તેનું સરહદીકરણ થયા બાદ—ટકવી જોઈએ કે જા ૨૦ કરોડ (કદાચ ત્રણ કરોડ કરતાં ઘે એ.જા.) મનુષ્યોની શૃદ્ધભાષાને સંસાર્ધ પામીને પોતાની સંકુલતાઓ સર્વેની ઉપર જાંસવા દેવી જોઈએ ? “ મધ્ય દેશ ” માંના પ્રમાણમાં નાના એવા એક સમુદાયે સમસ્ત ભારતીય પ્રજાને હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) અર્પણ કરેલી છે—અને ભારતીય પ્રજાએ પણ એ બેટનો સ્વીકાર કરીને તેનો ધટતો જવાબ વાળ્યો છે; પણ પોતાની જરૂરિયાતોની અનુકૂળતા ખાતર, એની શ્રૂણ લાક્ષણિકતાને કંઈ વાંધો ન આવે એવી રીતે તેણે એમાં પરિવર્તન કર્યાં છે. આ પરિવર્તનને જો ભારતીય પ્રજાના હિતમાં હોય, અર્થની સમજણને હાનિ પહોંચ્યા સિવાય એથી જો સાદાર્ધ અને સરક્ષતા વધતાં હોય, અને જો એ સૌન્દર્યના ગુણોનો ભોગ આપ્યા સિવાય ઉપયુક્તતા, પ્રાપ્ત થતી હોય તો—એ પરિવર્તનનો શા માટે સ્વીકાર કરવો ન જોઈએ ?

હિન્દી-ઉર્દૂં ધર્પણનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એ અભ્યાસનો એક રસ-પ્રદ વિષય છે; પણ આ પ્રસંગ એને માટે ભા-યેજ પ્રસ્તુત છે. શ્રી, ચન્દ્રમણિ પાંડે, એમ. એ. (દા. ત. વિહાર—મે હિન્દુસ્તાની, સં. ૧૯૯૬; કચહરી—કી માપા ઔર લિપિ, સં ૧૯૯૬; ઉર્દૂ-કા રહસ્ય, સં. ૧૯૯૭); શાહ સાદિય નાસિરદીન પૂરી (મુલ્તકી જવાન ઔર ફાઝીલ મુસલમાન, સં. ૧૯૯૭; આ બધા ગ્રન્થો બનારસની નાગરી પ્રચારિણી સભા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા છે); વેંકટેશનારાયણ તિવારી (હિન્દી બનામ ઉર્દૂ, ૧૯૩૮, અસ્થાલાખાદ) અને બીજાઓએ લખેલા, સુંદર દસ્તાવેજ પુરાવાઓ સહિતના નિબંધો અને ગ્રન્થો

આ વિષયનું પૂરતું દિગ્દર્શન કરાવશે. એટલું કહેવું બસ થશે કે ૧૬ મી સતાબ્દીથી માંડી જૂની હિન્દીના મુસ્લિમ બોલનારાઓના આ બાપાને કારસ્તી-અરબી લિપિમાં લખવાના સભાન અથવા અભાન પ્રયત્નમાં આ વાદનાં બીજા રહેલાં છે. ભરતની જૂમિ ઉપર જ જેણે ભારત અને ભારતીય સંસ્કારિતાના અસ્તિત્વનો છન્દાર કર્યો હતો એવા આદર્શવાદના પાયા ઉપર જે ભ.પા. અને સાહિત્ય ધીરે ધીરે બંધાતાં જતાં હતાં તે સામે ભારતની રાષ્ટ્રીય સંસ્કારિતાના અનુયાયીઓ—ભારતના પુત્રો પડકાર ફેંક્યા સિવાય રહે એમ હતું જ નહિ; એ પડકાર અત્યંત સંસ્કૃતપ્રચુર હિન્દીના રૂપમાં હતો. ૧૮ મી અને ૧૯મી સતાબ્દીમાં ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તાની ઊતરતી ઢળા થઈ, તે સાથે ૧૬ મી અથવા ૧૭ મી સતાબ્દીમાં હતું તેમ ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તાના જૂના મહત્ત્વના રથાનનું પુનર્જીવન થાય એવી આશા આશુ રહી—આમ એક મહાન ઈર્તિવંત સામ્રાજ્યના પતનની સ્મૃતિ ઉપર ઉઠ્ઠેના પાયો નખાયો. આમ હોવાથી ખાસ કરીને જેઓ પોતાને હજી ફક્તીશ્વન નહિ થયેલા ભાવિના વારસદારો માનતા હતા એવા પણ ભારતીય મુસ્લિમો ઉઠ્ઠેને દેશભક્તિના જુસ્સાથી અને ધાર્મિક ઉત્સાહથી વગળી રહે એ સ્વાભાવિક હતું. વગી હિન્દુઓ પોતાની સંસ્કારિતા માટે દહતા-પૂર્વક દાવો કરે અને તે માટે આક્રમણકારી બને તો, હિન્દુઓની વધારે મોટી સંખ્યાથી પોતે દુર્બલ જાય એવો ભય પણ ભારતીય મુસ્લિમોના એકસ વિભાગમાં છે. શુદ્ધિ, અંગ્રહન અને હિન્દુ એકતાનો ઉપદેશ, તથા ખાસ કરીને આર્થસમાજ અને હિન્દુ મિશન જેવાં હિન્દુ-પુનર્જીવન મંડળોએ અમુક બાબતોમાં લીધેલી મજબૂત અને નિશ્ચિત વલણને આ દહતાપૂર્વકના દાવાનાં અને શક્ય આક્રમણનાં નવાં ચિહ્નો તરીકે ભયપૂર્વક જોવામાં આવે છે. આજકાલના ભારતીય રાજકારણની મહિનતા, ખાસ કરીને ‘ભાગ પાડો ને રાજ્ય કરો’ની સામ્રાજ્યવાદી રાજનીતિ આ સાંપ્રદાયિક અથવા ઈર્ષ્યા અને ધિક્કારનું વિષ ભારતના રાજકારણી શરીરમાં સતત લખત કરી રહેલ છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં મુશ્કેલી જોડી

આંકણી, જે ધર્મને જાતિ, સંસ્કારિતા અને અર્થકારણની આગળ મૂકી રહી છે, તે સત્તા, ધન અને અધિકારની લોભપ્રતાની સાથે મળીને કેવળ સાહિત્ય અને શૈલીના પ્રશ્નને પ્રથમ પંક્તિનો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન બનાવી રહી છે. રાજદારી કુતેહ, સમજ, અને સૌથી વધારે તો અર્વાચીન અર્થમાં શિક્ષણ—જે પોતાની સાથે રાજકારણને જોડી દેતા અને પોતાથી ભિન્ન પ્રકારના ધાર્મિક અભિપ્રાયો પરત્વે અસહિષ્ણુ એવા ધર્મથી અલગ હોય—તેમજ દ્વિત ધરાવતા સામ્રાજ્યવાદની જાળમાંથી મુક્તિ, એ ભારતીય જીવનને ઠેકરી ખાતા આ ઠીકાનો સફળપણે નાશ કરવાનો એક જ ઉપાય છે.

આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને આનો ફલિતાર્થ સમજતા હોય એવા જાહેર પુરુષો ભારતની રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીનાં શબ્દભંડોળ, લિપિ અને વ્યાકરણને લગતા ત્રિવિધ પ્રશ્નની અંતરતાપૂર્વક ચર્ચા કરે એ માટેના સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.

હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) ના પ્રશ્નો અને ઉકેલનાં સૂચનો

હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) ના આજ્ઞાસના પ્રમેદો એમણે હિન્દીના પ્રશ્નોને જન્મ આપ્યો છે—(૧) સંસ્કૃતમય હિન્દી, (૨) ફારસી-અરબીમય હિન્દી અથવા ઉર્દૂ, (૩) બહાર હિન્દુસ્થાની—હિન્દીની ઊલ્લેખ—એના કોઈ પણ પ્રમેદ રૂપે, બીજી ભાષા બોલનારાઓ માટે એ સંસ્કારભાષા નથી—ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ હિન્દના બીજા સોફાને દેવા રીતે ઉપયોગી થાય છે—અંગ્રેજ : ભારતની સાચી સંસ્કારભાષા—અખંડ ભારતના પ્રતીક તરીકે હિન્દી—‘બિનહિન્દી’ વિસ્તારો અને હિન્દીની ઉત્કૃષ્ટિ—‘ હિન્દુસ્થાની પ્રભ ’ નો પ્રશ્ન—ભાષા ઉપર ધર્મભેદની પાઠવામાં આવતી અસર—ફેળવણી અને ભદેર જીવનમાં ભાષાનું ફેર—આ પ્રશ્નનું અખિલ ભારતીય અંગ—સર્વથા અસ્તિત્વ ધરાવતી રૂઢ ભાષા અને ન્યવહારભાષા હિન્દી—આ પ્રશ્નનો ત્રિવિધ પ્રકાર—લિપિ, સંસ્કારશબ્દો ન્યાયરણ—લિપિનો પ્રશ્ન—દેવનાગરી લિપિ, તેનું મહત્ત્વ—બહારની દુનિયા સાથે ભારતને જોડનાર લિપિઓ તરીકે દેવનાગરી વિ. ફારસી-અરબી—બીજા રથજોડે અરબી લિપિના રથાન પર આક્રમણ—ઈન્ડોનેસિયામાં, તુર્કીમાં, આફ્રિકામાં અને સોવિયટ રશિયામાં—ઈરાનમાંની પરિસ્થિતિ—અરબી લિપિના મૂળબૂત સિદ્ધાન્તો—તેની ક્ષતિઓ—અરબી લિપિની અપૂર્ણતાનાં ઉદાહરણો—ભારતની એ રાષ્ટ્રલિપિ ન બની શકે—રોમન મૂળાક્ષરો—રોમન વિ. દેવનાગરી—સાધકભાષક વિગતો—રોમનની વૃક્ષતામાં દેવનાગરીની ક્ષતિઓ—રોમનનું પૃથક્કરણ : રૂપતત્ત્વ (Formal element) અંગેનું અને ધ્વનિતત્ત્વ અંગેનું—ભારતીય (દેવનાગરી) અક્ષરાનુક્રમ અને રોમન અક્ષરોની આકૃતિ—ભારત માટે સૂચવવામાં આવેલી ભારત-રોમન (Ind.-Roman) લિપિ—હિન્દી (અને બીજી ભારતીય ભાષાઓ માટે) ભારત-રોમન લિપિ અપનાવવાનું સૂચન—જ્યારે જે લિપિઓ (રોમન અને ભારતીય) વપરાતી હશે એવો ‘ લિલિપિપ્રચાર ’ નો સંક્રાન્તિકાળ—રોમન લિપિની અંતરરાષ્ટ્રીય લાક્ષણિકતા—દેવનાગરી —ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ફારસી-અરબીમય ઉર્દૂની સાધોસાધ રોમન હિન્દુસ્થાનીનો પ્રયોગ થઈ શકે—જ્યાંસુધી રોમનનો રવીકાર

કરવામાં આવે નહિ ત્યાંમુધો હિન્દમાં બીજી બધી વિધિઓ કરતાં દેવનાગરીનો દાવો વધારે મજબૂત છે—લિપિ અને રાજદલ-ટોળ એ ભાષા અને તેની સંસ્કારિતાની શાક્ષણિકતા ધડવામાં સહાયબૂત થાય છે—ફારસી-અરબીમય ઉર્દૂની અસ્પષ્ટ દશા (Isolated character) . મોગલ હિન્દની પડતીનાં કાળના સુસ્થિત અમીરવર્ગનું એ સર્જન—આ સુસ્થિત અમીરવર્ગ ઉપર હિન્દુ હિન્દીનું ભદૂ-ઉર્દૂ ભાષા અને સાહિત્યની વિદેશી અને અ-ભારતીય શાક્ષણિકતા—‘ઈરાન અને અરબસ્તાનના વસ્તુ’ નો ભારતીય સાહિત્યમાં પ્રવેશ—ઈરાની અદ્ભુત કથાઓ અને બીજી આરબ કથાઓ તથા વાતચિતોના ઉર્દૂ સાહિત્ય દ્વારા ભારતમાં પ્રવેશ—અર્વાચીન ભારતની ‘ઈસ્લામી’ ભાષા તરીકે ઉર્દૂ—હજી પણ તે એક વર્ગ-બોલી (Class-dialect) છે—ભારતીય ભાષાના મૂળ સંસ્કૃતથી ઉર્દૂ વિચિત્રન થઈ ગઈ છે—ઉર્દૂનું ફારસીકરણ—‘વિધાયક’ ભાષાઓ (‘Building’ Languages) અને ‘જાણ્યાહી’ ભાષાઓ (‘Borrowing’ Languages)—સંદેન અને શૈમનકુળની ભાષાઓ, તથા સંસ્કૃત અને ભારતની ભાષાઓ—ઉર્દૂના દેહલાક સર્જકોની ઉંક સંકુચિત અને ભારતવિરોધી મનોદશા—સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ફારસીમય ઉર્દૂની અસર પડાતી ભય છે—ભારતીય સિકાઓ ઉપરના ફારસી લેખો—હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસલા જેની હિમાયત કરે છે ને, સૂચવવામાં આવેલી સંમતભાષા (Compromise-speech) ‘હિન્દુસ્તાની’—ફારસીમય ઉર્દૂને ટેકા—પરિણામ—અખિલ ભારત રેડિયો અને હિન્દી-ઉર્દૂનો પ્રશ્ન—ફારસી-અરબી સંસ્કારશબ્દો વિ. હિન્દી રાષ્ટ્રવાદ—અરબી, તથા તુર્કી અને ફારસી જેવી બીજી ‘ઈસ્લામી’ ભાષાઓ—હિન્દી રાષ્ટ્રવાદ અને સંસ્કૃત પ્રત્યેના ભારતીય સુસ્થિતોના વલણમાં થયેલું અનિવાર્ય પરિવર્તન—જૂનો ઉર્દૂ કવિ નહીર અને તેનું રાજદલ-ટોળ—ભારતીય (હિન્દુ) સંસ્કારિતા અને ઈતિહાસમાં ઉર્દૂનું સ્થાન—ઝોઝામાં ઝોઝુ હિન્દુઓમાં, ભારતીય રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સંસ્કૃતને ટકાવી રાખવાનું અને પુનઃસ્થાપિત કરવાનું સૂચન—ફારસીમય ઉર્દૂ અને સંસ્કૃતમય હિન્દી; ઉર્દૂની જેમ ફારસીમય નહિ બનેલી બંગાળી અને બીજી ભાષાઓ સાથે આ પ્રશ્નોના સંબંધ—ભારતની રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે હિન્દીના સંસ્કારશબ્દો મુખ્યત્વે સંસ્કૃતમાંથી હોવા જોઈએ—હિન્દીમાંના ફારસી-અરબી મૂળના સર્વસામાન્ય અને જ્ઞેતદેશીય બનેલા શબ્દોને કાયમ રાખવા જોઈએ—આ રાષ્ટ્રીય હિન્દી ભાષામાં ઇસ્લામી ધર્મ અને સંસ્કારિતાને લગના શબ્દો ફારસી-અરબીમાંથી હોવા જોઈએ—હિન્દીમાં ફારસી-અરબી અને સંસ્કૃતના કૃત્રિમ સંયોજનની નિષ્ફળતા—હિન્દીમાં શૈલીનાં અલંકરણો માટેના બળ તરીકે ફારસી-અરબી તાવોડું અનામત લ’ટોળ બની રહે—લિપિ અને રાજદલ-ટોળ માટે ન્યવહારુ સૂચનો—હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) ના ન્યાયરણનો પ્રશ્ન અને તેનું સરહીકરણ—આવું સરહીકરણ આવશ્યક તેમજ ન્યવહારમાં આવી શકે એવું છે—(૧) બહુવચનનં

(૩) ‘અઝાર હિન્દી’ અથવા ‘અઝાર હિન્દુસ્થાની’—(૧) અને (૨) માં શુદ્ધ હિન્દુસ્થાનીનું જે વ્યાકરણ છે તેને સરલ બનાવીને આ ભાષા વાપરે છે. આમજનનામાં (તગપદી હિન્દુસ્થાની અથવા ખાશાત્ય હિન્દીના પ્રદેશોમાં વસતા લોકો તેને બે’અ’ સ્થળોના લોકો કરતાં શુદ્ધતર સ્વરૂપમાં પ્રયોજે છે) તેનો સર્વજ્ઞમાન્ય વપરાય છે. તેના શબ્દભંડોળનું સ્વરૂપ સુવ્યક્ત નથી, પણ સંસ્કૃત અને ફારસી-અરબી તથા બીજા પરદેશી શબ્દો અને અત્યંત તદ્ભવ શબ્દસર્જનોનો તે ઉપયોગ કરે છે. તેના નું અર્પિત સ્વરૂપ તે કેવળ પ્રાથમિક વ્યવહારની ભાષા હોવાની વિભાજ છે

પ્રત્યયનિષ્પન્ન રૂપો, (૨) નામનું એકવચનનું અંગવિલક્ષિતનું રૂપ (Oblique form), (૩) વધી વિલક્ષિતમાં, વિરોધણ અને ક્રિયાપદમાં આકરણવિષયક લિંગ, (૪) ક્રિયાપદોનાં શુદ્ધ શુદ્ધ પુરુષ અને કાળનાં રૂપો, અને (૫) જનકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદોની કર્મણિ રચના. આટલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં ‘બ્રજર હિન્દી’ નું આકરણ—આ વસ્તુ વિદ્યમાન આપક પ્રચારની કેવળ વિધિપ્રણી રચીકૃતિજ દશે—સમસ્ત ભારતના ભોલો માટે હિન્દી (હિન્દુસ્તાની) શીખવાતું આપી સહેલું બનશે—સરલકૃત હિન્દીની સાર્વત્રિક રચીકૃતિ-દશમ્યા—સંક્ષિપ્ત સાર અને સમાપ્તિ.

હિન્દી (હિન્દુસ્તાની) નું ભારતીય ભાષાઓમાં શું સ્થાન છે તથા એ સ્થાન કેટલે અંશે ઐતિહાસિક બળોત્તું પરિણામ છે તે આપણે અત્યાર મુખી તપાસવું. હવે આપણે હિન્દુસ્તાનીના સાચા પ્રશ્નોની ચર્ચાના આરંભ કરીએ છીએ—ઉચ્ચૈતિક હિન્દી અને ઉર્દૂ જેમની માતૃભાષાઓ છે તેમને જ માત્ર નહિ, પણ જેઓ પોતાની માતૃભાષા તરીકે બીજી ભાષાઓને સ્વીકારે છે તેમને મેં એ પ્રશ્નો ફરી રીતે અસર કરે છે તથા આ પ્રશ્નોના ઉકેલ ફરી રીતે ધર્મ શકે એ આપણે જોઈશું. હિન્દુસ્તાની (ઉચ્ચૈતિક હિન્દી અને ઉર્દૂ) ના અધિનાયકત્વ નીચે આવેલી જુદી જુદી ભાષાઓ અને ભાષાઓ, જેઓને ‘હિન્દીની ભાષાઓ’ એવા શિથિલ નામે વર્ણવી ઇકાદશ એવી ભાષાઓ અને ભાષાઓ—જેઓના ભાષકો પોતાના ધરમાં એ ભાષાઓ પ્રયોજતા હોવાનું સાચી અથવા ખોટી રીતે માને છે—એ ભાષાપ્રકારોને આજુએ મૂકતાં, અર્વાચીન ભારતનાં સર્વસાધારણ સ્ત્રીપુરુષને રસ પડે એવા હિન્દુસ્તાનીના ત્રણ પ્રકારો અત્યારે છે—

(૧) દેવનાગરી લિપિમાં લખાતી સંસ્કૃતમય હિન્દી, જે હિન્દીને સમૃદ્ધ કરવા માટે સંસ્કૃત શબ્દકોશનો આશ્રય લે છે, છતાં ફારસી-અરબી શબ્દોની કીકીક સંખ્યા ટકાવી રાખે છે.

(૨) ફારસી-અરબી લિપિમાં લખાતી ફારસી-અરબીમય હિન્દી, જે ફારસી અને અરબી શબ્દો પસંદગીપૂર્વક પ્રયોજે છે. તથા જેમાં સંસ્કૃત શબ્દો જૂજ છે અથવા મિલકુલ નથી—આ ભાષા એની પ્રેરણા અને વલણની બાબતમાં ઉપાડી રીતે મુસલમાની અને ભારત-માલ્ય છે.

(૩) ‘બઝાર હિન્દી’ અથવા ‘બઝાર હિન્દુસ્થાની’—(૧) અને (૨) માં શુદ્ધ હિન્દુસ્થાનીનું જે વ્યાકરણ છે તેને સરલ બનાવીને આ ભાષા વાપરે છે. આમજનનાર્થ (તળપદી હિન્દુસ્થાની અથવા પાશ્ચાત્ય હિન્દીના પ્રદેશોમાં વસતા લોકો તેને બેબાં રચણોના લોકો કરતાં શુદ્ધતર સ્વરૂપમાં પ્રયોગે છે) તેનો સર્વસામાન્ય વપરાશ છે. તેના શબ્દભંડોળનું સ્વરૂપ સુવ્યક્ત નથી, પણ સંસ્કૃત અને ફારસી-અરબી તથા બીજા પરદેશી શબ્દોનો અને અત્યંત તદ્ભવ શબ્દસર્જનોનો તે ઉપયોગ કરે છે. તેના શબ્દભંડોળનું મર્યાદિત સ્વરૂપ તે કેવળ પ્રાથમિક વ્યવહારની ભાષા હોવાની વસ્તુસ્થિતિનું પરિણામ છે.

ઉપરનાં ત્રણ પૈકી કોઈ પણ એક સ્વરૂપમાં હિન્દુસ્થાની એ એક બંગાળી, ઊડિયા, આસામી, ગુજરાતી, મદારાષ્ટ્રી, તામિલ કે કન્નડ વ્યક્તિ માટે સ્પષ્ટ રીતે જ સંસ્કારભાષા નથી. કોઈ પણ બંગાળી કે મદારાષ્ટ્રીને એમ લાગતું નથી કે પોતાની માતૃભાષામાં જે ઉચ્ચ સંસ્કારિના પોતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી તે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂદ્વારા મળે—અને ‘બઝાર હિન્દી’ ને તો વગી આ વસ્તુ વધુ અશે લાગુ પડે છે. અત્યારે તો ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂને, હાખલા તરીકે, અંગ્રેજી સમાન મોનો આપવાનું સ્વપ્ન પણ કોઈ ને આવી શકે એમ નથી. અત્યારે જેઓ પોતાની સાહિત્યભાષા તરીકે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂનો પ્રયોગ કરે છે તેઓ એ જ રીતે બંગાળી કે ગુજરાતી, પંજાબી કે ઊડિયા, તામિલ કે તેલુગુ. કન્નડ કે મરાઠીનો પ્રયોગ કરનાર ઉપર સાંસ્કારિક અથવા બૌદ્ધિક સરસાઈનો દાવો કરી શકે એમ નથી. દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં તેલુગુઓ અથવા મદારાષ્ટ્રીઓ ઉપરનું ઉર્દૂ જોણનારા મુસ્લિમોનું રાજકીય વર્તન રાજકર્તાઓ પક્ષે બૌદ્ધિક અથવા સાંસ્કારિક સરસાઈનું પરિણામ નથી. પ્રમાણ અને ગુણદષ્ટિએ ઉર્દૂ સાહિત્ય એ મરાઠી અને તેલુગુ સાહિત્યના મુકાબલે ઉચ્ચતર છે એમ સૂચવવાની કોઈ હિંમત નહિ કરે; તેમજ એક ભાષા તરીકે ઉર્દૂ એ (સિવાય કે પરિવર્તન પામેલાં વિવિધ સ્વરૂપે તે એક મોટા વિસ્તારમાં પ્રચલિત છે) મરાઠી અને તેલુગુ કરતાં જોમ અને અર્થવ્યક્તિ,

મધુરતા અને નાદગંભીર્યમાં ચડિયાતી છે એવો અભિપ્રાય પણ નહિ આપી શકાય. આવા શબ્દામાં સરખામણી અળખામણી થઈ પડશે. જેમને ઉચ્ચ-કોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂમાં ગાન, આનંદ અથવા આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાનું એક માત્ર સાધન જણાય તેમને માટે એ ભાષાઓ ખરાબર છે; પણતે ભાષાઓવાળા દેટલાક હિન્દુઓને, અને અન્ય ભાષાઓ બોલનારા ઘણા મુસ્લિમોને હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) ભાષાના આ બે પ્રકારોમાં તેમની પોતાની ભાષાઓમાં સંપૂર્ણતયા નહિ વિકસેલી દિશાઓમાં ઉચ્ચતર સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન જડે એમ છે: ડા. ત. ગુજરાતી, સિન્ધી, કાશ્મીરી, અફઘાન અને બંગાળી મુસ્લિમોને એમ લાગે છે કે ઉર્દૂ એ હિન્દની સર્વોચ્ચ ઈસ્લામી ભાષા છે, અને વિશિષ્ટ મુસ્લિમ રિવાજો ઉપરનું એનું વિપુલ સાહિત્ય ખીણ કોઈ ભારતીય ભાષામાં અપ્રાપ્ય હોવાને કારણે, ખીજા દયા માટે નહિ, તે આ સાહિત્યનો પરિચય સાધવા માટે પણ, ઉર્દૂનો અભ્યાસ એ પ્રત્યેક ભારતીય મુસ્લિમનો આદર્શ હોવો જોઈએ; એ જ પ્રમાણે દેટલાક સિન્ધી અને પંજાબી તથા નેપાળી હિન્દુઓને તુલસી-દાસનું રામાયણ, સંસ્કૃતના સંખ્યાખંધ અનુવાદો તથા હિન્દુ ધર્મને લગતા અન્ય ગ્રંથો વાંચવાને માટે નાગરી હિન્દી શીખવાનું રમે; અને પંજાબથી આસામ અને કાશ્મીરથી મહારાષ્ટ્ર સુધીના ઉત્તર ભારતીય ગવૈયાઓ— ‘ ઠલાવંતો ’ — ધ્રુવ કે ખ્યાલ યોગીનાં શ્રવણ ભાખાનાં ગીતો, અથવા ઉર્દૂ ગઝલો, મરસિયા કે કલાલીઓ ગાય. ખીજા પ્રાન્તોમાં સંસ્કારભાષાની ખૂબિકા ભજવવાની વાત તેા દૂર રહી, પણ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી કે ઉર્દૂ બેમાંથી એકે ભાષા એના પોતાના વિસ્તારોની પ્રજાને પણ (કેટલીક ભક્તિમય ઉચ્ચ ભાવયુક્ત રચનાઓના અપવાદને બાજુએ રાખીએ તો) કોઈ ઉચ્ચતર પ્રકારનો માનસિક ખોરાક આપી શકે તેમ નથી—અને તે એટલે સુધી કે ઉર્દૂ અને ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની તરફેણમાં અગ્રેજીના અભ્યાસનો ત્યાગ કરવાના અથવા તેને મર્યાદિત કરવાના સ્વચ્ચ પ્રત્યે મોટા ભાગના લોકો અણગમથી જોશે, કેમકે તેઓ એમ માનશે કે આવું પગલું સાંસ્કારિક ધોરણને ચોક્કસપણે નીચું ધાવશે. એથી જ્યારે સમસ્ત ભારત માટે ઉર્દૂ

અથવા હિન્દુસ્તાની (હિન્દુસ્થાની) અથવા હિન્દીનો પ્રથમ આગળ લાવવામાં આવે છે, અને ભારતની રાજકીય એકતાને નામે ' હિન્દી ' અથવા ' હિન્દુસ્તાની ' ના વર્ગોમાં ઐચ્છિક રીતે ઘણું થવા માટે જોરદાર પ્રોત્સાહ-વાક્યો ઉચ્ચારવામાં આવે છે, તથા ન્યારે કોંગ્રેસ સરકાર અથવા મુસ્લિમ-શાસિત રાજ્યોદ્ધારા પ્રમુખ ઉપર ફરજિયાત ' હિન્દુસ્તાની ' (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા હિન્દુ) ઠેકા ખેસાડવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે જરા અટકીને પૂછવું જોઈએ કે, " લાગણીવશતાને બાજુએ મૂકીએ તો, આ વસ્તુ શું આટલા મહત્વને પાત્ર છે ? " હિન્દુસ્થાનીના એક અથવા બંને સાહિત્યિક સ્વરૂપોનું જોમણે થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું છે એવી યુનંદી વ્યક્તિઓનાં નાનકડાં મંડળો બહારની મોટી જનસંખ્યાને પ્રથમ પંક્તિનું મહત્વ ધરાવતા નજ-દીકના પ્રથમ તરીકે હિન્દુસ્થાનીના (અથવા એ રીતે તો બીજા કોઈ ભારતીય ભાષાના) મહત્વની પ્રતીતિ નહિ થાય; આ વધણુ સમજવું જોઈએ, અને ફરીથી તથા મધુર તર્કશક્તિ વડે એ જનસંખ્યાને છતી લેવી જોઈએ. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને હિન્દુ એ બેમાંથી એકે સ્વરૂપે હિન્દુસ્થાની ભાષા જેને આખાયે ભારત માટે પુરસ્કાર કરી શકાય એવી એક સંસ્કારભાષા નથી—એ વસ્તુ એક અખિલ ભારતીય પ્રવૃત્તિ તરીકે સમસ્ત પ્રજાનાં સ્વધર્મ અને સુપ્રતીત માન અને અનુમોદન તેને માટે મેળવવાના કાર્યમાં એક ગંભીર ક્ષતિરૂપ બની રહે છે અલબત્ત, (બીજા ઘણા દેશોની જેમ) ભારતમાં રાજાવેશો મજબૂત છે, અને હેઠ્ઠાં વીસ વર્ષ દરમિયાન જેને પ્રચાર વડે વેગ મળ્યો છે એવી જોરદાર રાષ્ટ્રીય લાગણીદાર આ રાજાવેશો વધુ મજબૂત બન્યા છે—એકબચાણા ભારત પાસે, પોતે એક દેશ હોવાના પ્રતીક રૂપે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એક ભારતીય ભાષા હોવી જોઈએ; અને માત્ર હિન્દુસ્થાની (અથવા હિન્દી) જ આવી ભાષા હોઈ શકે.

જો હિન્દુસ્થાની એક અને અવિભક્ત ભાષા હોત તો સમસ્ત ભારત માટે તેની સરજતાની શક્યતાઓ જનરલ હોત, પરંતુ તેના પોતાના તેમજ ભારતના પણ દુર્ભાગ્યે, એમ નથી. વળી, એના વ્યાકરણમાં પણ ફીક ફીક સંકુલતા છે—વ્યાકરણરહિત ' બઝાર ' હિન્દુસ્થાનીના સર્વ-

મધુરતા અને નાદગામીયમાં ચડિયાતી છે એવો અભિપ્રાય પણ નહિ આપી શકાય. આવા દાખલામાં સરખામણી અજખામણી થઈ પડશે. જેમને ઉચ્ચ-કૌટુંબિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂમાં ગાન, આનંદ અથવા આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાનું એક માત્ર સાધન જણાય તેમને માટે એ ભાષાઓ અરાખર છે; પણત ભાષાઓવાળા કેટલાક હિન્દુઓને, અને અન્ય ભાષાઓ બોલનારા ધણા મુસ્લિમોને હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) ભાષાના આ બે પ્રકારોમાં તેમની પોતાની ભાષાઓમાં સંપૂર્ણતયા નહિ વિકસેલી દિશાઓમાં ઉચ્ચતર સંસ્કારિતા પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન જડે એમ છે: દા. ત. ગુજરાતી, સિન્ધી, કાશ્મીરી, અફઘાન અને બંગાળી મુસ્લિમને એમ લાગે છે કે ઉર્દૂ એ હિન્દની સર્વોચ્ચ ઈશ્તિમાં ભાષા છે, અને વિશિષ્ટ મુસ્લિમ વિષયો ઉપરનું એનું વિમુક્ત સાહિત્ય ખીણ કોઈ ભારતીય ભાષામાં અપ્રાપ્ય હોવાને કારણે, ખીજા દશા માટે નહિ. તો આ સાહિત્યનો પરિચય સાધવા માટે પણ, ઉર્દૂનો અભ્યાસ એ પ્રત્યેક ભારતીય મુસ્લિમનો આદર્શ હોવો જોઈએ; એ જ પ્રમાણે કેટલાક સિન્ધી અને પંજાબી તથા નેપાળી હિન્દુઓને તુલસી-દાસનું રામાયણ, સંસ્કૃતના સંખ્યાબંધ અનુવાદો તથા હિન્દુ ધર્મને લગતા અન્ય ગ્રંથો વાંચવાને માટે નાગરી હિન્દી શીખવાનું ગમે; અને પંજાબથી આસામ અને કાશ્મીરથી મહારાષ્ટ્ર સુધીના ઉત્તર ભારતીય ગૃધ્રાઓ— ‘ કલાવંતો ’ — કુપડ કે ખ્યાલ શૈલીના ધ્રુવ ભાષાનાં ગીતો, અથવા ઉર્દૂ ગઝલો, મરસિયા કે કવાલીઓ ગાય. ખીજા માન્યતામાં સંસ્કારભાષાની જામિન બજાવવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ઉચ્ચકૌટુંબિક હિન્દી કે ઉર્દૂ ખેમાંથી એકે ભાષા એના પોતાના વિસ્તારોની પ્રજાને પણ (કેટલીક ભક્તિમય ઉચ્ચ ભાવયુક્ત રચનાઓના અપવાદને બાજુએ રાખીએ તો) કૌટુંબિક ઉચ્ચતર પ્રકારનો માનસિક ખોરાક આપી શકે તેમ નથી—અને તે એટલે સુધી કે ઉર્દૂ અને ઉચ્ચકૌટુંબિક હિન્દીની તરફેણમાં અગ્રેજીના અભ્યાસનો ત્યાગ કરવાના અથવા તેને મર્યાદિત કરવાના સચન પ્રત્યે મોટા ભાગના લોકો અણગમતાથી જોશે, કેમકે તેઓ એમ માનશે કે આપું પગલું સંસ્કારિક ધોરણને ચોક્કસપણે નીચું લાવશે. એથી જ્યારે સમસ્ત ભારત માટે ઉર્દૂ

અથવા હિન્દુસ્તાની (હિન્દુસ્થાની) અથવા હિન્દીનો પ્રશ્ન આગળ લાવવામાં આવે છે, અને ભારતની રાજકીય એકતાને નામે ' હિન્દી ' અથવા ' હિન્દુસ્તાની ' ના વર્ગોમાં ઐચ્છિક રીતે દાખલ થવા માટે જોરદાર પ્રોત્સાહવાક્યો ઉચ્ચારવામાં આવે છે, તથા ન્યારે કોંગ્રેસ સરકાર અથવા મુસ્લિમ-શાસિત રાજ્યોદ્ધારા પ્રજા ઉપર ફરજિયાત ' હિન્દુસ્તાની ' (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂ) ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે, ન્યારે આપણે જરા અટકીને પૂછવું જોઈએ કે, " લાગણીવશતાને બાજુએ મૂકીએ તો, આ વસ્તુ શું આટલા મહત્વને પાત્ર છે ? " હિન્દુસ્થાનીનાં એક અથવા બંને સાહિત્યિક સ્વરૂપોનું જેમણે થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું છે એવી સુનંદી વ્યક્તિઓનાં નાનકડાં મંડળો બહારની મોટી જનસંખ્યાને પ્રથમ પંક્તિનું મહત્વ ધરાવતા નજ-દીકના પ્રશ્ન તરીકે હિન્દુસ્થાનીના (અથવા એ રીતે તો બીજા કોઈ ભારતીય ભાષાના) મહત્વની પ્રતીતિ નહિ થાય; આ વધણ સમજવું જોઈએ, અને ફરીથી તથા મધુર તર્કશક્તિ વડે એ જનસંખ્યાને છતી લેવી જોઈએ. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એ બેમાંથી એકે સ્વરૂપે હિન્દુસ્થાની ભાષા જેનો આખાયે ભારત માટે પુરસ્કાર કરી શકાય એવી એક સંસ્કારભાષા નથી—એ વસ્તુ એક અખિલ ભારતીય પ્રજાતિ તરીકે સમસ્ત પ્રજાનાં સ્વયંજૂ અને સુપ્રતીત માન અને અનુમોદન તેને માટે મેળવવાના કાર્યમાં એક ગંભીર ક્ષતિરૂપ બની રહે છે અસંખત, (બીજા ધણા દેશોની જેમ) ભારતમાં રાગાવેશો મજબૂત છે, અને છેલ્લાં વીસ વર્ષ દરમિયાન જેને પ્રચાર વડે વેગ મળ્યો એવી જોરદાર રાષ્ટ્રીય લાગણીદ્વારા આ રાગાવેશો વધુ મજબૂત બન્યા છે—એકપક્ષાળી ભારત પાસે, પોતે એક દેશ હોવાના પ્રતીક રૂપે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એક ભારતીય ભાષા હોવી જોઈએ; અને માત્ર હિન્દુસ્થાની (અથવા હિન્દી) જ આવી ભાષા હોઈ શકે.

જો હિન્દુસ્થાની એક અને અવિભક્ત ભાષા હોત તો સમસ્ત ભારત માટે તેની સફળતાની શક્યતાઓ જનરલિસ્ટ હોત, પરંતુ તેના પોતાના તેમજ ભારતના પણા દુર્ભાગ્યે, એમ નથી, વળી, એના વ્યાકરણમાં પણ ઠીક ઠીક સંકુલતા છે—વ્યાકરણરહિત ' બજાર ' હિન્દુસ્થાનીના સર્વ-

સામાન્ય પ્રયોગદ્વારા આ સંકુલતા સામે સર્વદા વિરોધ થયા હરે છે. જો એક વાર એમ નક્કી કરી નાખવામાં આવે કે હિન્દુસ્થાનીનો કયો પ્રકાર સાંવૈત્રિક રીતે સ્વીકારવાનો છે, તો બાકીનું ભારત તેની ગૂંચવણીમાંથી મુક્ત થઈ શકે અને સમૂહો અથવા વ્યક્તિઓ એ નિશ્ચય કરવાની સ્થિતિમાં આવી શકે કે નક્કી કરવામાં આવેલો પ્રકાર પોતાને કેટલે અંશે માલ્ય છે, પરંતુ હિન્દુસ્થાનીના 'વતનના પ્રદેશો' ની બહાર વસતાં લાખો લોકોને આ નિર્ણય અસર કરે તેમ હોઈ, હિન્દુસ્થાનીના કેવળ નૈસર્ગિક સંદર્ભોએ જ—મહે ગૃહજીવનમાં નહિ, તોપણ નિયામમાં, સાહિત્યમાં અને જાહેર જીવનમાં એમને સર્વદા ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂ બોલવાની આદત છે તેમણે જ—તે કરવાનો નથી. ભારતના ગ્રામ પ્રાન્તો અથવા વિસ્તારો જેઓએ આ હિન્દુસ્થાનીને એક વધારાની ભાષા તરીકે સ્વીકારવાની છે તેઓનો અવાજ પણ આ બાબતમાં હોવા જોઈએ.

જેઓને સરલતાને ખાતર "હિન્દુસ્થાની બોલનારા લોકો"—એટલે કે સંયુક્ત પ્રાન્ત, બિહાર, પંજાબનો કીક કીક ભાગ, રાજપૂતાના, મધ્ય હિન્દ એજન્સી અને મધ્ય પ્રાન્તના કેટલાક ભાગના લોકો જેઓ સાહિત્યિક ભાષાઓ તરીકે ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂનો પ્રયોગ કરે છે—તરીકે વર્ણવી શકાય તેમને માટે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. અહીં કોઈ ખીણ નથી ભાષા (જે નથી ભાષા આર્થભાષાભાષીઓ માટે એક સંબંધ અને પ્રમાણમાં સરળતાથી સમજી શકાય એવી ભાષા છે, જ્યારે દ્રાવિડ, ઓરિસ્ક અને તિબેટ-ચિનાઈ ભાષા બોલનારાઓ માટે તો તદ્દન પરદેશી ભાષા છે) અભ્યાસક્રમમાં ઉમેરવાનો અથવા પુરસદના સમયે ગંભીરતાપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રશ્ન નથી (જે જીવનના એક અનુભવની જેમ તદ્દન નૈસર્ગિક રીતે ભાષા શીખવાની વાતથી તદ્દન જુદો જ મુદ્દો છે), પણ તેમને માટે તો એક ભાષાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરવાનો આ પ્રશ્ન છે, જેને પરિણામે ઘણીક બાબતોમાં અસુવિધાજનક દ્વિસ્થિતિ જરૂરી થઈ પડે તથા જેને લીધે લોકોનાં સમય, શક્તિ અને સાધનોનો નકામો વ્યય થાય એટલું જ નહિ, પણ જે પરસ્પર દ્વેષ અને સરસાઈ માટેની ચડસાચડસોમાં

તથા બીજા પક્ષની ચડતી પ્રત્યેની હિંદુઓમાં પણ પરિણામે, એક બગાળી અથવા ગુજરાતી, એક તામિલ અથવા મદારાષ્ટ્રી માટે હિન્દુસ્થાનીના પ્રશ્ન કંઈક દૂરનો છે; એક જિંદારી અથવા યુક્ત પ્રાન્તના રહીશ માટે તે અત્યંત મહત્વનો એક ગૃહપ્રશ્ન છે. વ્યવહારમાં એનો અર્થ એ થયો કે ધર્મના બેઠા બાપામાં વ્યક્ત થાય કે, અને એક જ પ્રગ્નના બે વિભાગોની વચ્ચે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બેઠા બાપો કરે છે. આ બેઠા પ્રતિદિન મોટે ધતો જણાય છે, અને બીજાં તત્ત્વોની સદાય હોવાને કારણે દેશના મોટા ભાગમાં મુખ્યવર્ધિત અને સંસ્કૃત જીવનને અંશકય બનાવી દેવાનો ભય તે પેદા કરી રહેલ છે. આ બેઠાને બને તેટલી ઝડપથી દૂર કરવો જોઈએ, અને હિન્દુ રાષ્ટ્રવાદીઓ પૈકી ઘણા માનતા જણાય છે તેમ, ગમે તે બોલે તે પૂરી દેવો જોઈએ. જો તેમ નહિ થાય તો કેળવણીથી માંડીને બધી જ મહત્વની રાષ્ટ્રવિધાયક પ્રવૃત્તિઓનું પરિણામ શૂન્યમાં આવશે. કેળવણી લોકોમાં પ્રસારે એ માટે તે માતૃભાષાના માધ્યમ દ્વારા આપવી જોઈએ. જો ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ પરસ્પરથી જિલ અને અસમાહિત જ રહેનાર હોય તો કેળવણીની પ્રત્યેક જૂમિકામાં-પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની જૂમિકાઓમાં તથા યુનિવર્સિટીઓમાં-એ માતૃભાષાઓની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, કારણ કે કોલેજની ઉચ્ચ કેળવણીની જૂમિકા સુધીનું શિક્ષણ, બનતી ત્વરાએ, માતૃભાષા દ્વારા આપવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે. સરકારી અને મ્યુનિસિપલ તંત્રમાં સર્વત્ર આ બંને ભાષાઓ-પરસ્પરથી અત્યંત જિલહિપિમાં લખાતી ફારસી-અરબીમય ઉર્દૂ અને સંસ્કૃતમયુર હિન્દી-અત્યારની જેમ આગળ તરી આવશે.

પ્રથમ તો, આ પ્રશ્નના જીવંત અગત્યના મુદ્દાઓનો ઉકેલ 'હિન્દુસ્થાની' બોલનારા લોકોએ પોતે જ કરવો જોઈએ, બીજા કોઈ પ્રાન્ત તેમની વતી આ ઉકેલ કરી શકશે નહિ. પણ તેનાં પરિણામો અને અસરો ખૂબ દૂર સુધી જનારાં છે, અને બીજા ભારતીય ભાષાઓ બોલનારાઓ સાથે પણ એને કેટલોક સંબંધ છે. ભાષાનો અભ્યાસી આ વિષયમાં પોતાનાં કેટલાંક સૂત્રો રજૂ કરી શકે, પછી તે સૂત્રોનું જે મૂલ્ય હોય તે ખરું આ

મુ્યનો એક ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ રજૂ કરવામાં આવી છે, જે માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ, પણ અન્યત્ર પણ જે બન્યું છે અને બની રહ્યું છે તેની યે નોંધ લે છે.

ભારતમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે જેના સાર્વાત્રિક પરિચયની બહામણ કરવામાં આવે એવી એક ભારતીય ભાષાની બિલકુલ જરૂરિયાત છે ખરી કે નહિ એ મૂળભૂત પ્રશ્નને હું અહીં લાવવા ઇચ્છતો નથી. હું એમ સ્વીકારી છઉં છું કે એવી રાષ્ટ્રભાષા માટેની વ્યાપક આગુરતા છે અને, એથી યે વધારે, હું એ જળરસ્ત હકીકતને ધ્યાનમાં લઉં છું કે લોકપ્રચલિત અથવા ‘બગર હિન્દુસ્થાની’ જે પણ મોટા વિસ્તારમાં પ્રચલિત એવી એક મહાન શબ્દ ભાષા (Umgangssprache) અથવા વ્યવહારભાષા (Verkehrssprache) છે-જે સંસ્કારભાષા (Kultursprache) નથી-તે રાષ્ટ્રભાષાનું સૌથી નજીકનું સ્વરૂપ મણી શકાય એવી વર્તમાન ભારતની એક ભાષા છે; આ ભાષાને અંગ્રેજના ભોગે સ્વીકારવી જોઈએ એવી બહામણ હું નહિ કરું, કેમકે અંગ્રેજ તેના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને કારણે બહારથી આવતાં હવા અને પ્રકાશ માટેની, વિજ્ઞાન અને વાહન માટેની એક માત્ર બારી બની રહે છે. ‘હિન્દુસ્થાની હિન્દ’ માટે હિન્દી-ઉર્દૂના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ મને તેટલો અગત્યનો હોય, તોપણ સમસ્ત ભારત માટે એક રાષ્ટ્રભાષાની અગત્ય તાત્કાલિક અથવા તાકીદની નથી. હજી પણ તે વિદ્યાવિષયક રસની એક બાબત છે; જો કે હિન્દી-ઉર્દૂનો વિસંવાદ આપણને ઠીક ઠીક અગવડ કરાવી રહ્યો છે-અરે, પીછેહઠ પણ કરાવી રહ્યો છે.

હિન્દુસ્થાનીનો પ્રશ્ન ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે-(૧) લિપિનો પ્રશ્ન, (૨) ઉચ્ચતર સંસ્કારિતાના સબ્દલેખોનો પ્રશ્ન, અને (૩) વ્યાકરણનો પ્રશ્ન. ત્રીજા પ્રશ્નની સામાન્ય રીતે અવગણના કરવામાં આવે છે, છતાં ભાષામાં તે એક મહત્વનું અંગ છે. આપણું સૌથી વધારે ધ્યાન પહેલાં બે પ્રશ્નો ખેંચી રહ્યા છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એ જો માત્ર પુસ્તકો પૂરતી મર્યાદિત રહેતી, કેવળ લખવાના જ ઉપયોગમાં આવતી ભાષાઓ હોત

અને જાહેર પ્રવચનોમાં એમનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ ન આવતો હોત તો શબ્દસંકોચનો પ્રશ્ન ગોણું મહત્વનો બની રહેત-ઉદાહરણ તરીકે, વર્તમાન સુખસાધનો તરીકે રોડચો અને બોલપટાએ માત્ર છેલ્લા થોડા મહિનાઓ, નહિ કે વર્ષો, દરમિયાન આ પ્રશ્નને એક તંગ ભૂમિકા ઉપર લાવી મૂક્યો છે અને વાદવિવાદ માટેની નવી સામગ્રી પૂરી પાડી છે.

હિન્દુસ્થાની હાલમાં ત્રણ લિપિઓમાં લખાય છે-દેવનાગરી (લિપ્ય-ક્રાંતિક હિન્દી), ફારસી-અરબી (ઉર્દૂ) અને રોમન (ઉર્દૂ). એમાં છેલ્લી રોમન લિપિનો પ્રયોગ ઘણો મર્યાદિત છે. આ લિપિઓ પૈકી, માત્ર દેવનાગરી પાસે જ એવા દાવાઓ છે, જે બીજી બે પાસે નથી. કહેવા દો કે, હિન્દુસ્થાની ભાષા આ લિપિની જોડમાં જ જન્મી હતી: આ લિપિ (અક્ષરત, તેના જૂના સ્વરૂપમાં) ભાષા કરતાં જૂની છે, અને ભાષાથી એ ઠીક વધુ અગ્રગ ચર્ધ નથી. સંસ્કૃતમય હિન્દી ફારસી લિપિમાં લખાઈ છે (દા. ત. જૂના દખણી લેખકોમાં, જૂનાં લઘુચિત્રો (Miniatures) ઉપરની કેટલીક હિન્દી તુકોમાં, અને પંજાબ તથા બીજાં સ્થળોના હિન્દુ વાચકો જેઓ ઉર્દૂ સિવાય બીજી કોઈ લિપિ વાંચતા ન હોય તેઓ માટે લખાયેલ હમણાંની આર્યસમાજની પુરિતકાઓ અને પ્રચારક સાહિત્યમાં) તે કરતાં વધુ મોટે અગ્રે મુસલમાન હિન્દુસ્થાની અથવા ઉર્દૂ, તેમાં મોટા પ્રમાણમાં પરદેશી તરનો હોવા છતાં, વારંવાર દેવનાગરીમાં લખાઈ છે. તેના આ ઐતિહાસિક સ્થાન ઉપરાંત, દેવનાગરી લિપિ બીજા કેટલાક લાભો ધરાવે છે. ભારતની બીજી પ્રાંતીય લિપિઓ સાથે તે ભગિની અને પિત્રાદનાં દાવે જોડાયેલી છે. બંગાળી-આસામી, મૈથિલી. ગુડિયા, ગુરુમુખી અને દેવનાગરી એકબીજા સાથે એટલા નજીકના સંબંધથી જોડાયેલી છે અને પરસ્પરને એટલી મળતી આવે છે કે તેમને એક જ લિપિની જુદી જુદી લઢલો ગણી શકાય-ઉદાહરણ તરીકે, જુઓ એક જ લેટિન મૂળાક્ષરનાં રોમન અને 'બ્લેક લેટર' રૂપ-તરો. દક્ષિણ ભારતીય લિપિઓ તેલુગુ-કન્નડ અને ગ્રન્થ-તામિલ-મલયાલમ તેમજ સિંહાલી પરસ્પરને મળતી છે અને એક જ મૂળ સિદ્ધાન્તને અનુસરે છે. આ રીતે, ઉત્તર ભારતીય મુસ્લિમોમાં પ્રચલિત ઉર્દૂ લિપિના અપવાદ

સિવામ (અક્ષરોની પ્રત્યક્ષ આકૃતિએ કરતાં ઘટનાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તની બાબતમાં) લિપિની એકતા આખા યે ભારતમાં દેવનાગરી લિપિએ ટકાવી રાખી છે--અને કારસી-અરબી લિપિ અહીં તે એકતાને તોડનારા એક પરદેશી તત્ત્વ તરીકે આવે છે. કહે કે બંગાળીઓ, આસામીઓ, હિડિયાઓ, પંજાબીઓ (સીખો), ગુજરાતીઓ, મદારાષ્ટ્રીઓ, તેલુગુઓ, કર્ણાટકવાસીઓ, તામિલો, મલયાલમીઓ જ્યારે રાજપૂતાના, યુક્ત પ્રાન્ત અને બિહારના દેવનાગરી (અને મહાજની તથા કાયથી) લખતા હિન્દુઓ, જેઓ એ ત્રણ પ્રદેશોની જનસંખ્યાના ૮૫% ટકા જેટલા છે તેઓની સાથે આ બાબતમાં જોડાતા હોય, ત્યારે બીજા કોઈ પણ દેશમાં આ માત્ર એક જ વસ્તુ રાષ્ટ્ર-લિપિ તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રાખતી કારસી-અરબી લિપિની એ માટે પૂરતી અયોગ્યતા રૂપ ગણાઈ હોત. વળી દેવનાગરી અને એના અંતર્ગત સિદ્ધાન્ત દ્વારા આપણે બૌદ્ધ સ્વદેશ, બૌદ્ધ સિયામ અને કંબોડિયા અને મુસ્લિમ જગત, તથા કેટલાક ઈન્ડોનેશિયાઈ દાણુઓ કે જ્યાં ભારતીય મૂળની લિપિભાષા પ્રયોગ્ય છે તે સાથે જોડાઈએ છીએ. આ સામે એવો દાવો રજૂ કરી શકાય કે એક ભારતીય ભાષા માટે કારસી-અરબી લિપિનો પ્રયોગ એ પશ્ચિમ તરફના મુસ્લિમ જગત-ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન અને પશ્ચિમના આરબ દેશો--અરબસ્તાન, ઈરાક, સીરિયા, પેર્સિયાઈન અને ઇજિપ્ત સાથેના જોડાણની તેમજ યુરોપીય સત્તા નીચેનાં ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યો, મલેશિયાની મુસ્લિમ આક્ષમ તેમજ દક્ષિણ અને મધ્ય આફ્રિકાના સીદીઓ-જેમાંના કેટલાકે ઈસ્લામની સાથે અરબી લિપિનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે તેમની સાથેના જોડાણની કડીરૂપ બનશે પણ આ કડી આવશ્યક રીતે મુસ્લિમ ધર્મના પાયા સાથે જોડાયેલી કડી રહેશે, કે જે માટે ભારતની બહુમતી કામ, હમેશાં સદ્વાનુમતિવાળી હોવા છતાં, ઉત્સાહરૂપિ અનુભવી શકે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. વળી પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ ઉભયત્ર ખુદ અરબી લિપિના સ્થાન હિપર આક્રમણ થયું છે. ઘણીખરી આફ્રિકન લિપિઓ રોમનમાં લખાય છે: અરબી લિપિ રોમનને દૂર કરવા સમર્થ બની નથી,

અને રામન વર્ણમાળા પ્રત્યેક રંગે ત્યાં બલવત્તર પુરવાર થતી જાય છે. તુફાંએ અરબી લિપિનો ત્યાગ કર્યો છે, અને પોતાની ઉચ્ચારલુપ્રક્રિયાની લાક્ષણિકતાની અનુકૂળતા ખાતર રામનના કેટલાક અક્ષરોમાં ફેરફાર કરીને એક દશકાની અંદર તેણે એ વર્ણમાળાને સ્વીકારી છે અને અપનાવી લીધી છે. એ જ રીતે સોવિયટ રશિયાની તુફાં ભાષાઓએ અરબી લિપિનો ત્યાગ કર્યો છે અને રામન તથા સીરિલિક (રશિયન) લિપિ સ્વીકારી લીધી છે. ઇરાન અત્યારે અધવચમાં છે: આરબ મૂળની સર્વ વસ્તુઓની જેમ (જેમાં ફારસી ભાષાના અરબી શબ્દભંડોળનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે) અરબી લિપિ સામે પણ ત્યાં ચોક્કસ પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે; અને પોતાની ભાષા માટે રામન લિપિ સ્વીકારવી કે જૂની અવેસ્તાન લિપિને પુનઃ જીવન આપવું તે બાબતમાં ઇરાની દેશભક્તો હજી અનિશ્ચિત છે. અવેસ્તાન લિપિ પુસ્તકોનાં નામપૃષ્ઠ વગેરેમાં સુસોબન અર્થે મર્યાદિત અંશે વપરાશમાં છે; અને સુરેષીય સંગીતની સ્વરલિપિ જે સુરેષીય લેખનની જેમ કાળી બ.જૂથી જમણી બાજુ જાય છે તે ઇરાનમાં રામન લિપિ માટે એક જગરા સહાયકરૂપ થઈ પડેલ છે. આ રીતે, તુફાંના અને સોવિયટ રશિયાના તુફાં લોકોનો લાખડો નજર સમક્ષ હોઈ, ફારસી લિપિનું રામનીકરણ નજીકની શક્યતાની મર્યાદામાં છે. આથી પશ્ચિમ તરફના ઇસ્લામી દેશોમાં ફારસી-અરબી લિપિનું જે બળ એક કાળે હતું તે અત્યારે જાણીતું નથી. મલયેશિયામાં, મલાય ભાષા વિરતૂત પ્રમાણમાં રામન લિપિમાં લખાય છે અને છપાય છે. બ્રિટિશ મલાયાના બિન-મલાય એટલે કે મિન-મુસ્લિમ રહેવાસીઓ ચીનાઓ અને હિન્દીઓ—જે બંનેની સંખ્યા મલાય લોકો કરતાં વધારે થાય છે—માત્ર રામન મલાયનો પ્રયોગ કરે છે. કચ આધિપત્ય નીચેના પ્રદેશોમાં સર્વત્ર રામન મલાય વપરાય છે, જેમાં અક્ષરોને કચ ઉચ્ચારમૂલ્ય અર્પણમાં આવેલું છે. આ હકીકતો અરબી લિપિના આંતરરાષ્ટ્રિય, અરે સર્વ-ઇસ્લામી, મૂલ્યનો ઘણો મોટો ભાગ ઓછો કરી નાખે છે.

અરબી લિપિની ઘટનાના મૂળમાં રહેલો સિદ્ધાન્ત તેની સામેના એક મોટા વાંધારૂપ છે. રામન અને બીજા સુરેષીય મૂળાક્ષરોની માતા ગ્રીક

લિપિની જેમ, અરબી લિપિ પણ ડેવટે દિનિટ્ટી લિપિ ઉપર અધારેલ છે. દિનિટ્ટી મુજાક્કરો દિનિટ્ટી ભાષાની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા માટે રચાયેલ હતો. જેઓએ આ લિપિની રચના કરી હતી તેઓ સેમિટિક ભાષાના સ્વરૂપ પરત્વે—એના અક્ષરી ધાતુઓ પરત્વે, કંઠનાક્ષીય સ્પર્શ (Glottal stop) (અરબી હમઝા), જે વ્યંજનધ્વનિ તરીકેની તેની અરી લાક્ષણિકતામાં અલગ પડી જતો હતો તેના જેવા એના વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ પરત્વે તથા પ્રસનિકારધાનીય (Pharyngeal) ઉપ્ધ અઘોષ હ્ (‘હે’) અને ઘોષ ‘અધૂન’ પરત્વે—ચોક્કસ સંકલ્પ ઉપર આપ્યા હતા, પોતે વિકસાવેલી લેખનપદ્ધતિમાં દ્વસ્વ સ્વરોની અવગણના કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું. જ્યારે ગ્રીકોએ પોતાની જરૂરિયાતો માટે આ લિપિ અપનાવી ત્યારે તેમણે સ્વરધ્વનિઓને બાકાત રાખ્યા નહિ, પણ વ્યંજનો માટેના કેટલાક જૂના અક્ષરોનો પ્રયોગ તેમણે સ્વરોને માટે મર્યાદિત કર્યો; અને આ રીતે ગ્રીકોએ પ્રતિભાશક્તિના અદ્ભુત ચમત્કાર દ્વારા અથવા કેવળ એક અક્ષરમાત્રને પરિણામે, જગતની પ્રથમ સાચી વર્ણમાળાની રચના કરી. પરંતુ સ્વરોને પ્રતિનિધિત્વ નહિ આપવાનો જૂનો દિનિટ્ટી સિદ્ધાન્ત સીરિયા અને ઉત્તર અરબરતાનની સેમિટિક ભાષાઓની જુદી જુદી વર્ણમાળાઓમાં જળવાઈ રહ્યો—જે પૈકીની એક ભાષામાંથી જેને જૂની ‘કુદ્દિક’—પૂર્વઅરબી—હદી સંક્રમ તે લિપિ પાંચમા સૈકામાં વિકસી હતી અને તે સાતમા અને આઠમા સૈકાની સંપૂર્ણ કુદ્દિક લિપિરૂપે પરિવર્તન પામી હતી; અને તે પણ, વિશિષ્ટ વ્યંજનો વ્યક્ત કરવા માટેના તુલ્યતાઓ અને સ્વરવ્યંજક ચિહ્નોની નવી સુક્તિઓ વડે ૧૨મી શતાબ્દીની ‘નક્શી’ અરબી લિપિ અને ૧૪મી શતાબ્દીની ‘નસ્તાલિક’ ઈરાની લિપિરૂપે વિકાસ પામી હતી. સ્વરવ્યંજક ચિહ્નોનું સ્થાન ગીણુ જ રહ્યું. ઈરાને પોતાની અવેસ્તાની સંપૂર્ણ વર્ણમાળાનો અને અરબજી તથા અધરી એવી પહેલવી વર્ણમાળાનો ત્યાગ કર્યો, અને ૭મી શતાબ્દીમાં આરબોના વિજય પછી અરબી લિપિનો સ્વીકાર કર્યો; પણ સ્વરવ્યંજક ચિહ્નોનો પ્રયોગ ઈરાનમાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતો. ફારસી ભાષા માટે વપરાતી આ ફારસી-અરબી લિપિ

૧૬ મી સદી દરમ્યાન દખ્ખણમાં હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની માટે એમ ને એમ લેવામાં આવી હતી (ફારસી ઇતિહાસોમાં અને હિન્દુ વિશેના ખીજા ગ્રંથોમાં મળતા હિન્દીના પ્રાસંગિક અંશો જે ડૉ. પ્રેક્ષામ બેલીએ ઉર્દૂ મૂળ ગ્રંથોમાંથી એકત્ર કરીને Bulletin of the School of Oriental Studies, London, Vol. VI, part I, 1930, pp. 205-208 ઉપરના પૃષ્ઠોના Early Urdu Conversation એ નામના લેખમાં આપ્યા છે તે આમાં અપવાદરૂપ ગણવાના છે). જ, ગ, હ, ટ, ડ, માટેના નિશ્ચિત વર્ણો અને ર, ષ, ળ, ઝ, ઢ, ઢ, ઘ, ઘ, ફ, મ્, અને ન્હ, મ્હ એ મહાપ્રાણો માટે હ સાથેના સંયુક્ત વર્ણો સહિતની આજની ઉર્દૂ લિપિની ફારસી-અરબી લિપિમાંથી હિત્તાન્તિ થતાં લગભગ ૧૫૦ વર્ષ લાગ્યાં; ૧૬મી-૧૮મી શતાબ્દીમાં આ બાબતોમાં કોઈ નિશ્ચિતતા નહોતી.

ફારસી-અરબી લિપિની કેટલીક ત્રુટિઓ છે : (૧) ફારસ કેતોના અભાવ, અને હીધં સ્વરો તથા સંધિસ્વરો વ્યક્ત કરવાની ઘણી સંકુલ પદ્ધતિ—ચ, લૈ, ફૈ, ઝ, તુ' કામ એક જ ચૂ કરે છે અને ચૂ અથવા જ્હ, જૌ, ક અને જો માટે એક જ જૂનો પ્રયોગ થાય છે. આનો અર્થ એ થયો કે એક માણસ વર્ણમાળાના બધા યે અક્ષરો બોલતો હોય તો પણ ઉર્દૂ (અથવા ફારસી) નું એક પણ પાનું તે અસ્ખલિતપણે વાંચી શકે ત્યાર પહેલાં તેણે ભાષા બોલુરી જોઈએ અને બરાબર બોલુરી જોઈએ. (૨) વ્યંજન માટેના અક્ષરોના સૌથી અગત્યના અંગ તરીકે ટપકાં-નુકતાનો ઉપયોગ : ઉદાહરણ તરીકે, સહેજ વંકાયેલી એવી આડી લીટીની નીચે એક નુકતો એટલે ષ, તેની નીચે એ નુકતો એટલે ચ (અને ઝ, જ, ફ), ઉપર એ નુકતો એટલે ત, ઉપર ત્રણ નુકતો એટલે ર, છે. વાંકી લીટી અથવા અર્ધવર્તુળની ઉપર અથવા મધ્યમાં એક નુકતો એટલે ર, કત્તાદિઃ આ નુકતાઓ આંખને માટે કંટાળાજનક હોય છે અને ઘણી વાર ઝડપી લેખનમાં નુકતાઓને દૂર કરી નાખવામાં આવે છે. (૩) શબ્દોના પ્રારંભમાં અને મધ્યમાં આવતા કેટલાક મૂળાક્ષરો માટે તેઓનાં સંક્ષિપ્ત રૂપોનો પ્રયોગ

તેમજ લેગેટુરો (Ligatures)નો વારંવાર પ્રયોગ. ઝડપી લેખનમાં ફારસી-અરબી લિપિ આજકાલની લઘુલિપિ જેવી બની ગય છે. અલખત, હિન્દુસ્થાનીનું અથવા બીજું કોઈ ભાષાનું એકાદ વાક્ય આ લિપિમાં ઘણી ઝડપથી લખી શકાય, પણ આ ભાષામાં નિષ્ણાત ન હોય તેને માટે એવું લેખન શુદ્ધ રીતે અને સરળતાથી વાંચવાનું મુશ્કેલ બની જાય.

ફારસી-અરબી લિપિ કે જેમાં ઝડપી બાજુ તરફ વળતું અતરણ-ચિહ્ન ['] 'અલિફ' અથવા 'અલિફ દમઝા' માટે પ્રયોગનય છે, તેના ચુસ્ત અક્ષરાન્તરને અનુસરીને હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) અને ફારસી જેવી ભાષાને માટે આ લિપિના પ્રયોગના પ્રકારને રામન મૂળાક્ષરો દ્વારા આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરી શકાય (અલખત, વર્ણસંક્ષેપ અને લેગેટુરોનું સૂચન આ અક્ષરાન્તરમાં કરી શકાય એમ નથી):

(૧)

یہ رسنا بس رکھو درو غریبی بیش
شیئل بری لیکر چلو سہی تمہارا دیش

यह रसना बस रखो, धरो गरीबी बिश ।

शीतल बोली ले कर चलो, समी तुम्हारा देस ॥

(જીમને વશમાં રાખો, ગરીબીનો વેશ ધારણ કરો, શીતળ વાણી રાખીને ચાલો, અને બધાં રથજો તમારાં વતન થશે)

= yh rsn' bs rkhw drw gryby byš

šytl bwly lykr clw, sbhy tmh'r' dyš.

(૨)

بہ جوئے میاگرے لڑا سہو جیڑا .

پورب پہچو! پون چلت ہے کیسے! ارون دیرا

बिजुरो चवँकड़, मेहा गरजड़; छरजड़ मेरौ जियरा ।

पूरब पछवा पवन चलत है, कैसे चारउँ दियरा ॥

(વીજળી ચમકે છે, મેઘ ગાજે છે અને મારો જીવ ચમરાય છે; પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પવન ફૂંકાય છે. હું દીવો કેવી રીતે બાળું?)

= bjrj cwnky myh' grjy lrzy myrw jyr'
pwrb pchw' pwn clt hy, kysy b'rawn dyr'.

(૩)

اگر آن ترک شری برست آرد دل مار

بخال پندش چشم سرمد و مجاز را

અગર આ તુર્ક-દ-શિરાઝી વ-દસ્ત આરદ્ દિલ્-દ-મા-રા,

વ-લાલ્-દ-હિન્દવશ્ ચલ્લામ્ સમરકંદ્-ઉ-ચુતારા-રા.

(શિરાઝી એ ફૂર તુર્કી માણુક નો મારું હૃદય પોતાના હાથમાં લે, તો એના ગાથ ઉપરના કાળા તલ્લને માટે હું સમરકંદ અને ચુખારા આપું)

= gr 'n trk šr'zy bdst 'rd dl m'r'
bx'l hndwš bxšm smrqud w bx'r'r'

(૪)

پرده داری میکند در قصر قیصر عنکبوت

بوم خوست میرد در گنبد اوراسیاب

પર્દ-દારી મી-કુનદ્ દર્ કશ્-દ-કૈશર ંકબૂત,

બૂમ્ નૌવત્ મી-જનદ્ દર્ ંવજ્-દ-અમ્રસિયાવ્ .

(સીઝરના કિલ્લાઓમાં કરોળિયો પડેલો ખેંચવાનું કામ રહે છે, અને અદાસિયાબના ંબજમાં ઘૂવડ નોખત વગાડે છે.)

= Prdhd'ry myknd dr qsr qysr 'nkbwt
bwm nwbt myznd dr ġnbg 'fr'sy'b.

આ લેખનપદ્ધતિમાં band, bend, bind, bond, bund જેવા સર્વ અંગ્રેજી શબ્દોની બેઝી bnd કરવામાં આવશે, અને જૂના

ફારસી શીર 'દૂધ' અને જીર 'સિંદ' એ બન્ને Sŷr લખાશે, કયાદિ. આ પ્રકારની લિપિ સાથે સરખાવવામાં આવે ત્યારે શેમન લિપિ તો મૂર્તિમંત સ્પષ્ટતા જ છે, અને દેવનાગરી તથા બીજી ભારતીય લેખનપદ્ધતિઓ—ફારસી-અરબીની તુલનામાં, તેમના મૂળાક્ષરોની આકૃતિઓ કંઈક સંકુલ હોવા છતાં, સુચકતા અને સ્પષ્ટ છે, કેમકે શબ્દના ધ્વનિનું મુદ્દ પ્રતીક રજૂ કરવાની દૃષ્ટિએ એમાં કોઈ અપેક્ષા બાકી રહેતી નથી, હિન્દુસ્થાની માટે ફારસી-અરબી લિપિ સ્વીકારવામાં કંઈ લાભ નથી: કોઈ દારણસર તેની તરફેણ કરી શકાય એમ નથી—સિવાય કે મુસ્લિમોની ગુચિ તેની તરફદાર હોય—અને તે સચિ પણ સંકુચિત અને અજ્ઞાન ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર બંધાયેલી છે. આ રુચિના માન ખાતર, વિશિષ્ટ ઈસ્લામી સન્દર્ભોમાં એ લિપિનું સાતત્ય જરૂર ચાલુ રાખવા દેવામાં આવે: પણ આ સચિથી અસ્પૃષ્ટ એવા સમસ્ત રાજકીય હિન્દ ઉપર તે લિપિ આ રુચિદારા કોઈ બેસાડવામાં આવે તે અન્યાયી અને અવિચારણીય વસ્તુ છે. સૂચવવામાં આવેલા 'સુધારાઓ' સાથેની ફારસી-અરબી લિપિ માટે પણ હિન્દની એક અથવા એકમાત્ર રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે સ્વીકારાવાની કોઈ શક્યતા તથા તે માટેનો એનો કોઈ દાવો હોય એમ જણાતું નથી.

હવે આ સ્થાન માટેની સ્પર્ધામાં દેવનાગરી અને શેમન બાકી રહે છે. દેવનાગરી કે જેની પ્રાચીનતા લાઠી દ્વારા પ્રાયઃ મોઢેં-જો-દડો અને હડખાની લિપિ સુધી જાય ને, આતુકમિક ભૂમિકાઓમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણા ઇતિહાસ સાથે જેનો લાંબો સંસર્ગ છે—સ્વાભાવિક રીતે અને સરજતાથી ભારતની એ પ્રાતિનિધિક રાષ્ટ્રીય લિપિ છે—અને અસ્વીકાર કરી શકાય નહિ એવા જેના પોતાના અંતર્જાત ગુણો છે તેની આગળ, જ્યાં-સુધી ભારત અને ભારતીય રુચિને સંબંધ છે ત્યાંસુધી શેમન લિપિ આગંતુક-પરેશી છે, અને તે રીતે પણ, જ્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં થતા તેના પ્રયોગની અપૂર્ણતાઓ આપણે જોઈએ ત્યારે, તે નબળો દેખાવ કરી જાય છે. દેવનાગરીની તરફેણમાં અને શેમનની વિરુદ્ધમાં જે બધું કહી શકાય તે પછી પણ, હિન્દુસ્થાની સુધ્ધાં આપણી ભારતીય ભાષાઓ માટે

આવે છે-ઘણુંખડું તે અધ્યાહૃત રહે છે અને બરાબર વ્યક્ત કરવામાં આવતું નથી.

તામિલ, સંસ્કૃત અથવા હિન્દી, બંગાળી અથવા મરાઠી જેવી ભાષાઓના શબ્દોનું પૃથક્કરણ બે દૃષ્ટિએ થઈ શકે - ઘટક તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ અને ધ્વનિશત તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ. પહેલા પ્રકારનો પાયો બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને રૂપરચનાપ્રક્રિયા ઉપર છે અને બીજાનો ધ્વનિપ્રક્રિયા ઉપર છે. આ પ્રમાણે, પાહિજે, 'જોઈએ છે' જેવા મરાઠી ક્રિયાપદનાં ઘટક તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ આ રીતે થઈ શકે: ક્રિયાપદ પાહ્ + વર્તમાન કર્મણિ પ્રત્યય - જ્ઞ - + ત્રીજા પુરુષનો પ્રત્યય -એ; ધ્વનિતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ એનું પૃથક્કરણ પા-હિ-જે એ શ્રુતિઓમાં થઈ શકે અને એથી આગળ વધતાં, તેના ઘટક સ્વર-વ્યંજન-ધ્વનિઓમાં પૂ - ળા - હ - ર - જ - એ પ્રમાણે થઈ શકે. એ જ પ્રમાણે બંગાળી રાહિલામ્ 'મેં રાખ્યું' નું પૃથક્કરણ ઘટક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ રાહ્ + હલ્ + લામ્ એ રીતે અથવા ધ્વનિતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ રા-હિ-લામ્, રૂ - ળા - રૂ - ર - હ - લા - મ્ એ રીતે થઈ શકે. પ્રાચીન ભારતમાં ધ્વનિશાસ્ત્રનું તદ્દરૂપથી જ્ઞાન પ્રવર્તમાન હતું, છતાં પણ ક્ષિપિત શબ્દમાં ધ્વનિ વ્યક્ત કરવાની બાબતને સંબંધ છે ત્યાંસુધી તો, બ્રાહ્મી ક્ષિપિના મૂળમાં રહેલા ધ્વનિપૃથક્કરણે કેવળ શ્રુત્યાત્મક પૃથક્કરણ ઉપર, અને નહિ કે પ્રત્યેક ધ્વનિના અતિમ પૃથક્કરણ (જે, અગ્રખત, પ્રાચીન ભારતમાં પૂરેપૂરું સમજવામાં આવતું હતું) ઉપર, પોતાનો પાયો ચડ્યો. શેમન અને ભારતીય એ બન્ને લિપિઓનાં સારાં તત્ત્વોનો સમન્વય આપણને એક આદર્શ લિપિ આપશે. આવી શેમન - ભારતીય અથવા ભારતીય - શેમન વર્ણમાળા મેં સૂચવી હતી, જેમાં નુકતાવાળો કે ઉપર નિશાનીવાળો કોઈ અક્ષર ન હોય પણ જેમાં ગમે ત્યાં મૂકી શકાય એવા કેટલાક સંકેતો ('સૂચક' અથવા 'અગ્રખત, ') હોય. ભારતીય ભાષાઓના ચોક્કસવિશિષ્ટ ધ્વનિઓ-જે માટે શેમન લિપિમાં કંઈ વ્યવસ્થા નથી તે-વ્યક્ત કરવા માટે મૂળ અક્ષરોની પહેલાં અથવા પછી એ સંકેતો રીતે, દીર્ઘ સ્વર વ્યક્ત કરવા માટે અક્ષરની ઉપર

જેમ કરવામાં નવો ટાઈપ જોઈએ છે (દા. ત. આ ં, અ ં, ઈ ૧, ઓ ં, ક ં) - સ્વરના સામાન્ય અક્ષરની પછી બે ટપકાં મૂકી શકાય (દા. ત. આ ંઃ, એ ંઃ, ઈ ંઃ, ઓ ંઃ, ક ંઃ); મૂર્ધન્ય વર્ણો નુકતાવાળા ખાસ ટાઈપોથી વ્યક્ત કરવાની જરૂર નથી (દ્ ં, દ્ d, ગ્ g, જ્ j, ળ્ l), પણ સામાન્ય અક્ષરની (f, d, n, r, l) પછી એક અવતરણચિહ્ન મૂકીને તે સ્વરની શકાય (દ્ f', દ્ d', ગ્ g', જ્ j', ળ્ l'); ઇત્યાદિ. અત્યારે દેવનાગરીમાં ઊપક્રમ કરવા માટે ૪૦૦ કરતાં વધારે વિશિષ્ટ ટાઈપોની જરૂર પડે છેઃ આ ભારત-રોમન લિપિ દ્વારા ઊપવા માટે કુલ લગભગ ૫૦ ટાઇપ બસ થશે. અક્ષરોમાં અચનશીલ સંકેતો ઉમેર્યા પછી અંગ્રેજી ભાષામાં ઊપક્રમ કરવા માટે જરૂરી એવા અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા ટાઈપો વડે બધી જ ભારતીય ભાષાઓનું ચોક્કસ ઊપક્રમ કરવાનું શક્ય બનશેઃ કોઈ પણ વિશિષ્ટ અક્ષરની જરૂર નહિ પડે. રોમન અક્ષરો, સંસ્કૃત વર્ણમાળાને અનુસરેને, નીચે પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવેઃ

અ a, આ aa; ઈ i, ઈ i; ઊ u, ક u; જ r, જ r; ળ l; એ e (અં e), ઓ o (ઑ o), ઐ ai, ઔ au, અં am., અઃ ah, ક k, ળ kh, ગ g, ઘ gh, બ n; ચ c, છ ch, જ j, જ્ jh, ઙ n': દ્ f, દ્ f'h, દ્ d', દ્ d'h, ગ્ n': ત t, થ th, દ્ d, બ્ dh, ન n.; પ p, ફ ph, બ b, ભ bh, મ m; ય y, ર r, લ l, વ્ w (v): ષ s', ષ s' ષ s, હ h; ળ l'; અનુવાર n; િ, િ, િ, x, q વગેરે (પરદેશી ખર્ચાઓ માટે).

વળી આ વર્ણોનાં ભારતીય નામો જેવાં કે ક્, ર્, ળ, ળ્ ઇત્યાદિ ચાલુ રહેશે (અને મદાપ્રાણ વ્યંજનોને 'પ્રાણયુક્ત ક્=ર્' ઇત્યાદિ, એ રીતે વર્ણવી શકાશે). આ રીતે, અસ્તિત્વમાં છે એવી કોઈ પણ લેખન-પદ્ધતિ કરતાં વધારે સારી લેખનપદ્ધતિ આપણને મળી શકે. (આ પ્રકારની ભારત-રોમન વર્ણમાળાના પ્રયોગનાં ઉદાહરણ આ આખ્યાનને અતે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે.)

આવે છે-ઘણું ખરું તે અધ્યાહત રહે છે અને બરાબર વ્યક્ત કરવામાં આવતું નથી.

તામિલ, સંસ્કૃત અથવા હિન્દી, બંગાળી અથવા મરાઠી જેવી ભાષાઓના શબ્દોનું પૃથક્કરણ એ દૃષ્ટિએ થઈ શકે - ઘટક તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ અને ધ્વનિશત તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ. પહેલા પ્રકારનો પાયો વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને રૂપરચનાપ્રક્રિયા ઉપર છે અને બીજો ધ્વનિપ્રક્રિયા ઉપર છે. આ પ્રમાણે, પાહિજે, 'જોઈએ છે' જેવા મરાઠી ક્રિયાપદનાં ઘટક તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ આ રીતે થઈ શકે: ક્રિયાપદ પાહ્ + વર્તમાન કર્મણિ પ્રત્યય - ઇજ્ - + ત્રીજા પુરુષનો પ્રત્યય - એ; ધ્વનિતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ એનું પૃથક્કરણ પા - હિ - જે એ શ્રુતિઓમાં થઈ શકે અને એથી આગળ વધતાં, તેના ઘટક સ્વર-વ્યંજન-ધ્વનિઓમાં પ - ળા - હ - ઇ - જ્ - એ પ્રમાણે થઈ શકે. એ જ પ્રમાણે બંગાળી રાખિલામ્ 'મે' રાખ્યું' નું પૃથક્કરણ ઘટક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ રાખ્ + ઇલ્ + લામ્ એ રીતે અથવા ધ્વનિતત્ત્વોની દૃષ્ટિએ રા - લિ - લામ્, રૂ - લા - લ્ - ઇ - લ્ - લા - મ્ એ રીતે થઈ શકે. પ્રાચીન ભારતમાં ધ્વનિશાસ્ત્રનું તદ્દરૂપથી જ્ઞાન પ્રવર્તમાન હતું, છતાં પણ ક્ષિપ્રિત શબ્દમાં ધ્વનિ વ્યક્ત કરવાની બાબતને સંબંધ છે ત્યાંસુધી તેા, ખાસી લિપિના મૂળમાં રહેલા ધ્વનિપૃથક્કરણે કેવળ શ્રુત્યાત્મક પૃથક્કરણ ઉપર, અને નહિ કે પ્રત્યેક ધ્વનિના અતિમ પૃથક્કરણ (જે, અક્ષબ્દ, પ્રાચીન ભારતમાં પૂરેપૂરું સમજવામાં આવતું હતું) ઉપર, પોતાનો પાયો ચલેલો. રોમન અને ભારતીય એ બન્ને લિપિઓનાં સારાં તત્ત્વોનો સમન્વય આપણને એક આદર્શ લિપિ આપશે. આવી રોમન - ભારતીય અથવા ભારતીય - રોમન વર્ણમાળા મેં સૂચવી હતી, જેમાં નુકતાવાળો કે ઉપર નિશાનીવાળો કોઈ અક્ષર ન હોય પણ જેમાં ગમે ત્યાં મૂકી શકાય એવા કેટલાક સંકેતો (' સ્વચ્' અથવા ' અજ્ઞામાત, ') હોય. ભારતીય ભાષાઓના ચોક્કસ વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ-જે માટે રોમન લિપિમાં કંઈ વ્યવસ્થા નથી તે-વ્યક્ત કરવા માટે મૂળ અક્ષરોની પહેલાં અથવા પછી એ સંકેતો મૂકી શકાય. આ રીતે, દીર્ઘ સ્વર વ્યક્ત કરવા માટે અક્ષરની ઉપર આડી લીટી મૂકવાને બદલે-

જેમ કરવામાં નવો ટાઈપ જોઈએ છે (દા. ત. આ a, અ e, ઈ i, ઓ o, ક u) - સ્વરના સામાન્ય અક્ષરની પછી એ ટપકાં મૂકી શકાય (દા. ત. આ a:, એ e:, ઈ i:, ઓ o:, ક u:); મૂર્ધન્ય વર્ણોનુક્રતાવાળા ખાસ ટાઈપોથી વ્યક્ત કરવાની જરૂર નથી (ટ્ t, ઢ્ d, ણ્ n, ઙ્ g, ઙ્ l), પણ સામાન્ય અક્ષરની (t, d, n, r, l) પછી એક અવતરણચિહ્ન મૂકીને તે સૂચવી શકાય (ટ્ t', ઢ્ d', ણ્ n', ઙ્ g', ઙ્ l'); ઇત્યાદિ. અત્યારે દેવનાગરીમાં છાપકામ કરવા માટે ૪૦૦ કરતાં વધારે વિશિષ્ટ ટાઈપોની જરૂર પડે છે: આ ભારત-રોમન લિપિ દ્વારા છાપવા માટે કુલ લગભગ ૫૦ ટાઈપ બસ થશે. અક્ષરોમાં ચક્રનશીલ સંજોગો ઉમેર્યા પછી અગ્રેજી ભાષામાં છાપકામ કરવા માટે જરૂરી એવા અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા ટાઈપો વડે બધી જ ભારતીય ભાષાઓનું ચોક્કસ છાપકામ કરવાનું શક્ય બનશે: કોઈ પણ વિશિષ્ટ અક્ષરની જરૂર નહિ પડે. રોમન અક્ષરો, સંસ્કૃત વર્ણમાળાને અનુસરેને, નીચે પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે: અ a, આ a:; ઇ i, ઈ i:; ઉ u, ઊ u:; ઋ r, ૠ r:; ળ l; એ e: (અં e), ઓ o: (ઑ o), ઐ ai, ઔ au, અં am., અઃ ah. f ક્ k, ક્ kh, ગ્ g ઘ્ gh, જ્ n; ચ્ c, છ ch, જ્ j, જ્ jh, ણ્ n': ટ્ t, ઢ્ t'h, ઢ્ d', ઢ્ d'h, ણ્ n': ત્ t, થ th, દ્ d, ધ dh, ન n,; પ્ p, ફ ph, બ્ b, ભ bh, મ્ m; ય્ y, ર્ r, લ્ l, વ્ w (v): ષ્ s', ષ્ s' સ s, હ્ h; ળ l'; અનુસ્વાર નઃ i, z, z', x, q વગેરે (પરદેશી ખર્ચાઓ માટે).

વળી આ વર્ણોનાં ભારતીય નામો જેવાં કે ક્, સ્, ગ્, ઘ્ ઇત્યાદિ ચાલુ રહેશે (અને મહાપ્રાણ વ્યંજનોને 'પ્રાણયુક્ત ક્=સ્' ઇત્યાદિ, એ રીતે વર્ણવી શકાશે). આ રીતે, અસ્તિત્વમાં છે એવી કોઈ પણ લેખન-પદ્ધતિ કરતાં વધારે સારી લેખનપદ્ધતિ આપણને મળી શકે. (આ પ્રકારની ભારત-રોમન વર્ણમાળાના પ્રયોગનાં ઉદાહરણ આ વ્યાખ્યાનને અંતે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે.)

હવે, હું એવું સ્વયન કરું છું કે હિન્દુસ્થાની ભાષા કંઈ લિપિમાં લખવી એનો ઝઘડો રોમન લિપિ સ્વીકારવા વડે ઉકેલવામાં આવે. ઝઘડાનું સમાધાન થવા ઉપરાંત, આમ કરવામાં ખીજા પણ ઘણા લાભો રહેલા છે. મુદ્રણની સરલતા અને અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચારમાં સદાય એ તેના નોંધપાત્ર ફાયદાઓ પૈકી બે છે, અને તે એવા છે કે જેમને સહેલાઈથી ધ્યાન્યે મૂકી શકાય નહિ. ભારત-રોમન લિપિની સામે ધરી શકાય એવો આપણો એકમાત્ર વાંધો તે આપણી પ્રાચીન, યુગોન્નિત અને વ્યવહારમાં જેનો પૂરે પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે એવી રાષ્ટ્રિય લિપિની તરફેણ કરતી આપણી નૈસર્ગિક ભાવનાનો જ છે. જીવનમાં ભાવનાઓ એ કંઈ અગણ્ય વસ્તુઓ નથી, પણ ખાસ કરીને જ્યારે આપણે દેશમાંના લિપિના ઝઘડાને ઉકેલ કરવાની જરૂરિયાતમાંથી બને તેટલો સારો રસ્તો કાઢવાનો છે ત્યારે સ્પષ્ટ લાભોનું મધ્ય ભાવનાસંબંધ આશંકાઓ કરતાં વિશેષ ગણાવું જોઈએ.

પહેલાં તો, ભારત-રોમન લિપિ એ ભારતની બધી જ ભાષાઓ માટે પ્રયોજવાની નથી—જે કે મારા મત પ્રમાણે તો એ એક આવશ્યક વસ્તુ બનશે, અને હું જોઈ શકું છું ત્યાંસુધી એ વસ્તુ વહેલી મોડી આગ્યા સિવાય રહેશે નહિ. એ વસ્તુ તો 'દ્વિલિપિપ્રચાર' (Biliteralism) ની એક-એ પેઢીઓ કે જ્યારે મૂળ લિપિ અને રોમન બન્ને સાથેસાથ પ્રચારમાં હશે તે-વીતી ગયા પછી આવશે; અને તે વખતે લોકોને ભારત-રોમન લિપિની તુલનાત્મક સરસાઈનો ધીરે ધીરે ખાતરી થશે. ભારત-રોમન લિપિમાં લખાતી, જે પરિવર્તિત સ્વરૂપમાં તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ એમ હું સ્વયં છું તે સ્વરૂપની હિન્દુસ્થાની અર્વાચીન ભારતની સૌથી વધુ યોગ્ય રાષ્ટ્રભાષા બનશે. રોમન લિપિ, જ્યાં તેને પોતાની લાક્ષણિકતા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે પ્રાચીન નગર રોમની, ઇટાલીની અથવા પાશ્ચાત્ય જગતની મર્યાદાઓને હવે વટાવી ગઈ છે. લગભગ આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધખોળોની જેમ તથા કેટલાંક આધુનિક સાધનોની જેમ એ લિપિ ખવનિઓને વ્યક્ત કરવાની સૌથી વધુ વ્યાપક અને સૌથી વધુ સરલ પદ્ધતિ તરીકે સંસ્કૃતિનું એક હથિયાર બની છે. જ્યારે એક વસ્તુ સાચી રીતે આંતરરાષ્ટ્રિય બની હોય ત્યારે તેને વધુ

સમવક્ષરી જોઈને આપણી પોતાની ઈચ્છાથી, તથા આપણી પોતાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અનુસાર તેમાં પરિવર્તનો કરીને-તેનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ પ્રકારની રાષ્ટ્રિય શરમ નથી.

લિપિના પ્રશ્ન માટે હું આ ઉકેલ સૂચવું છું. જાહેર અને રાજકીય હેતુઓ માટે, તથા જ્યારે અંગ્રેજી ઉપરાંત એક ' રાષ્ટ્રિય ભાષા ' ના ઉપયોગની જરૂર પડે તેવા સર્વ પ્રસંગો માટે આપણે આ શ્રેયન હિન્દુસ્થાનીનો ઉપયોગ કરી શકીએ. " હિન્દુસ્થાની લોકો " પોતાનાં રમિ, ધર્મ અને સંસર્ગ અનુસાર અમુક સમય માટે (અથવા જધા જ સમય માટે), અત્યારની જેમ, દેવનાગરી અને ફારસી-અરબી લિપિમાં ઉચ્ચોટિક દિન્દી અને ઉર્દૂને પ્રયોગ કરવાનું ચાલુ રાખશે. પરંતુ દિન્દી રાષ્ટ્રિય મહાસભા જેવી જળવાન સંસ્થા નીચેના ધોરણસર પોતાની જાહેરાતમાં સુધારો કરીને ઝઘડોનો અંત આણી શકે— " ભારતનાં સંયુક્ત રાજ્યોની રાષ્ટ્રભાષા મૂળત (Basic) અથવા સરલીકૃત દિન્દી (અથવા હિન્દુસ્થાની) રહેશે, જે શ્રેયન લિપિમાં લખવામાં આવશે. " અને લિપિના પ્રશ્નનો ઉકેલ એ રાષ્ટ્રલોકોના પ્રશ્નનો ઉકેલ તરફનું પહેલું પગલું થઈ પડશે.

આ સંબંધમાં મારો સુચિન્તિત અભિપ્રાય હું રજૂ કરું કે, ભારતની રાષ્ટ્રલિપિ તરિક્કે શ્રેયન લિપિને નિષ્ફળતા મળે તો રાષ્ટ્રલિપિ થવા માટે ભાતમાં વ્યાપક પ્રચારની આવશ્યક યોગ્યતા માત્ર દેવનાગરી જ ધરાવે છે. જ્યાં-સુધી શ્રેયન લિપિનો સર્વસામાન્ય સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી સરકારી વહીવટ એ વિશામાં દોરવણી આપે તો, અત્યંત કષ્ટ અને ખૂબ આવશ્યક એવું અખિલ ભારતનું લિપિ-ઐક્ય સિદ્ધ કરવા માટે માત્ર દેવનાગરીનો જ ઉપયોગ થઈ શકે.

રાષ્ટ્રલોકો અને લિપિ—એ બેમાંથી વધુ અગત્યની વસ્તુ કંઈ છે એનો નિર્ણય ઘણાક લોકો કરી શકતા નથી. પણ મોટા ભાગના લોકો એમ માનતા જણાય છે કે લિપિ એ જ ભાષા છે. પૂર્વ સુકૃત પ્રાન્ત અને બિહારમાં હિન્દુ તેમ જ મુસ્લિમ જન્મે કોમના અજ્ઞાન ગામડિયાઓ ઉર્દૂને—

તેની લિપિને કારણે—ઘણી વાર ‘ કારસી ’ કહે છે. ૧૮૦૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ધરટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાયદાના પુસ્તકમાં ઉર્દૂ અને ઉચ્ચકોટિક હિન્દીને ઉલ્લેખ ‘ કારસી નાગરી વ ભાષા વો અચ્છર ’ (કારસી અને નાગરી ભાષાઓ તથા સાહિત્ય) એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. (આ અપતરણુ શ્રી. ચંદ્રબક્ષી પાંડેએ ‘ હર્ફ્સ ઓફ ઇન્ડિય ’ માં પૃ ૮૪-૮૫ ઉપર આપ્યું છે.) બનારસમાં જ્યારે ચાળીસ કરતાં વધુ વર્ષો પર હિન્દી સાહિત્યના અભ્યાસ અને પ્રિદાસ માટે એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે સંસ્થાપકોનું ધ્યાન સમ્મલકોળ કરતાં લિપિ તરફ વધારે હતું, અને સંસ્થાનું નામ ‘ નાગરી પ્રચારિણી સભા ’—નાગરીના પ્રચાર માટેની સભા — ગાખવામાં આવ્યું. આ ભારતીય ભાષાના કારસી અને અરબી સાથેના સૌથી વધુ નૈસર્ગિક સંબંધનું સાધન ઉર્દૂ લિપિ પૂરું પાડતી હતી. જેમાં ઈસ્લામી વસ્તુઓની અગ્રિવ્યક્તિ માટે પણ ચોક્કસ અવકાશ આપવામાં આવ્યો હતો એવી ઉચ્ચકોટિક હિન્દી જેને માટે ખડી હતી તે ભારતની દેશીય સંસ્કારિતા ઉપર આ વસ્તુની જિલ્દી અસર પડતી હતી. ઉત્તર ભારતના વિચારક હિન્દુ નેતાઓને હિન્દુ સંસ્કારિતાના સાતત્ય અથવા સંરક્ષણ માટે નાગરી લિપિનું મહત્ત્વ સમજાયું. ભાષા ભલે કારસીપ્રચુર હોય, પણ જ્યાંસુધી લિપિ દેવનાગરી રહે ત્યાંસુધી બધું જરાબર હતું — ત્યાંસુધી ભાષાને જાતિબ્રષ્ટ બનાવી શકાય એમ નહોતું. આ રીતે અત્યંત કારસી-પ્રચુર હિન્દુસ્થાનીને પણ ભાષાના એતદેશીય સ્વરૂપ ‘ હિન્દી ’ તરીકે પસાર કરાવી શકાય એમ હતું.

હિન્દુસ્થાની સંબંધમાં અત્યારસુધી મુસ્લિમોનું વલણ કારસી લિપિ અને કારસી-અરબી તરફને સુસ્તતાપૂર્વક વળગી રહેવાનું અને ભાષાનું ઉત્તરોત્તર વધતું કારસીકરણ કરવાનું છે. ૧૮ મી. શતાબ્દીના અધવચ્ચથી આ વલણનો વેગ ઉત્તરોત્તર વધતો આવેલો છે. પણ આ બાબતમાં ભારતના મુસ્લિમો, પછી તે ઉત્તરના હોય કે દક્ષિણના, લગભગ અટૂંકા પડી જાય છે. થોડાક હિન્દુઓ (મોટે ભાગે પંજાબ અને સુક્ત પ્રાંતના, તથા બિહારના કાયસ્થો અને કેટલાક કાશ્મીરીઓ) જેઓ લાહોર અને રિલ્લી,

આગ્રા અને લખનૌ, અલ્લાહાબાદ અને પટણા તથા હેરાબાદના મુસ્લિમ રાજદરબારો અને વહીવટી ખાતાઓ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા તેમના અપવાદ સિવાય, પ્રખ્યાત બહુજનસભાજ કે જે હિન્દુઓનો બનેલો છે તે એ વિશે કંઈ બળ્યતો ન હતો અને તેનાથી દૂર રહ્યો હતો. ઉર્દૂ એ પ્રથમ તો અમીર વર્ગોએ પોતાને માટે તથા પોતાના રસાલા માટે સજ્જેલો એક વર્ગીય બોલી હતી, અને સામાન્ય હિન્દુઓથી તેઓની સાંસ્કારિક અલગતા દર્શાવવા માટે એ બોલી પોતાનામાં સમાવી શકે એટલાં પરદેશી તત્ત્વો તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૭ મી અને ૧૮ મી શતાબ્દીઓ દરમ્યાન ક્યાંક ક્યાંક આ અમીરવર્ગના કેટલાક મનુષ્યો હિન્દુ સંસ્કારિતાનાં કેટલાંક અંગો પ્રત્યે, ઉદાહરણ તરીકે ધન બાબામાંના તેના સાહિત્ય દ્વારા, આકર્ષાયા હતા. (ઉદાહરણ તરીકે જુઓ મિરજાખાને ઈ. સ. ૧૬૭૬ ના અરસામાં દારસીમાં મોરહ દરબારીઓ માટે લખેલો ધન બાબા અને સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર તેમજ ભારતીય સંગીત, ઠામશાસ્ત્ર, મરિતષ્કશાસ્ત્ર અને દસ્તરેખાવિજ્ઞાનને લગતો ગ્રંથ; જુઓ મિરજાખાનકૃત ‘ ધન બાબાના વ્યાકરણ ’ ની ૧૯૩૫ માં શાન્તિનિકિતનથી પ્રસિદ્ધ થયેલ એમ. ત્રિપાઠીની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના); પણ આવી પરિસ્થિતિ આપણે ખીજી રીતે ધારતા હોઈએ તેટલી વિરલ ન હોવા છતાં સાહિત્ય અથવા સંસ્કારની બાબતમાં આ અમીરવર્ગના સ્વીકૃત અને માન્ય નેનાઓનું વિધિસન્નું અનુમોદન તેને નહોતું. તેમણે પોતાજ સજ્જેલા ‘ હાથી-ગતના મિનારા ’માં-ઉર્દૂ બોલી અને સાહિત્યમાં તેમણે પોતાની જાતને બધ કરી દીધી હતી: આસપાસના જીવન સાથે તેને કંઈ સંબંધ નહોતો. મોઢાના હાલી પાણીપતી અને બીજા અર્વાચીનોની પૂર્વે, ઉર્દૂ સાહિત્યની આખી થે પ્રારંભિક શ્રમિકા દરમ્યાન, એ સાહિત્યનું વાતાવરણ ઉદ્દીપક રીતે અ-ભારતીય છે—ઈરાનનું છે. જૂના ઉર્દૂ કવિઓ ભારતના મહાન પ્રાકૃતિક અંગો, હિમાલયની પર્વતમાળા, કે ગંગા, જમના, સિન્ધુ. નર્મદા, ગોદાવરી કાવ્યાદિ નદીઓનો ઉલ્લેખ કરી કરતા નથી, પણ ઈરાનના અજાણ્યા પર્વતો અને ઝરણાંઓ તથા મધ્ય એશિયાની નદીઓ એમાં સર્વત્ર આવે છે. ભારતનાં ફૂલો અને હોડવાઓ

અગાત છે, માત્ર ધરિનનાં ફૂલો અને છોડવાઓ કે જે કવિ માત્ર બગીચા-માં જ જોઈ શકતો તે એમાં આવે છે. પ્રત્યેક ભારતીય વસ્તુ પ્રત્યે, ફારસી કવિતામાં જેનો ઉલ્લેખ કે નિરૂપણ ન હોય એવી પ્રત્યેક ચીજ પ્રત્યે ધરિદાપૂર્વક ચશમપોશી કરવામાં આવી. ૧૮મી સતાબ્દીમાં મુસ્લિમ રાજ-સત્તાની દેખીતી પડતીની જેમના ઉપર જાંઠી અસર થઈ હતી એવા પ્રારંભકાળના ઉર્દૂ કવિઓએ ફારસી કવિતાવાટિકા-કે જેનું વાતાવરણ તેઓએ ઉર્દૂમાં હતાયું હતું તેના એકાન્તમાં આશય લઈને પોતાને ગમતી નહોતી એવી દુનિયાથી દૂર ભાગવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ આખા યે વસ્તુ, તેનાં મૂળ અહીંની જમિનમાં નહિ હોવાને કારણે, વિદેશી હતી. અને મોટે ભાગે આ જ જમિનના ઉપર ૧૯મી સતાબ્દીની અને આજની ઉર્દૂની હમારત જોવી કરવામાં આવેલી છે.

ઉર્દૂ સાહિત્ય અને હિન્દુસ્થાનીનો ઉર્દૂ પ્રકાર ગાન્ધાર કલાના જેવો છે; એ કલાના મૂળ અને તેની લાક્ષણિકતા વિશે બંધું કહી રહ્યા પછી, છેવટે ભારતના રાષ્ટ્રીય કલાપ્રકારો ઉપર પ્રયક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે તેણે જે અસર નિપજાવી છે તે કારણસર ભારતીય કલાના અભ્યાસમાંથી તેને સાવ ટાળી શકાય નહિ. ફારસીપ્રચુર આડંબરી ઉર્દૂ સાહિત્ય મુસ્લિમ અથવા હિન્દુ સાહિત્યપ્રેમીઓનાં સંસ્કારી વિદ્યામંડળોના-મધ્યકાલીન ફારસી સંસ્કારિતા અને મધ્યકાલીન ફારસી કવિતાની સુવાસમાં જેઓ વસે છે અને તેનો જ શ્વાસ લે છે એવા મનુષ્યોના-આત્માને ભલે પ્રસન્ન કરે. પણ હિન્દુસ્થાનીના વર્તુલ બહારની આમજનતા-ભારતીય પ્રજાની જળજર અદ્ભુતી, જેમાં લાખો મુસ્લિમોનો પણ સમાવેશ થાય છે તે, આ વાતાવરણથી સાવ દૂર છે. બંગાળના મુસ્લિમોએ જે સાહિત્ય રચ્યું છે તે જુઓ : ધરિની સંસ્કારિતામાંથી તેમણે અપનાવ્યું છે તે સંખ્યાબધ ફારસી વાર્તાઓ અને અદ્ભુત કથાઓ છે તથા જેને અરબી અને મર્યામો ‘પુરાણ’ તરીકે વર્ણવી શકાય તે—‘પવિત્ર જન્મ’ (મિઠાદ શરીફ) અથવા પથગંજરના આગમનની ચમત્કારિક કથા, કથામતના દિને થનાર ચમત્કારિક વસ્તુઓ તથા કરબલાના યુદ્ધની અદ્ભુત વાર્તા—એ, તથા અમીર હમઝા અને હાતીમ તાર્કની વાર્તા છે : ખરું જોતાં એને ભારતીય અદ્ભુત

કથાના સાહિત્યમાં 'ધરાન અને અરબસ્તાનની વસ્તુઓ' તરીકે વર્ણવી શકાય. મલિક મુદ્દમદ જામરીનું 'પદુમાવતી' (ઈ. સ. ૧૫૫૪ આસપાસ) એ ૧૬મી શતાબ્દીના ઉત્તર ભારતના ધાર્મિક મુસ્લિમનું માનસિક બંધારણ તથા તેનાં માનસિક વલણો બતાવે છે: એની સંપૂર્ણ ભારતીયતાની બાબતમાં તે સમયના કોઈ પણ હિન્દુ કે ખ્રીસ્તી તેને કિંમત ગણી શકાય તેમ નથી; છતાં ધરલામ અને સૂફીવાદનો આત્મા તેની પ્રત્યેક પાંક્તમાં ધબકી રહ્યો છે.

ગમે તેમ હોય, પણ પંજાબની મુસ્લિમ બદુમતી (અલખત, પંજાબી ભાષાના સંખ્યાબંધ સમર્થકો પણ તેઓમાંથી જડશે), સંયુક્ત પ્રાન્તના લગભગ જ બધા જ મુસ્લિમો અને બિહારના ઘણાખરા મુસ્લિમોને આજે ફારસીપ્રચુર ઉર્દૂના નૈસર્ગિક સમર્થકો ગણી શકાય. ગુજરાત, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર અને બીજા પ્રદેશોના મુસ્લિમો- 'ઈસ્લામી ભાષા' તરીકે ઉર્દૂ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખશે; અને બંગાળી મુસ્લિમોની બાબતમાં હું કહી શકું તેમ હું કે તેઓ પૈકી જેઓ અજ્ઞાન છે તેઓ 'નબીકી ભાષા' - પવિત્ર પયગંબરની ભાષા-તરીકે ઉર્દૂને વખાણતા હોવા છતાં એમને ઉર્દૂમાં આત્મીયતા લાગતી નથી, તેઓ ઉર્દૂ બોલતા નથી અથવા તેનો અભ્યાસ કરતા નથી. સરકારનો ખો હોવા છતાં, ફારસીમય ઉર્દૂ એ વિદ્યુત્ક્રોધિક ભાષા જ રહી છે, જેને મારતની ફે, કદાચ ફે બદુમતી ટેકા આપી શકે એમ નથી.

સંકુલ વિચારો અને નવા વિચારોને વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો કોઈ પણ રાષ્ટ્ર-ભાષા પાસે હોવાં જોઈએ. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભાષામાં જળવાયેલા જૂતકાળના મનુભવની અવગણના થઈ શકે નહિ. બધી જ ભાષાઓને-ખાસ કરીને જ્યારે એ ભાષાઓ જર્મન અને ચિનાઈની જેમ 'વિધાયક' ('Building') ભાષાઓ ન હોય, એ અગ્રેષ્ઠ, ભાષાની અને ઘણીખરી ભારતીય ભાષાઓની જેમ 'ઋણગ્રાહી' ('Borrowing') ભાષાઓ હોય ત્યારે-બીજી ભાષાઓ પાસેથી સદાય લેવી કે છે. પોતાના સંઘટનાકાળ દરમિયાન ભાષાઓ કાં તો 'વિધાયક' અથવા 'ઋણગ્રાહી' વલણ વિકસાવે છે. પ્રાચીન કાળમાં સાર્વત્રિક ભાષા તરીકે બની પ્રતિષ્ઠા હોય અને એમાં રહેલા સાહિત્ય ખાતર જેનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો હોય એવી એક સર્વસામાન્ય ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી

ભાષાઓ પોતાના સંવર્ધન માટે પોતાના એ મૂળ તરફ વળે અને ત્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એ માતૃમૃત ભાષામાંથી શબ્દો ઉછીના લે એ તદ્દન નૈસર્ગિક છે. આજની લેટિન ભાષાઓ—દંટ લિયન, કેન્ચ, સ્પેનિશ, ઇટેલિ-નિયન, પોર્ટુગીઝ, રૂમાનિયન—જે નવા શબ્દો માટે પોતાની માતા લેટિન પાસે જાય છે, તેમની વ્યાખ્યાતમાં આ જ રિયતિ છે. એ જ પ્રમાણે અર્વાચીન ગ્રીક ભાષા પ્રાચીન ગ્રીક પાસે જાય છે. પુનઃપ્રભોધકાળ (Renaissance)ના સમયથી યુરોપની સર્વોત્તમ સંસ્કાર—ભાષા તરીકે ગ્રીકને, નવા શાસ્ત્રીય શબ્દો માટેના સૌથી વધુ સગવડભર્યા મૂળ તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય સંમતિથી સ્વીકારવામાં આવી છે. ૧૭મી શતાબ્દીમાં ઈરાન ઉપર આરબોનો વિજય થયા પછી ફારસી—અર્વાચીન ફારસી ભાષા અરબીની ભાષા નીચે આવી, અને ધર્મની ભાષા તરીકે અરબોએ વર્ચસ મેળવ્યું; આથી ફારસીની ‘વિધાયક’ ગૂઢ શક્તિઓનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો, અને ફારસી એ ‘ઝલુમ્મહો’—અરબો ઉપર આધાર રાખનારી ભાષા બની. અર્વાચીન ભારતીય આર્થભાષાઓની તુલના અર્વાચીન લેટિન ભાષાઓ સાથે કરી શકાય. સંસ્કૃતના કુળમાં જન્મેલી હોઈને, એ ભાષાઓને પોતાની માતામહી અથવા મોટી માસી (સંસ્કૃત) પાસેથી પોપણ મેળવવાની આદત પડેલી છે. ત્યાં અતુલ્ય હતું ત્યાં, વારસામાં મળેલાં તત્ત્વોની સદાયથી તેઓએ નવા શબ્દો સંજ્ઞા, પણ પ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠા અને વિપુલ સાહિત્યવાળી સંસ્કૃત દ્વારા રજૂ થયેલ સુપરિચિત વાતાવરણ અને એતદેશીય શ્રદ્ધા તો ત્યાં હમેશ રહેતાં. દ્રાવિડ દક્ષિણ ભારત માટે પણ સંસ્કૃતની અગત્ય અપ્રતિશય હતી—અને તે એટલે સુધી કે તામિલના અપવાદ સિવાય (સંસ્કૃત અને બીજા ભારતીય આર્થ શબ્દો પ્રાચીનકાળથી ઉછીના લેવા છતાં પણ સમૃદ્ધ અને વિશિષ્ટ સાહિત્યવાળી જૂની તામિલના આબ્યંતર પ્રભાવને (Reflex Influence) પરિણામે તામિલે તત્ત્વ દ્રાવિડ તત્ત્વોથી જ નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની પોતાની જૂની શક્તિ ટકાવી રાખી છે.) બીજા મુખ્ય દ્રાવિડ ભાષાઓ—તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમે સંસ્કૃતને આત્મસમર્પણ

ક્યું છે અને એ ભાષાઓ સંસ્કૃતની ઝણુગ્રાહી ભાષાઓ બની છે. મધ્ય એશિયાના ઉત્તરીય પ્રદેશમાંથી મળેલા ઓરખોન (Orkhon) શિલાલેખો ઉપરથી માલૂમ પડે છે તે પ્રમાણે, ૭મી સદાબ્દીમાં જ્યારે એનું સાહિત્યિક જીવન શરૂ થયું ત્યારે, તુર્કી ભાષા એ વિધાયક ભાષા હતી; મધ્ય એશિયાના તુર્કોમાં જ્યારે ખૌદ્ધ ધર્મ પ્રસરી ત્યારે તેની આસ્વાભાવિક વિધાયક સંસ્કૃતિને પોપણ મળ્યું હતું; ઉદાહરણ તરીકે - ૧૧મી સદાબ્દીમાં બૌદ્ધ પ્રેરણા નીચે લખાયેલ 'કુદાત્તુ બિલિક' (Kudatqu Bilik) એ જૂની તુર્કી ભાષાની કૃતિ જુઓ. પણ ઇરાન, ઇરાક અને એશિયા માઇનોર તેમ જ મધ્ય એશિયામાં વસેલા તુર્કોનું ધીરે ધીરે ઇસ્લામમાં ધર્મપરિવર્તન થયા પછી તુર્કી ભાષા એ ઝણુગ્રાહી ભાષા બની અને ફારસી તથા અરબીના શબ્દોથી પોતાના દેહને તરબોળ બનાવવા મંડી. હવે, તુર્કીમાં નવી વ્યવસ્થાના પ્રારંભ સાથે - અરે, એથી પણ જૂના વખતમાં 'ચેની તુરાન' અથવા 'નૂતન તુરાનિયન પ્રવૃત્તિ'ના પ્રારંભ સાથે - બિનતુર્કી તરફનો ત્યાગ કરવાની અથવા જૂના તુર્કી શબ્દોને પુનર્જીવન આપવા માટેની, જેનો મોટે ભાગે વ્યવહારમાં પણ અમલ કરવામાં આવે છે એવી, બજારના વૃત્તિ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે; આ વસ્તુનો આપણે આગળ ઉપર ફરી ઉલ્લેખ કરવો પડશે.

એક અર્વાચીન ભારતીય આર્યભાષા તરીકે હિન્દુસ્થાની પોતાનાં સર્વ જૂનાં સ્વરૂપોમાં (અંગાળી, ગ્રીકીયા, મરાઠી, ગુજરાતી, પંજાબી છતાં બીજાં સર્વ નવ્ય ભારતીય આર્યભાષાઓની જેમ) સંસ્કૃતનાં સર્વ સાધનોના ઉપયોગ કરવાનું પેતાનું નૈસર્ગિક અને અપેક્ષિત વલણ વ્યક્ત કરે છે. હિન્દુસ્થાની અથવા હિન્દીનું આ જૂનું વલણ અથવા વારસો તેના ઉચ્ચ-કાર્ટિક હિન્દી અથવા નાગરી હિન્દી સ્વરૂપમાં જળવાયેલ છે. અવધીમાં, ષજા ભાષામાં, મિશ્ર ષજા અને પંજાબીમાં, તથા મિશ્ર ષજા અને ખડી બોલીમાં - ઉપર ભારતની, ગંગાના ઉત્તર ભાગ આસપાસની, સાહિત્યમાં પ્રયોજાતી સર્વ બોલીઓમાં-જે વિષયમાં પ્રશ્ન જ ન થઈ શકે એવી અને અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓ માટે સૌથી વધુ નૈસર્ગિક ક્રમ ગણાતી વસ્તુ તરીકે - સંસ્કૃતનું નિયમિત, વ્યવસ્થિત અને સાતત્યપૂર્ણ ઝણુગ્રહણ

આપણને મળે છે. હિન્દીના ઉર્દૂ પ્રકરે આ નૈસર્ગિક વલણનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કર્યો જૂની પરંપરા. એતદેશીય પ્રતિભા અને સંસ્કૃત સાથેના પરિચય (જે એની સંસ્કારિતાના રક્ષણની ખાત્રી રૂપ હતો) જળવી ગયનારી ઉત્તર ભારતની ભગિની-બોલીઓ સાથેના સંબંધ વિચિત્ર થયાને કારણે, દખ્ખણમાં હિન્દુસ્થાની - પંજાબી બોલીઓ પોતાને જ 'માર્ગે' આગળ વધી. તેના જૂના કવિઓ શુરહાનઅલી શાદ, વઝી, મુઘતાન મુઘમ્મદ કુલી કુતબ - એ સર્વે વસ્તુ, ઉપમાઓ, શબ્દલગ્ન અને, પ્રારંભમાં તો, છંદોની ખાખતમાં પણ જૂની પરંપરાનું સાતત્ય ટકાવીને સંતોષ માનતા હતા. એક ભેરહાર નવીનતા તરફ, ધણું કરીને ૧૬ મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં ફારસી છંદોનો પ્રયોગ દરવામાં આવ્યો. ફારસી લિપિના વપરાશે ફારસી અને અરબી શબ્દોના નિર્વિઘ્ન પ્રવેશ માટેનો દરવાજો ખૂલ્યો. પરંતુ મુઘલ લશ્કરની સાથે દખ્ખણમાં આવેલી ઉત્તર ભારતીય હિન્દુસ્થાની—૧૭મી શતાબ્દીના અંતકાળની 'ઝબાન-ધ-ઉર્દૂ-ધ-મુઅલ્લા' — દખ્ખણીને દાખલો લઈને સાલ મેળવવાનો વિચાર દરતી હતી ત્યારે પણ તેના પ્રારંભકાળના કવિઓ - વલી, આશુ, નાજ, યક-રંગ વગેરે ભારતીય આત્મા અને ભારતીય વાતાવરણથી પોતાને સંપૂર્ણપણે અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નહોતા. આ વસ્તુનો પ્રારંભ પછી રયો, અને હિન્દુસ્થાનીનું વધુ ઉત્સાહપૂર્વક ફારસીકરણ કરનારાઓ પૈકી કેટલાકનું વલણ ઉર્દૂ કવિ સૌદાએ અર્થગર્ભ રીતે નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યું છે :

અર હો કશીશ-ધ-શાદ્-ધ-શુરાસા તો સૌદા,

સિદ્ધ ન કરું હિન્દ-થી નાપાક ઝમીં પર.

('શુરાસાનના રાજ્ય તરફથી કંઈ લાલચ મળે તો, ઓ સૌદા, હિન્દની અપવિત્ર જમીન ઉપર હું નીચો ન પડું-પ્રાર્થના ન કરું.')

ઉર્દૂનું ફારસીકરણ, નિદાન કેટલેક અંશે, આ વલણનું પરિણામ હતું. હંદાબાદ અને મુકત પ્રાન્તના મુરિદમો પૈકી સંસ્કારી વર્ગોમાં—ખાસ કરીને સાહિત્યક સંસ્કારિતાવાળાં કેટલાંક કુટુંબોમાં ફારસીમય ઉર્દૂ અરેબરી ધરણ્યુ ભાષા બનેલી છે એ સાચું છે. પણ મુઘલ રાજ્યવહીવટની ફારસી પરંપરાના સાતત્યને ધિટિય સરકારે ટેકા આપેલો હોવા છતાં

ફારસીમય ઉર્દૂની અસર બહુજનસમાજ ઉપરથી ઓછી થતી જાય છે. ૧૯ મી શતાબ્દીના મોટા ભાગ દરમ્યાન યુક્ત પ્રાન્તોમાં થયેલી એની ઉત્પત્તિ માટે મુસ્લિમ અમીરવર્ગ અને કેટલાક વ્યાપારક હિન્દુઓ જવાબદાર છે. પણ શ્રી. વ્યંટેશ નારાયણ તિવારીએ આપેલા અંકડા ઉપરથી (જુઓ 'હિન્દી બનામ ઉર્દૂ,' પૃ ૯-૧૦) — ઉર્દૂ અને હિન્દી (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી) સામયિક પત્રોમાં લેખો લખનારાઓની સંખ્યા, નિશાજો અને કોલેજોમાં જાન્યે બાપઓના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, અને હિન્દુસ્થાનીના એ જાન્યે પ્રકાશોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યાના ૧૮૯૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના સત્તાવાર આંકડા ઉપરથી યુક્ત પ્રાન્તમાં ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની તરફેણમાં ઉર્દૂની લોકપ્રિયતા કમશઁ ઘટતી જતી માલુમ પડે છે. ૧૮૯૧માં થોડાંક ઉચ્ચકોટિક હિન્દી પત્રોમાં માત્ર ૮૦૦૦ માણસોએ લખ્યું હતું, જ્યારે ઉર્દૂ પત્રોમાં ૧૬,૨૫૬ માણસોએ લખ્યું હતું; ઉચ્ચકોટિક હિન્દીની ટકાવારી ૩૧.૯ અને ઉર્દૂની ૬૭.૧ હતી. ૧૯૨૭ ૧૯૩૬ માં ઉચ્ચકોટિક હિન્દી પત્રોમાં ૩,૨૪,૮૮૦ વ્યક્તિઓએ લખ્યું હતું, જ્યારે ઉર્દૂ પત્રોમાં ૧,૮૨,૮૪૫ વ્યક્તિઓએ લખ્યું હતું — ટકાવારી લગભગ બીજાઁકાને હિન્દીના ૬૪.૦ અને ઉર્દૂના ૩૬.૦ ટકા થયા છે. (એ વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે ઉર્દૂ સામયિકોના વાચકો મોટે ભાગે મુસ્લિમ વસ્તીમાંથી હોય છે કે જે યુક્ત પ્રાન્તના આર્થિક દૃષ્ટિએ આગળ વધેલા અને વર્ચસ ધરાવતા વિજ્ઞાઓની ઠીક ઠીક ટકાવારી ધરાવે છે.) ૧૯૩૬ માં દેશી બાપાની શાળાન્ત પરીક્ષામાં એસનારા પૈકી ઉર્દૂના ઉમેદવારો ૪૧.૪ ટકા, જ્યારે હિન્દીના ૫૮.૬ ટકા હતા. ૧૮૯૦ માં હિન્દીના ઉમેદવારો માત્ર ૨૨.૪ ટકા હતા અને ઉર્દૂના ૭૭.૬ ટકા હતા. હાઈસ્કૂલની શાળાન્ત પરીક્ષામાં ૧૯૩૮ માં હિન્દીના ઉમેદવારો ૫૮.૮ ટકા હતા અને ઉર્દૂના ૪૩.૨ ટકા હતા; ૧૯૩૮ની ઇન્ટરમીડિયેટ (યુનિવર્સિટી) પરીક્ષામાં હિન્દીના ઉમેદવારો ૬૧.૯ ટકા હતા અને ઉર્દૂના ૩૮.૪ ટકા હતા. બાપાના આ જાન્યે પ્રકાશોમાં ૧૮૮૬-૯૦ માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાં હિન્દી પુસ્તકો ૩૮.૮

ટકા (કુલ ૩૬૧ પુસ્તકો) હતાં અને ઉર્દૂ પુસ્તકો ૬૧૨ ટકા (૫૬૧ પુસ્તકો) હતાં, જ્યારે એ સામે ૧૯૩૫-૩૬ માં હિન્દી પુસ્તકોની ટકાવારી ૮૧.૫ (૨૧૩૯ પુસ્તકો) અને ઉર્દૂની ૧૦.૯ (૨૫૨ પુસ્તકો) હતી. આ હેતુ આંકડાઓ સૂચક છે. નિશાળોમાં ઉર્દૂની ટકાવારી એ કાયદાની અદાલતોમાં જેને હજી ટેકા મળી રહ્યો છે એવા ઉર્દૂ પરંપરાનું પરિણામ કેટલેક અંશે છે; જો કે હિન્દુઓ કે જેમની વસ્તી સંયુક્ત પ્રાન્તની કુલ જનસંખ્યાના ૮૪ ટકા જેટલી છે તેઓ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી માટે સરકારને સક્રિય ટેકા મેળવવાને પોતાથી બનતું બધું જ કરી રહ્યા છે. હિન્દના સિદ્ધાંતોમાં (આંદોના સિદ્ધાંતોમાં), સિદ્ધાંતની કિંમત અંગ્રેજી ઉપરાંત માત્ર ફારસીમાં જ બતાવવામાં આવે છે—આ વસ્તુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના દિવસોમાં, ફારસીનો પ્રયોગ કરતા મુઘલ ધરાજીના વર્ચસના પ્રતીક તરીકે મૂકવામાં આવતી હતી, અને હવે એડવર્ડ સાતમાના સમયથી એનો પાછો પુનરુદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.

ફિલ્દીની અવસજ સાહિત્યપરંપરાનો પ્રચાર, ચિટ્લિશ સરકાર દ્વારા એને પ્રાપ્ત થયેલું સાતત્ય તથા ૧૯ મી શતાબ્દીના મોટા ભાગ દરમિયાન ઉત્તર ભારતીય જીવન ઉપરનું તેનું વર્ચસ—એ બધી વસ્તુઓ હોવા છતાં હિન્દુઓની ભારતીય રાષ્ટ્રિયતા નૈસર્ગિક રીતે જ સંસ્કૃતની આસપાસ સંગઠિત થઈ અને ફારસીપ્રચાર ઉર્દૂ અભ્યાસની દશામાં આવી પડી. હિન્દી રાષ્ટ્રિય મહાસભાએ હિન્દના મુસ્લિમોના એક વિભાગની ભાવનાઓ પરત્વે મૂકેલી મોટી છૂટછોટોમાં—જે કોઈ પણ ધોરણે જોતાં ૧૫૪૫થી રાષ્ટ્રવિરોધી છે—ભારતની રાષ્ટ્રભાષા માટેની વૈકલ્પિક લિપિ તરીકે ફારસી લિપિને પણ માન્ય કરવામાં આવી છે. વ્યવહારમાં તો હિન્દુસ્થાનીના (જેમાં દેશી શબ્દોના પ્રયોગ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો અને એવા શબ્દોની શોધમાં નિષ્ફળતા સાંપડે તો ઉચ્ચતર સારકારિક શબ્દો માટે સંસ્કૃત શબ્દો તરફ જવાની પ્રકૃતિ જેમાં હતી એવા) ઉચ્ચકોટિક હિન્દી પ્રકારની સામોસામ આવી રહે એવી ફારસીપ્રચારતાની વૃત્તિને વધુ અવકાશ આપવા વડે તથા ઉર્દૂ 'હિન્દુસ્થાની'નું મૂક નેમ જ સાંકેય સમર્થન કરવા વડે આ છૂટછોટ

મૂકવાની ભાવનાનો વિસ્તાર વધ્યો છે. મુસ્લિમ નેતાઓ જે માટે આગ્રહ કરે છે એવા પરદેશી ફારસી અને અરબી શબ્દો તથા હિન્દુસ્થાની વિસ્તારના અને બાકીના આખા દેશના હિન્દુઓ જે માટે આગ્રહ ધરાવે છે એવા દેશ્ય હિન્દી અને સંસ્કૃત શબ્દો વચ્ચે યોગ્ય અને વાળખી સમતુલ્ય જાળવવાના નિશ્ચિત ધ્વનિદાયી હિન્દુસ્થાનીની ‘ખડી બોલી’ અથવા ‘ઠેક’ એ સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર-સાહિત્યિક ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એ બન્ને જેના ઉપર બનેલાં છે એવા ખાયા ઉપર-એક નવી ભાષા અથવા નવી સાહિત્યિક શૈલી સર્જવાનું રાષ્ટ્રિય મહાસભા હવે સૂચવે છે. વ્યવહારમાં તો, આ ફારસીમય હિન્દુસ્થાની જ બની જાય છે, જે ગુજરાતીઓ, બંગાળીઓ, મહારાષ્ટ્રીઓ, બિહારીઓ અને દક્ષિણના લોકો સમજતા નથી (અને છતાં હિન્દુસ્થાનીનો આ પ્રકાર ભારતની ‘રાષ્ટ્રભાષા’ તરીકે સ્વીકારવાની અપેક્ષા તેમની પાસેથી રાખવામાં આવે છે), તથા જે પરત્વે બિહાર અને યુક્ત પ્રાન્ત, રાજપૂતાના, મધ્ય હિન્દ અને મધ્ય પ્રાન્તોની સંસ્કૃતમય શબ્દભરણથી ટેવાયેલી આમજનતાને આત્મીયતા લાગતી નથી. માત્ર યુક્ત પ્રાન્ત, બિહાર, હિન્દીભાષી મધ્યપ્રાન્ત અને પંજાબના મુસ્લિમ સંસ્કારી વર્ગને, તથા પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્ત અને પંજાબના સંખ્યાબંધ શિક્ષિત હિન્દુઓ અને સીખોને આ ભાષા અનુકૂળ લાગતી હોય એમ બને.

એ વગ્તુ બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવા જોઈએ કે પૂર્વીય યુક્ત પ્રાન્ત, બિહાર, નેપાળ, બંગાળ, આસામ, ઓરીસા, આન્ધ્ર, તામિલ-નાડુ, કર્ણાટ, કેરલ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાનના લોકોનું હિન્દુ હિન્દુસ્થાની પ્રત્યે જે આકર્ષણ છે તેનો આધાર પ્રાથમિક રીતે બે વગ્તુઓ ઉપર ત્રે—દેવનાગરી લિપિ અને સંસ્કૃત શબ્દભરણ. આ મહાન દકીરેત આપણે કદિ ભૂલવી ન જોઈએ. અથવા આપણે તે જૂલી યકીએ પણ નદિ સંયુક્ત પ્રાન્તના, ખાસ કરીને તેના પશ્ચિમ તથા મધ્ય ભાગમાં અને દિલ્હી, સખનો અને અલ્લાહાબાદ જેવાં શહેરોમાં વસતા હિન્દુઓ, સંયોગોને પરિણામે (જે સંયોગોનું હવે અસ્તિત્વ નથી)—કદાચ પંજાબના અપવાદ સિવાય—ભારતના બીજા કોઈ પણ પ્રદેશના (મુસ્લિમો સુધ્ધા) લોકો કરતાં ફારસી

શબ્દભંજનના વધારે ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા હતા. ‘તરકી,’ ‘મજદબ,’ ‘અલિમ,’ ‘ઇન્કિલાબ,’ ‘આઝાદી,’ ‘જંગ,’ ‘આલિમ,’ ‘તવારીખ,’ ‘કોમી,’ ‘અખાં,’ ‘ફાતેહ,’ ‘મફતૂહ,’ ‘દુસ્મન,’ ‘વઝીરે આદા,’ ‘મુશારરા’ જેવા અને બીજા સંખ્યાબંધ પરદેશી શબ્દો જે આપણે અખિલ હિન્દ રેડિયોની ‘હિન્દુસ્થાની’ માં સાંભળીએ છીએ તે યુક્ત પ્રાન્ત અને પંજાબની બહાર સમજાતા નથી—સિવાય કે આ અને એવા બીજા શબ્દોના અર્થનો ખાસ અભ્યાસ કરવાનું શ્રોતાએ નિરધાર્યું હોય : પરંતુ દાક્ષીણ્ય કેપ કોમોરિન સુધી અને દિબ્રુગઢથી પેશાવર સુધીના પ્રદેશમાં રેડિયો-વાર્તાકાપ સમગ્ર શકે એવા લોકોનો જે ભાગ ‘ઉત્તિ,’ ‘ધર્મ,’ ‘અભ્યાસી,’ ‘કાન્તિ’ અથવા ‘વિશ્લેષ,’ ‘સ્વાધીનતા,’ ‘યુદ્ધ,’ ‘વિદ્વાન,’ ‘ઇતિહાસ,’ ‘જાતીય,’ ‘ભાષા,’ ‘જેતા’ અથવા ‘જથી,’ ‘વિગિત,’ ‘શત્રુ,’ ‘પ્રધાન મંત્રી,’ ‘કવિસમેલન’ ઇત્યાદિ શબ્દો સમજશે. ભારતની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિન્દુસ્થાની માટે બાકીના ભારતવર્ષના લોકોએ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો તેનું કારણ એ હતું કે ભારતીય વર્ણમાળા દેવનાગરીમાં લખાતી એ સંસ્કૃતમય હિન્દી હતી : તેનું કારણ એ હતું કે તેમની પોતાની ભાષાઓ અને હિન્દુસ્થાની વચ્ચે સંસ્કૃતદ્વારા એક સમાન સંબંધ તેમના જોવામાં આવ્યો હતો. અર્વાચીન ભારતીય લાપ એમાં હિન્દને ‘સમાનમાં પ્રથમ’ તરીકે માન્ય કરતાં તેમને આનંદ થયો હતો. પણ હિન્દીમાંનાં સંસ્કૃત તત્ત્વોને ક્ષીણ કરીને તેને ગોણું સ્થાન સુધી લઈ જવાના પ્રયત્નને ભારતીય પરંપરા અને ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપરના સીધા આક્રમણ તરીકે જ ગણી શકાય; અને તેનું પરિણામ સાંસ્કારિક ખામતોમાં ભારતીય નિર્ધનતાની ઘોષણા કરવા કે આવશે, જેને-જાણે કે સંસ્કૃતનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેમ-માત્ર ફારસી અને અરબીના ખમ્મનાઓમાંથી શબ્દો ઉછીના લેવા વડે સમર્થન આપી શકાશે. રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની ભાવના વાળો કયો સાચો ભારતવાસી-ખાસ કરીને જો તે હિન્દુ હોય તો-ઉદાહરણ તરીકે, સંસ્કૃત શબ્દ ‘અણ્વિન’નો ત્યાગ કરીને ‘હિન્દસ’ જેવો શબ્દ લેવા માટે અરબી પાસે જશે ?—કે જે શબ્દ અરબીમાં પણ અર્થ ફારસી

‘અંદાઝ’ ઉપરથી હાજીનો લેવાયેલો છે. શું આપણે ‘ત્રિકોણ’ ને બદલે ‘મુસલ્લસ’ બોલવું જોઈએ ? નિદાન હિન્દુ ભારતવર્ષમાં તો કદી પણ વપરાતા બંધ નહિ પડેલા એવા સંસ્કૃત શબ્દો અગતિત્વમાં હોય છતાં વિદ્યાન, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વ ઉચ્ચતર શબ્દો અરણ્યતાનથી જ્યાંયંધ આયાત કરવાને શબ્દિય શ્વમાનની કંઈ પણ ભાવનાવાળો કયો મનુષ્ય તૈયાર થશે ?

આ બાબતમાં હિન્દુઓનું વલણ સ્પષ્ટ જણાય છે—સાચા રાષ્ટ્રવાદીનું એ વલણ છે. સુરક્ષિત ભાવના પરત્વે છૂટછાટ મૂકવા છતાં, કોઈ પણ સાચા ભારતવાસીને—સિવાય કે તે ધાર્મિક અનુનથી પ્રેરાયેલો હોય, તથા સિધિ સાથે અને ધાર્મિક બાબતોથી સંબંધ નહિ ધરાવતા શબ્દો સાથે આધ્યાત્મિકતાને જોડવાનો તરંગી વિચાર ધરાવતો હોય—અરબીની વેદી ઉપર સંસ્કૃતનું બાલિદાન આપવાનું નહિ ગમે. અરબી માટેની તીવ્ર લાગણી એ અરણ્યતાન બહારની ઇસ્લામી પ્રજાઓની લાક્ષણિકતા હવે રહી નથી. તુકીએ તો ‘ઈશ્વર’ માટેના અરબી શબ્દ ‘અલ્લાહ’ને દૂર કરીને તેને સ્થાને જૂના તુકી શબ્દો ‘તનરી’ (Tanōrā—અર્થાત્ ‘આકાશ,’ ‘આકાશદેવ,’ ‘આકાશમતિ દેવ’), ‘ઈદી’ (Idi—‘પ્રભુ’) અને ‘મંકુ’ (Munku—‘અમત્ય’) મૂક્યા છે. ઈરાનમાં દેશી આર્થ શબ્દો ‘ખુદા’ અથવા ‘ખુદાય’ (‘સ્વતઃ કાર્ય કરનાર તત્ત્વ’) જૂની ઈરાની ‘ખવ-દાત’=સંસ્કૃત સ્વ-દા-ઃ ગ્રીક Autokrator) અને ‘ઈર્ફદ’ (‘પૂજિત તત્ત્વ’) જૂની ઈરાની ‘યજત’=સંસ્કૃત યજત) અરબી શબ્દ ‘અલ્લાહ’ વડે કદી પણ દબાઈ ગયા નહોતા, અને દેશી આર્થ શબ્દો ‘નમાઝ’ (=સંસ્કૃત નમસ્)–‘પ્રાર્થના’ ઈરાન (તેમજ ભારત)માં અરબી ‘શલાત’ કરતાં વધારે વ્યાપક રીતે પ્રયોજાતો શબ્દ છે. ઈરાનવાસીઓએ ઇસ્લામનો ત્યાગ કર્યો નથી, છતાં પોતાની ભાષાને અરબીથી મુક્ત કરીને શુદ્ધતર દેશી ઈરાની શૈલી તૈયાર કરવાની દિશામાં તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જૂના ઈરાની શબ્દોને પુનર્જીવન આપવામાં આવે છે. ‘ઈર્ફદ’ (પ્રભુ) એ શબ્દ કંઈક અચારજીવ્ય બનતો જતો હતો તે હરી એકવાર પાછો લોક-

પ્રિય બનતો જાય છે. તહેરાન યુનિવર્સિટી દ્વે અરબી નામ 'દારુલ ઉલૂમ' વડે નહિ, પણ આર્ય ફારસો 'દાનિશ-ગાદ'થો (=સં. જ્ઞાન-ગાત્ર ને બદલે જ્ઞાનિષ્ણ-ગાત્ર) ઓળખાય છે. બ્યારે બહારની દુનિયા આ દિશામાં આગળ વધી રહી છે ત્યારે ભારતીય મુસ્લિમ જગતના ચોક્કસ વિભાગના ફારસીમય ઉર્દૂના પ્રશ્ન પરત્વેના કટ્ટર વધણમાં ફેરફાર થયે જ છૂટકો છે; અને આવો ફેરફાર દૃષ્ટિમર્યાદામાં છે એનાં ચિહ્નોનો પણ અભાવ નથી. અકિતગત મુસ્લિમ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત અને હિન્દી પ્રત્યેની તેમની બદલાયેલી લાગણીનું સૂચન ક્યું છે. મારા એક મુસ્લિમ મિત્ર, જેઓ યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર છે, જેમનું વતન લખનૌ છે અને જેઓ અરબી અને ફારસીના વિદ્વાન હોઈ જમીન તેમજ બીજી યુરોપીય યુનિવર્સિટીઓમાં બાર વર્ષ સુધી રહી આવ્યા છે તેમને બીજા એક મુસ્લિમ મિત્રે પોતાના નવા બાંધેલા મકાન માટે યોગ્ય ફારસી અથવા અરબી નામ સૂચવવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓએ સૂચવ્યું કે તેણે પોતાના મકાનનું 'સુખલવન' કે એવું કોઈ હિન્દી અથવા સંસ્કૃત નામ રાખવું જોઈએ, કેમકે તેમણે સમજાવ્યું તે પ્રમાણે, ફારસી અને અરબી નામો ખૂબ ચવાઈ ગયેલાં તથા અસંગત બનતાં જાય છે અને પોતે ભારત-વાસી હોઈ પોતાના મકાનને એક ભારતીય નામ આપતાં તેમણે સન્તોષ અનુભવેો જોઈએ. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે મુસ્લિમ લેખકોનું એક સમજા મંડળ બહાર આવ્યું છે, જે ભારતીય આર્ય મૂળના દેશી હિન્દી શબ્દોનો (તેમનાથી બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં) પ્રયોગ કરીને પોતાની ઉર્દૂને શુદ્ધ હિન્દી સાથે વધુ ને વધુ મળતી બનાવી રહેલ છે, અને એવા એક લેખકનાં તાજેતરનાં કાવ્યો 'હિન્દી' અને 'ઉર્દૂ' તરીકે વંચાવા માટે બંને લિપિઓમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

અરે, સદ્ગત સર મહમ્મદ ઇ.બાલ, જેઓ આજકાલ ઉર્દૂ કાવ્ય-સાહિત્યના સૌથી પ્રસિદ્ધ કવિ છે, (તથા પોતે ગુજ કાશ્મીની બાહ્ય હોવા છતાં 'હિન્દુ રાષ્ટ્ર' અને 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર' એમ બે 'રાષ્ટ્રો'માં ભારતને વિભક્ત કરવાનો આશય જેમાં રહેલો છે એવા પાકિસ્તાનના ખ્યાતાના

સમર્થક હતા) તેઓ પણ કેટલીક વાર (જો કે કોઈને ધારે કે-મોટાઈઅર્થાં વિનયની કાવનાપૂર્વક) આવી કવિતા લખી ચક્રતા—

સકિત જી શાન્તિ જી ભગતો કે જીન મેં દે,
ધરતી કે બાસિયોંજી સુકની પ્રીતમે દે (' નયા સિવાલા ')

(અર્થાત્ સકિત અને શાન્તિ એ બન્ને જોએ પ્રેમવાળા છે તેમનાં ગીતોમાં છે, ધરતીના વાસીઓની મુદિત પ્રીતિમાં છે).

આ પદનો જાપા સામાન્ય રીતે ખૂબ ફારસીપ્રચુર એવી છકબાલની ઉદ્ધૃતી (જેનો નમૂનો અગાઉ ટાંકવામાં આવ્યો છે, જુઓ પૃ. ૧૭૬) તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. નિદાન એક જૂના ઉદ્ધૃતિ-એ-ઓછામાં એકાદુ જોનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં ફારસી અને અરબીની પ્રચુરતાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. આપ્રાપ્તો નઝીર (૧૭૪૦ - ૧૮૨૦ના અરસામાં) અતિ ફારસીપ્રચુર નહિ કે અતિ સંસ્કૃતપ્રચુર નહિ એવી ચમકદાર હિન્દુસ્થાનીમાં લખતો હતો અને (ખાસ કરીને હિન્દુ સભાજનોને ઉદ્દેશીને લખાયેલાં) એનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં તો તેણે વિનાસકાંડ સંસ્કૃત રુબો વાપર્યા છે. (ધધે એ શિક્ષક હતો, અને અરાહ પેશવા જ્યારે આઝાદી નજરકે દતા ત્યારે એના પુત્રોને તથા શરદરના હિન્દુ વેપારીઓના પુત્રોને ફારસી અને ઉદ્ધૃતી શીખવતો હતો). નઝીર એ માનવજાતનો સાચો ચાહક હતો, અને સંખ્યાબંધ અશિષ્ટ અને અસ્તીશ્વ કાવ્યો તેને નામે ચક્રાવવામાં આવ્યાં છે છતાં પણ, ફેશનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મુરોપીય અર્થાત્ વર્તમાન ધારણા અનુસાર જૂની ઉદ્ધૃતો તે એકમાત્ર મદાન કવિ હતો. ઉદ્ધૃતના ખીજા કવિઓ અને લેખકો જોએ ધરિશનનાં ઉદાનો ઉપર મુગ્ધ થયેલા હતા તેમને, નઝીર પોતાનાં ઘણાં કાવ્યોમાં પ્રયોજ્યું છે એવું હિન્દુસ્થાનીનું સ્વરૂપ પસંદ પડ્યું નહિ એ એકનો વાત છે. નઝીરનાં કાવ્યો યોગ્ય રીતે જ લોકપ્રિય છે, અને ' બંજર-નામ, ' ' જોગી, ' ' બરસાત ' અને ' આદમી-નામ ' જેવાં તેનાં કાવ્યો સુપ્રસિદ્ધ છે. સામાન્ય વિષયો ઉપરનાં કહી શકાય એવાં અને હિન્દુ પુરાણકથાના વિષયોને લગતાં કાવ્યોમાંની નઝીરની જાપા (નહિ કે શિષ્ટ-

સંમત શૈલીની તેની ૩૬ ગઝલોની ભાષા—જ્યાં તેણે ફારસી પ્રણાલિકાને અનુસરવાનું હતું) આ રકાલની હિન્દુસ્થાની માટે વિશાદર્શક અને સંદેશ-વાદક પુરવાર થઈ પડે એમ બને.

કામી એકતાને નામે હિન્દી(હિન્દુસ્થાની) માંનાં સંસ્કૃત તત્ત્વો નિમ્ન કરવાનો પ્રયાસ જો કરવામાં આવશે—અને દેશમાંના કેટલાક લોકોનું વક્ષણ એવું જ હોય એમ જણાય છે—તો નિમ્ન હિન્દુઓ તો ઓક્સ-ફર્ડના ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ રોમસના પેલા સૂચનને અનુસરવામાં થોડા જ કરશે કે—સંસ્કૃતે ત્રીસ શતાબ્દીઓ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિની સેવા કરી છે અને ભારતનો એ સૌથી મૂલ્યવાન વારસો છે, તો સંસ્કારભાષા તેમ જ વ્યવહારભાષા તરીકે—ભારતની સાચી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સંસ્કૃતને જ થું કામ ટકારી ન રાખવી? સંસ્કૃત પ્રત્યે ઉદાસીન અને વિરક્ત વક્ષણવાળી હિન્દુસ્થાનીની પરિણામી અસર—ખીજ ભારતીય આર્ય ભાષાઓ ઉપર થશે: સંસ્કૃત હિન્દુસ્થાની (અર્થાત્ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી) થી વિપરીત એવી ‘હિન્દુસ્તાની’ સામેનો વિરોધ બંગાળમાં આકાર પામી રહ્યો છે (કહેવું જોઈએ કે એ પ્રાન્ત હિન્દુસ્થાની પરત્વે કદી ઉત્સાહાન્વિત નહોતો, અને સંસ્કૃતમય હિન્દી માટે પણ તેનો ઉત્સાહ મર્યાદિત હતો), કારણ કે કામી દૃષ્ટિને માણ, તથા કે.એસના નેતાઓથી સમર્થન પામેલી એવી ‘ફારસીમય ‘હિન્દુસ્તાની’ ની (જે સિદ્ધાંતમાં તો અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતને સરખું માન આપતી હોય પણ વ્યવહારમાં માત્ર ફારસી અને અરબી શબ્દોનો પ્રયોગ કરતી હોય) છત્રછાયા નીચે, સર્વ સંસ્કાર-શબ્દો માટે સંસ્કૃત પાસે નહિ, પણ અરબી પાસે જતા એવા બંગાળીના એક પ્રકારના સર્જનની માગણી કરવા પડે બંગાળીના ભાગલા પાડવાનું ગંભીરતાપૂર્વક હાથમાં લેવાય એવો ભય રહે છે. બનારસ ખાતેની છેલ્લી અખિલ ભારતીય હિન્દી સાહિત્ય પરિષદમાં હું જેમને મળ્યો હતો તેવા ધણા હિન્દી લેખકો ઓક્સ સ્થાનોમાં જે સંસ્કૃતવિરોધી પ્રવૃત્તિ નજરે પડે છે તેની વિરુદ્ધ હતા.

જીવનની પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ માટેની માત્ર વ્યવહારભાષા કરતાં કંઈક વિશેષ બનવા માટે, ઉચ્ચ અને અદ્યતન વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે હિન્દુસ્થાનીએ શબ્દો ઉછીના લેવા જોઈએ, કારણ કે હંમેશાં કંઈ તે નવા શબ્દો સર્જી ન શકે. આ ઋણુશબ્દો પ્રાથમિક રીતે સંસ્કૃતમાંથી લેવા જોઈએ. ખીન્ન શબ્દોમાં કહીએ તો, સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રભાષા બનવું હોય તો એક (ભારતીય) ભાષા સંસ્કૃતની અરણ્યના ન ફરી શકે. વ્યવહારમાં એમ બનશે કે શબ્દભંડોળની જાળતમાં ભાષાનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પ્રાણ સ્વરૂપ એ ઉચ્ચકોટિક હિન્દી રહેશે, અને નહિ કે ઉર્દૂ. સંસ્કારશબ્દોની બાબતમાં નવા શબ્દોની સંઘટના અને ઋણુઅદ્યની પદ્ધતિ આવી હોવી જોઈએ: અસ્તિત્વ ધરાવતી સામગ્રીમાંથી શક્ય હોય ત્યાં નવા શબ્દો ધરાવતી જનતાની રીતિનું અનુસરણ કરો; પછી સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો ઉછીના લો; તેમાં નિષ્ફળતા મળે તો ફારસી કે અરબીમાંથી, અથવા અંગ્રેજીમાંથી લો. સામાન્ય વિવક્ષાના શબ્દો માટે સંસ્કૃતને પહેલી પસંદગી આપવી જોઈએ. ફારસી અથવા અરબીમાંથી વિશિષ્ટ 'ધર્મસાગી' શબ્દો'નો ભાષામાં સમાવેશ કરવા માટે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, કારણ કે સંસ્કૃત પદ્યો સામે વિરોધ થાય અને કેટલીક વાર વાજબી રીતે વિરોધ થાય, શાથી જે એવા પદ્યો દ્વારા ચોક્કસ અર્થ વ્યક્ત થતો ન હોય. સંસ્કૃત અથવા હિન્દી સામેની આ ટૂંકી ભારતના પહેલા ધર્મસાગી વિજેતા, 'સ્તુત-શિકન' અથવા મૂર્તિભંજક મહમૂદ ગઝનવીના વક્તવ્યમાં માલૂમ પડતી નથી, કે જેણે પોતાના ભારતીય 'દિરહમ' સિક્કાઓ ઉપર પોતાના અરબી મુદ્રા-લેખનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરાવ્યો હતો (પૃ. ૨૨૯). ઔરંગઝેબને પણ સંસ્કૃત પ્રત્યે એવો કાઈ વિરોધ નહોતો. પોતાના પુત્રો અને ખીન્નઓને ઉદ્દેશીને તેણે લખેલા નૈકટ્યપૂર્ણ, ખૂબ અંગત અને માનવતાભર્યા પત્રો પૈકી એકમાંથી આપણને જાણવા મળે છે કે-શહેનશાહને મોકલવામાં આવેલી એ પ્રકારની ફેરીઓને યોગ્ય નામ આપવાની તેના એક પુત્રની વિનંતિના જવાબમાં ઔરંગઝેબે એ સંસ્કૃત નામ સૂચવ્યાં હતાં-સુધારસ અને રસનાચિહ્નસ. (' અક્ષાહ, ' ' શાલત, ' ' શવમ, ' ' રસમ ' અને ' ગલક ' જેવા અરબી

શબ્દકોશની બીજી આવૃત્તિમાંના ૧,૨૦,૦૦૦ શબ્દોમાં લગભગ ૨૫૦૦ જેટલાં ફારસી-અરબી શબ્દો એ લાપાના બની ગયા છે) એવા શબ્દો હિન્દીનું પણ એક અંગ બની ગયા છે: એ શબ્દો સામે કદી પણ વાંધો લઈ શકાય એમ છે જ નહિ. આ શબ્દો પૈકીના ઘણા દૈનિક ઉપયોગના નાના સિક્કાઓ જેવા ચક્ષુષી બન્યા છે, અને એ શબ્દોના સંસ્કૃત અને હિન્દી પાંચો ચાલુ વપરમાં હોવા છતાં હવે આપણે એમના સિવાય સહેલાઈથી ચક્ષાવી શકીએ એમ નથી (ઉદાહરણ તરીકે, ઉપર ટીકેલા શબ્દો માટે આપણી પાસે અનુક્રમે નીચેના પદો છે: માનુષ, પુરુષ અથવા નર, સ્ત્રી અથવા નારી, સિંહ, ચચાર અથવા વાયુ, અલ્પ અથવા થોડા, અધિક, વિદિત અથવા જ્ઞાત, નિયંત્ર અથવા નિયંત્ર, વૈશ, સેના, વિધિ, તુરત અથવા ઘીઘ્ર, અમુક, અચ્છા અથવા સુંદર, સદા, વિલમ્બ, ઘડગ્ર અથવા ઇક્કડા અથવા આવ, ગણના અથવા આગળ, આગ્રહ અથવા નિર્વચ, આજ્ઞા અથવા આજ્ઞા) પણ વિદ્વાનજી શબ્દોની વાત તો જુદી જ છે.

ધર્મશ્રવણ તથા માનવ બંનેને એકી સાથે ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતી અને એમાંથી એકને પ્રશંસા નહિ કરતી એવી જાહેર પ્રાર્થનાની જેમ, ઘણી વાર એક મધ્યમ માર્ગ કાઢવાની આવશ્યકતા હિન્દી અને ઉર્દૂના—સંસ્કૃત અને ફારસી-અરબીના કૃત્રિમ મિશ્રણમાં પરિણમે છે, જે મિશ્રણ હિન્દુ કે મુસલમાન કોઈને પ્રસન્ન કરી શકતું નથી. આ પ્રકારનું આચરણ મુબંઈ અને અન્ય સ્થળોએ સિનેમા-હિન્દુસ્થાનીમાં થાય છે. પૌરાણિક વિષયની અથવા પ્રાચીન હિન્દુ ઇતિહાસની એક ફિલ્મમાં જ્યારે એકાદ વાતોડિયા પાત્રને અથવા એકાદ ટોળાને હાવીને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કેઈ મંત્રિ ફારસીમાં ‘ ખામોશ ! ખામોશ ! ’ પોકારે છે અને પછી પોતાની હિન્દુસ્થાનીમાં કેટલાક ફારસી-અરબી જડખાતોડ શબ્દોની સાથે એવા જ કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ઉચ્ચારે કે ત્યારે, અથવા જ્યારે પ્રાચીન હિન્દુ નાયકો અને નાયિકાઓ તેમની આખી ‘ જિંદગી ’ સુધી અને તેની થે પછી ટકે એવી પરસ્પરની અંત ‘ મોહબબત ’ની અતિશય લે છે ત્યારે તો વરસી પ્રમાણે લાપા લખનારાઓની રુચિ અથવા તેમની ઔચિત્ય-શુદ્ધિનું સમર્થન થઈ શકે તેમ

હોતું જ નથી. હિન્દુસ્થાનીએ પોતાના ફારસી-અરબી તત્ત્વોના એક ઠીક ઠીક ભાગને વિશિષ્ટ સંયોગોને અનુરૂપ થવાને માટે અનામત રાખવો જોઈએ ભારતની ભાષા તરીકે પોતાના અંતરતત્ત્વને તથા મહાન અને અનુપમ એવા પોતાના સંસ્કૃતના વારસાને વફાદાર એવી એક ભાષા પામે - ગમે તેની વચ્ચે હરહંમેશના વારાસ માટે નહિ. પણ પ્રસંગના જરૂરિયાત પ્રમાણે શૈલીવિષયક અલંકરણો માટે - અરબી અને ફારસીનું એક ભંડોળ હોય તો તે જરૂર સવિશેષ અર્થવ્યક્તિની તાકાત ધરાવી શકે. દેશ્ય સેકસન તત્ત્વો અને ઉછીનાં લીધેલાં કેન્દ્ર અને લેટિન તત્ત્વોની શકિત સહિતની અંગ્રેજીની કેટલીક બહુરંગી લાક્ષણિકતા આ રીતે તે ધરાવી શકે.

માટે મારું સૂચન આ પ્રમાણે છે: આપણે રોમન લિપિ સ્વીકારીએ, સંસ્કૃત શબ્દો કાયમ રાખીએ, સંસ્કૃતરૂપી રાષ્ટ્રિય ભાષાભાંધી સામાન્ય રીતે શબ્દો ઉછીના લઈને સંસ્કૃતની પાર્શ્વભૂમિકા કાયમ રાખીએ; એ સાથે ઇસ્લામી વિચારસરણિને અખંડિત રાખવા માટે આવશ્યક એવા સર્વ અરબી અને ફારસી શબ્દોને ટકાવી રાખીએ અથવા નવા લખાણ કરીએ; અને લોકોનો મોટો ભાગ જે સમજે છે એવા સર્વસાધારણ વપરાશના અરબી અને ફારસી શબ્દોને અખાધિત રાખીએ એટલે રાષ્ટ્રભાષા એ રોમન લિપિમાં લખાતી, સંસ્કૃતોત્થ 'હિન્દી' હિન્દુસ્થાની થશે, જેમાં સાર્વાંગિક રીતે માન્ય એવાં ફારસી - અરબી તત્ત્વો હશે તથા ઇસ્લામી ધર્મ અને ઇસ્લામી સંસ્કારિતા જેવાં ચોક્કસ ક્ષેત્રોમાં ફારસી-અરબી શબ્દો લખાણ કરવાનો સ્વતંત્ર અવકાશ હશે.

હવે આપણે છેલ્લા મુદ્દા ઉપર આવીએ છીએ: ફારસી - અરબી તત્ત્વ વગેરે સહિતની આ રોમન, સંસ્કૃતોત્થ હિન્દુસ્થાની એક સાદી ભાષા હોવી જોઈએ, અર્થાત્ વ્યાકરણની બાબતમાં એ સરલીકૃત હોવી જોઈએ. પ્રશ્નના આ અંગનું મહત્ત્વ કાં તો સમજવામાં આવતું નથી અથવા તેને દબાવી દેવામાં આવે છે.

હિન્દના અમારી તરફના પ્રદેશમાં વપરાતી, જેને મેં ‘બઝાર હિન્દુ-સ્થાની’ કહી છે તે ભાષા કલકત્તામાં વસતા એક હોટરા તરફ રસ્તામાં અને બિહારી નોકરો પાસેથી ઘરમાં મેં ઠીક ઠીક શીખી લીધી હતી. સળંગ રોમન નિપિમાં જાપેલી અને હિન્દમાંના બ્રિટિશ સિપાઈઓના ઉપયોગ માટે લખાયેલી એક નાની ચોપડી દ્વારા શુદ્ધ હિન્દુસ્થાનીના વ્યાકરણને મેં પહેલાં વહેલાં અગ્ર્ય સ કયો ત્યારે ભાષાવિગતક શોધને એક આઘાત મને લાગ્યો: મેં જોયું કે ભરિખકાગમાં બધા પુરુષ અને વચન માટે ક્રિયાપદનું માત્ર એક જ રૂપ અમે વાપરતા હતા (દા ત હમ જાણા—હમ-લોગ જાણા, તુમ જાણા—તુમ-લોગ જાણા, આપ જાણા—આપ-લોગ જાણા, વો જાણા—વો-લોગ જાણા) ત્યાં વ્યાકરણમાં ઓછામાં ઓછા ચાર રૂપ આપેલાં હતાં (મેં જાઝંગા હમ જાઝંગે, તૂ જાણા—તુમ જાઝોંગે, વહ જાણા—વે જાઝોંગે). પછી મને ધીરે ધીરે માલૂમ પડ્યું કે હિન્દુસ્થાનીના ઓછામાં ઓછા બે પ્રકારો હતા: એમાંના એક પ્રકાર પુસ્તકો અને જાહેર સભાઓમાં વપરાતો હતો, જેનું વ્યાકરણ પુસ્તકમાં નિરૂપેલું હતું, અને બીજો પ્રકાર—તેનાં સંખ્ય બંધ સરલીકૃત રૂપોમાં—સામાન્ય લોકોમાં—અરે, પછી મેં જાણ્યું તે પ્રમાણે, બિહાર અને યુક્ત પ્રાન્તના કેટલાક ભાગોમાં સુશિક્ષિત લોકોમાં પણ—પ્રચલિત હતો.

ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂનું અર્થાત્ હિન્દી - ઉર્દૂના મૂળમાં રહેલા આપાસ્થરૂપ ખડી બે લીનું વ્યાકરણ એ. કંઈ સહેલી વસ્તુ નથી; અને તેથી નીચેની બાબતોમાં સરલીકરણ માટેનું સાર્વાત્રિક વલણ છે:

(૧) બહુવચનનાં પ્રત્યયનિષ્પજ રૂપોનો ત્યાગ (દા. ત. ઘોડા - બ. વ. ઘોડે, વાત-વાર્તે, (૨)છી - (૩)છીયાં ને બદલે ઘોડા-સવ, સવ વાત, રૂછી-લોગ.)

(૨) એકવચનનાં અંગરૂપેનો ત્યાગ (દા. ત. ઘોડે-કા ને બદલે ઘોડા-કા): વળી નામની સાથે વપરાયેલ પદોનાં અંગરૂપનો ત્યાગ (સસ-કે હાથ-સે લો ને બદલે સમ-કા હાથ-સે લો).

(૩) વ્યાકરણસંબંધ લિંગ (સ્ત્રીલિંગ) નો તથા તે સાથે ખાસ (વિશેષણરૂપ) પદો પ્રત્યયની ના-નો તે સાથે વપરાયેલ નામ સ્ત્રીલિંગનું હોય તો-ત્યાગ (ઈ. ત. ડસ-કા લાઠી, ડસ-કા બહન, નયા-કિતાવ, માત અચ્છા યના મગર દાલ અચ્છા નહીં યના, ઇત્યાદિ = (અનુક્રમે) શુદ્ધ હિન્દુસ્થાની ડસ-કો લાઠી, ડસ-કો બહન, નયી કિતાવ, માત અચ્છા યના મગર દાલ અચ્છી નહીં યની).

(૪) બધા પુરુષ અને વચનમાં જુદા જુદા કાળના એક રૂપનો પ્રયોગ (ઈ. ત. હમ જાતા હૈ — હમ-લોગ જાતા હૈ, તુમ આયા થા — તુમ-લોગ આયા થા).

(૫) જૂતકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદનો, બધાં જ વચન અને પુરુષમાં એક જ રૂપ સાથે કર્તારિ (અથવા ભાવે) પ્રયોગ; તથા જૂતકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદના પ્રચલિત કર્મણિ પ્રયોગ—જેમાં ક્રિયાપદ કર્મનું વિશેષણ બને અને કર્મ જો બહુવચનમાં અથવા સ્ત્રીલિંગમાં હોય તો ક્રિયાપદને બહુવચન અને સ્ત્રીલિંગના પ્રયયો લાગે તેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ (ઈ. ત. બહાર હિન્દી હમ રોટીં ચાયા, હમ માત ચાયા; હમ એક રાજા દેરા, હમ દો રાજા દેરા, હમ રાની દેરા—આ સર્વ કર્તારિ પ્રયોગ છે; હમ (એક, દો) રાજા-કો દેરા, હમ રાની-કો દેરા — કર્મમાં વિશિષ્ટ નિર્ણીતતાના સ્થળ સાથેનો ભાવે પ્રયોગ; શિષ્ટ અથવા શુદ્ધ હિન્દુસ્થાનીમાં આ પ્રયોગો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે થાય : હમ-ને અથવા મૈ-ને રોટી ચાઈ (સ્ત્રી.), અથવા માત ચાયા (પુ.); હમ-ને અથવા મૈ-ને એક રાજા દેરા દો રાજા દેલે, હમ ને અથવા મૈ-ને રાની દેલો, દો રાનીમાં દેલો; વળી ભાવે પ્રયોગ — હમ-ને અથવા મૈ-ને એક રાજા-કો (અથવા દો રાજાઓ-કો અથવા રાનીઓ કો) દેલા.

હિન્દુસ્થાનીની લિંગપદ્ધતિ પણ તદ્દન નિરંકુશ પ્રકારની છે અને એ બાબતમાં ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ એ બન્નેના નિષ્ણાતો વચ્ચે પણ મત-ભેદ છે. ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અને ઉર્દૂ બન્નેમાં પુર્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ છે, પણ નપુંસકલિંગ નથી. હિન્દીમાં લિંગ એ વ્યાકરણસંબંધ છે અને

નૈસર્ગિક જાતિ ઉપર તેની રચના થયેલી નથી. સંસ્કૃત પુસ્તિકા માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો પ્રાકૃત પોત્તિગ્રા શબ્દ સ્ત્રીલિંગનો છે, અને હિન્દુસ્થાનીમાં તદ્દભવ શબ્દ પોથી સ્ત્રીલિંગી છે, કારણ કે તેનું પ્રાકૃત મૂળ રૂપ પણ સ્ત્રીલિંગી છે. કારસી - અરબી ' કિતાબ ' અને સંસ્કૃત પુસ્તક (સંસ્કૃતમાં નપુંસકલિંગી) એ બન્ને શબ્દો હિન્દુસ્થાનીમાં સ્ત્રીલિંગી બને છે, કારણ કે સ્ત્રીલિંગી પોથી ના પર્યાયોતરીકે તેમને લેવામાં આવેલા છે. પરંતુ આમર્યાની વાત છે કે કારસી ' હકૂતર ' અને સંસ્કૃત ગ્રન્થ (જે બન્નેનો અર્થ પણ ' પુસ્તક ' થાય છે) એ બન્ને મુદ્દિલિંગમાં છે- હદાય એ બન્ને શબ્દો હિન્દુસ્થાનીમાં પાછળથી ઉમેરાવાને કારણે એમ હશે. (એ જ પ્રમાણે વાર્તા > વસ્તા > વાત એ શબ્દ, તેના આ લા. આ. મૂળ રૂપને કારણે, હિન્દીમાં સ્ત્રીલિંગી છે.) નામ જ્યારે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેની સાથેના વિશેષણને પણ સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યય રૂં લાગે છે અને તે સાથે વપરાયેલું ક્રિયાપદ પણ સ્ત્રીલિંગમાં મુકાય છે.

વ્યાકરણસંબંધ લિંગ, અને સકર્મક ક્રિયાપદની ભૂતકાળમાં કર્મણિ રચના જેમાં લિંગ અને વચનનો પ્રયોગ અનુબંધ છે-તે હિન્દુસ્થાની વ્યાકરણના એવા બે મુદ્દાઓ છે, જે-ખાસ કરીને વ્યાકરણસંબંધ લિંગ જેમાં વિદ્યમાન નથી એવી ભાષાઓ (દા. ત. પૂર્વ હિન્દી, નિહારી, બંગાળી, આસામી, લાડિયા, અને દ્રાવિડી અને ઓસ્ટ્રો-એશિયાર્ષ તથા ચીન-તિબેટી ભાષાઓ) બોલનારાઓ માટે-હિન્દુસ્થાની શીખવાનું મુશ્કેલ બનાવી દે છે. પંજાબી, લહંદી અને સિન્ધી બોલનારાઓ અને કેટલેક અંશે રાજસ્થાની, ગુજરાતી અને મરાઠી તથા હિમાલયની પહાડી બોલીઓ બોલનારાઓને આ આમતમાં કંઈ મુશ્કેલી નહિ પડતી હોય એવી અપેક્ષા રખાય, કેમ કે એ ભાષાઓમાં વ્યાકરણસંબંધ લિંગ છે અને (કેટલાક દાખલાઓમાં જો કે કંઈકે મર્યાદિત સ્વરૂપમાં) ભૂતકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદોની કર્મણિ રચના અને ભાવે રચના તેમણે ટકાવી રાખી છે : પરંતુ તેમાં યે મેં અનુભવથી જોયું છે કે ઉપયુક્ત ભાષાઓ જેમની માતૃભાષા છે એવા મનુષ્યો પણ

ઉપર પ્રમાણે સરકારે બનાવવામાં આવેલી બહાર હિન્દુસ્થાની ભોલવાનું વધારે પસંદ કરે છે. મદ્રાસ અને મૈસૂરમાં મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાચીન ભાષા બોલનારા ધણાખરા ઉમેદવારોને વ્યાકરણસંબંધ લિંગ અને કર્મણિ રચનાને લગતી આ મુશ્કેલી ખૂબ કષ્ટદાયક લાગતી હોવાથી રાષ્ટ્રીય મહા-સભાની હિન્દુસ્થાની પરીક્ષાસમિતિઓએ હિન્દીના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં પહેલા અને બીજા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ બાબતમાં હિન્દી વ્યાકરણને શિથિલ કર્યું છે અને આ વિષયમાં પરીક્ષામાં ઉમેદવારોએ કરેલી ભૂલો માટે શાસન કરવામાં આવતું નથી. સ્પષ્ટ રીતે જ હિન્દીના દક્ષિણ ભારતીય શિક્ષકો અને અધ્યેતાઓની સાદી સમજે તેમને કહી દીધું કે હિન્દુસ્થાનીમાં આ વસ્તુઓ અનાવશ્યક છે. *

પૂર્વ હિન્દી તથા બિહારી ભોલનારા લોકો તથા કેટલેક અંશે રાજ-સ્થાની અને પંજાબી ભોલનારા લોકોને (જે સર્વેએ હિન્દુસ્થાનીને પોતાની સાહિત્ય-ભાષા તરીકે સ્વીકારી છે) લાગેવળે છે ત્યાંસુધી આ બે વસ્તુ ઉત્ત્યોગિક હિન્દી અને ઉર્દૂના પરિચયને સારવાન અનુશીલનની વસ્તુ બનાવી દે છે. 'પછાંદ.' અથવા પ્રાથમિક હિન્દી ભોલોઓ ભોલનાર ઓને મુકાબલે એ લોકો કુદરતી રીતે જ અગવડભરી સ્થિતિમાં છે. ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, માત્ર વ્યાકરણની બાબતમાં જ એમ નથી, પરંતુ શબ્દપ્રયોગો અને શબ્દ-

* આપ્ર (તેવુચ) ના અખિલ ભારતીય મહત્વ ધરાવતા કોંગ્રેસ નેતા ડૉ. પદ્મભી રતીના-રામચંદ્રાનું નીચેનું અવત્તોકન નોંધવું રસાદાયક થઈ પડશે: “ હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાનીની બાબતમાં દક્ષિણ ભારતમાં અમારી સામેના બે હાઈ તે કર્તાની સાથે જે પ્રત્યયનો પ્રયોગ અને શબ્દોનો લિંગબેદ છે. તેવુચ ભાષામાં લિંગ સરલ છે, શબ્દોનો પ્રયોગ નૈસર્ગિક લિંગને અનુસારે થાય છે અને સીલિંગ તથા નપુંસકલિંગનો પ્રત્યય એક છે. ત્યારે અમે દક્ષિણ ભારતવાસીઓને હિન્દી લાલવાની હોય ત્યારે જેની તેમ જ લિંગની ભેદભૂમિમાંથી અમને મુક્તિ મળવી જોઈએ. પૃથક્કરણ કરતાં છેવટે તો આ બંને વસ્તુઓ એક જ છે. કારણ કે જે ના પ્રયોગની મુશ્કેલી કેવળ લિંગના અને વળી વચનના પ્રશ્નની આસપાસ જ કેન્દ્રીત થાય છે.” (જે. એ. અલ્બર્ટ સંકલિત ૧૮ લેખોની ખાજા National Language of India, ‘કિતાબિસ્તાન’ અશ્વાઢાબ્દ, ૧૯૪૧, પૃ. ૨૫૨)

ભંડોળની બાબતમાં પણ છે. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશનો વાસી કાર્પ પણ પ્રકારના સંકેત વગર પોતે જે ભાષા બોલે છે તેના જ શબ્દો અને શ્લોકોનો વાપર છે : પણ અદ્વાઈતાદ્ધ, બનારસ અને પટણાના પ્રદેશમાં વસતો મનુષ્ય એમ કરી શકતો નથી. હિન્દુસ્થાનીમાંના પ્રાકૃતોત્પન્ન શુદ્ધ હિન્દી શબ્દોનું વતન 'પછાંહા' પ્રદેશ છે; શબ્દોના લિંગ પરત્વેનો ખ્યાલ પણ પશ્ચિમ પ્રદેશનો છે. ઉર્દૂ કવિએ શું નથી કહ્યું કે—

બાજોં-કા શુમાં હે, કિ-‘હમ અહલે-ઝખાં હે’;
દિલ્હી નહીં રખી, ઝખાં—હાં ચે કહાં હે !

(અર્થાત્ બીજાઓ અભિમાન લે છે કે—‘અમે શુદ્ધ ભાષાવાળા છીએ.’ પણ તેમણે દિલ્હી તો જોયું નથી : તેઓ ભાષા કેવી રીતે જાણી શકે ?)

આ રથએ આપણને ‘હિન્દીય’ પ્રદેશની ભાષાની ઉત્તમતા વિશેનો ‘કૌશીતકી બ્રાહ્મણ’નો ઉલ્લેખ યાદ આવે છે (જુઓ અમારો, પૃ. ૭૮-૭૯). શુદ્ધ અને શ્દ હિન્દુસ્થાની (ઉચ્ચકોટિક હિન્દી અથવા ઉર્દૂ) બોલી શકવા માટે પશ્ચિમ યુક્ત પ્રાન્તમંત્રિ-વિશેષ કરી દિલ્હી, મેરઠ કે દેહરાદૂનમાંના—અદીર્ધનિવાસ ખૂબ ઉપયોગનો ઘર્ષ પડશે. ‘પછાંહા’ અથવા પશ્ચિમ પ્રદેશના વતની ધણા હિન્દી અને ઉર્દૂ સાહિત્યકારો આ કારણથી. ભાષાની બાબતમાં, ‘પુરબિયાઓ’ (પૂર્વવાસીઓ) ઉપર નેસગિંક સરસાઈની ભાવના સેવે છે, અને પૂર્વવાસીઓ પણ તદ્દનુસારી લાઘવઅન્યિ વડે કરીને એ વસ્તુનો મૂલો રેવીકાર કરે છે અને બ્રહ્મ વ્યાકરણ, ખોટા શ્લોકોનો અને અશુદ્ધ શબ્દભંડોળ માટે જે કટાક્ષ તેમની સામે કરવામાં આવે છે તે શાન્તિપૂર્વક સહન કરી લે છે.

પણ બાકીના ભારત માટે સાચેસાચ મુશ્કેલી રૂપ એવી આ વ્યાકરણ-રિપયક અસામાન્યતાઓને, પૂર્વ હિન્દી બોલનારાઓ અને બિહારીઓએ બનાવી છે તે પ્રમાણે, સરસ બનાવવામાં આવે તો સંસ્કૃત શબ્દભંડોળ

સુધી એમનું લક્ષણ ફાર્મ રીતે દર્શાવેલ નહિ થાય. બાપા ઉપરના સાચા કાળ વિનાના બદારના લોકો જ્યારે એ બોલવા અથવા લખવાને પ્રયાસ કરે છે ત્યારે જ બાપા દર્શાવેલ થાય છે. બિદાર, પૂર્વ યુક્તપ્રાંત, પંજાબ અને રાજ-પૂતાનાના ઘણા લેખકો વડે લખાતી હિન્દી અને ઉર્દૂ પરત્વે જેઓ ઉત્સાહાનવિત બની શકતા નથી એવા 'પર્જાદા' પ્રદેશના સંબંધાબંધ લેખકોના મનમાં આ પ્રકારની આશંકા છે. આવા લોકોને સરલોક્ત બાપા (Con-cession Speech) આપો, એટલે એ રીતે મૌલિક બાપાનું લક્ષણ થઈ શકશે.

પણ આ બધી ચર્ચાઓમાં બિનરવાની જરૂર નથી. આપણી રાષ્ટ્રબાપા માટે જેઓ ઘણો શ્રમ વેડી રહ્યા છે તેમના ધ્યાન ઉપર આપણે અસ્તિત્વ ધરાવતી આ સાદી હિન્દી 'હું છાતું છું'. અમે કલકત્તા અને બંગાળમાં વાપરીએ છીએ તે સાદી હિન્દીનાં લક્ષણો વિશે આ પહેલાં મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે; મુંબઈ, પૂના, અમદાવાદ, પેશાવર, દાલ્હોઝિંગ, મોહત્તી અને દાકા, તથા મદ્રાસ, તિરુપતિ, બેંગલોર અને રામેશ્વરની શેરીઓમાંના મારા અનુભવે મને ખાતરી થઈ છે કે કલકત્તા અને બંગાળની હિન્દુસ્થાની આ શહેરોની હિન્દુસ્થાની જાતી ભિન્ન નથી. જેમણે-કાવિડી દક્ષિણ સુધ્ધા-હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં બોલાતી આ સાદી હિન્દુસ્થાનીને અભ્યાસ કર્યો હોય એવા તદ્દિદોનું મહત્ત્વ આ ભારતવ્યાપી વ્યવહારમાપાને નિયત કરવા માટેના ઓછામાં ઓછા વ્યાકરણની બલામણુ કરી શકે તથા ભારતીય પ્રજાને સૌથી વધારે લાભ થાય એવી રીતે તેના ઉપયોગ કરવા માટેના માર્ગો અને ઉપાયો સૂચવી શકે.

બાપાએ આત્મસાત્કરેલા અરબી અને ફારસી ચબ્દો ટકાવી રાખતી, તથા દરજ્જાની ધર્મને લગતા અને વિશેષ્ટપણે દરજ્જાની સંસ્કૃત સાથે સંબંધ ધરાવતા એવા નવા ફારસી-અરબી ચબ્દોને દાખલ કરતી, અને તે સાથે સંસ્કૃત સાથેના નિર્દોષ સંયોજનવાળી, રામન લિપિમાં લખાતી

સાથેની હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની તેના લોકપ્રચલિત સ્વરૂપમાં સૌથી સારી, સૌથી સરસ અને સૌથી વધુ શક્તિશાળી એવી એક ભાષા બની શકે. એવી સરલોદૃત હિન્દુસ્થાનીનું આખું બે વ્યાકરણ એક પૌરુષ-કાંડ ઉપર લખી શકાય. 'બઝાર હિન્દુસ્થાની' જેવી તાત્કાલીકરી અને જોરદાર ભાષાને રસનાઓ અને બળરોમાંથી જાંચકી લેવી જોઈએ, કે જ્યાં પોતા પ્રત્યે અવમાનનાપૂર્વક જોવાનો આડંબર કરના પડિતોનો ઉપદાસ કરતી તે પોતાનું શ્વતંત્ર અને નિરંકુશ જીવન ગાળી રહી છે; હમણાં જો એ ભાષાને જાહેર સભાઓમાં બોલવાને પાત્ર ગણવામાં આવી જ તો પછી તેને એક માનનીય રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની મહત્ત્વની પદવીએ ચઢાવવી જોઈએ. સાહિત્ય એમાં પછી જ વિકસી શકે-અને જરૂર વિકસશે, પણ એ તો બહુ બરિધ્ય માટે થયું. અત્યારે તો તેને માત્ર એક વધારાની ભાષા તરીકે શ્રીકારી ઉત્તેજન આપી શકાય. એ ભાષાનો પરિચય સાધવાને આપણે સર્વને જલામણ કરી શકીએ. દાર્મિકપ્રચાર ઉદ્ધ અને ઉચ્ચગતિક હિન્દીની સાથે-સાથ, અત્યારની જેમ, તે વિદ્યમાન રહેશે. જેઓની ધમ્મજા દશે તેઓ પોતાની પસંદગી અથવા ધર્મ પ્રમાણે, અત્યારની જેમ, ઉદ્ધ અને ઉચ્ચગતિક હિન્દીનું ખેડણ કરવાનું ચાલુ રાખશે.

હિન્દુસ્થાનીનો આ ત્રીજો પ્રકાર (બોલમાં બોલું અત્યાર પુરતું) હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી સંસ્થામાં, આંતરગ્રાન્તીય વિષયો પુરતો મર્યાદિત રાખી શકાય. સાહિત્યિક હિન્દી અને ઉદ્ધના પ્રેમીઓને તથા જેઓ જન્મથી શુદ્ધ હિન્દુસ્થાની પ્રદેશો (અર્થાત્ પાશ્ચાત્ય હિન્દીના પ્રદેશ) ના વતનીઓ છે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાની ભાષાના મૂળ પાયા ઉપર આક્રમણ જેવી દેખાતી આ પ્રવૃત્તિથી ચોંકી જાશે. પરંતુ આ અશુદ્ધ, વ્યાકરણદુષ્ટ 'બઝાર હિન્દી'નું અસ્તિત્વ અનેક પેઢીઓ ચર્ચા હોવા છતાં તે પશ્ચિદ્ધ હિન્દી અને ઉદ્ધના સોતને કલુષિત કરી શકી નથી. જ્યાંમુખી વ્યાકરણશુદ્ધ હિન્દી અને ઉદ્ધ. ધરગથુ ભાષા તરીકે જીવંત રહેશે અને -વધુ મર્યાદિત વિસ્તારમાં પણ-જ્યાંમુખી એમનું ખેડણ ચાલુ રહેશે ત્યાં

સુધી એમનું લક્ષણ કોઈ રીતે દર્શિત નહિ થાય. ભાષા ઉપરના સાચા કાળુ વિનાના બહારના લોકો જ્યારે એ જોયવા અથવા લખવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે જ ભાષા દર્શિત થાય છે. બિદાર, પૂર્વ યુક્તપ્રાંત, પંજાબ અને રાજ-પૂતાનાના ધણુ લેખકો વડે લખાતી હિન્દી અને ઉર્દૂ પરત્વે જેઓ ઉત્સાહાન્યિત બની શકતા નથી એવા ‘પછાંદા’ પ્રદેશનાં સંખ્યાબંધ લેખકોના મનમાં આ પ્રકારની આશંકા છે. આવા લોકોને સરલોક્ત ભાષા (Con-cession Speech) આપો, એટલે એ રીતે મૌલિક ભાષાનું રક્ષણ થઈ શકશે.

પણ આ બધી ચર્ચાઓમાં જિનરવાની જરૂર નથી. આપણી રાષ્ટ્રભાષા મઠે જેઓ ધણુ શ્રમ વેઠી રહ્યા છે તેમના ધ્યાન ઉપર અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતી આ સાદી હિન્દી હું લાવું છું. અમે કક્ષકતા અને બંગાળમાં વાપરીએ છીએ તે સાદી હિન્દીનાં લક્ષણો વિશે આ પહેલાં મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે; મુંબઈ, પૂના, અમદાવાદ, પેશાવર, દાજીનિંગ, ગોહતી અને ઢાંકા, તથા મદ્રાસ, તિરુપતિ, બેંગલોર અને રામેશ્વરની શેરીઓમાંના મારા અનુભવે મને ખાતરી થઈ છે કે કક્ષકતા અને બંગાળની હિન્દુસ્થાની આ શહેરોની હિન્દુસ્થાનીથી ઝાઝી ભિન્ન નથી. જેમણે-દ્રાવિડી દક્ષિણ સુધ્ધા-હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં બોલતી આ સાદી હિન્દુસ્થાનીને અબ્યાસ કર્યો હોય એવા તદ્દિદોનું મહળ આ ભારતવ્યાપી વ્યવહારમાપાને નિષ્પત્ત કરવા માટેના ઓછામાં ઓછા વ્યાકરણની જલામણુ કરી શકે તથા ભારતીય પ્રજાને સૌથી વધારે લાભ થાય એવી રીતે તેના ઉપયોગ કરવા માટેના માર્ગો અને ઉપાયો સ્થપી શકે.

ભાષાએ આત્મસાત્ કરેલા અરબી અને ફારસી શબ્દો ટકાવી રાખતી, તથા દરલામી ધર્મને લગતા અને વિશિષ્ટપણે દરલામી સંસ્કૃત સાથે સંબંધ ધરાવતા એવા નવા ફારસી-અરબી શબ્દોને દાખલ કરતી, અને તે સાથે સંસ્કૃત સાથેના નિર્દોષ સંયોજનવાળી, શમન ક્ષિપિમાં લખાતી

(રોમનની નવી અને સરલ લેખનપદ્ધતિ પ્રમાણે લખાતી, જેમાં વર્ણોની ગોઠવણી અને વર્ણોનાં નામો ભારતીય વર્ણમાળા પ્રમાણે હોય, જેમાં નુકતાવાગા કે ઉપરના ભાગમાં અમુક ચિહ્નોવાળા અક્ષરો નહિ, પણ અક્ષરોથી જુદી એવી પ્રમેદકારી સંજ્ઞાઓ હોય)-અને તે ન થઈ શકે તો- દેવનાગરી લિપિમાં લખાતી, અત્યારે વિષમાન છે તે સરસીકૃત વ્યાકરણવાળી (જેમાં વ્યાકરણસંબંધ સિંગનો, વચન-પ્રત્યયોનો અને જૂતકાળમાં સકર્મક ક્રિયાપદોની કર્મણિ રચનાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય એવી) મુશ્કેલ હિન્દુસ્થાની એ જ હિન્દુસ્થાની અથવા હિન્દી જેવી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાને આજના અને આવતી કાલના હિન્દી સાચી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન લેતી કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય મને જણાય છે.

૪ થા વ્યાખ્યાનનાં પરિશિષ્ટ

(અ) ભારત-રોમન વર્ણમાળા

એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર છાપવા માટે જરૂરી એવા સામાન્ય અક્ષરો વડે હિન્દી (હિન્દુસ્થાની) અને બીજી પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, આર્ય તેમજ આર્યેતર ભારતીય ભાષાઓ, દેવનાગરી તેમજ ફારસી-અરબી લિપિઓએ કદપેલા તમામ જ્વનિઓ સાથે, છાપવાનું શક્ય બનશે. (અગાઉ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ૧૯૩૫ના Journal of the Department of Letters માં છપાયેલા મારા લેખમાં આ પ્રશ્નની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે) દીર્ઘ સ્વર [:], મૂર્ધન્ય અથવા પ્રતિ-વેષ્ટિત (Retroflex) લાક્ષણિકતા ['], તલન્ય લાક્ષણિકતા ['] અને સાનુનાસિકત્વ (અનુનાસિકવાળા સ્વરની પછી ઇટાલિક [n] અથવા એવા સ્વરની પૂર્વે [~] આ પ્રકારની સંજ્ઞા) એ વ્યક્ત કરવા માટેનાં ખસેડી શકામ એવાં સંખ્યાબંધ ‘સૂચક ચિહ્નો’-‘નિશાની’ એ અલભાત’ વાપરવાથી અત્યંત અગવડભર્યા એવા ઉપર ચિહ્નોવાળા તથા નુકતાવાળા અક્ષરોની જરૂરિયાત દૂર થઈ જશે. પાંક્તની ઉપરના એકમાત્ર નુકતાનો ['] ઉપયોગ બીજાં કાર્યો માટે થઈ શકે. એ લિપિમાં કોઈ શીર્ષકવર્ણો (Capital letters) નરિ હોય, પણ વિશેષનામો (અથવા વિશેષ નામમયી બનેલાં વિશેષણ) સૂચવવા એવા શબ્દો પૂર્વે ફદડી [*] મૂકવામાં આવશે. વધારે મોટાં અથવા જાડાં સૂચક ચિહ્નો [: ' ' ~ *] પણ

સહેલાઈથી સેવાર કરી શકાય, જેથી કરીને લેખન અથવા મુદ્રણમાં ભૂલ અથવા અક્ષરલોપનો ભય ન રહે.

મૂલ્યવવામાં આવેલી ભારત-રામન લિપિમાં દેવનાગરી અને શરસી-અરખીના સમાન અક્ષરો નીચે આપવામાં આયા છે. આ ભારત-રામન લિપિમાં વર્ણોના ક્રમ દેવનાગરીમાં છે તેવો શાસ્ત્રીય રાખવામાં આવશે; અને ભારત-રામન અક્ષરોનાં નામ પણ સંસ્કૃત અથવા હિન્દીમાં છે તે પ્રમાણે રાખવામાં આવશે. દા. ત. [g] ને ગ કહેવામાં આવશે (અને નહિ કે અંગ્રેજીની માફક 'જ'), [h] ને હ કહેવામાં આવશે (અને નહિ કે 'એચ'), [p] ને પ કહેવામાં આવશે (અને નહિ કે અંગ્રેજીની જેમ 'પુ'), ધ્વનિ [n] જેવા વર્ણને હિન્દુસ્થાનીમાં 'બૂંદવાલા n' (બૂંદવાલા ઙ) કહેવામાં આવશે, [ŋ] ને 'પાઈવાલા n' (પાઈવાલા જ) કહેવામાં આવશે, [t' d' n'] ને ચોટીવાલે t' d' n' (ચોટીવાલે ટ, ઠ, ઢ ન કહેવામાં આવશે, વગેરે; અને મહાપ્રાણ વર્ણોને નીચે પ્રમાણે નામ આપવામાં આવશે: ક પર હ (યા પ્રાણ) ર (kh), ચોટીવાલે ઙ પર હ (યા પ્રાણ) ટ (d'h), ધ્વનિ.

અ, આ, ઇ, ઈ, ઊ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ = [a a:, i i:, u u:, e (અથવા e:) aĩ, o (અથવા o:) aũ]; સાનુનાસિક સ્વરો અં, ઈં, ઊં, ઈં, ઊં, ધ્વનિ [~ a, ~ a:, ~ i, ~ u, ~ ai] ધ્વનિ; [~] આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ન થઈ શકે તે, સાનુનાસિકત્વ બતાવવા માટે સ્વરની પછી ઈટાલિક [n] નો પ્રયોગ સરલતાપૂર્વક થઈ શકે, દા. ત. [aŋ, a:n, iŋ, uŋ, aĩŋ] ધ્વનિ, આ રીતે પાંચ, = [p ~ a:c] અથવા [pa:nc]

એક વિષય તરીકે સ્વરોનું દીર્ઘત્વ જે તે સ્વરની પછી સ્વરભાર ચિહ્ન અક્ષરોને પણ દર્શાવી શકાય. (જેમકે-a', i', u')

ક, ર, ગ, ઘ, ઙ = [k, kh, g, gh, ŋ.];

ચ, છ, જ, ઝ, ન = [c, ch, j, jh, n'];

ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ન = [t', t'h', d', d'h, n']; ઢ ઢ = [r', r'h];

ત, થ, દ, ઘ, ન = [t, th, d, dh, n];

પ, ફ, વ, મ, મ = [p, ph, b, bh, m];

ય, ર, લ, વ = [y, r, l, w, (v)];

શ, ષ, સ, હ, [s', s', s, h]

(વૈદિક સુધ્ધિ) સંસ્કૃત માટેના વિશિષ્ટ અક્ષરો:

ઋ ઋ = [r., r.]; ૠ ૠ = [l.], ૡ ૡ (!, !h) = [l' l'h];

વિસર્ગ = [h.], અનુસ્વાર = [m.].

હિન્દી (અને સંસ્કૃત)માં સામાન્ય રીતે જ, ય, એ બે અનુનાસિકો સંબંધ ધરાવતા વર્ગીય સ્પર્શ અને મહાપ્રાણ વ્યંજનોની પૂર્વે આવે છે, તેથી તે જાને છે અનુનાસિકો સરક્ષતાપૂર્વક [ŋ] એ રીતે લખી શકાય, કેમકે ઉચ્ચ રણપ્રક્રિયાનો સંદર્ભ જ એ વર્ણોની લાક્ષણિકતા વ્યક્ત કરી દેશે : આ પ્રમાણે પંક્ત = પંક, પચ = પંચ એ શબ્દોને [paŋka, paŋ'ca] ને બદલે [panka], [panca] એ પ્રમાણે લખી શકાય. એ જ પ્રમાણે જ ની બાબતમાં પણ : જ = [ŋ'] એક દેશ્ય ધ્વનિ તરીકે હિન્દી (હિન્દુ-સ્થાની)માં મળતો નથી, ઉચ્ચકોટિક હિન્દીમાં તેનો પ્રયોગ સંસ્કૃત શબ્દો પુરતો મર્યાદિત છે. એ પ્રમાણે ગંડવાના = [gand'wā:nā], ચંદી = [cand'i.], પરવટ વિકરણ [vivaran'], સંસ્કૃતનો વ ધ્વનિ [w અથવા v] હિન્દીમાં શબ્દના પ્રારંભે વ [b] બની જાય છે (દા. ત. વિચાર > વિચાર, વ્યાહ; વિગતિ > વીસ) - અરે. સંસ્કૃત ઋણશબ્દોમાં પણ એમ બને છે (દા. ત. વિચાર = વિચાર. વિવેક = વિવેક, દેવો = દેવી, વૃન્દાવન = પ્રિન્દાવન, કૃત્વાદિ). દેશ્ય (પ્રાકૃતોત્થ) હિન્દી શબ્દોમાં [b] વાપરવાનું અને સંસ્કૃત ઋણ શબ્દોમાં-તત્સમોમાં [w] અથવા [v] વાપરવાનું કદાચ વધારે અનુકૂળ પડશે.

ક્રાંત (મુંડા) ભાષાઓના વિશિષ્ટ ખનિઓ ' અસ્પૃશિત ' કે નિષ્પીડિત સ્પર્શ બંજનો (Checked stops) માટે [k), c), t), p)] અથવા [ḡ), j), d), c)], સંતાલીના વિશિષ્ટ અ માટે [a']

(વ) મૂળગત હિન્દી

વ્યાખ્યાન ૪ માં સૂચના પ્રમાણે એક પ્રકારની ' મૂળગત હિન્દી ' Basic Hindi (' બાઝારી હિન્દી અથવા હિન્દુસ્થાની, ' ' લઘુ હિન્દી ') માં કેટલાક ફેરફારો નીચે આપ્યા છે. અંગ્રેજી^૧ તેમજ શિષ્ટ ઉચ્ચશિક્ષિક હિન્દી અને ઉર્દૂના સમાનાર્થ ફેરફારો નીચે સમાન્તર ક્તારોમાં આપ્યા છે.

હિન્દી (હિન્દુસ્તાની, હિન્દુસ્થાની) ના આ ત્રણ પ્રકારોમાંના સર્વ પરદેશી શબ્દો અહીં ઇત્રાસિકમાં^૨ લેવામાં આવ્યા છે. (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભાગ-૨ માં સિપિનો ઉપયોગ કર્યો છે)^૩

૧. મૂળમાંના અંગ્રેજ ફેરફારોનો અહીં ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે.—અનુ૦

૨. આ અનુવાદમાં એવા શબ્દો નાના અક્ષરમાં લેવામાં આવ્યા છે.—અનુ૦

૩. ગુજરાતી વાચકો ' બઝારી હિન્દી ' નું સ્વરૂપ, તથા શિષ્ટ હિન્દી-ઉર્દૂ અને ' બઝારી હિન્દી ' વચ્ચેનો ભેદ સરળતાપૂર્વક સમજી શકે તે ખાતર અહીં રોમનને બદલે હેવનાયરીનો પ્રયોગ કર્યો છે.—અનુ૦

चोताता हुआ अपना
सब कुछ उड़ा दिया।

अपारे तेले
पोताने सधे ईधुं त्पारे
डिअवी ईधुं त्पारे
अ देधभां भोदे
दुधण पडनो अने
ते ईंआस थर्ध
अये; अने ते
अ देशना वतनी-
आ पैडी अइनी
पासे अने देवा
आये, अले तेने
पोताना जेतइभां
डुअर अराववा
भाटे भोइडी दीये।

जब यह सब कुछ
उड़ा चुका, तब उस
देश में बड़ा अकाल
पड़ा, और यह कंगाल
हो गया, और देश के
जाके उस देश के
निवासियों में से एक
के यहां रहने लगा,
जिसने उसे अपने
खेतों में सूखर चराने के
लिये भेज दिया।

जब सब ठट गया
तो उस मुक्त में कहते
अछीम पड़ा, और यह
मुक्ताज हो चला, और
यह उस मुक्त के
वाग्विन्द्या में से एक
के हां जाके रहने लगा,
जिसने इसे अपने खेतों
में सूखरें चराने के
लिये भेज दिया।

जब वो सब कुछ
उड़ा चुका, तब उस
देश में बड़ा अकाल
पड़ा, और वो कंगाल
हो गया, तब वो उस
देश का रहनेवाला किसी
आदमी का घर जाकर
रहने लगा, और वो
आदमी उस को अपना
खेत में सूखर चराने
के लिये भेज दिया।

पतावता तलु
पोतानी संपति
डिअवी दीधो।

(१) उडाड छोरानुं द० दान्त

उच्येतेति हिन्दी

गुभराती

केरु भाष्यसे
ये पुत्र दत्ता.
अर्थात् नाना
पुत्र पिताने हँवुं
है - हे पिता,
तमारी संपत्ति-
भांषी ने भांश
हिस्सा होय ते
मने आपी हो.
अदले तेले पोतानी
संपत्ति तेमनी
कच्ये वहेयी दीधी.

किसी मनुष्य के
दो पुत्र थे. उनमें से
छुटकेने पिता से कहा
कि, हे पिता, अपनी
संपत्ति में से जो मेरा
अंश हो सो मुझे दे
दीजिये. तब उसने
उनको अपनी संपत्ति
वांट दी.

उद्ध

किसी राज्य के दो
बेटे थे. उन में से
छोटेने अपने बालीद से
कहा कि अर्वाजों,
अपनी जाएदाद में से
जो मेरा हिस्सा हो
मुझे दे दीजिये
तुनान्वं उसने अपना
अंश दोनों को तक-
सीम कर दिया.

भूदगत हिन्दी

किसी आदमी का दो
बेटा था. उनमें छोटे
बेटा बाप को कहा,
बाबा, आप का माल-
मत्ता में (अर्थात् धन-
दौलत में) जो कुछ
हम को मिलेगा वो-सब
हम को दे दीजिये.
तब बाप छोटे लडका का
अंश (अर्थात् बला)
उस को दे दिया.

उद्धाड दिवस

वीत्या पछी नाते
पुत्र अर्धुं अकडुं
अतीते दूर देश
आथो गयो अने
त्था अथआराभ-

कुछ दीन चीठे
लुटका पुत्र सय कुछ
इकट्टा कर. के दूर देश
चला गया, और वहां
लुचपन में दीन पोताते
हुए उसने अपनी

और नंद ही रोत्र
बाद छोटा बेटा सब
माल इकट्टा कर के
बहुत दूर के मुक्त में
चला गया. और वहां
सारी दौलत शुद्ध-पन

थोडा दिन (अर्थात्
रोज) बीत जाने के
बाद, छोटा लडका
अपना सब धन इकट्टा
कर के किसी दूर देश
को चला गया, और

भां दि १ स
वितावतां तेबु
पोतानी संपत्ति
छावी दीधी.

संपत्ति उडा दी।

में उडा दी-

“भादे तेबु
पोतानुं सयं दधं
छावी दीधुं त्यादे
अ देशभां भोटो
इधण पधो अने
ते कंगाल थर्छ
गथो; अने ते
अ देशना वतनी-
आ पीअ अकनी
पासे अमति देवा
दागथो, नेबु तेने
पोताना जेतरेभां
कुछरे यरावया
भाटे भोअमी दीधो.

अब यह सब कुछ
उडा चुका, तब उस
देश में बड़ा अकाल
पडा, और वह कंगाल
हो गया, और वह
जाके उस देश के
निवासियों में से एक
के यहां रहने लगा,
जिसने उसे अपने
खेतों में सूखर चराने के
लिये भेज दिया.

अब सब उठ गया
तो वस्तु मुक्त में रहने
असौम पडा, और वह
सुहाव हो चला, और
यह उस मुक्त के
अचिन्दन में से एक
के हां जाके रहने लगा,
जिसने इसे अपने खेतों
में सूखरें चराने के
लिये भेज दिया.

अब वो सब कुछ
उडा चुका, तब उस
देश में बड़ा अकाल
पडा. और वो कंगाल
हो गया. तब वो उस
देश का रहनेवाला किसी
आत्मी का घर जाकर
रहने लगा, और वो
आत्मी उस को अपना
खेत में सूखर चराने
के लिये भेज दिया.

यहां लुचपन में चीन
बीताता हुआ अपना
सब कुछ उडा दिया.

हिन्दुस्तान।
राजमहाराजों-
नां अधिकार,
मान अने भयान-
ने अने अमान-
न अधिकार,
मान अने भयान-
समर्थ, तथा
अमरी अथवा
छे तेजो तथा
अमरी अथवा
सुभमृद्धि अने
उन्नति प्राप्त
करे, ने मात्र
देशमा शान्ति
अने सुख सन
रहेवासी न प्राप्त
अर्थ छे.

के
राजमहाराजों
अधिकार, मान और
मर्यादा को हम अपनी
ही जैसा समझेंगे, और
हमारी यही आकांक्षा है
कि भारतीय राजा
महाराजा और हमारी
वहाँ को प्रजा उन सुख-
समृद्धि और सामाजिक
उन्नति को प्राप्त करें,
जो केवल देश में शान्ति
और सुशासन के रहने
से हो सकती है.

॥ बदौलत वालियां
६-रियासत - हा - ६-
हिन्द के हूक, बिकार
और इस्लाम को हमी
पासदारी का इस्लामिक
तत्त्वपर फलपाने, जो
हम खुद अपने हूक
बिकार और इस्लाम के
साथ खा फलाने हैं,
और हम चाहते हैं कि
वालियां - ६ रियासत - ६-
हिन्द और हमारी,
रियासत उस सुखदारी
और अलग तत्त्व से
बदल दो, जो मुल्क के
अंदर बली सुल्ह, व
अस्ती और हुकूमत के
हुकूमत हो से
रचना होता है.

हम *भारतेश्वरी
महाराणी *भारत का
राजमहाराजों का
अधिकार (हूक), मान
और मर्यादा (इस्लाम)
को हमारा अपना जैसा
तैसा मानेगा और हम
इसे भी चाहता है कि
घो-लोग और हमारा
अपना प्रजा-लोग उस
सुख-समृद्धि और सा-
माजिक उन्नति को भोग
करे, जो केवल देश में
भीतरी शान्ति और
सुशासन का रहने से
हो सकता है.

उन लोगों का समृद्धि में ही हमारा शक्ति, उन का सन्तोष में हमारा निर्भय रहना, और उनका कृतज्ञता में हमारा सब से अच्छा पुरस्कार (इनाम) होगा.

प्रतिज्ञा,

उनकी युगहली हमारे लिये चाण-इ-दक्षिण, उन की तमानियत हमारे लिये इ-आफियन मौजिब और उन का तशकुर हमारी मिहन्तों का सन्ना है.

भारतवासियों को समृद्धि हमारी शक्ति, उनके सन्तोष से हमारी निर्भय स्थिति, और उनकी कृतज्ञता से हमारा उत्तम पुरस्कार होगा.

हिन्दीवासीओं-नी समृद्धि में ही हमारी शक्ति, उनके सन्तोष में हमारी निर्भय स्थिति, और उनकी कृतज्ञता से हमारा उत्तम पुरस्कार होगा.

(३) हिन्दी राष्ट्रिय भंडासभानी स्वातंत्र्यदिननी २६ जन्युआरी १९४०, प्रारंभिके भाग

स्वाधीनता दिवस को प्रतिज्ञा.

यौम-आत्माही का अहदनामा.

स्वाधीनता का दिन का वचन.

अरे भानीअ
धीअ ३ दिन्दी
प्रगने, भीअ
दोर्ष पथ प्रगनी
नेम, स्वातंत्र्य
प्राप्त करवाने,

हम यज्ञन करते हैं कि *हिन्दुस्तान को जनता को, जैसा कि किसी दूसरे मुल्क की जनता को, यह पूरा हक है कि उसे आजादी

हमारा यज्ञन है दूसरे लोगों की तरह हिन्दुस्तानीओं का भी यह एक पैदाशी हक है कि यह आजाद हों और अपनी मिहन्त के

हम लोग, और देशों का भक्ति, भारत-वासीयों का भी ऐसा अधिकार (हक) मानना है, जो कभी छीन लिया जा नहीं सकता,

पिताना श्रमवृद्ध
भोगवानो, अने
श्रमवृद्धो प्रेमवानो
भोगवानो प्रेमवानो
छे, अथवा प्रेमवानो
पिताना प्रेमवानो
भोगवानो प्रेमवानो
तब प्रेमवानो

मिले, बड़ा अपनी
मिहन्त का फल भोग
सके, और जीवन के
लिये जो जो चीज
छुट्टी हैं इतनी मिले
कि उसे अपनी तरफ
करने का पूरा मौका
प्राप्त हो।

फल सापं और उन्हें
दिन्दगी को तमाम
इशियात नसीब हों,
ता कि उन्हें भी तरफ
करने के पूरे पूरे मौके
मिल सकें।

कि हम लोग स्वाधीन
हो कर रहे, अपना
कमाई का फल हम-
लोग आप-ही-आप
भोग करे, और हम-
लोगों-को जीवनवित्त
के लिये सारी (आ-
वश्यक) सब सुविधा
मिल जाए, जिस से
हम-लोगों को भी
अपना उन्नतिका पूरा
अवसर [मौका] मिल
सके।

अपना और पथ
भानी और छीने
श्री साधार
प्रमना ६३३
छीने दो अने
तेना ६५२ गुणम

हम यह मानते हैं
कि अगर कोई सरकार
जनता के इन हकों को
छीने और उस पर छुन
करे, तो उसे इस बात
का भी अधिकार है

हमारा यह भी
इतना है कि अगर
कोई हकत किता
बोस को उस के हक
से महल करती है
और उसे दयाती है,

हम-लोग ये भी
मानता है कि यदि
(अगर) कोई सरकार
इस अधिकार (हक)
को छीन लेता है और
उसे सताता है, तो

કિ વહ ઉસે વદલ દે
યા ગમ્મ કર દે.

તો ઉસ કૌમ કો ઢેસો
હક્કત કો વદલ દેને
યા મિટા દેને કા પુરા
હક્ક હામિલ દે.

ઉસ સરકાર કો વદલ
દેને યા મિટા દેને કા
મી અધિકાર (હક્ક)
હમ-લોગોં કો દે.

હકક છે.

[હિન્દી સ્વાન્તર-
મની ભાષા કેમેરિય
ને તથા 'વલ્લભ' વલ્લભ
વત્તાદે છે એવી
કારકીમય શબ્દ-
ભંડોળ વાળી હિન્દી
છે: પ્રતિષ્ઠા તા. ૨૧
અન્યુઆરી ૧૯૪૭ ના
લખનૌના 'નેશનલ
હેરાલ્ડ' પત્રમાંથી લેવા-
માં આવી છે.]

(૪) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ' માંથી બે કાવ્યો

હિન્દી અનુવાદ : મહાશય કાશીનાથકૃષ્ણ, પ્રકાશ ચુન્નકાલમ, કાનપુર, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૩૧

હૃદ્ અનુવાદ : મીલાના અમૃત અમ્બની નિયાત્ર કેન્દ્રકપુરીકૃષ્ણ આગાદ છુટ હિથા, તિલ્લી, ૧૯૧૬

કાવ્યાંક-૩૫

(પૃતીસ)

નર્મ્યા માનવ-

જહાં ચિત્ત મયરાગ્ય

(પૃતીસ)

જહાં કલ્પ ચે-લોક

[નંબર તીસ-પાંચ]

જહાં ચિત્ત નિર્ભય

चित निर्लय छे, ते स्वभानशील, शीर्ष न्यां सदैव छिन्नत रहे छे, न्यां यान- भन्दिरनां द्वार सो झाल पुष्का छे,	है; जहां मस्तक उच्च रहता है, जहां ध्यान (ग्यान) मुक्त है,	है, और सर बुलंद रखा जाता है, जहां इल आश्रय है,	है, और सिर जहां अंचा रहता है, जहां ग्यान मुक्त (स्वाधीन) है,
न्यां छुद्र आंतरिक अवशेषी वडे सष्टिप्रसक्ति नयी धर्म	जहां गण्ट छुद्र घराऊ दिवारों से खंड खंड नहीं कर दिया गया है,	जहां दुन्या तग खानगी दिवारों (के छगडों) में टूट कर पुरसे पुरसे नहीं हो गईं,	जहां छोटा-छोटा घराऊ दिवारों से जगत डुकडा-डुकडा नहीं कर दिया गया है,
न्यां शब्दो सत्यना गहन जगधुमांधी बड़े छे,	जहां शब्द सत्यता की गहराई से निक- लते हैं,	जहां अलफत ओमुक्त - ई - सदाकत से निकलते हैं,	जहां सचाई का गहराई से घात-सय निकल आता है,
न्यां अविश्रान्त पुरुषार्थ निजनी प्रश्रुता शाने प्राहु प्रसादे छे,	जहां अन-थक पुरुषार्थ अपनी मुजाबों को पूर्णता की ओर बढाता है,	जहां सई-ई-मुस्त- किल अपने वाझू तक- मील-ई-कार की ओर फैलाती है,	जहां अन-थक कर्मचेष्टा पूर्णता का ओर अपना भुजाधों को बढाता है,

અર્થાં શુદ્ધિની
નિર્ભળ ધારા
અવેતન આચાર-
ની વેશન રજુ-
રેતીમાં નષ્ટ નથી
થતી,

જહાં તર્કની નિર્મલ
ધારા ને અપને માર્ગે કો
મૃત કલ્પિ (રસ - રિવાજ)
કી મયાનક મરુમૂમિ મેં
નષ્ટ નહીં કર દિયા હૈ.

જહાં અલ્પ ના સ્પષ્ટ
નયન પુષ્કલ મયાસિમ
કે ગુરુક રેતીલે લંગલ
મેં અપના રાસા નહીં
મૂલા,

જહાં વિચાર ના
નિર્મલ ધારા નિષ્પ્રાણ
અગ્રાસ (આદત) ના
ચાલુ મેં અપના સડક
કો નષ્ટ નહીં કર દિયા હૈ.

મનને બર્થાં તું
અપૂર્વ ચિન્તન ને
કિયાની નિરત
થની શુદ્ધિમાં સદા
પ્રગતિમાન કરે છે,

જહાં કે નિઘાસિયો
ના) મન સદા વિસ્તૃત
હોનેવાલે વિચારોં ઓર
કર્મોં કી ઓર અગ્રસર
રહતા હૈ.

જહાં તૂ નમ્ર કો
દાદમુ-લ-વમ્પ તાર
ચુલ વ અમલ કી તરફ
લે જાતા હૈ-

જહાં સદા કે લિયે
તિલનેવાલા ચિન્તા
ઓર કર્મ મેં મન કો
તુમ અગે વઢાવે લિયા
જાતા હૈ-

ર્થાં-સ્વાતંત્ર્ય-
ના એવા દિગ્વિ-
લોહમાં, હૈ પિતા,
મારા દેશને બ્રહ્મત
હૈ.

અય મેરે પિતા!
સ્વતન્ત્રતા કે પેસે ત્રિવ્ય-
લોક મેં મેરા પ્યાર
દેશ જાગૃત હો.

અય માલિક ! ઉસો
ફિરદોસ -દ - આઝાદી મેં
મેરે મુન્ક કો વેદાર કર.

હે મેરા પિતા !
સ્વાધીનતા ના મત્તા
સ્વર્ગ મેં મેરા દેશ કો
જાગને દો

भारी तने आ
प्रार्थना छे, भारी
प्रभु ! हे भारी
उन्मयदरिद्रनी न्य
पर ०' होर
प्रहार कर,

मेरे प्रभु ! मेरी तुल
से यह प्रार्थना है कि
मेरे हृदय की वरिद्धता
की जड़ पर तू कुठारा-
घात कर:

अप मेरे मालिक !
तुझ से मेरी दुआ यह
है कि-मेरे कल्य को
बुन्याद-इ-इफलास
दूर कर दे..

सु भ भुः भ
सहजपणे सही
शुं' ओनु' भने
भस आप.

यह बल दे जिस
से मैं सुख और दुःख
को सहज ही में सहन
कर सकूं.

मुझे कुशा दे, कि
अपने आलम-ओ-नस-
रात को आसानी के
साथ बरदास्त कर सकूं.

अपना सुखों को
और दुखों को सहज
भाव से सहने का शक्ति
तुम हमको दो;

सेवा द्वारा
भारो प्रेम सहज
करी शुकं' ओनु'
भने सामर्थ्य
आप.

मुझे वह बल दे
जिस से मैं अपने प्रेम
को सेवा और परोपकार
द्वारा सफल कर सकूं.

[मुझे कृत दे,
कि अपनी मुहब्बत को
इन्सान की खिंदमत
करने में बराबर करूं;]

अपना प्रेम को सेवा
में सफल करने का
शक्ति तुम हमें दो.

[नंबर तीस-छे]
मेरे प्रभु ! तुम से
मेरा ये विनती है कि
मेरा हृदय के बीच
दीनता का जड़ पर
तुम मारो, तुम मारो:

दीन-दुःखी
जनेतो दुं उदी
परित्याग न इदुं
अते भविष्य सता
समक्ष इदी न नभुं
अधुं भते यम
आप.

मुझे वह बल दे,
जिस से मैं दीन-दुखियों
को कभी परित्याग न
करूं, और अपने दुष्टों
को अभिमानी सत्ता-
धारियों के सामने कभी
न झुकाऊं.

मुझे कुव्वत दे, कि
गरीब को कभी नदर-
अंदाज न करूं, और
अपने शत्रु गुस्ताख
कुव्वत के सामने न
झुका दूं.

हमें ऐसा शक्ति दो
कि जिस से गरीबों को
(दुखीओं को) हम
कभी त्याग न करें,
और अभिमानी (गर्वित)
प्रताप के सामने अपना
दुष्टनों को हम कभी
न झुकाए.

दैनिक संसार-
नी तुच्छ वस्तुओं-
थी भादुं बित
सदा जियुं राधुं
अधुं साधुं
भते आप.

मुझे वह बल दे
कि जिस से मैं अपने
मन को निश्चय की तुच्छ
बातों से बहुत ऊपर
रखूं.

मुझे कुव्वत दे, कि
अपने नफस को रोम-
मर्ग के यत्नायिग से
चुन्द रखूं;

नित्य का छोटा
बातों से बहुत ऊपर
अपना मन को रखने
का शक्ति हमें दो;

अने भारी
शक्तिने प्रेम-
पूर्णकारी इच्छा-
ने वशीभूत करी
इहं अधुं भते
यग आप.

मुझे वह बल दे
जिस से मैं अपनी
शक्ति को प्रेमपूर्वक
तेरी इच्छा के वशी-
भूत कर दूं.

और मुझे कुव्वत दे
कि अपनी कुव्वत को
मुहव्वत के साथ तेरी
मर्गों के सिपुर्द कर दूं.

और हमारा शक्ति
को प्रेम के साथ
तुम्हारा इच्छा का
अधीन कर देने का
शक्ति हमें दो.

પરિભાષા

અગ્નિસંપ્રદાય-Fire-cult
 અઘતન ભૂત-Aorist
 અધઃપ્રસ્તર-Substratum
 અધિકારે ચતુર્થી-Dative of
 interest
 અનઘતન ભૂત-Imperfect
 અનાર્ય-Nichtarisch
 'અતુકાર બોલીઓ'-'Imitation-
 dialects'
 અનુગ નામ-Postpositional
 noun
 અનુગ-પ્રત્યય-Suffix
 અનુગપ્રત્યયાત્મિક ભાષા-Suffix-
 adding language
 અનુનાસિકીકરણ-Nasalisation
 અનુવાદમય સમાસ-Translation
 compound
 અ-વય-Syntax
 અપશ્રુતિ-Ablaut
 અભિશ્રુતિ-Umlaut
 અભ્યાસ-Reduplication
 અર્થ-Mood
 અર્થસંક્રાંતિરિપયક વિશ્લેષ-
 Semantic development
 અધિગિહ્વાનંત-Uvular

અવર્તુલ-Unrounded
 અવિકાસી રૂપ-Strong form
 અવિભક્ત ભાર-—યુરોપીય જગત-
 Undivided Indo-Euro-
 peandom
 અશ્લિષ્ટ દશા-Isolation, isolated
 character
 અસ્તિવાચક ક્રિયાપદ-Substantive
 verb
 અસ્ફુટિત વ્યંજન-Checked
 Consonant
 અસ્ફુટિતસ્પર્શ વ્યંજન-Checked
 stop, Unexploded stop
 અંગરૂપ-Oblique form
 અન્તઃસ્થ-Liquid
 આત્મનિષ્ઠ, આત્મવાચક-Reflexive
 આદ્ય-ઓસ્ટ્રોલોઇડ-Proto-
 Austroloid
 આલ ભારતીય આર્ય-Old Indo-
 Aryan, O I A
 આનુમાનિક-Hypothetical
 આશ્રયંતર આગમ-Infix
 આશ્રયંતર પ્રભાવ-Reflex
 influence
 આવૃત્તિદર્શક-Frequentative

આમયુક્ત પરોક્ષ જૂત-Peri-
 phrastic perfect
 આશ્વસિત ધ્વનિ-'Inhalation-
 Sound' Recursive,
 Implosive
 આંતરવિવાહી-Endogamous
 ઇચ્છાદર્શક-Desiderative
 ઇચ્છાભોધક-Optative
 ઉચ્ચકોટક દિ-દી-High Hindi
 ઉચ્ચ-મધ્ય-High-mid
 ઉચ્ચારાશુ-રસાન-Speech-
 habit
 ઉદાત્ત વર્ગ--Aristocracy
 ઉભ ધ્વનિ-Spirant
 ઉભ ધ્વનિયુક્ત સ્પર્શ-Spirantised
 stop
 ઉભ મહાપ્રાશુ-Spirant
 aspirated
 ઋણમંદલ-Borrowing
 ઋણમહા ભાષાઓ-'Borrowing'
 Languages
 એકશ્રુ-ચારમક-Monosyllabic
 કડીપદ-Stanzaic
 કુચ ભાષા-Patois
 કર્તૃ-Active
 કવિભાષા-Kuntsprache
 કલકલક-Uvula

કલકલકશ્યાનીય-Uvular
 કાલભેદ-Time-sense
 કાલમાન-Time-standard
 કાલવિષયક પ્રાતિપદિક-Tense-
 base
 કીલાકાર ત્રિપિ-Cuneiform
 કોમલ તાલુચ્યાનીય-Velar
 કંઠનાલીય ઉભ ધ્વનિ-Glottal
 Spirant
 કંઠનાલીય વિરતિ-Glottal
 opening .
 કંઠનાલીય સ્પર્શ અધરા સ્પૃષ્ઠ ધ્વનિ-
 Glottal stop
 ક્રમદર્શક-Progressive
 ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ-Augment prete-
 rite future
 ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ જૂત-Past
 Conditional
 ક્રિયા-પ્રાતિપદિક-Verbal base
 ક્ષણિક-Temporary
 ક્ષણિક સ્પૃષ્ઠ ધ્વનિ-Momentary
 stop
 ગણમંદતિ-Tribal solidarity
 ગલશુદ્ધિકા-Uvula
 ગીતામક અથવા સાંગીતિક રસ-
 Pitch accent

શુભ્રદ્ધિપ્રક્રિયા-Vowel-

Gradation

ગૃહભાષા-Home-language

ગૃહીત-Assumption

અસનિકા-Pharynx

અસનિકાસ્થાનીય-Pharyngeal

ધે વ-Voiced

ચિત્રાત્મક ચિત્રિ-Pictorial
script

‘અનપદ હિન્દુસ્તાની’-Vernacu-
lar Hindustani

જોડાક્ષર-Ligature

ટટલાવનારો-Tantalising

ટેક-Tag

તરલ ધ્વનિ-Liquid

તરુ-સમાધિ-Tree-burial

‘તિયક’ ૩૫-Oblique form

ત્યાદિ પ્રત્યયો-Personal
terminations

દશક પદ્ધતિ-Decimal system

દ્વિત્વ સ્પર્શ-Double stop

લઠ્ઠુક્ત-Reiterative

દ્વિલિપિપ્રચાર-Bilitteralism

હંતમૂલીય-Alveolar

ધાતુમોધ-Root-sense

ધ્વનિગત દ્વય, ધ્વનિગત દ્વાસ-
Phonetic decay

ધ્વનિપ્રક્રિયા-Sound-system

નવ્ય આર્યનિય આર્ય-New Indo-
Aryan, N I A

નિષ્પીડિત સ્પર્શ-Checked stop,
unexploded stop

નિમ્ન-મધ્ય-Low-mid

નીડ-Nidus

પરાવર્તન-Reflex

પરિભાષણમય ભવિષ્યકાળ-Peri-
phrastic future

પરિવૃત્તિ-સંહતિ-Permutation-
Combination

પરોક્ષ ભૂત-Perfect

પશ્ચાદ્યવરિયત સ્વરધ્વનિ-Back-
vowel

પહેલો ભવિષ્યકાળ-Periphrastic
future

પારિપાશ્વિક-Milieu

પાર્યંત-Contrast

પિતૃઅધિકારી-Patriarchal

પુનઃકલ્પન-Reconstruction

પુનઃપ્રગોષકાળ, પુનરુત્થાન-Renai-
ssance

પુરાવસ્તુ-અન્વેષણ-Archaeology

પૂર્ણ-Compleitive

પૂર્વ-ઉપસર્ગ-Prefix

પૂર્વાપરસવર્ણ-Assimilation

પ્રકલ્પ-Hypothesis
 પ્રક્રમણ-Force of inchoation
 પ્રયજ્ઞ ભાષા-Um-anssprache
 પ્રતિધ્વનિ-અનુદા-Echo-words
 પ્રતિવેદિત-Retroflex
 પ્રત્નપાપાથ્યુગ-Palaeolithic
 age
 પ્રત્યયરહિત-Inflexionless
 પ્રત્યયાન્ત રૂપ-Inflected form
 પ્રત્યન્ધરચના-Composition
 પ્રભાવ-Attraction
 પ્રયોજન-Motif
 પ્રચંપિત ઉપધ્વનિ-Continuous
 spirant
 પ્રચંપિત ધ્વનિ-Continuant
 પ્રશિષ્ટ-Classical
 પ્રાકૃતિક અવશ્રુતિ-Qualitative
 ablaut
 પ્ર.ગુ-આરત-દુરોપીય-Pro to-
 Indo-European
 પ્રાણમાત્રા-Quantity of
 breath
 પ્રાતિધ્વનિ-Base
 પ્રારંભિક-Inchoative
 બહુરૂપિણી ભાષા-Protean
 speech
 બહુશ્રુતવાક્ય-Polysyllabic

બીજો ભવિષ્યકાળ-Sigmatic
 future
 ભારત-રોમન લિપિ-Indo-Roman
 script
 ભારપ્રતીકાત્મક લિપિ-Ideo-
 grammatic script
 ભાષાવિજ્ઞાન-Isogloss
 ભાષાશ્રવણ પુરાતત્ત્વ-Linguistic
 paleontology
 ભાષાસંકર-Polyglottism
 મધ્યગ-Infix
 મધ્ય ભારતીય આર્ય-Middle-
 Indo-Aryan, M I A
 મધ્યમ કદનાં મસ્તકવાળા-Meso-
 cephalic
 મધ્યસ્થિત સ્વરધ્વનિ-Central
 vowel
 મનુષ્યકલ્પ-Anthropoid
 માતૃઅધિકારી-Matriarchal
 માત્રા-Quantity
 માત્રિક અવશ્રુતિ-Quantitative
 ablaut
 માનવચતુષ્કારક-Anthropomor-
 phic
 માનવહિતવાદ-Humanism
 મિશ્ર કાળ-Compound tense
 મિશ્ર ભાષામય-Macaronic

મૂર્ધન્ય-**Cerebral**
 મૂળગત હિન્દી-Basic Hindi
 મૂળ પૂર્વ-Proto-type
 મૂળમૂળ-**Phoneme**
 રૂઝાણા-Umganssprache
 રૂપરચના-Morphology
 રૂપરચના-Formal element
 'લક્ષ્ય ક્ષેત્ર'-Area of characterisation
 લઘુચિત્ર-Miniature
 લઘુપ્રમાણ-Weak
 લંબા મસ્તકવાળા-Dolichocephalic
 લિંગભેદ-Gender-sense
 લઘુલિપિ-**Alphabetical**
 વર્તુલ-Rounded
 વર્તુલ-**Alveolar**
 વાચ્યમંત્ર-Turns of expression
 વાચ્યરીતિ-Order of words
 વાચ્યવસ્તુ-Language-commodity, 'speech-goods,' sprachgut
 વાચક-Vocable
 વિકરણ-**Athematic**
 વિકલ્પ-Optional

વિરોધાત્મિક શબ્દો Class words
 વિધાયક ભાષાઓ-Building languages
 વિધર્થ-Optative
 વિસ્તૃત-Spread
 વ્યવહારભાષા-Verkehrssprache, 'Communication speech'
 યુત્પત્તિ-Etymology
 યુક્તિરચિત-**Orthography**
 યુરોપિયન-**Orthoepy**
 યુત્પાત્ર-**Syllabic writing**
 યુત્પાત્ર લિપિ-Syllabic script
 યુત્પાત્ર-Syllabic
 યાસનાલીપિ-**Laryngeals**
 યાસપત્ર-Breath-group
 યાસરુદન-Explosion
 યાસાવાત-**Respiratory**
 સમ વિસ્તૃત-Grave-mound
 સરસીકૃત ભાષા-Concession-speech
 'સર્વનામ-સંપ્રથનાત્મક' બોલીઓ-Pronominalised dialects

सारथ- Simplification	passive form
साहित्यसभ्य- Literary convention	संनिवृद्धा- Emphasis
स्वर- Tone	संस्कारभाषा- Kultursprache
संगमभाषा- Compromise-speech	स्पर्श महाप्राण- Aspirated stop
संघट्नात्मक अक्षर- Formative suffix	स्पर्श ध्वनि, स्पर्श व्यञ्जन- Stop
संज्ञात्मक लिपि- Hieroglyphic	शीत उर्दू- High-flown Urdu
संधान- Agglutination	स्वर- Stress-accent
संधानाभिधा भाषा- Agglutinating language	स्वरदैर्घ्य- Vowel-length
संभ्रमभाषा- Liaison language	स्वरलभ्य- Stress
संभाषणरीति- Locution	स्वरमात्रा- Vowel-length
संभ्रमपरिचित स्वर ध्वनि- Front vowel	स्वररंग- 'Tone-colouring,' tonfarbe
संयुक्त कर्माणि- Periphrastic	स्वरव्यय- Epenthesis
	स्वरसंगति- Vowel-harmony
	स्वरसंहति- Hiatus
	स्वाधि- Pleonastic
	दासप्रक्रिया- Process of decay